

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В. Б. БАРХУДАРЯН

ИСТОРИЯ
НОВО-НАХИЧЕВАНСКОЙ
АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ

(1861-1917 гг.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1985

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1861-1917 թթ.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1985

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ. Ա. Մուրադյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ պատմական գիտությունների
բեկնածուներ Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԸ և Վ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԸ

Բարխուդարյան Վ. Բ.

Բ 358

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն
(1861—1917) / Պատ. խմբ. Գ. Ա. Մուրադյան.— Եր.: ՀՍՍՀ
ԳԱ հրատ., 1985, 391, էջ, 8 թ. նկ.:

Աշխատության մեջ լուսաբանվում է հոտեֆորմյան շրջանի Նոր
Նախիջևանի հայկական գաղութի սոցիալ-տնտեսական, հասարակա-
կան-քաղաքական և մշակութային կյանքը, ցույց է տրվում կապի-
տալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով կա-
տարված խոշոր տեղաշարժերը: Հեղինակն անդրադառնում է նաև
Մայր հայրենիքի և հայ իրականության հետ Նոր Նախիջևանի և նոր-
նախիջևանցիների կապերի խնդրին, ինչպես նաև նրանց ակտիվ մաս-
նակցությանը Հարավային Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումնե-
րին:

Հասցեագրվում է պատմաբաններին և ընթերցող լայն շրջաննե-
րին:

0505040000

Բ-----26—85

703 (02)—85

ԳՄԴ 63. 3 (22)

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Կովկասի նախադռներում հիմնված Նոր Նախիջևանը Ռուսաստանի
երևելի ու հարուստ պատմություն ունեցող հայկական գաղթավայրերից
է եղել:

Գաղութի սկզբնավորման ուրույն հանգամանքների և հայերի հա-
մար ստեղծված բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Նոր Նախիջևանը
հենց հիմնադրման ժամանակվանից նշանավորվեց և, անգամ, հայկա-
կան ինքնավար կյանքը Դոնի ափերին վերականգնելու հույսերի ու պատ-
րանքների աղբյուր դարձավ:

Ռուսական կառավարությունը երկրի հարավի գրեթե անմարդաբնակ
տափաստանները բնակեցնելու, տնտեսապես յուրացնելու և Ղրիմի թա-
թարական խանությունը թուլացնելու նպատակով 1778 թ. կազմակեր-
պեց թերակղզու հայ և հույն բնակչության արտագաղթ:

Ղրիմահայերը հաստատվեցին Դոն գետի աջ ափին, հիմնեցին Նոր
Նախիջևան քաղաքը և դրա շրջակայքում Չալթր, Թոփտի, Մեծ Սալա,
Սուլթան Սալա, Նեսվիտա գյուղերը, իսկ հույները հիմնեցին Մարիուպոլ
քաղաքը իր շրջակա գյուղերով:

Նկատելի է II կայսրուհու 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտված
հայերին մեծ արտոնություններ տրվեցին: Նրանք ստացան ընդարձակ
հողատարածություններ, 10 տարով ազատվեցին հարկերից, ինչպես
նաև նրանց վերապահվեց ազատ առևտրի ու արդյունագործության
իրավունք:

Տնտեսական առանձնաշնորհումներից բացի, հայերը ստացան դա-
վանանքի ազատություն և ազգային սովորությունների ու ավանդույթ-
ների հիման վրա, մայրենի լեզվով դատավարության ու գործավարու-
թյան իրավունք, որն իրականացվում էր «Աստրախանի» կամ «Հայոց
դատաստանագրքի» հիման վրա: Հանձին հայկական մագիստրատի,
նորահաստատ գաղութն ունեցավ իր ինքնավար կառավարչությունը:

XVIII դարի վերջին քառորդում հայ ազատագրական շարժումների
վերելքի, պարսկական ու թուրքական ծանր լուծը թոթափելու և Ռուսաս-
տանի հովանավորության ներքո հայկական պետականությունը վերա-
կանգնելու ձգտումների ժամանակաշրջանում, այնպիսի հայկական քա-

դաքի, ինչպիսին նոր Նախիջևանն էր, և դրա հետ կապված հայկական գյուղերի հիմնադրումը մեծ հույսեր էին ներշնչում ժամանակի հայ առաջադեմ գործիչներին: Դրանով էին պայմանավորված նոր Նախիջևանի հիմնադրման հենց առաջին տարիներին, լուսավորական նպատակներով, հնդկահայերի կատարած մեծագույնար նվիրաբերությունները, Գ. Խալ-զարյանի տպարանը Պետերբուրգից Դոնի ափերը տեղափոխելը և այլ ձեռնարկումներ:

Բոլոր նախադրյալները առկա էին, որպեսզի նոր Նախիջևանը կարճ ժամանակում բուռն զարգացում ապրեր և զգալի հաջողությունների հասնե՞ր ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Տնտեսության մեջ հայերը զարկ տվեցին անասնապահությանը, այգեգործությանը, դաշտավարությանը: Նրանք աչքի ընկան հատկապես հացահատիկային կուլտուրաների մշակման, խաղողագործության մեջ, Դոնի տափաստաններում եղան նաև մետաքսի բոժոժների առաջին տարածողները:

Նոր միջավայրում տարածում գտան ու ավելի առաջադիմեցին դեռևս դրիմյան շրջանում բավականաչափ մասնագիտացված արհեստները: Հայ վարպետների արհեստագործական արտադրանքը լայն սպառում էր գտնում Կովկասի լեռնականների և այլ ժողովուրդների շրջանում: Նոր Նախիջևանի արհեստավորությունն ունեցել է իր ներքին կազմակերպությունը՝ համաբարությունները: Դրանք ուսական միջավայրի ազդեցությունը կրելով հանդերձ, հար և նման էին Անդրկովկասի հայ համաբարություններին:

Արհեստներին զուգահեռ ու դրանց կողքին աստիճանաբար հիմնըվում են արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք սկսում են ավելի ու ավելի առանձնանալ արհեստավորական գործատուներից:

Հայկական գաղութում մեծ ծավալ է ընդունում և նկատելի վերելք ապրում ներքին ու արտաքին առևտուրը:

Նոր Նախիջևանը մեծապես նպաստեց Դոնի ու Ազովի ավազանի տնտեսական կյանքի, ինչպես նաև կուլտուր-կրթական առաջադիմությունները: Դոնի հայկական գաղութը նշանակալից դեր էր կատարում հայ-ուսական հարաբերություններում:

Մինչև 1860-ական թվականները, կամ նախառեֆորմյան շրջանը նոր Նախիջևանի ինքնավար գաղութն օգտվում էր կայսերական առանձնաշնորհումներից: Հայկական գյուղերի հետ քաղաքը կազմում էր վարչատնտեսական մի ամբողջություն՝ հայկական կամ «նոր Նախիջևանի օկրուգ» անունով: Դոնի հայկական զանգվածը, ինչպես նշում են ռուս և օտարերկրացի ուղեգիրներն ու գիտնականները, պահպանում էր հայկա-

կան բարքերն ու սովորությունները, ազգային նկարագիրը և ապրում ինքնաբավ կյանքով¹:

Իրավիճակը փոխվում է 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմից հետո: Թեպետև ռեֆորմը սահմանափակ բնույթ ուներ, այնուամենայնիվ, այն նկատելի վերափոխումներ առաջացրեց Ռուսաստանի տնտեսական, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Գյուղացիական ռեֆորմին հաջորդող ու նրանից բխող 1860—70-ական թվականների բարեփոխումները կարևոր նշանակություն ունեցան երկրում նոր արտադրահարաբերությունների հաստատման գործում: Այդ միջոցառումների իրականացումն իր հերթին բխում էր Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացման պահանջներից:

Ամբողջ երկրում միասնական վարչաիրավական կարգի անցնելուն, ինչ-որ չափով, խոչընդոտում էին Ռուսաստանի տարածքում կղզիացած գաղութները: Բնականաբար այդ գաղութների առանձնաշնորհումները վերացնելու և ինքնամիտք կյանքով ապրող տարբեր ժողովուրդների զանգվածներին շրջակա բնակչության մեջ տարրալուծելու հարց էր դրվում:

1860-ական թթ. ընթացքում նկատելիորեն սահմանափակվեցին գաղութի առանձնաշնորհումները, իսկ 1870 թ. վերացվեց հայկական մագիստրատը, հետևաբար և նոր Նախիջևանի ինքնավարությունը: Սկսվեց գաղութի պատմության նոր փուլը: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ շուրջ մեկ դար ինքնավար կառավարություն ունեցող, ինքնամիտք ձևով ապրող հայկական զանգվածը միանգամից չէր կարող հրաժարվել իր համայնքային կյանքից: Գաղութի ինքնավարությունը թեև պաշտոնապես վերացված էր, սակայն ավանդության ուժով դեռևս երկար ժամանակ իրեն զգացնել էր տալիս: Դրանից բացի, գործնական կյանքի թելադրանքով, շուտով հիմնվեցին ազգային-բարեգործական այնպիսի հաստատություններ, որոնք ևս, փոփոխված, նոր իրավիճակում կոչված էին, որոշ առումով, փոխարինելու հայ համայնքի նախկին մարմիններին և հավաստում էին Դոնի հայկական զանգվածի ինքնավար գոյությունը:

Ետռեֆորմյան շրջանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն իր դրոշմն է դնում ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ հարավային Ռուսաստանի, այդ թվում և հայկական գաղութի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

¹ Սույն աշխատության առաջին գրքը («Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն», 1779—1861 թթ., Երևան, 1967) նվիրված է եղել գաղութի հիմնադրման և նրա հենց այդ փուլի, մինչև 1860-ական թվականների պատմությանը:

Աշխատության ներքև, երկրորդ գրքն ընդգրկում է 1860-ական թվականների սկզբից՝ գյուղացիական ռեֆորմից մինչև 1917 թվականը՝ Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության ժամանակաշրջանը:

Սկսում է զարգանալ գործարանային արդյունաբերությունը, որը գերազանցապես գյուղատնտեսական մթերքները վերամշակող արտադրություն էր բնույթ ունենում: Զարգացող կապիտալիզմի մրցակցությունը շարունակվում է, ետին պլան է մղվում ու քայքայվում արհեստագործությունը:

Առաջընթաց է ապրում գյուղատնտեսությունը, հատկապես դաշտավարությունը, որն ավելի ու ավելի ապրանքային բնույթ է ստանում: Նոր հասարակարգի պահանջներին համապատասխան ծավալվում ու մեծ չափեր է ընդունում առևտուրը:

Հայկական գաղութի տնտեսությունն ավելի ու ավելի է ներքաշվում երկրամասի տնտեսական կյանքի մեջ, հաճախ միաձուլվում նրա հետ:

Կապիտալիզմի առաջընթացի հետ մեկտեղ սրվում են սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունները: Գաղութի երիտասարդության առաջադեմ ներկայացուցիչներն ընդգրկվում են 1870—1880-ական թվականների նարոդնիկական շարժման մեջ: Ավելի ուշ, Դոնի հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունենում ռուսական առաջին հեղափոխությանը և առհասարակ ցարիզմի դեմ ծավալված պայքարին:

Այդ ժամանակաշրջանում նոր Նախիջևանում հիմնվում են նոր ուսումնարաններ, տպարաններ, թատրոններ, հրատարակվում են գրքեր, թերթեր, հանդեսներ, կազմակերպվում են ընկերություններ, միություններ: Հասարակական նոր հարաբերությունների ծնունդ հանդիսացող մշակույթը սկսում է արձագանքել և ընդառաջել կյանքի առաջադրած պահանջներին:

Նոր պայմաններում Դոնի հայությունն առավել աշխուժորեն է մասնակցում ռուսական հասարակական կյանքի կարևոր անցքերին, ուժեղանում է ռուսական դեմոկրատական մշակույթի ազդեցությունը:

Ավելի են սերտանում նոր Նախիջևանի կապերը Հայաստանի ու հայաշատ վայրերի հետ: Հայկական նշանակալից կենտրոն դարձած, հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունեցող Դոնի հայկական գաղութն արձագանքում է Հայաստանում ու հայ իրականության մեջ կարվող իրադարձություններին: Նոր Նախիջևանը կարևոր դեր է կատարում նաև հայկական մշակույթը և նրա ավանդույթները պահպանելու և ռուսական միջավայրին ծանոթացնելու գործում:

* * *

Նոր Նախիջևանի պատմության մինչև 1917-ական և ետևապատմության ժամանակաշրջանների սկզբնաղբյուրները և գրականությունը միմյանցից զգալիորեն տարբերվում են:

Նախառեֆորմյան փուլի՝ գաղութի ինքնավար կառավարչության ժամանակաշրջանի արխիվային փաստաթղթերն ու այլ սկզբնաղբյուրները և՛ առատ են, և՛ անմիջականորեն վերաբերում են հայ համայնքին:

Այդ փաստաթղթերի շարքում առանձնահատուկ նշանակություն ունի Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատի արխիվը:

Այդ արխիվը, Նոր Նախիջևանի հայկական ձեռագրերի, Եկատերինա II-ի կայսերական հրովարտակի հետ միասին Ե. Շահազիզի, Աշ. Հովհաննիսյանի և Մ. Սարյանի հոգացողությամբ ժամանակին փոխադրվել են Սովետական Հայաստան և հանձնվել պահպանության առավել հարմար ու ապահով պայմաններ ունեցող համապատասխան հաստատությունների: Հայկական մագիստրատի ամբողջ նյութերն ու վավերագրերը պահպանվում են Հայկական ՍՍՀ պետական պատմական արխիվում (ֆոնդ՝ 139):

Նոր Նախիջևանի պատմության մասին եղած ուսումնասիրությունները, թեև սակավ, սակայն արժեքավոր են: Հրապարակի վրա են Դոնի հայության նշանավոր գործիչ, փաստակաշատ բանասեր-պատմաբան Ե. Շահազիզի թեկուզև ազգագրական որոշակի դրոշմ կրող, բայց հավաստի և գնահատելի աշխատությունները:

Ի տարբերություն դրան, գաղութի պատմության XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի առաջին տասնամյակների վերաբերյալ չկա որևէ ուսումնասիրություն: Այդ ժամանակաշրջանում գաղութի ինքնավարությունը և նոր Նախիջևանը որպես ինքնավար վարչական միավորի իրավունքները վերացնելու հետևանքով նրա մասին եղած փաստաթղթերն էլ գերազանցապես ընդհանուր բնույթ են կրում: Արխիվային վավերագրերում նոր Նախիջևանը մեծ մասամբ չի առանձնացվում: Եղած տեղեկությունները պահպանվել են ամբողջ գավառի, նահանգի կամ Ռոստով քաղաքի տվյալների հետ միաձուլված: Դժվար, հաճախ էլ անհնարին է ընդհանուր բնույթի այդ վավերագրերից առանձնացնել հայ համայնքին վերաբերվող փաստերը:

Սկզբնաղբյուրների այդ պակասը լրացվում է ետևաֆորմյան փուլում հրապարակ եկած հայկական և ռուսական պարբերական մամուլով, որը Դոնի հայ զանգվածի վերաբերյալ բավականաչափ հարուստ նյութ է պարունակում:

Գաղութի ետևաֆորմյան շրջանի պատմությունը համակողմանի ներկայացնելու նպատակով մենք ջանացել ենք օգտագործել հնարավոր բոլոր աղբյուրներն ու նյութերը:

Սույն գրքով փորձ է արվում ամբողջացնելու հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ուշագրավ մի դրվագ կազմող նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի նախասովետական ժամանակաշրջանի պատմությունը:

**ԳՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆՏՈՒԵՑՈՐՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. ՆՈՐ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը անցյալ դարի կեսերին տակավին ապրում էր տնտեսական և հասարակական լիաթոք ու ինքնաբավ առօրյայով: Կյանքի բոլոր բնագավառներում գաղութի ունեցած առաջադիմությունը մեծապես խարսխվում էր ժամանակին՝ 1779 թ. Եկատերինա II կայսրուհու տված առանձնաշնորհումների վրա:

Հայկական գաղութն ուներ իր առանձին մագիստրատը, որն իրականացնում էր քաղաքի և նրա մերձակա հայկական գյուղերի բովանդակ կառավարությունը: Ներքին գործավարությունը և դատավարությունը կատարվում էր հայերեն՝ Աստրախանի հայտնի հայկական դատաստանագրքի հիման վրա: Գաղութն օգտվում էր դավանանքի ազատությունից, կրոնական հարցերում ենթարկվում էջմիածնի Մայր աթոռի հոգևոր գերիշխանությանը: Կայսերական շնորհագրի ընձեռած տնտեսական հնարավորությունների և ճորտատիրական կաշկանդումներից զերծ մնալու շնորհիվ Գոնի հայ գանգվածը նկատելի հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, ներքին ու արտաքին առևտրի ասպարեզում:

1861 թ. փետրվարի 19-ի գյուղացիական ռեֆորմի հետևանքով զգալի վերափոխումներ կատարվեցին Ռուսաստանի տնտեսական, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ռեֆորմով սկսված տեղաշարժերն ընդգրկեցին կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները: Գյուղացիական ռեֆորմին հաջորդեցին վարչական, դատական, քաղաքային և այլ վերափոխումներ: 1860—1870-ական թթ. իրականացված այդ ռեֆորմներով վերակառուցվում էր Ռուսական կայսրության վարչաիրավական համակարգը: Ամբողջ երկրում մտցվում էին կառավարման ընդհանուր ձևեր:

Դրանք երկրի կապիտալիստական զարգացման պահանջներից ելնող ու դրան ընդառաջող միջոցառումներ էին: Հետևաբար ոչ միայն արգելա-

կիչ դեր չէին կատարում, այլև հասարակական ընդհանուր առաջադիմության շահերից բխող ձեռնարկումներ էին:

Նտոնֆորմյան այդ վերափոխումները չէին կարող իրենց ոլորտի մեջ շառնել կայսրության մեջ բնակվող ոչ ուսու ժողովուրդներին: Այդ շարժումը, բնականաբար, իր ալիքների մեջ է առնում նաև տարբեր ազգության գանգվածների կողմից այլևայլ ժամանակներում ու հանգամանքներում հիմնած գաղթավայրերը: Նման գաղութներով հարուստ էր հատկապես հարավային Ռուսաստանը կամ Նովոռոսիան:

Գեռես XVIII դարի երկրորդ կեսին ռուսական կառավարությունը երկրի հարավային սահմաններն ընդարձակելու, ծով դուրս գալու և հարավի սակավաբնակ տափաստանները բնակեցնելու ու տնտեսապես յուրացնելու նպատակով, լայն առանձնաշնորհումներ տալով, այնտեղ էր հրավիրում այլազգի գանգվածների: Այդ եղանակով Նովոռոսիայում հիմնվում են լեհական, շվեդական, հունական, հայկական և այլ ժողովուրդների ինքնամիտի համայնքներ:

XIX դարի կեսերին այլազգի այդ գանգվածները արդեն կատարել էին իրենց դերը, բայց շարունակում էին օգտվել պետական առանձնաշնորհումներից և ապրել մեկուսի կյանքով:

Ահա ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդող մի շարք մասնակի ռեֆորմների իրականացման շրջանում էլ, ինչպես պետք էր սպասել, առաջանում է այդ համայնքների իրավասությունները վերացնելու հարցը:

Նովոռոսիայի գաղթավայրերի մեջ ուրույն տեղ ուներ բավականաչափ լայն արտոնություններից օգտվող Գոնի հայկական գաղութը:

Նոր Նախիջևանի արտոնությունները պահպանելու կամ վերացնելու հարցը երկարատև պատմություն ունի: Այն առաջացել է դեռևս նրա հիմնադրման առաջին տասնամյակներից¹: Եկատերինա կայսրուհու մահը առիթ դարձավ նրա արտոնած առանձնաշնորհումները վերացնելու տրամադրությունների դրսևորման համար, որը սաղմնավորվում էր տեղական իշխանությունների ոլորտում և կառավարական որոշ շրջաններում: Այդուհանդերձ, մի շարք հանգամանքների բերումով, Պավել I-ի 1799 թ. հունվարի 4-ի հրամանով վերահաստատվում է Եկատերինա II-ի 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի շնորհագիրը: Ընդառաջելով Նոր Նախիջևանի հայ հասարակության խնդրագրին Ալեքսանդր I կայսրը 1802 թ. դեկտեմբերի 21-ի

¹ Վ. Բ. Բարխուդաբյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861), Երևան, 1967, էջ 393—403:

հրովարտակով նույնպես հաստատում է իր նախորդների շնորհած արտոնությունները²:

Առանձնաշնորհումների պահպանման խնդիրը առավել լուրջ բնույթ ընդունեց 1810—1820-ական թվականներին, հայ առևտրականներին վաճառականական կարգի³ գիրքիանների մեջ ընդգրկելու և հաջորդ տասնամյակներին հարկային նոր օրենքը կիրառելու ժամանակ: Այնուամենայնիվ, այս և համանման պետական նոր միջոցառումները մասնակի բնույթ էին կրում և Եկատերինա II-ի կայսերական շնորհագրի ուժով մերժվում կամ մեղմացվում էր նրանց գործադրումը:

Իրավիճակը փոխվում է հետագայում, XIX դարի կեսերին, հատկապես 60-ական թվականներին, 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմի հետ կապված վարչական, ռազմական, դատական, քաղաքային ռեֆորմներ իրականացնելու ընթացքում: Եթե առաջ սոսկ պետական առանձին միջոցառումների ժամանակ էր բարձրացվում առանձնաշնորհումներից օգտվող գաղութների, այդ թվում և նոր Նախիջևանի, այս կամ այն արտոնությունը պահպանելու խնդիրը, ապա այս շրջանում հարցադրման բնույթը փոխվում է: Տեղական ուսական շրջանների և պետական մարմինների կողմից բարձրացվում է, արտոնություններից օգտվող գաղութներին առաջին հերթին տնտեսական առանձնաշնորհումներից զրկելու, շրջակա ուսական բնակավայրերի հետ դրանք համահավասար վիճակում դնելու, պետական բոլոր օրենքներն այնտեղ լիովին կիրառելու և նրանց ինքնավարությունը առհասարակ վերացնելու խնդիրը:

Նման ցանկություններն ու պահանջներն այնքան էին հասունացել և ընդհանուր բնույթ ընդունել, որ անգամ գրավոր դիմումներ էին ներկայացվում, մամուլում հողվածներ տպագրում և կառավարությունը հրապարակավ կոչ անում վերջ տալու ոչնչով շարդարացվող այդ առանձնաշնորհումներին³: Հաճախակի էին դարձել հատկապես Դոնի հայկական գաղութի հողային ընդարձակ տարածքը սահմանափակելու, ոստիկանական ծառայությունը մագիստրատից անջատելու, հայկական դատատանագիրքը ապօրինի համարելու և գործածությունից հանելու առաջարկները: Այդ պահանջներին ընդառաջելը սակայն, հավասարազոր կլինեի հայկական մագիստրատը փակելուն և գաղութի ինքնավարությունը վերացնելուն:

² Центральный Государственный исторический архив (ЦГИА), СССР, ф. 1152, т. 1, д. 35, лл. 15—16.

³ «Համբավարներ Ռուսիո», 1863, № 46. ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Եղիշե Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ (այսուհետև՝ գրականության և արվեստի թանգարան), Մ. Բերբերյանի ֆոնդ, Բ. 3, գ. 49 և այլն:

Նոր Նախիջևանը որպես հայաքաղաք և հայկական հասարակական ու մտավոր կարևոր կենտրոն պահպանելու հարցը հուզում էր ոչ միայն Դոնի հայությունը, այլև հայ իրականության լայն շրջաններին: Այդ նույն մտահոգությամբ ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս I-ը, հավանաբար, աջակցություն ակնկալելով, դիմել էր Կովկասի փոխարքային: Արխիվում պահպանվել է նոր Նախիջևանում կատարվելիք փոփոխությունների մասին փոխարքայի 1860 թ. գրությունը՝ ուղղված կաթողիկոսին: Կովկասի փոխարքան հավաստում էր վերջինիս այն մասին, որ նախատեսվող փոփոխությունները վերաբերում են սոսկ նոր Նախիջևանի ոստիկանական ծառայությունը դատական մասից անջատելուն: Նա հանգստացնելով կաթողիկոսին, ավելացնում էր, որ այդ փոփոխություններն, ըստ էության, ամենևին չեն շոշափում ժամանակին տրված արտոնությունների և մագիստրատի հարցերը⁴:

Նոր Նախիջևանի առանձնաշնորհումները վերացնելու հարցն առանձնակի սրությամբ դրվեց 1864 թ. հունվարի 1-ի զեմստովների վերաբերյալ հայտնի օրենքը գործադրելու ժամանակ: Դոնի Ռոստովի քաղաքագլուխ Ա. Բայկովի գլխավորությամբ տեղի զեմստովային ժողովը որոշում է ընդունում միջնորդել կառավարության առաջ՝ նոր Նախիջևանի արտոնությունները վերացնելու համար: Եկատերինոսլավի նահանգային զեմստովային ժողովը, ոչ առանց Ռոստովի քաղաքագլխի ակտիվ միջամտության, լիովին համաձայնվում է այդ վճռի հետ:

Ա. Բայկովը 1866 թ. հենվելով նահանգային ժողովի որոշման վրա դիմում է ներքին գործերի մինիստր Պ. Վալուևին, ներկայացնելով նաև նահանգապետի կողմից հավանության արժանացած զեմստովային ժողովի վճիռը⁵: Նրանում վերապատմելով ժամանակին դրիմահայերին կայսերական հրովարտակով տրված հիմնական արտոնությունները, կովան է դարձնում այն հանգամանքը, որ Ալեքսանդր I կայսրը որոշ վերապահումով է հաստատել 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակը: Կայսրը նշել է, որ ինքը վերահաստատում է իր նախորդների տված հրամանագիրը, «քանի որ նրանք համահնչուն են ընդհանուր պետական օրենսդրությանը»: Ապա նահանգային ժողովի կողմից ներկայացվող փաստաթղթում նշվում է, որ պետական օրենքները փոփոխվել, շատ շնորհագրեր վերացվել են, հետևաբար պետական նոր հրամանագրերն էլ հարկ է կիրառել նաև Նախիջևանի նկատմամբ: Մանավանդ որ զեմստովների մասին օրենքում չի նախատեսվում որևէ բացառություն: Նախիջևանցիները ինչ-

⁴ Հայկական ՍՍՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՀԿՊՊԱ), ֆ. 415, ց. 1, գ. 266, թ. 1—5:

⁵ ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, лл. 1—2, 12—15.

պես ամեն մի համապետական նոր միջոցառման ժամանակ, այս անգամ էլ բացառություն անելու միտումով դիմել են ներքին գործերի մինիստրին, որը և մերժել է նրանց խնդրանքը: Այա Ռոստովի քաղաքագլուխը նշում էր, որ նահանգային զեմստվային ժողովը լիովին բաժանում է Ռոստովի գավառային ժողովի կարծիքը, որում ասված է. «Առանձնաշնորհումը հարաբերական հասկացողություն է: Պահանջարկի աճի, պայմանների և հանգամանքների փոփոխության, պետական կյանքի զարգացման հետ հին առանձնաշնորհումները վերանում են: Ընդունել առանձնաշնորհումների անփոփոխելիությունը, նշանակում է անշարժության դատապարտել ժողովրդին և պետությունը... Եվ միթե կարելի է խոսել շնորհագրի մասին այժմ, երբ ռուսական ամբողջ երկրում մեկ ցանկություն կա, որ պեսզի ռուսական երկիրը լինի մաքուր ռուսական, որպեսզի նա ի մի համախմբվի, որպեսզի նրա բոլոր բնակիչները օգտվեն նույն իրավունքներից, կրեն նույնպիսի ծանրություն, և որպեսզի վերջ տրվի պետության ներսում այդ առանձին պետությունների գոյությունը, որոնք այնքան վտանգավոր են ժողովուրդների թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական կյանքի համար»⁶:

Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Կոչուբեյն իր հերթին, ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է Նախիջևանի և նրա օկրուգի ոստիկանական և դատական մասը կարգավորելու անհրաժեշտությունը: Այնուհետև նա տեղեկացնում է, որ ժամանակին կառավարությունը ուշադրություն է դարձրել այդ հանգամանքի վրա, և որ այդ ուղղությամբ համապատասխան աշխատանքներ են տարվում: Նահանգապետը միաժամանակ գտնում էր, որ Եկատերինասլավի զեմստվային ժողովը դուրս է եկել իրեն սոսկ տնտեսական հարցերում վերապահված իրավասությունների շրջանակներից և անդրադարձել կայսերական հրովարտակով տրված առանձնաշնորհումները վերացնելու խնդրին: Այա ավելիացնում է, որ այսուհետև, սեփական իրավունքներն ընդարձակելու նման անցանկալի երևույթները կանխելու նպատակով դիտողություն է արվել Եկատերինոսլավի զեմստվային ժողովին⁷:

Մեկ այլ գրությամբ, բարձրացված հարցի մասին գեներալ-նահանգապետն, ըստ էության, հայտնում է հետևյալը: Նա ուշադրության արժանի է գտնում Եկատերինոսլավի նահանգապետի վկայակոչած փաստարկները, որ Ռոստովը ծավալվելով, իր շինություններով միացել է Նախիջևանին և հատկապես Գոն գետի ափով ստացվել է շինությունների մեկ ընդհանուր գիծ: Միայն երկու քաղաքների բարձրադիր, լեռնային

մասերում են մնացել ազատ տարածություններ: Նախիջևանի շատ հայ բնակիչներ Ռոստովում ունեն անշարժ սեփականություն՝ տներ, խանութներ և այնտեղ առևտուր են անում: Վերջապես, երկու քաղաքների միացումն, իրոք, կարող է նպաստել Նախիջևանի հայերի մերձեցմանը՝ շրջապատի ռուսական բնակչության հետ: Երկու քաղաքների տեղական պայմաններից ելնելով ինքն էլ, ավելացնում էր գեներալ-նահանգապետ Կոչուբեյը, չի կարող դեմ լինել միացմանը, սակայն գտնում է, որ նման միացումը չի բխում Նախիջևանցիների ցանկությունից: Նա միաժամանակ հիշեցնում էր զորավոր այն հանգամանքը, որ հայերը հենվում են Եկատերինա II-ի հրովարտակի վրա, իսկ միացումն անհնար կլինի իրականացնել՝ առանց խախտելու կայսերական հրամանագիրը⁸:

Ներքին գործերի մինիստրությունն այս անգամ ևս հավատարիմ է մնում գաղութների ինքնավարությունը վերացնելու իր ավանդական քաղաքականությանը⁹: Մինիստր, գեներալ-ադյուտանտ Ա. Տիմաշևը, ի պատասխան գեներալ-նահանգապետի կարծիքի, նրան է հղում (1868 թ. մայիս)՝ Նոր Նախիջևանի ինքնավարությունը վերացնելու և երկու քաղաքները միացնելու հարցում մինիստրության տեսակետն արտահայտող հատուկ գրություն: Նախարարը հայտնում է, թե Եկատերինա II-ի 1779 թ. հրովարտակին մոտիկից ծանոթությունը պարզ է դարձնում, որ Նախիջևանին տրվել է ինքնավարություն դատական և ոստիկանական խնդիրներում: Հրովարտակում տնտեսական հարցերի մասին որոշակի ոչինչ չի ասված: 1868 թ. փետրվարի 27-ի Մարիուպոլի և Ռոստովի գավառների ու քաղաքների ոստիկանական վարչությունների վերաբերյալ բարձրագույն հրամանով մագիստրատներից վերցված է ոստիկանական մասը և հանձնված Եկատերինոսլավի նահանգային վարչության տնօրին-

⁸ Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 1—2, 5.

⁹ Մի քանի տարի առաջ, 1866 թ. գաղութի վարչական ենթակայությունից ոստիկանական մասը վերցնելու առիթով մինիստրության ծանուցարմական կորպուսը «Տեղեկություններ Նախիջևանի հայերի մասին» գաղտնի փաստաթուղթ էր ստեղծել (Центральный государственный архив Октябрьской революции (ЦГАОР), ф. 109, 1866 г., д. 5 г. 47, л. 23—35): Այդ փաստաթղթում որվագծվում է գաղութի ամբողջ պատմությունը: Խոսքոված գույներով և միտումնավոր է ներկայացվում գաղութի իրավաքաղաքական ու տնտեսական վիճակը: Դրանում նշվում է, թե հայկական մագիստրատն իր ձեռքում է կենտրոնացրել բովանդակ իշխանությունը, որ ոստիկանական մասը բարձիթող վիճակում է, հայկական դատաստանագիրքը իրավական նորմերի պատահական մի հավաքածու է և սխալ է գործադրվում, քաղաքը անբարեկարգ դրության մեջ է և այլն: Այդ ամենից արվում է այն հետևությունը, թե անհրաժեշտ է ոչ միայն հայկական գաղութից ոստիկանական ծառայությունը վերցնել, այլև ամբողջությամբ փակել մագիստրատը:

⁶ ЦГИА СССР, ф. 1149, 1867, т. 7, д. 92, л. 28.

⁷ Նույն տեղում:

նությանը: Շուտով մագիստրատից վերցվելու է նաև դատական մասը: Այսպիսով, հետևեցնում է մինիստրը, Նախիջևանի կայսերական շնորհագրերից մեկն արդեն գոյություն չունի, մյուսները շուտով կկորցնեն իրենց նշանակությունը:

Տնտեսական հարցերում հայերի ինքնավարությունը չի կարող խանգարել քաղաքների միացմանը, քանի որ նրանք կունենան իրենց ներկայացուցիչները քաղաքային վարչությունում և որպես քաղաքի առանձին հասարակություն կարող են տնօրինել իրենց ընդհանուր սեփականությունը:

Ներքին գործերի նախարարն այդ ամենին ավելացնում է նաև այն, որ իրար սերտորեն առնչվող ու գրեթե միակցված քաղաքներին նույն վիճակում թողնելը կարող է ապագայում ավելի մեծ անախորժություններ առաջացնել, քան այժմ, դրանց միացման դեպքում: Հետևաբար գտնում է, որ միացումն անհրաժեշտ է իրականացնել մոտ ապագայում¹⁰:

Ներքին գործերի մինիստր Ա. Տիմաշևի ցուցումով և Նովոռոսիայի ու Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Կոչուբեյի հանձնարարությամբ Եկատերինոսլավի նահանգապետը 1868 թ. հոկտեմբերի 7-ին ներկայացնում է երկու քաղաքները միացնելու մասին իր նկատառումները և տասը կետից բաղկացած, նախագծի բնույթ կրող առաջարկները:

Նա Ռոստովը և Նախիջևանը մի բնակավայրի մեջ միավորելը հիմնավորում է երկու քաղաքների ներքին կապերով, առևտրական ընդհանուր շահերով, ինչպես նաև նրանով, որ հայերը չեն կարողանում հմտորեն վարել իրենց համայնքի գործերը: Սրկու քաղաքների միացման համա- նահանգապետը հիմք է ընդունում հետևյալ հանգամանքները:

Ռոստով և Նախիջևան քաղաքները շինություններով, հատկապես Դոնի գետափնյա կառույցներով փաստորեն միացել են: Նրանց վերջնական միավորմանը խանգարում են բարձրագույն իշխանությունների կողմից հաստատված երկու քաղաքների պլանները, որոնցով նրանց միջև թողնված է որոշ տարածություն:

Ռոստովում շատ հայեր են ապրում, իսկ Նախիջևանի բնակչության գրեթե կեսը ռուսներ են:

Բարձրագույն հրամանով, ընթացիկ տարվա (1868) փետրվարից դրանց ոստիկանական ծառայությունները միացվել են մեկ ընդհանուր վարչության մեջ, զեմստվոնների գծով երկու քաղաքի բնակիչներն էլ մասնակցում են Ռոստովի զեմստվոյի հավաքներին:

Օղեսայում դատական օկրուգ բացվելուց հետո Նախիջևանը Ռոստովի հետ ենթարկվելու է Տագանրոգի օկրուգային դատարանին:

Այդպիսով, նահանգապետը գտնում է, որ երկու բնակավայրերի բաժանվածությունը մնում է միայն քաղաքային տնտեսությունների հարցում: Նախիջևանի տնտեսական ղեկավարումը նա համարում է անբավարար, թեպետև քաղաքին հատկացված է վիթխարի քանակի՝ 20000 դես. հողատարածություն և նա ազատված է ռեկրուտից (զինակոչությունից) և պոստոյից՝ օթևան տրամադրելու պարհակից:

Նախնական տվյալներից երևում է, որ ընթացիկ տարում Նախիջևան քաղաքի եկամուտները լինելու են ընդամենը 36092 թ., իսկ Ռոստովինը՝ 105773 ո.:

Երկու տարբերությունը առաջանում է նրանից, որ Նախիջևանի տնտեսական կառուցվածքում չի կազմակերպվում այնպես, որպեսզի աճեն քաղաքի եկամուտները: Հաճախ էլ գաղութի կառավարչությունը խոչընդոտում է այլազգի առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկատերերին, որոնք հարկադրված են լինում հաստատվել Ռոստովում: Քաղաքները միացնելով և ընդհանուր տնտեսական վարչություն ստեղծելով կվերանան համանման արգելքները:

Այդ ամենը նկատի առնելով Եկատերինոսլավի նահանգապետը եզրակացնում է, որ միայն տնտեսական հարցերի համար Նախիջևանի շնորհագիրը պահպանելը աննպատակահարմար է: Հետևաբար նման մտայնությունն իր տեղն անհրաժեշտաբար պետք է զիջի երկու քաղաքները միացնելու հիմնավոր տեսակետին¹¹:

Նա առաջարկում է միացումը կատարել հետևյալ սկզբունքներով.

ա) երկու քաղաքները շինություններով միացնելու համար, նրանց իրարից անջատող լեռնային մասի ազատ հողերում կառուցումներ սկսել: Այդ նպատակով կազմել միացվող քաղաքների նոր հատակագիծ:

բ) Նախիջևան և Ռոստով քաղաքների բնակիչներին միացնել քաղաքային մեկ ընդհանուր բնակավայրում¹²:

¹⁰ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 35—36.

¹² Եկատերինոսլավի նահանգապետը նույն օրերին ներկայացնում է երկու քաղաքների միացման, սույն առաջարկներից փոքր ինչ շեղվող, նախագծի մեկ այլ տարբերակ: Այնտեղ նպատակահարմար է համարում Ռոստովի և Նախիջևանի միացումը կատարել հրամանով, մինչև քաղաքային ռեֆորմների ընդունումը: Նահանգապետը ելնում է այն հանգամանքից, որ նահանգային վարչությունների ազդեցությունը քաղաքների վրա ավելի մեծ է, քան նախատեսվում է ռեֆորմներով: Հետևաբար երկու քաղաքների միացման ժամանակ անխուսափելիորեն ծագած թյուրիմացություններին նահանգային վարչությունը ներկայումս կարող է ավելի ակտիվ միջամտել ու հարթել, քան ռեֆորմներից հետո: Նա գտնում է, որ քաղաքներից ոչ մեկի անունը չպետք է պահպանել, քանի որ երկու քաղաքների անունով էլ ուրիշ քաղաքներ կան: Դրանից բացի քաղաքներից որևէ մեկի անվան պահպանումը կարող է վատ ընդունվել մյուսի կողմից և տեղիք տալ անախորժությունների: Նահանգապետը առաջարկում էր ~~միացնել~~ քաղաքը անվանել

¹⁰ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 6—9.

գ) Հայկական գյուղերը առանձնացնել նախիջևանից և ընդհանուր հիմունքներով, ենթարկել գյուղական վարչությանը:

դ) Հայկական գյուղերի հողատարածությունները անջատել քաղաքապատկան հողերից: Սամբելի տափաստաններից հողաբաժիններ տալ քաղաքում բնակվող 136 երկրագործներին: Կայսերական հրովարտակով նախիջևանին շնորհված 20.000 դեսյատին հողերից 3223 դես. արոտավայրերը միացնել Ռոստով քաղաքի արոտավայրերին: Մնացած վարելահողերն ու խոտհարքները, բացառյալ 2111 դես. տնամերձ հողատարածության, տալ վարձակալությանը, որից ստացված եկամուտը մտցնել միացյալ քաղաքի ընդհանուր գանձարանը:

Նահանգապետը չէր անգիտանում այն հանգամանքը, որ նախիջևանը Ռոստովից շատ հողատարածություններ ունի: Սակայն դրա փոխարեն նա նշում էր, որ Ռոստովի քաղաքային եկամուտներն էլ երեք անգամ ավել են, որից հավասարապես օգտվելու է նախիջևանը:

ե) Երկու քաղաքների միացումից հետո, ներքին գործերը վարելու համար նա առաջարկում էր քաղաքային ազգաբնակչությունը բաժանել ռուսական, հրեական և հայկական հատվածների: Առաջին երկուսը Ռոստովում անջատված ձևով արդեն գոյություն ունեին, իսկ հայերն էլ քանի որ ազատված էին ղինակոչությունից, ուստի կարող էին առանձին հասարակություն կազմել:

զ) Հայտնի է, որ նախիջևանի հիմնադրման ժամանակվանից գոյություն ունեցող որբային դատարանի գործերը վարում է քաղաքագլուխը՝ հասարակության կողմից ընտրած երկու անդամների մասնակցությամբ: 1867 թ. իր իսկ՝ նահանգապետի կարգադրությամբ գործավարությունը տարվում է ռուսերին: Որբային դատարանը առաջնորդվել է կայսերական հրովարտակով նրան վերապահված հատուկ օրենքներով ու սովորությալին նորմերով: Որբային դատարանը հարկ է միացնել Ռոստովի համանուն հաստատությանը, որը գործում է դումային աղքատներ: Նախատեսվում է որբային դատարանի ղեկավարումը թողնել քաղաքագլխի ձեռքում, որն այն իրականացնելու է հայ հասարակության կողմից ընտրած երկու անդամների գործակցությամբ: Հայերեն փաստաթղթերը թարգմանելու համար անհրաժեշտ է համարում պահել նաև թարգմանիչ:

է) Նախքան քաղաքների մասին նոր օրենսդրության անցնելը միավորված քաղաքում հասարակական վարչություն կազմակերպել, որպեսզի քաղաքային բոլոր ընտրական օրգաններում ընտրությունները կատար-

վեն ռուս և հայ հասարակությունների կողմից առանձին-առանձին՝ քաղաքագլխի նախագահությամբ ու հսկողությամբ:

ը) Մինչև հասարակական հիմնարկների բացման մասին կառավարական հրամանագիրը միացյալ քաղաքի եկամուտների ու ծախսերի տնօրինումը թողնվելու էր քաղաքային դումային:

թ) Բարեգործական բոլոր հաստատություններն, ընկերությունները և քարեգործական նպատակներով կատարված կտակները՝ լինեն դրանք նախիջևանում թե այլուր, անգամ ուրիշ պետություններում, թողնվում են անձեռնմխելի: Դրանց տնօրինման համար հայ հասարակությանն իրավունք է վերապահվում ընտրել առանձին կոմիտե, որն առաջնորդվելու էր հատուկ կանոններով: Կոմիտեի անդամների ընտրությունը կատարվելու էր միացյալ քաղաքի խորհրդարանում՝ քաղաքագլխի նախագահությամբ, սակայն հայ հասարակության կողմից: Եկատերինոսլավի նահանգապետը վերջում նշում էր, որ նախքան երկու քաղաքների միացումը, նախիջևանցիները զեմստվային ձայնավորների ընտրությանը մասնակցելու են Ռոստովի հողատերերի գավառային համագումարում: Այսուհետև նրանց իրավունք է վերապահվում մասնակցելու ընդհանուր քաղաքային ընտրական համագումարներին, միայն համապատասխանաբար ավելացվելու է քաղաքի ձայնավորների թիվը¹³:

Ինչ խոսք, Դոնի հայ հասարակությունը տեղյակ էր գաղութի առանձնաշնորհումներն աստիճանաբար կրճատելու, նրա ինքնավարությունը վերացնելու և նախիջևանը Ռոստով քաղաքին միացնելու ուղղությամբ տարվող ակտիվ քաղաքականությանը և ձեռնարկվող գործնական քայլերին: Բնականաբար, այդ ամենը հուզում ու փոթորկում էր գաղութի հասարակական կյանքը: Հայերի մեջ առանձնաշնորհումները պահպանելու և նախիջևանը Ռոստովին միացնելու ձեռնարկումը խափանելու լայն շարժում է սկսվում: Նրանք գոյություն ունեցող իրավիճակն անփոփոխ պահպանելու ձգտումով գիմումներ են ուղղում կառավարական բարձրագույն մարմիններին, իրենց հերթին ջանում հիմնավորել կայսերական հրովարտակով վերապահված արտոնություններն անփոփոխ պահպանելու անհրաժեշտությունը:

Պատահական չէ, որ գաղութի ինքնավարությունը վերացնելու աշխույժ գրագրությունների հեջ նույն տարում՝ 1868 թ. Եկատերինոսլավի նահանգապետն արդեն վերադաս մարմիններին հայտնում է Դոնի հայ հասարակության ընդդիմադիր քայլերի մասին: Նա գրում է, որ երկու քաղաքները միացնելու լուրը հուզում է առաջացրել նախիջևանի հայ հասար-

«Բազմարին», թագաժառանգի տիկնոջ անունով, իսկ Ռոստովի գավառը՝ դազմարինյան: Նա առաջարկում էր համապատասխանաբար փոփոխել նաև քաղաքի կնիքը, գրբը, պլանը, հիմնարկների անվանումները (ГАОО, ф. I, оп. 17, д. 80, л. 23—29).

¹³ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 37—40. Հմմտ. ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 38—43.

րակութեան մեջ: Հայերն իրենց ազդեցիկ գործիչներն՝ Ա. Խալիբովի ու նրա համախոհների միջոցով անում են ամեն ինչ՝ այդ ձեռնարկումը ձախողելու համար¹⁴: Այդ նպատակով հայերը գաղտնի դրամ են հավաքել, ընտրել երկու պատգամավոր և, համապատասխան լիազորություններ տալով, ուղարկել են Օդեսա և Պետերբուրգ: Վերջում նահանգապետը հավաստում է, որ ինքը միջոցների է դիմել, որպեսզի սկսված շարժումը վնասակար ուղղություն չստանա¹⁵:

Նախիջևանի հայ հասարակությունը միաժամանակ, քաղաքագլխի, քաղաքային վարչության խնամակալների և զանազան ընկերությունների անունից, բազմաթիվ ստորագրություններով զեկուցագիր է ներկայացնում Օդեսայի դատական օկրուգը ստուգող սենատոր Ա. Շախմատովին (1869 թ. հունվար) և ներքին գործերի մինիստրության հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա Պ. Կլադնիցկուն (1869 թ. հուլիս):

Միևնույն բովանդակությամբ այդ զեկուցագրերում նրանք հիշեցնում են, որ իրենց նախնիները դարեր ի վեր բնակվում էին Ղրիմում: Ընդառաջելով Եկատերինա II կայսրուհու հրավերին և խորապես հավատալով նրա կայսերական խոսքի անսասանությանը նրանք դեռևս թերակղզին կայսրությանը միացնելուց առաջ կամավոր տեղափոխվել են Ռուսաստան: Եկատերինա II-ը ղրիմահայ գաղթականներին և նրանց ժառանգներին հանդիսավորապես շնորհել է արտոնություններ: Դրանք հետագայում հաստատվել են նրան հաջորդած թագավորների՝ Պավելի, Ալեքսանդր I-ի և Նիկոլայ I-ի կողմից:

Ղրիմահայերին տրված կայսերական շնորհագիրը եղել է միանգամայն արդարամիտ և հիմնավորված: Դրանով նախ՝ փոխհատուցվել են հայերի կրած կորուստները: Վերջիններս իրենց նախկին հայրենիքում՝ Ղրիմում թողել են ընդարձակ հողատարածություններ, ծաղկուն այգիներ, տնամերձ բանջարանոցներ և անշարժ այլ հարստություններ: Դրանից բացի, հայերը լիովին արդարացրել են իրենց վրա կառավարության դրած հույսերը: Նրանք հմտորեն և արդյունավետ կերպով զբաղվել են երկրագործությամբ, արդյունագործությամբ, առևտրով և համեմատաբար կարճ ժամանակում հասել նկատելի հաջողությունների: Հայերի ներդրումը խոշոր է գաղութի հիմնադրման ժամանակ գրեթե անմար-

¹⁴ Ժանդարմական վարչության կազմած գաղտնի փաստաթղթում հիշյալ շարժումը գլխավորող հեղինակավոր գործիչներից հիշատակվում են Կ. Հայրապետյանի, որի ազդեցությունը մեծ է համարվում ինչպես հայ հասարակության, այնպես էլ մազիստորտի վրա, և վաճառական Խլաճիկի անունները (ЦГАОР, ֆ. 109, 1866, л. 52, л. 30—31):

¹⁵ ГАОО, ֆ. 1, оп. 17, л. 80, л. 33.

դաբնակ ու ամայի Դոնի տափաստաններում տնտեսական կյանքն աշխուժացնելու և զարգացնելու գործում:

Ապա զեկուցագիր—խնդրագրի հեղինակները հիշեցնում են, որ կայսերական հրովարտակի 5-րդ կետի համաձայն, Նախիջևանում հիմնվել է մագիստրատ: Վերջինս, ազգային սովորությունների և իրավական նորմերի հիման վրա, քաղաքում և իր օկրուգը կազմող հինգ հայկական գյուղերում վարում է դատական գործը: Առանձին դեպքերում ապօրինություն կատարողները, որ կարող է պատահել ամեն մի նույնիսկ ամենակազմակերպված բնակավայրում, հետապնդվել և պատժվել են օրենքի ուժով:

Այսուհանդերձ, 1859 թ. Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետը դիմել է կայսրին Նախիջևանն ընդհանուր ոստիկանական վարչությանը ենթարկելու հարցով: Այդ առաջարկը, քանի որ շուշափում է գաղութի ամենաէական ու գլխավոր իրավունքն՝ իրենք նույնպես դիմել են (1860) կայսրին: Նրանք դեմ չլինելով ոստիկանական մասը ուժեղացնելու կառավարության ցանկությունը, խնդրում են այն կատարել կայսերական շնորհագրի վերապահած իրավասությունների սահմաններում: Ասել է թե՛ ոստիկանական մասը անջատել մագիստրատից, բայց թույլատրել, որպեսզի նրա նշանակումը կատարվի հայ հասարակության կողմից՝ ընտրությամբ:

Անտեսելով այդ ամենը գեներալ-նահանգապետը, ճիշտ է որպես ժամանակավոր միջոցառում, սակայն 1865 թ. Նախիջևանը ենթարկել է Ռոստովի ոստիկանական վարչությանը: Նման քայլ ոչ միայն վիրավորական է միանգամայն ինքնուրույն Նախիջևանի նման մի քաղաքի համար, այլև հակասում է կայսերական շնորհագրին:

Վերջերս էլ, գրում էին նրանք, հայկական գյուղերը, որոնք Նախիջևանի անբաժանելի մասն են կազմում, առանձնացվել են նրանից և ենթարկել Ռոստովի զեմստվոններին: Նախիջևանցիները պատրաստ են պետական ռեֆորմների ընդհանուր ոգուն համապատասխան հիմնել և՛ զեմստվո, և՛ ոստիկանություն, սակայն Ռոստովից առանձին և կայսերական հրովարտակի շրջանակներում:

Ապա զեկուցագրում անդրադառնում են Նախիջևանը Ռոստովին միացնելու առավել հուզիչ հարցին: Իրենց հասած տեղեկությունների համաձայն, նշում են հայերը, Ռոստովցիների դիմումների հետևանքով, պետական ատյանների միջև պաշտոնական գրագրություն է սկսվել՝ Նախիջևանը որպես քաղաք վերացնելու և Ռոստովին միացնելու մասին: Անտեսվում է այն հանգամանքը, որ Նախիջևանի հասարակությունն իր կառուցվածքով, բնակիչների ծագումով, դավանանքով, իրավունքներով ոչ մի ընդհանրություն չունի Ռոստովի հետ: Ժամանակին իրենց հայրե-

րը, եթե կարողանային ապրել այլ հասարակության մեջ, կառավարությանից թույլտվություն չէին խնդրի Դոնի ափին առանձին քաղաք հիմնելու համար: Նոր Նախիջևանը Ռուսաստանում հիմնադրված առաջին հայկական քաղաքն է:

Ռուսաստանում քաղաք հիմնելու գաղափարն ու ցանկությունն իրենց նախնիների մեջ առաջացել է, ամեն մի ժողովրդին հատուկ, սեփական հավատը, լեզուն և ազգությունը անաղարտ պահելու համար: «Մենք լինելով Ղրիմից գաղթած հայերի դուստր երկրորդ սերունդը, — գրում են նրանք, — լիովին բաժանում ենք մեր հայրերի զգացումը և երբեք չենք համաձայնվի, որպեսզի մեր հասարակությունը կամովին միացվի որևէ մեկ այլ հասարակության հետ»¹⁶:

Նախիջևանը ինչպե՞ս կարող է միանալ Ռուստովին, երբ նրա հետ չի կարող կիսել պետական պարհակները, քանի որ շնորհագրով դրա մի մասից ազատված է: Կայսերական շնորհագիրը իրենց տրված է ժառանգաբար: Նրա պահպանումը իրենց սուրբ պարտքն է, որն անցնում է հաջորդաբար՝ հայրերից որդիներին:

Կառավարությունը Նախիջևանի ոստիկանությունը վերակառուցելու իր միտումը կարող է իրականացնել ոչ թե այն Ռուստովի քաղաքային ոստիկանական վարչությանը ենթարկելով, այլ Նախիջևանում ոստիկանական վարչություն ստեղծելով: Վերջինիս տնօրինության տակ կղրվեն հինգ հայկական գյուղերը, ինչպես արվում է Ռուսաստանի այլ քաղաքներում և նրա օկրուգներում:

Վերջում հայ հասարակությունը խնդրում է կառավարությանը Նախիջևանին տալու ընդհանուր քաղաքային դումա, որպիսին գոյություն ունի կայսրության երկու մայրաքաղաքներում և Օդեսայում: Այդպիսի դուման համահնչուն կլինեք քաղաքի ղեկավարման նախկինում գոյություն ունեցող կարգին և ամենևին չէր հակասի բարձրագույն շնորհագրին¹⁷:

Արդարադատության և ներքին գործերի մինիստրություններից Նախիջևանի հայ հասարակության դիմում-խնդրագիրը հասցեագրվում է Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետին: Վերջինս, իր հերթին, ուղարկում է Եկատերինոսլավի նահանգապետին և խնդրում նրա եղրակացությունը¹⁸:

Նահանգապետը Դոնի հայ հասարակության դիմումի մեջ առանձնացնում է շորս հիմնական հարց և յուրաքանչյուրի մասին հայտնում

իր կարծիքը: Հայ հասարակության միջնորդությունն ընտրական եղանակով Նախիջևանում և նրա օկրուգում ինքնուրույն ոստիկանական վարչություն ստեղծելու մասին նա համարում է ոչ հիմնավոր: Բարձրագույն հրամանով 1868 թ. հայկական գաղութը ենթարկվել է Ռուստովի քաղաքային և գավառային ոստիկանական վարչությանը: Այդ միջոցառումը կատարվել է հայ հասարակության կողմից ընտրվող Նախիջևանի ոստիկանական մասի վատ վիճակի հետևանքով: Հին կառուցվածքը թողնելու պարագայում Նախիջևանի ոստիկանությունն առավել մեծ շափով կարող էր գրավորել իր պարտականությունները կատարելու անկարողությունը:

Նահանգապետը գտնում է, որ Նախիջևանահայերի մյուս խնդրանքը՝ միայն հայ հասարակության պատկանող անձնավորություններից Նախիջևանում ընտրովի հաշտարար դատարան ունենալու մասին, նույնպես անհնար է կատարել: Նախ, ամբողջ նահանգում կառավարական հրամանագրի (1864 թ. նոյեմբերի 20) հիման վրա վերակառուցվում են դատական հաստատությունները, հետևապես աննպատակահարմար է բացառություն անել այս կամ այն համայնքին: Դրանից բացի, Նախիջևանի բնակիչների գրեթե կեսը հայ հասարակությանը չպատկանող այլազգիներ են, որոնք նման պարագաներում կղրվելին ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից, մանավանդ, որ օրենքը նախատեսում է հաշտարար դատարանների ընտրություններին տվյալ բնակավայրի բոլոր բնակիչների մասնակցությունը:

Նախիջևան քաղաքի միջնորդությունը իրավունք վերապահելու իրենց, որպես քաղաքաբնակների, մասնակցելու Ռուստովի զեմստվային ժողովներին նպատակահարմար է գտնվել բավարարել: Պետական խորհրդի 1869 թ. փետրվարի 10-ի որոշմամբ նրանց թույլատրվել է «ձայնավորների» ընտրությունը կատարել քաղաքային ընտրական համագումարում:

Վերջում, նահանգապետը գրում է, որ ինքը բազմիցս առիթ է ունեցել կարծիք հայտնելու երկու քաղաքների միացման մասին: Այժմ էլ մնում է Ռուստովը և Նախիջևանը քաղաքային մեկ բնակավայրում միավորելու և այնտեղ տնտեսական ընդհանուր վարչություն ստեղծելու նախկին տեսակետին: Այդ կարծիքը՝ հօգուտ Նախիջևանցիների խընդրագրի փոխելու համար ինքը բավարար հիմքեր չի գտնում¹⁹:

Կառավարական բարձրագույն ատյաններում նոր Նախիջևանի հայ հասարակության դիմումը դրական ընթացք չի ստանում: Պետական նոր օնֆորմները կիրառելու ժամանակ բացառություն չի արված Դոնի հայ-

¹⁶ ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 59.

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 45—60:

¹⁸ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 104, л. 1.

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 3—6:

կական գաղութի նկատմամբ: Մագիստրատից արդեն առանձնացվել էր ոստիկանական ծառայությունը, 1869 թ. նրանից վերցվում է դատական մասը, իսկ հաջորդ տարում 1870 թ. առհասարակ դադարում է հայկական մագիստրատի գործունեությունը: Դրանով պաշտոնապես վերացվում է գաղութի ինքնավարությունը²⁰:

Ինչպես դժվար չէ նկատել նոր Նախիջևանի արտոնությունների վերացման շուրջն ետեմֆորմյան շրջանում սկսված հակամարտը հաճախ սուր բնույթ էր ընդունում: Ռոստովի քաղաքագլուխ Ա. Բայկովը, տեղի ու նահանգային իշխանությունների ղեկավարներն, առևտրաարդյունաբերական խավերի գործիչները բուրժուական նոր հարաբերություններով արգասավորված ազգային զարթոնքի պայմաններում ազատ գործունեություն ծավալելու ձգտումով տարված ջանում էին վերացնել տալ Դոնի հայերի իրավաքաղաքական և տնտեսական առանձնաշնորհումները: Իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք հաճախ շափազանցված ու խեղաթյուրված էին ներկայացնում հայկական զանգվածի գործունեությունը, նրա կյանքի առանձին ստվերոտ կողմերը: Նրանցից ոմանք այնքան հեռու էին գնում իրենց միտումների մեջ, որ կամա թե ակամա ընկնում էին մեծապետական շովինիզմի մեջ:

Մյուս կողմից, Դոնի հայերը հաշվի չէին ուզում նստել փոփոխված իրադրության հետ: Նրանք անգիտանում էին նոր, կապիտալիստական հարաբերությունների պայմաններում առևտրաարդյունաբերական կյանքի զարգացման պահանջները, տեղական սահմանափակումներն ու առանձնահատկությունները համահարթող նրա նշանակությունը: Ինչպես նաև տեղում ոռոս բնակչության ստվարացումը և շրջապատի ազգաբնակչության հետ հայերին համահավասար վիճակում դնելու անհրաժեշտությունը: Նրանք ամեն կերպ ձգտում էին պահպանել հարյուր տարի առաջ ստացած իրավաքաղաքական ու տնտեսական առանձնաշնորհումները, պահպանել իրենց մենաշնորհ վիճակը:

Նոր Նախիջևանը Ռոստովին միացնելու խնդիրը, սակայն մնում է առկախ: Երկու քաղաքները միավորելու հարցում մշտապես ձեռնպահ և զգուշավոր Նովոռոսիայի ու Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետը, որոշակի է դարձնում իր դիրքորոշումը: Նա 1869 թ. մարտին հատուկ գրությամբ ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է, որ քաղաքների միացմանը նախիջևանցիները դեմ են և դա հակասում է 1779 թ. կալսերական հրովարտակին: Միավորումը, եթե պետք է կատարվի Նախիջևանի ինքնավարության հիմնական մասի պահպանումով, կարող էր

ձևական բնույթ կրել: Հետևաբար նպատակահարմար է գտնում երկու քաղաքներում էլ պետական ռեֆորմների նոր սկզբունքներով հասարակական վարչություններ մտցնել և կառավարման միասնական եղանակի անցնել: Դա աստիճանաբար կմոտեցնի նրանց և պայմաններ կնախապատրաստի միացման համար: Ներկա պայմաններում միացումը կարող է թյուրիմացություններ ստեղծել և անգամ ընդհարում առաջացնել: Այդ ամենից ելնելով, գեներալ-նահանգապետը առաջարկում է հետաձգել երկու քաղաքների միացումը, հող նախապատրաստել դրա համար և դրանից հետո միայն կատարել այդ ակտը²¹:

Կառավարական բարձրագույն ատյաններում, հավանաբար, խելամիտ ու ընդունելի են համարում գեներալ-նահանգապետի փաստարկումները և այդ տեսակետը հաղթում է:

Չնայած դրան, հաջորդ տասնամյակներում միացման խնդիրը բազմիցս բարձրացվում է Ռոստովի և վերադաս ատյանների կողմից, և հարևան երկու քաղաքների հակամարտը այդ խնդրում, շարունակվում է նաև հետագայում: Այսպես, օրինակ, 1874 թ. Ռոստովը նահանգային կենտրոն դարձնելու նախագծի առիթով, երկու քաղաքները միացնելու քաղաքականության ակտիվ ջատագով Եկատերինսուլավի նահանգապետը, հետագայում պետական հետադիմական գործիչ Ի. Դուրնովոն նորից է բարձրացնում այդ հարցը: Իր կարծիքը հիմնավորելու համար նա կրկնում է բազմիցս արդեն վկայակոչած նախկին փաստարկումները²²:

1885 թ. ակնկալելով կառավարական շրջանների հետ շփումներ ունեցող Կ. Եզյանի աջակցությունը, նոր Նախիջևանից հայտնում են նրան այն մասին, որ Ռոստովը Ա. Բայկովի գլխավորությամբ կրկին բարձրացրել է երկու քաղաքները միացնելու հարցը: Ռոստովցիների ցանկությունը խափանելու նպատակով Նախիջևանի դուման քաղաքագլուխ Գր. Սալթիբովին գործուղել է մայրաքաղաք: Վստահ չլինելով քաղաքագլխի գործունեության արդյունավետության մեջ, իրենք երկու պատգամավոր են ընտրել և գործուղել Պետերբուրգ, սակայն տեղեկացել են, որ կառավարությունը համաձայն չէ միացմանը²³: Դրանով հարցի արժարժումը չի ավարտվում: Հետագայում ևս տարբեր առիթներով բարձրացվել է երկու քաղաքները միացնելու խնդիրը:

Պաշտոնական բարձրագույն ոլորտներում, սակայն, նպատակահարմար չէին գտնում այդ խնդիրը վարչական հրամանագրերի միջոցով վճռելը: Անախորժությունների տեղիք չտալու համար, հակված էին

²⁰ ГАОО, ф. 1, оп. 44, д. 72, л. 7. 2490У, ф. 139, г. 1, г. 679, ф. 10, ф. 54, г. 983, 164. Հմմտ. Ե. Շահագրգ, Պատմական պատկերներ, Քիֆլիս 1903, էջ 30—48:

²¹ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 41—42.

²² ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 71—73.

²³ 2490У, ф. 58, г. 2, Գ. 1329, ф. 70—71, 74:

խնդրին բնական ուղիով լուծում տալ: Մանավանդ, որ Ռոստովի և Նախիջևանի առևտրատնտեսական կյանքում շաղկապված լինելու հանգամանքը, դարգացման ընթացքում նրանց աստիճանական մերձեցումը տանում էր դեպի երկու քաղաքների միացումը: Կառավարության այդ միտումները լավագույն ձևով դրսևորվել են թեկուզ նոր Նախիջևանը ուսահայ թեմի կենտրոն դարձնելու հարցում:

1850—60-ական թվականներին քանիցս առաջարկ է արվել Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հոգևոր թեմի կենտրոնը Քիշինևից տեղափոխել նոր Նախիջևան: Նոր Նախիջևանի հասարակության ղեկավարները քաղաքի ինքնուրույնությունը և ազգային դեմքը պահպանելու համար հաճախ դիմում էին պետական ատյաններ և հոգևոր իշխանության պետին, թեմի առաջնորդությունը Քիշինևից տեղափոխելու նոր Նախիջևան: Նման քայլի դիմելու նպատակահարմարությունը թելադրվում էր թեմի հայ ազգաբնակչության հիմնական մասը Դոնի հայկական քաղաքում կենտրոնացված լինելու և աշխարհագրական հարմար դիրք ունենալու հանգամանքներով: Այդ առաջարկները, նույնպես դրական ընթացք չէին ստանում:

Դարի վերջին նորնախիջևանցիները կրկին հարուցում են այս հարցը և կրկին հանդիպում տեղական իշխանությունների դիմադրությանը:

1895 թ. Դոնի գործերի պետը՝ ատամանը, հատուկ գրություն մերժեցին գործերի մինիստրին հայտնում է Նախիջևան-Բեսարաբիա թեմի կենտրոնը Քիշինևից Նախիջևան տեղափոխելու վերաբերյալ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջնորդության մասին: Իր հերթին, ատամանը խնդրում է չբավարարել կաթողիկոսի ցանկությունը, նկատի առնելով հետևյալը: Ռոստով և Նախիջևան քաղաքներն իրենց կառույցներով գրեթե միացել են և շատ շուտով վերջնականապես կմիաձուլվեն որպես մի քաղաք: Երկու քաղաքների բնակիչների առևտրաարդյունաբերական և հասարակական շահերը նույնն են: Այնպես, որ, նրանց միացումը կարճ ժամանակվա հարց է: Դրան խոչընդոտում է հայերի առանձնացված լինելու ձգտումը և այն վախը, որ քաղաքների միավորմամբ Նախիջևանը կկորցնի զուտ հայկական քաղաքի իր դիմապատկերն ու նշանակությունը: Թեմի կենտրոնը նոր Նախիջևան տեղափոխելը կարող է միայն ուժեղացնել հայերի անջատվողական այդ ձգտումը²⁴: Նման նկատառումներից ելնելով բարձրագույն իշխանությունները մերժում են նոր Նախիջևանը թեմի կենտրոն դարձնելու հայկական տեղական շրջանների տեսակետից հիմնավորված առաջարկը:

²⁴ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 6, л. 118—119.

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀՈՂԱՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՅՐ

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի առանձնաշնորհումները վերացնելու և նրան ինքնավարությունից զրկելու տարվող քաղաքականության ընթացքում հարևանցիորեն շոշափվում է նաև հայկական գյուղերի հարցը: Հետագայում հայկական գյուղերի և մասնավորապես նրանց հողատարածությունների խնդիրը ևս առանձին և երկարատև քննության առարկա դարձավ:

Հողային հարցի շուրջը սկսված բախումները նոր Նախիջևանի հայկական գաղութում, ինչպես հայտնի է, մեծ ու հարուստ պատմություն ունեն: Քաղաքի առևտրակալվածատիրական դասի և գաղութի հայ գյուղացիների միջև սկզբնավորված պայքարը հատկապես սուր բնույթ է ընդունել XIX դարի 30—40-ական թվականներին: Այն դարձավ կառավարության բարձրագույն իշխանությունների, անգամ պետական խորհրդի հատուկ քննության հարց: Այդ ժամանակաշրջանում հողային հարցի շուրջը ծավալված երկարատև ու համառ պայքարը պայմանավորված էր հողը եկամտի լավագույն աղբյուր լինելու, գյուղատնտեսական մթերքներն արդեն առևտրա-դրամական շրջանառության ոլորտ մտնելու և նրանից խոշոր շահույթ ստանալու հանգամանքով²⁵:

Այս շրջանում հողային հարցի նկատմամբ սկսված հետաքրքրությունն անմիջականորեն առնչվում էր 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմի և նրանից բխող ազրարային բնույթի ձեռնարկումների հետ:

Երկու քաղաքները միացնելու բարձրագույն իշխանություններին ներկայացվող նախագծերում նշվում է, որ կայսերական շնորհագրով Նախիջևանին հատկացված 20 հազար դեսյատին հողատարածությունը թողնվում է քաղաքի տնօրինության ներքո: Հայ հասարակությանը պատկանող հողատարածություններից 2355 դեսյատին հատկացվում է քաղաքում բնակվող 136 երկրագործներին (յուրաքանչյուր շնչին 17 դ., 316 սաժեն): Մնացած տարածությունները թողնվում էին հինգ հայկական գյուղերի տրամադրության տակ²⁶:

Ներքին գործերի մինիստրությունը հատուկ քննության է առնում Եկատերինսուլայի նահանգի Մարիուպոլի հունական և Նախիջևանի հայկական գյուղերի իրավիճակը կարգավորելու հարցը²⁷:

²⁵ Վ. Բախուլադյան, նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, էջ 170—194:

²⁶ ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 40—41.

²⁷ Ինչպես հայտնի է, հույների և հայերի նկատմամբ գործադրվել է տնտեսական և իրավաքաղաքական միևնույն քաղաքականությունը: Պետության կողմից հարավային

1870 թ. քաղաքային ռեֆորմների հիման վրա, որոնք կիրառվել են հիշյալ գաղութներում՝ 1872 թ., հունական և հայկական գյուղերը, փաստորեն դուրս են եկել քաղաքների տնօրինությունից և սկսել ինքնամփոփ կյանք վարել: Դրա հետևանքով նրանք զրկվել են տնտեսական և հասարակական պարզորոշ վարչական կառուցվածք ունենալուց: Հայկական գյուղերում այդ ժամանակ բնակվում էին 3394 արական սեռի բնակիչներ, որոնց տրամադրության տակ կար 63000 դես. տարածություն: Նրանք, ինչպես և հունական գյուղերը վճարել են պետական ու զեմստվային որոշ հարկեր: Օգտվելով ընդարձակ տարածություններից մեկ դեսյատին հողամասի դիմաց տարեկան մուծել են ընդամենը 5 կոպեկ վարձ, ինչպես սահմանված էր կայսերական շնորհագրով: Կատարվող վերափոխումների հետևանքով նրանք այնքան են առանձնացել իրենց քաղաքներից, որ ներքին գործերի զեմստվային բաժինը նպատակահարմար էր գտնում այդ գյուղերում կիրառել կառավարման և հողային հարաբերությունների այն կարգը, որը հաստատված էր գերմանական և բուլղարահունական գաղութների համար²⁸:

Հունական և հայկական գյուղերի իրավատնտեսական դրությունը կարգավորելու նպատակով, ներքին գործերի մինիստրության ցուցումով, Եկատերինսուլավի նահանգային վարչությունը և Նովոռոսիայի ու Բեսարաբիայի նախկին գեներալ նահանգապետը անդրադառնում են այդ խնդրին և առաջարկում կատարել հետևյալ վերափոխումները:

1. Հույն և հայ երկրագործներին համարել սեփականատեր գյուղացիներ և նրանց դնել նահանգային ու զավառային ենթակայության տակ: Ժամանակավորապես թողնել կայսերական հրովարտակով ժամանակին նրանց վերապահված այն բոլոր արտոնությունները, որոնք փոփոխման չեն ենթարկվել հետագայում հրապարակված օրենքներով:

2. 1861 թ. փետրվարի 19-ի ռեֆորմի գյուղացիներին վերաբերող ընդհանուր հրահանգի հիման վրա կազմակերպել գյուղական հասարակություն (համայնք) և վոլոստներ՝ գավառակներ:

3. Ընդհանուր հիմունքներով կատարել գյուղական և վոլոստային պաշտոնյաների ընտրություն:

Երկրամասում տարվող երբեմնի ընդհանուր քաղաքականության հետևանքով երկու ժողովուրդների զանգվածներն էլ ժամանակին գաղթեցվել են Ղրիմից և բնակեցվել Ռուսաստանում: Նրանք պետության կողմից ստացել են համանման արտոնություններ, ուստի և կառավարվել են միևնույն եղանակով: Նրանց կյանքում կատարվող պետական միջամտություններն ու փոփոխություններն էլ, բնականաբար, իրագործվում էին միաժամանակ:

²⁸ ЦГИА СССР, ф. 1291, оп. 66, д. 21, ч. II, л. 1—6.

4. գյուղական համայնքի ամբողջ գործավարությունը վարել ուսերեն լեզվով:

5. ա) գյուղացիների համար պահպանել գլխահարկ վճարելու արտոնությունը մինչև հարկային համակարգի վերափոխումը: Պետական, զեմստվային դրամական և բնատուրքը վճարել ընդհանուր հիմունքներով:

բ) Գյուղացիներից հողահարկ գանձել գոյություն ունեցող հիմունքներով՝ մեկ դեսյատին հողի դիմաց 5 կոպեկ: Հետագայում հողահարկի շափու կարելի է փոփոխել:

գ) Համայնական հարկերի հավաքումը որոշել վոլոստային և գյուղական ժողովներում: Գյուղացիների կողմից պետական, համայնական և զեմստվային հարկերի ճիշտ ու ժամանակին վճարումը կատարել ընդհանուր հրահանգների հիման վրա:

6. Գյուղերի համայնական հացահատիկի պաշարների և կապիտալի տնօրինումը կատարել կայսրության մյուս գյուղերի օրինակով:

7. Հունական և հայկական գյուղական համայնքներում ընդգրկել այն գյուղացիներին, որոնք օգտվում են կայսերական շնորհագրից:

8. Հույն և հայ գյուղացիների հողատարածությունները թողնել անփոփոխ: 1867 թ. մարտի 31-ի օրենքի հիման վրա կատարել այդ հողերը նրանց պատկանելու գրանցումներ՝ տալ սեփականատիրական ակտեր (владельческих записей):

9. Հողի սեփականատիրական գրանցումներ տալուց հետո գյուղացիներից հողահարկի փոխարեն պետության օգտին գանձել համանման որակի հողեր ունեցող ուրիշ վայրերի պետական գյուղացիներից գանձվող հարկերի շափով:

10. Սեփականատիրական գրանցումներ ունեցող հույն և հայ գյուղացիների հողատուրքի մեջ փոփոխություններ կատարել: Նրանց նկատմամբ լիովին կիրառել 1871 թ. հուլիսի 4-ի՝ նախկին գաղութների բնակչությանը վերաբերող օրենքը²⁹:

Ներքին գործերի մինիստրությունը համաձայնվում է նահանգային վարչությունների տեսակետին, գտնելով, որ հայկական գյուղերի իրավունքներն անհրաժեշտ է սահմանել 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմի և 1871 թ. հուլիսի 4-ի վերը նշված գաղթավայրերի բնակչությանը վերաբերող օրենքների հիման վրա: Հողային հարցում անհրաժեշտ է գտնվում առաջնորդվել պետական գյուղացիներին վերաբերող 1867 թ. մարտի 31-ի օրենքով:

²⁹ ЦГИА СССР, ф. 1291, оп. 66, д. 21, ч. II, л. 2—9.

Հուլյն և հայ գյուղացիների վրա նպատակահարմար է համարվում տարածել այն հարկային ու հողային միջոցառումները, որոնք կիրառվում են պետական գյուղացիների և գերմանական ու բուլղարահունական գաղութների նկատմամբ: Հայկական գյուղերի հասարակական և տնտեսական կյանքը նոր սկզբունքներով լիովին վերակառուցելն ընդունելի է համարվում, քանի որ նրանք օգտվում են կայսերական շնորհագրից: Սակայն նկատի է առնվում, որ պետական նոր հրամանով (1874 թ. հունվարի 1-ի) նրանք չեն ազատվում զինակոչությունից և օթևան հասկացնելուց: Նրանց արտոնություններից փաստորեն մնում է միայն զբոսահարկից ազատ լինելը: Գու էլ չէր համապատասխանում ետեֆորմյան շրջանի պետական միջոցառումներին: Դրանից բացի, ժամանակին պետական հարկերից նրանք ազատվել են միայն տաս տարով: Անհրաժեշտ է գտնվում հողահարկը գանձել ոչ թե մեկ դեսյատինի դիմաց 5, այլ 15 կոպեկ, թեպետև նման գանձումը հսկաստում էր նրանց շնորհված կայսերական հրովարտակին: Ներքին գործերի մինիստրությունն ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ շուրջ հարյուր տարի առաջ տրված կայսերական շնորհագրերը հնացել է և չի համապատասխանում պետական կյանքի ժամանակակից ոգուն: Այն անհավասար վիճակ է ստեղծում և դժվարին կացություն մեջ դնում արտոնություններից շօտրվող բնակչության մյուս խավերին³⁰:

Այդ ամենի հիման վրա ներքին գործերի մինիստրությունը հունական և հայկական գյուղերի հասարակական կառուցվածքի և տնտեսական կյանքի մասին հանգում է հետևյալ եզրակացությանը: Գյուղացի հողասեփականատերերին հարկ է մտցնել գյուղական բնակիչների կարգը և ընդհանուր հիմունքներով ենթարկել նահանգային, գավառային և գյուղական հարցերի վերաբերյալ տեղական մարմիններին: Նրանցում կազմակերպել գյուղական հասարակություն և գավառակներ, որոնց պաշտոնյաները նշանակել ընտրությամբ: Ամբողջ գործավարությունը կատարել ուսուցանել: Նրանց շաղատել զինակոչությունից և պարտավորեցնել վճարելու պետական, հողային ու գեմատվային հարկերը և կատարել համայնական պարտավորությունները: Տվյալ համայնքին պատկանող հացահատիկի պաշարների և կապիտալի տնօրինումը թողնել նրա իրավասության տակ:

Ներքին գործերի մինիստրությունը սահմանում է վերոհիշյալ գյուղերի հողային իրավունքները, որոնք ընդհանրացված ձևով հանգում են հետևյալին: Գյուղական համայնքները պահպանում են իրենց հողերն ու

անմշակելի տարածությունները: Այդ հողատարածությունները տրվում են նրանց՝ հատուկ սեփականատիրական ակտերով: Գյուղացիները հատուկ ակտերով իրենց հանձնված հողակտորների հետ կարող են վարվել որպես լիիրավ սեփականատերեր, անգամ կարող են օտարել այն, բայց պահպանելով որոշ կարգ: Այդ նշանակում է, նախ՝ հողի խնդրով հարկ է դիմել գավառային իշխանությանը, համայնքի կողմից հողահարկի բաշխումը հաստատելու համար: Դրանից բացի, սեփականության իրավունքով համայնքից հողաբաժին ստացող գյուղացիները երեք տարի իրավունք չունեն այն օտարել՝ տվյալ համայնքին չպատկանող անձնավորությունների: Երեք տարի անցնելուց հետո նրանք կարող են օտարել իրենց հողակտորները, սակայն պարտավոր են պահպանել հետևյալ պայմանը: Գյուղական համայնքը կարող է վաճառել համայնական հողերը, միայն քվեարկության իրավունք ունեցող տվյալ հասարակության երկու երրորդի համաձայնությամբ: Վաճառքը կատարվելու է հատուկ ակտով: Հողաբաժինը օտարելու դեպքում հողահարկի վճարումն ևս անցնում է նրա նոր տիրակալին: Հողակտորները բաշխելու և օտարելու ժամանակ պետությանը վճարվող հարկերը ապահովելու նպատակով նախատեսվում է առաջնորդվել նախկին պետական գյուղացիներին վերաբերող պետական խորհրդի 1870 թ. նոյեմբերի 23-ի որոշմամբ: Գյուղացիներին թույլատրվում էր հողաբաժիններին ժառանգաբար տիրելու պարագայում առաջնորդվել իրենց սովորություններով:

Նման որոշ սահմանափակումներով հանդերձ հողակտորներ ունեցող գյուղացիներն օգտվելու են այն բոլոր իրավունքներից, ինչ վերապահված է հողասեփականատեր նախկին պետական գյուղացիներին³¹:

Կայսեր հրամանով կառավարիչ սենատը քննության է առնում և 1875 թ. մարտի 18-ին աննշան փոփոխություններով հաստատում է Եկատերինոսլավի նահանգի հունական և հայկական գյուղերի բնակչության վերաբերյալ ներքին գործերի մինիստրության, վերը շարադրված առաջարկները: Այդ փոփոխություններից քիչ թե շատ նշանակալիցը վերաբերում էր հողահարկին: Կառավարիչ սենատը որոշում է մշակելի յուրաբանչուր դեսյատին հողի դիմաց տարեկան 5 կոպեկ վճարումը ևս քսան տարի թողնել անփոփոխ: Հետագայում կարելի է այն փոփոխել: սակայն միայն օրենսդրական կարգով: Հանձնարարված է համապատասխան գերատեսչությունների՝ ի կատար ածել այդ որոշումը³²:

31 Նույն տեղում, էջ 13—25:

32 ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 12, д. 7140, л. 30—33.

30 Նույն տեղում, էջ 10—14:

Այսպիսով, շուրջ հարյուր տարի կայսերական հրովարտակի հիման վրա, հողային ընդարձակ տարածություններից առանձնաշնորհումներով օգտվող Դոնի հայ գյուղացիությունը 1861 թ. ռեֆորմից բխող պետական ձեռնարկումների ժամանակ փաստորեն կայսրության մյուս երկրագործ բնակչությանը, ավելի ճիշտ, պետական գյուղացիությանը համահավասար իրավիճակի մեջ դրվեց: Դրա հետ մեկտեղ հարկ է ավելացնել էական այն հանգամանքը, որ անփոփոխ թողնվեցին գյուղացիների հողաբաժինները, որոնց տիրելու էին լիիրավ սեփականատիրական իրավունքներով և այդ խնդրում առաջնորդվելու ազգային սովորույթներով:

Հատկանշական է մասնավորապես այն հանգամանքը, որ հայ գյուղացիությունը երկրամասի բնակչության հետ այդպես էլ մինչև վերջ գերծ մնաց ճորտությունից:

* * *

Հայկական գյուղերի կյանքում ետոեֆորմյան շրջանում կատարված տեղաշարժերի մասին մեր պատկերացումները լրիվ չէին լինի, եթե, թեկուզ համառոտակի շժանոթանայինք Կուրյաչի Կոստա ավանի, նրա հողատարածությունների հարցի հետ կապված անցքերին:

Հայկական գաղութին հատկացված տարածքում, Ազովի ծովի հյուսիսային առափնյա շրջանում, Սամբել գետի երկայնքով հիմնվում է Կուրյաչի Կոստա բնակավայրը: Այնտեղ դեռևս XVIII դարի վերջերին առանձին ձկնորսներ են եղել, սակայն դրա բնակեցումը փաստորեն սկսվել է 1820 թվականից, երբ տարբեր վայրերից ուս բնակիչներ են եկել և այնտեղ զբաղվել ձկնորսությամբ³³: Դրսեկ բնակիչների Սամբելում հաստատվելը փաստորեն կատարվել է մագիստրատի և հայկական գյուղերի, որոնց պատկանում էին հիշյալ հողատարածությունները, թույլտվությամբ: Քանի որ հայ հասարակությունը հատուկ ձկնորսությամբ չէր պարապում, չի արգելում Կուրյաչի Կոստայի բնակեցումը: 1860-ական թվականների սկզբներին ավանի բնակչության թիվը հասնում է 600 շնչի³⁴: Հայ համայնքն, ավելի ճիշտ հայկական գյուղերը ամեն տարի հարկ էին վերցնում նրանցից իրենց պատկանող հողերում բնակվելու և ձկնորսությամբ զբաղվելու համար:

1865 թ. Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները պատճառ բռնելով, թե հայերը պահանջում են ավելացնել հարկերը, իսկ չվճարելու պարագայում սպառնում իրենց հեռացնել զբաղեցրած հողերից, հրաժարվում են հարկ վճարել: Նրանք միաժամանակ դիմում են իրավասու վերադաս մար-

միներին և խնդրում առհասարակ ազատել հայերի օգտին հարկ վճարելուց և հայկական գյուղերին պատկանող, սակայն իրենց կողմից օգտագործվող հողատարածությունները տալ Կուրյաչի Կոստայի բնակիչներին:

Անտարակույս նման քայլի դիմելու պատճառը ոչ այնքան հողահարկի բարձրացումն էր, որքան գյուղացիական ռեֆորմի հետևանքով երկրի ագրարային կյանքում սկսված տեղաշարժերի նպաստավոր պայմաններում իրենց զբաղեցրած հողերին սեփականատիրական իրավունքներով տիրանալու ձգտումը:

Սկզբնական շրջանում տեղական իշխանություններն անհետևանք են թողնում Կուրյաչիցիների դիմումը: Սակայն 1874 թ. Եկատերինսուվի նահանգապետ Ի. Դուրնովոն այդ խնդիրը ներկայացնում է ներքին գործերի մինիստրություն: Վերջինս պետական գույքի մինիստրության համաձայնությամբ այդ գործը հանձնում է գյուղական բնակչության տեղաբաշխման գլխավոր կոմիտեին:

Հարցի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ 1870-ական թվականների վերջերին Կուրյաչի Կոստան ուներ հազարից ավելի բնակիչ: Նրանցից 668-ը քաղաքացիներ էին, 337-ը՝ պետական գյուղացիներ և կուլակներ, 20-ը՝ զինվորական, 2-ը ազնվական և 3-ը թուրքահայատակ: Ավանի զբաղեցրած մշակելի և անմշակ բոլոր հողատարածությունները կազմում էին 823 դեսյատին:

Գյուղական բնակչության տեղաբաշխման գլխավոր կոմիտեն առանձնացնում է հետևյալ հիմնական խնդիրը: Հնարավոր է Կուրյաչի Կոստայի բնակիչներին դարձնել իրենց զբաղեցրած հողերի սեփականատեր՝ հայերին վճարելով ետգնման գումարը, և այդ բնակավայրը պաշտոնապես դարձնել առանձին գյուղ կամ վոլոստ³⁵:

Մինչդեռ քննարկվում էր վեճեր հարուցող այդ խնդիրը, Եկատերինսուվի նահանգի Ռոստովի գավառը, որի մեջ էր մտնում Կուրյաչի Կոստան, վարչականորեն մտցվում է Դոնի գորգերի մարզի կազմի մեջ: Վարչական նոր բաժանման հետևանքով գործի մեջ է ներքաշվում նաև ռազմական մինիստրությունը: Պետական տարբեր առյուծներում, մինիստրություններում ու գերատեսչություններում խնդրի լուծումը տասնամյակներ շարունակ ձգձգվում է: Այդ ընթացքում իրենց տեսակետը հիմնավորող ընդարձակ խնդրագիր-դիմումներ են ներկայացնում մի կողմից հայկական գյուղերի, մյուս կողմից Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները: Այդ դիմումներից առավել հստակ են դառնում գործի հանգամանքները և երկու կողմերի ձգտումները:

³³ ЦГАОР, ф. 109, 1866, д. 5 г, 47, л. 30—32.

³⁴ ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 21, д. 21996, л. 71.

³⁵ Նույն տեղում, թ. 72:

Հայկական գյուղերի բնակիչները հայտնում են, որ Կուրյաչի Կոստա բնակավայրի ամբողջ հողատարածությունները սեփականատիրական իրավունքով պատկանում են իրենց: Հետևաբար առանց գյուղական համայնքների համաձայնության հնարավոր չէ այդ հողերը վերցնել և տալ Կուրյաչի Կոստայի բնակիչներին: Վերջիններս այդ հողերի սուկ վարձակալողներն են: Իրենց հայտնի է դարձել, որ նախատեսվում է նոր նախիջանում բնակվող երկրագործների վերջերս հիմնած գյուղի՝ Եկատերինայի հողերից կտրել 670 դես., իսկ հինգ հայկական գյուղերից՝ 173 դես. և հատկացնել Կուրյաչի Կոստային: Դա կլիներ միանգամայն ապօրինի քայլ:

Հայկական գյուղական հասարակության ներկայացուցիչները շեշտում են նաև պետական որոշ դեպարտամենտների այն հետևությունը, ըստ որի, իբր Կուրյաչի Կոստան հին բնակավայր է և հիմնվել է XVIII դարի վերջերին, հայկական գաղութի հետ գրեթե միաժամանակ, չի համապատասխանում իրականությանը: Նրա բնակիչների հիմնական մասը եկել է վերջին տասնամյակներում: Միայն շորս ընտանիք է հաստատվել 1820 թվականին, և ոչ մի տնտեսություն՝ այդ թվականից առաջ³⁶:

Միաժամանակ հայ երկրագործներն իրազեկ են պահում, որ Մերձագոյան շրջանի տարածությունը հայկական գաղութի ամենաբերրի հողերն են: Դրանից զրկվելով իրենք ոչ միայն մեծ կորուստ են կրում, այլև զրկվում են ծով դուրս գալու հնարավորությունից:

Ապա նրանք ուշադրություն են հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ ճանապարհների և այլ պետքերի համար հայ համայնքից հողեր են վերցվում և դրա հետևանքով հետզհետե պակասում են նրա հողատարածությունները: Դիմումում բերվում է Զալթր գյուղի օրինակը, որի բնակչության յուրաքանչյուր շնչին սկզբնապես հատկացված 15 դեսյատինն աստիճանաբար պակասելով իջել է 8 դեսյատինի: Հայկական գյուղերի ներկայացուցիչները վերջում խնդրում են թույլատրել դատական օրգանների միջոցով ետ ուղարկել իրենց հին բնակավայրերը Կուրյաչի Կոստա-

³⁶ Արխիվում պահպանվում է Կուրյաչի Կոստայի բնակիչների նախկին բնակավայրից նրանց վերաբնակվելու ժամանակի մասին ստույգ տեղեկություններ պարունակող ցուցակը: Այդ ցուցակից երևում է, որ նրա բնակիչների 271 ընտանիքից 63-ը այնտեղ հաստատվել և տուն ու տնամերձ են ունեցել 1820—50-ական թվականներից, իսկ մնացած 208 ընտանիքները բնակություն են հաստատել 1860 թվականից հետո: Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները, որոնց թիվը 1880-ական թվականներին հասնում էր 1677-ի, եկել էին գերազանցապես Տազանրոզ քաղաքից ու նրա օկրուգից, իսկ շնչին մասը՝ Ռոստովից, Պոլտավայից, Խարկովից և այլ նահանգներից (տե՛ս ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 21, д. 21996, л. 108116):

չի այն բնակիչներին, որոնք նոր են հաստատվել, իսկ մյուսներից գանձել դրամական հարկ՝ տնամերձ հողամասերի համար: Ինչպես նաև, տեղում Կուրյաչի Կոստայի հողատարածությունների հարցի քննարկմանը մասնակից դարձնել վեց հայկական գյուղերի լիազորված ներկայացուցիչներին³⁷:

Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները ներկայացրած խնդրագրում իրենց բնակավայրի վաղեմությունը հիմնավորում են նրանով, որ հիշեցնում են, թե դեռևս XVIII դարի վերջերին կուրյաչիցիների զբաղեցրած վայրում եղել են ձկնորսներ և անգամ ձկնարդյունաբերական մանր ձեռնարկություններ: Կառավարության կողմից իրենց հատկացվելիք 432 դես. մշակելի և 411 անմշակ, ընդամենը 843 դես. հողատարածությունը մտցված չէ 1880 թ. սեփականատիրական իրավունքով հայերին տրված հողերի գրանցման ակտերի մեջ: Նրանք միաժամանակ շեշտում էին հայերին հատկացված հողատարածությունները շատ ընդարձակ ու բերրի լինելու հանգամանքը: Հայ երկրագործների յուրաքանչյուր շնչին, նշում էին խնդրագրում, ընկնում է 40 դես. ավելի հողամաս: Ընդարձակ այդ տարածությունները հայերը սեփական ուժերով չեն կարողանում մշակել և տալիս են վարձակալության: Նոր կազմակերպված Եկատերինա գյուղին հատկացված է 6000 դ. տարածություն: Գյուղի բնակիչների քանակը հասնում է ընդամենը 136 շնչի, որոնցից միայն 15 ընտանիք է բնակվում տեղում: Նրա բնակչության մեծ մասը ապրում է տարբեր տեղերում և զբաղվում ոչ թե երկրագործությամբ, այլ առևտրով: Հետևաբար ճիշտ ու տրամաբանական կլիներ նորաստեղծ գյուղին պատկանող հողատարածություններից կտրել և հանձնել Կուրյաչի Կոստային:

Համանման փաստարկներից հետո կուրյաչիցիները խնդրում են արագացնել արդեն քսանհինգ տարուց ավելի ձգձգվող իրենց բնակավայրի ու նրա հողային հարցի լուծումը: Միաժամանակ նրանք ավելացնում են՝ բավարարել 843 դ. հողատարածություն հատկացնելու իրենց խնդրանքը կամ մինչև խնդրի վերջնական լուծումը կալանք դնել այդ հողերի վրա: Այլապես հայկական գյուղերը նեղում են իրենց, նշված հողերի օգտագործման համար մեծաքանակ վտրձ պահանջելով³⁸:

Ներքին գործերի, ֆինանսների, պետական գույքի, ռազմական միջխտրությունների և տարբեր գերատեսչությունների ոլորտում խնդրի արժարժումը աստիճանաբար հասունացնում է համընդհանուր այն տեսակետը, ըստ որի նպատակահարմար է համարվում Կուրյաչի Կոստայում

³⁷ Նույն տեղում, թ. 84—86:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 86—88:

կազմակերպել գյուղական հասարակություն կամ վոլոստ³⁹։ Դրա հետ մեկտեղ առաջ են գալիս նաև մի շարք հարակից հարցեր։

Ճինանսների միևնույնությունը, օրինակ, գտնում էր, որ հայկական գյուղերից հողամասեր կտրելը կարող է բացասաբար անդրադառնալ նրանց հողօգտագործման վրա։ Մի հանգամանք, որն ամենևին նկատի չի առնվում։ Հայերին, պետական գյուղացիների նման, անհրաժեշտ է վճարել միայն հողի ետգնման արժեքը և ոչ թե նրա ամբողջ գինը, որը կլինի քսան անգամ ավել։ Վճարվելիք գումարի մեկ վեցերորդ մասը պետք է գանձվի պետության օգտին, իսկ մնացած գումարը՝ հայկական գյուղերի։ Միաժամանակ միևնույնությունը նկատում է, որ Ազոփի ծովում ձկան պաշարները պահպանելու նպատակով նրա հյուսիսային մասի ձկնառատ հրվանդաններում տակավին 1835 թ. արգելված է ձկնորսությունը։ Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները խախտում են այդ օրենքը և ապօրինաբար ձկնորսությամբ զբաղվում արգելված վայրերում⁴⁰։

Դոնի զորքի մարզի հրամանատարությունը, ընդհակառակը, նշելով, որ կուրյաչիցիները ձկնորսությամբ են պարապում նաև անարգել վայրերում, այն տեսակետն է պաշտպանում, որ այդ զբաղմունքն անհրաժեշտ ու օգտակար է նաև երկրամասի համար, ուստի և անհրաժեշտ է գտնում խրախուսել նրանց և ոչ թե զրկել այդ իրավունքից⁴¹։

Ի վերջո, 1900 թ. ռազմական խորհուրդը ներկայացնում է հետևյալ վերջնական առաջարկը.

ա) գյուղացիության մասին ընդհանուր հրահանգների հիման վրա Ռոստովի գավառի Կուրյաչի Կոստա բնակավայրից կազմակերպել գյուղացիական վոլոստ։

բ) կազմակերպվող վոլոստում ներգրավել Կուրյաչի Կոստայի տարբեր շերտերի բնակիչներին, բացի ազնվականներից։ Նրանցից պահանջել ներկայացնել համապատասխան տեղեկանքներ իրենց նախկին բնակավայրի հասարակությունից դուրս գալու և տեղում տուն ու տնամերձ ունենալու կամ տաս տարուց ավել բնակվելու մասին։

գ) Կուրյաչի Կոստային հատկացնել 843 դես. տարածություն, նրա մեջ մտցնելով նաև 170 դես. տնամերձ հողակտորները։ Դրա դիմաց նրանք հայկական գյուղերին, որոնք ունեցել են այդ հողատարածություններից ցմահ օգտվելու իրավունք, վճարելու են ետգնման արժեքը։ Արժեքի մեկ վեցերորդ մասը պետք է վճարել պետությանը, որպես հողի

սեփականատիրոջ։ Քանի որ տնամերձ հողամասերի վրա հայերի իրավունքի հարցը պարզված չէ, նրա ետգնման վճարը մուծել պետական գանձարան։

դ) Հիշյալ հողատարածությունները տալ Կուրյաչի Կոստայի այն բնակիչների հասարակական օգտագործմանը, որոնք կընդգրկվեն նոր կազմակերպվող գյուղական հասարակության մեջ։ Այդ հողերը համարել գյուղական համայնքի սեփականությունը⁴²։

Պետական խորհուրդը, հավանաբար, առանց փոփոխության հաստատում է այդ որոշումը։ Այսպիսով, 1861 թ. գյուղական ռեֆորմի հիման վրա վերջնականապես կարգավորվում է հայկական գյուղերի իրավիճակն ու նրանց պատկանող հողատարածությունների խնդիրը։

3. ԳԱՂՈՒԹԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

1860-ական թվականներին և նրանից հետո, ինչպես նկատեցինք վերը շարադրվածից, վերացվեցին Դոնի հայկական գաղութի առանձնաշնորհումները։ Նոր նախիջևանը, փաստորեն, իրավապես հավասարեցվեց կայսրության մյուս քաղաքներին և սկսեց առաջնորդվել երկրում գործող համընդհանուր օրենքներով։ Այդ ամենով հանդերձ, շուրջ մեկ դար հարատևած Դոնի հայկական գաղութի ինքնավարությունն այնքան էր արմատավորվել կյանքում և ավանդական ուժ ձեռք բերել, որ չէր կարող միանգամից և ամբողջովին դադարեցնել իր գոյությունը։ Ճիշտ է, վերացվեց մագիստրատի ոստիկանական և դատական իրավասությունը, սակայն վերափոխված ձևով պահպանվեց նրա տնտեսական մասը։

Քաղաքների զարգացումը Ռոսաստանի կապիտալիստական առաջընթացի պահանջներին համապատասխան դարձնելու նպատակով, գյուղացիական ռեֆորմից անմիջապես հետո, 1862 թ. նախապատրաստվում էին ռեֆորմներ, որոնց մշակման ավարտը երկարաձգվեց և միայն 1870 թ. հունիսի 16-ին օրենքի ուժ ստացավ։

Քաղաքային նոր ռեֆորմով քաղաքների հասարակական կառավարման նախկին դասային կարգը փոխվում է գույքային (ցենզային) սկզբունքով։ Քաղաքների, գերազանցապես տնտեսական կառավարման համար ստեղծվում է ինքնավար մարմին՝ դումա կամ խորհրդարան, որն ընտրում է 2—3 հոգուց բաղկացած գործադիր օրգան՝ քաղաքային վարչություն։ Քաղաքային վարչությունը ղեկավարում է քաղաքապետը, որը միաժամանակ հանդիսանում էր և դումայի նախագահը։

⁴² Նույն տեղում, թ. 92, 106—107։

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 1181, оп. 1, д. 51, 1877, л. 1—5, ф. 381, оп. 21, д. 21996, л. 1—21.

⁴⁰ ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 21, д. 21991, л. 79—80.

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 80—81.

Դումայի անդամները ընտրվում են շորս տարի ժամանակով՝ քաղաքային գանձարանը մուծած հարկերի քանակի սկզբունքով բաժանված քաղաքի երեք հասարակաշերտերի կողմից: Յուրաքանչյուր կարգի մեջ մտնող քաղաքի բնակիչները վճարում էին քաղաքի հարկերի մեկ երրորդը և ընտրում նույն քանակի դումայի անդամներ: Քանի որ մուծվող հարկերի շափը կախված էր անշարժ գույքից, ուստի և ընտրական նոր կարգով քաղաքային դումայում ավելի շատ ձայներ էին ստանում և ղեկավար դիրք ձեռք բերում առաջին հերթին կարողություն ունեցող առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Քաղաքի մի խումբ մեծահարուստներ դումայում այնքան ձայնավորներ էին ընտրում, որքան միջին կամ փոքր կարողություն ունեցող բնակչության ստվար խավ կազմող մյուս հասարակաշերտերը:

Քաղաքային ժողովներում ընտրվում էր խորհրդարանի կազմը, որը և ներկայացնում է քաղաքի ամբողջ հասարակությունը: Խորհրդարանն էր նշանակում քաղաքի պաշտոնյաներին, սահմանում դրա համար գանձվող հարկերն ու տուրքերը, հետևում եկամուտներին ու ծախսերին և զբաղվում քաղաքային տնտեսության հետ կապված բազում այլ խնդիրներով:

Նոր Նախիջևանի դումայի կազմը հասնում էր մինչև վաթսուներեք: Քաղաքային խորհրդարանի անդամներն անվանվում էին նաև ձայնավորներ: Հայկական գաղութում, ի տարբերություն կայսրության խոշոր քաղաքների, չկային կամ գրեթե չկային մեծագումար հարստության տեր արդյունաբերական-ֆինանսական խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ: Այստեղ քաղաքային խորհրդարանում ընտրվում էին գերազանցապես միջին ու մասամբ մանր բուրժուական դասը ներկայացնող ձայնավորներ: 1913 թ. օրինակ, Նոր Նախիջևանի խորհրդարանում ընտրվում են 30 վաճառական, 6 արդյունաբերող, 6 դատավոր և 18 այլևայլ զբաղմունքի տեր մարդիկ ու բուրժուական մտավորականության ներկայացուցիչներ⁴³:

⁴³ «Как выбрали раньше». (О выборах в Ростовскую и Нахичеванскую городские думы). Ростов н/Д, 1947, стр. 24. Նոր Նախիջևանի դումայում սկզբնապես ընտրվում են միայն հայազգի ձայնավորներ: Հետագայում, XIX դ. վերջերից ուսազգաբնակչության, այդ թվում և առևտրաարդյունաբերական դասերին պատկանող բնակիչների ստվարանալուն զուգահեռ նրանք խորհրդարանում սկսում են ավելի ու ավելի շատ տեղեր զբաղեցնել: Այսուհանդերձ գաղութի հայազգի ներկայացուցիչները խորհրդարանում միշտ էլ ունեին ձայների որոշակի գերակշռություն:

Ռուստովի քաղաքային դումայի նիստերի արձանագրություններից երևում է, որ այնտեղ էլ, թեպետև ավելի փոքր թվով, ընտրվում էին հայազգի գործիչները: 1893—1910 թթ. տարբեր տարիների խորհրդի անդամ են եղել Հ. Քուչնարյանը, Գ. Բախիստբայցը, Մ. Բալարանյանը, Ի. Քելե-Շահնյը և ուրիշներ:

1870 թ. քաղաքային ռեֆորմներով կյանքի կոչված դուման գալիս է փոխարինելու տակավին 1785 թ. սկզբնավորված և Դոնի հայկական գաղութում ձևականորեն իր գոյությունը պահպանող 24 խնամակալների խորհրդարանին: Իսկ քաղաքագլխի կողմից զլխավորվող քաղաքային վարչությունը շարունակում, ավելի ճիշտ, փորձում է կատարել հայկական մագիստրատի և նրա նախագահի կամ քաղաքագլխի իրավասությունը, թեպետև սահմանափակ իրավունքներով: Ուրիշ խոսքով հայերը քաղաքային նոր ինքնավարությունը, դումային նայում էին կամ, համենայն դեպս, ջանում էին նրա մեջ տեսնել գաղութի ներքին ինքնավարությունը մարմնավորող նախկին հաստատությունը՝ հայկական մագիստրատին: Հարկավ, նոր ռեֆորմներով քաղաքային խորհրդարանի և նրա կողմից ընտրված գործադիր մարմնի՝ քաղաքային վարչության և քաղաքագլխի իրավունքները սահմանափակվում էր քաղաքի շրջանակներում: Այսուհանդերձ, առաջին տասնամյակներում միմիայն տեղի հայերից, իսկ հետագայում էլ նրանց բացարձակ գերակշռությամբ գործող խորհրդարանը և քաղաքագլուխը զբաղվում էր նաև գաղութի համար հասարակական, մշակութային ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրներով: Դրանով իսկ նրանք ինչ որ շափով իրականացնում էին հայկական գաղութի ներքին ինքնավարությունը:

Դրանից բացի փոփոխված պայմանների թելադրանքով, շուտով նոր Նախիջևանում հիմնադրվում են նաև ազգային-բարեգործական այնպիսի հաստատություններ, որոնք կոչված էին վարելու Դոնի հայ զանգվածի գործերը, և որոնք նոր իրավիճակում փաստորեն, նույնպես փոխարինում էին գաղութի ինքնավարությունն իրականացնող նախկին մարմիններին:

1860 թ. հիմնվում են նոր Նախիջևանի Հայոց բարեգործական, իսկ 1868-ին՝ Մարդասիրական ընկերությունները:

Դոնի հայ համայնքը, ինչպես հայտնի է, ուներ մի շարք կտակավանդ գումարներ, որոնց մեջ կարևոր էր հատկապես հնդկահայ հարուստ Մասեհ Բաբաջանյանի կտակը: Նախկինում կտակների գործը տնօրինում էր հայկական մագիստրատը, իսկ նրա վերացումից հետո չկար այդ խնդրով զբաղվող որևէ հաստատություն: Դոնի հայության համար էական նշանակություն ունեցող ու հրատապ դարձած այդ հարցի բազմաթիվ արժարժումներից հետո, ի վերջո 1889 թ. հիմնվում է «Նոր Նախիջևանի Հայոց ազգատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությունը»: Հոգաբարձությունը, ի թիվս այլ գործերի, իր ձեռքն է վերցնում նաև գուտ ազգային կտակների տնօրինությունը: Ստեղծվում են նաև Դոնի հայ զանգվածի տարբեր խնդիրներով զբաղվող ազգային բնույթի տեղական այլ հաստատություններ:

1880-ական թվականներին Հարավային Ռուսաստանում կատարվում են նաև վարչական կարգի վերափոխություններ: 1887 թ. Եկատերինոսլավի նահանգի Տազանրոգի քաղաքապետությունը, որի կազմում էր նաև Դոնի հայկական գաղութը կամ Նոր Նախիջևանի օկրուգը և Ռոստովի գավառը, միացվում են Դոնի գորբի մարզին (область войска Донского, այսուհետև՝ Դոնի մարզ): Վերջինիս կազմում Ռոստով և Նախիջևան քաղաքները մտնում են Ռոստովի նորաստեղծ օկրուգի մեջ: Այդ քաղաքների նախկին կարգն ու հասարակական կազմակերպությունները պահպանվում են անփոփոխ, միայն թե նրանք անցնում են ռազմական մինիստրության իրավասության տակ, և ուժեղացվում է նրանց ոստիկանական մասը:

Վարչական այդ փոփոխությունը էական նշանակություն ունեցավ Դոնի հայկական զանգվածի համար: Դրանով վերջնականապես լուծվեց 1860—1870-ական թվականներին ռեֆորմների իրականացման ժամանակ բազմիցս արժարժվող զեմստվոների խնդիրը:

1864 թ. սկսած ակտիվորեն քննարկվում էր հայկական գաղութում տեղական ինքնավար նոր մարմիններ՝ զեմստվոներ ստեղծելու հարցը: Վերադաս իշխանություններում նկատի առնելով առևտրի ասպարեզում Նոր Նախիջևանի դերը, ինչպես նաև քաղաքի անշարժ գույքի արժեքը, բացառության կարգով թույլատրվում է առանց գավառի, ուղղակի մասնակցել զեմստվոների քաղաքային ընտրական համագումարներին: Բնակչության թվի և ունեցվածքի քանակի համապատասխան Նախիջևանի համար նախատեսվում է յոթ գավառային և մեկ նահանգային «ձայնավորներ» ընտրություն⁴⁴:

Ինչպես հայտնի է, զեմստվոների ընտրական կարգի հիմքում ընկած էր գույքային սկզբունքը: Ընտրողները բաժանվում էին երեք կարգի՝ գավառային հողատերերի, քաղաքային ընտրողների և գյուղական համայնքների կողմից ընտրվածների:

Առաջին կարգում ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից օգտվում էր 200 դես. ոչ պակաս տարածություն կամ 15 հազար ո. գումարից ավել այլ անշարժ գույք ունեցողները, ինչպես նաև այն անձնավորությունները, որոնց տարեկան եկամուտն անցնում էր 6 հազար ռուբլուց: Քաղաքային երկրորդ կարգի մեջ մտնում էին վաճառականները, ձեռնարկատերերը, որոնց տարեկան եկամուտները հավասար էին առաջին կարգի ընտրողների ունեցվածքին, ինչպես նաև 500-ից 3 հազար ո. անշարժ կալք ունեցողները: Երրորդ կարգի ընտրություններն աստիճան-

նական էին: Գյուղական համայնքներն ընտրում էին վոլոստային ժողովների իրենց ներկայացուցիչներին, որոնք հավաքվում և իրենց հերթին ընտրում էին գավառային զեմստվոյին ժողովների ձայնավորներին⁴⁵:

Հայկական գաղութի բնակչությունն իր եկամուտների և ունեցվածքի աստիճանով և դասային կազմով զեմստվոների ընտրությունների երեք կարգին էլ կարող էր մասնակցել: Ե՛վ քաղաքի, և՛ հայկական գյուղերի բնակիչները զեմստվոներ հիմնելու ցանկություն էին հայտնում: 1869 թ. Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխը դիմում է վերադաս ատյաններ, քաղաքի բնակչության անունից խնդրում, և ապա՝ հիմնավորում զեմստվոներ հիմնելու անհրաժեշտությունը⁴⁶: Գյուղական համայնքները, սակայն, ցանկանում էին մասնակցել ոչ թե Նախիջևանի, այլ Ռոստովի գավառի վոլոստային ընտրություններին:

1866 թ. թեպետև Եկատերինոսլավի նահանգում մտցվեցին զեմստվոներ, սակայն դրանք շտարածվեցին հայկական գաղութի վրա: Այս շրջանում առաջնահերթ ու էական էին համարվում և կառավարական ոլորտներում ակտիվորեն քննարկվում գաղութի ինքնավարությունը վերացնելու և նրա իրավիճակը, մասնավորապես հայկական գյուղերի հողատարածությունների խնդիրը կարգավորելու հարցերը:

Պետական մարմինները, նկատի առնելով կաղակներով բնակեցված Դոնի գորբերի մարդի հատուկ վիճակը, նպատակահարմար չեն գտնում և 1882 թ. արգելում են այնտեղ զեմստվոներ հիմնել⁴⁷:

Իր հերթին հայկական գաղութը վարչականորեն մտնելով Դոնի գորբերի մարզի կազմի մեջ, չունեցավ իր զեմստվոն: Ցարիզմը այլազգի բնակչություն ունեցող վայրերում ընդհանրապես զգուշանում էր զեմստվոյին հիմնարկներ հիմնել: Ցարական կառավարությանը թվում էր, թե զեմստվոները կարող են սեպարատիստական հակումներ առաջացնել:

Զեմստվոյին ռեֆորմն ամբողջ երկրում կատարվող մյուս վերակառուցումների հետ կյանքի էր կոչված միապետական կարգերը երկրի կապիտալիստական զարգացման շահերին համապատասխան դարձնելու անհրաժեշտությամբ: Դոնի մարզի, այդ թվում և հայկական գաղութի, զարգացումն ընթանում էր կապիտալիստական ուղիով և առանց զեմստվոների էլ համահնչուն էր երկրի կյանքում կատարվող ընդհանուր տեղաշարժերին ու առաջադիմությունները:

Հայտնի է, որ զեմստվոների գործունեությունը սահմանափակվում էր բացառապես տեղական, և այն էլ տնտեսական նշանակության խըն-

⁴⁴ ЦГИА СССР, ф. 1149, 1868 г., оп. I, VII, д. 124, л. 2.

⁴⁵ Н. М. Пиримова. Земское либеральное движение, социальные корни и эволюция до начала XX века, М., 1977, стр. 28—29.

⁴⁶ ԶԿՊՍ, ֆ. 415, գ. 271, թ. 1:

⁴⁷ Н. М. Пиримова. Земское либеральное движение, 1977, стр. 29.

գիրներով: Ճանապարհները բարեկարգելու, դպրոցներ, հիվանդանոցներ կառուցելու և պահպանելու, տեղական արտագրութունն ու առևտուրը հովանավորելու համանման այլ հարցերով էին զբաղվում տեղական ինքնավարության այդ հաստատությունները:

Տնտեսական ներքին գործունեության շատ ասպարեզներում զեմսովոներ շտոցներով հայկական գաղութը փաստորեն մնաց նախկին վիճակում: Հայկական գյուղերում անգամ պահպանվեց տեղական կառավարման հին ձևը, որն իրականացնում էր գյուղի ավագը կամ գյուղապետը: Հետևաբար շարունակվեց գոյատևել նաև գյուղերի նախիջևանի հետ կապված մնալու և նրա հետ էթնիկատնտեսական մի ամբողջական միավոր կազմելու ավանդական վիճակը: Այս հանգամանքը մեծապես ուժ էր տալիս գաղութի հավաքական գոյությանը, դառնում նրա հետագա գոյատևման նշանակալից գրավականը, թեպետև պաշտոնապես վերացվել էր հայ համայնքի ինքնավարությունը:

Այս ամենով հանդերձ ետոեֆորմյան վերակառուցումներին հաջորդող կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, առևտրատնտեսական և հասարակական-մշակութային կյանքի աշխուժացումն իրենց ազդեցությունն են ունենում նաև հայկական գաղութի վրա: Երջպատի նկատմամբ հայկական գաղութի մեկուսի կյանքի առանձնահատկությունները հետզհետե նվազում են, հայկական զանգվածն սկսում է առավել ակտիվ ներքաշվել համառուսական տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի ոլորտը:

Տնտեսական, հասարակական կյանքի համընդհանուր աշխուժացման պայմաններում նոր նախիջևանի (ինչպես և հարևան քաղաքների) առևտրաարդյունաբերական շերտերն ու մտավորականության ներկայացուցիչները լայն շափերով շփվում են զարգացում ապրող Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Ռուսաստանի մյուս խոշոր քաղաքների ինչպես նաև, Եվրոպայի նշանավոր քաղաքների ու առևտրական կենտրոնների հետ: Նրանք ականատես էին դառնում, քաղաքաշինության և ապրելակերպի առաջադեմ ձևերին ու հաճախ շանում ընդօրինակել, հնարավորության սահմաններում այդ ամենն արմատավորել հայրենի բնակավայրերում, քաղաքներում:

ա. Եկամուտներն ու ծախսերը—Քաղաքի և գյուղերի նոր ժամանակների պահանջներին համընթաց ընդարձակումն ու բարեկարգումը, դրա հետ կապված քաղաքային տնտեսության առաջադեմությունն ուղղակիորեն պայմանավորված էին որոշակի ծախսերի, հետևաբար և այդ ծախսերը ծածկող եկամուտների հետ: Քաղաքի տնտեսական կյանքը բազմաճյուղ ու բազմեղանգ դառնալով, համապատասխանաբար վերափոխվում, աճում են եկամուտները, ինչպես նաև ավելանում ծախսերը:

Հասարակական միջոցները նախկինի նման գոյանում էին հիմնականում քաղաքի եկամուտներից, մասամբ նաև բնակչության վրա դրվող լրացուցիչ հարկերից: Առաջվա նման նոր նախիջևանի եկամուտները ստացվում էին քաղաքապատկան ունեցվածքից՝ հողատարածություններից, շուկաներից, տրանսպորտից, մասնավոր ձեռնարկություններից, աճուրդաչին վաճառքից, ինչպես նաև օժանդակ ու պատահական դանազան այլ աղբյուրներից:

Քաղաքի գանձարանը նախկինի նման հարստանում էր առաջին հերթին նրան պատկանող հողատարածություններից: Նոր նախիջևանին պատկանող 20 հազար դեսյատին հողերի մեծագույն մասը տրվում էր վարձով: Օրավուր մեծանում էր վարձակալողների թիվը, ավելանում հողօգտագործման եղանակները: Քաղաքապատկան հողերը վարձակալվում էին հացահատիկ մշակելու, խոտհարքի, արոտավայրի, արդյունաբերական և այլ տիպի ձեռնարկություն հաստատելու, ավազ հանելու, հացահատիկի, անտառանյութի և այլ ապրանքների պահեստներ, հողմաղացներ, իջևանատներ, հյուրանոցներ հիմնելու համար: Զգալի գումար էր գանձվում տեղի և դրսեկ վաճառականներից, կրպակներից, կշեռքներից, հյուրանոցներից, Գոնի լողացող կամուրջից օգտվելուց, ինչպես նաև քաղաքի եկամուտների մեջ աննշան տոկոս կազմող տուգանքներից և պատահական այլ աղբյուրներից:

Քաղաքային տնտեսության այս հյուղի մասին գաղափար կազմելու նպատակով բերենք մեկ տարվա, 1870 թվականի նոր նախիջևանի եկամուտների գոյացման հողվածների ծավալուն ցուցակը⁴⁸: Դա միաժամանակ հնարավորություն կրնձեռնի պարզորոշ պատկերացում կազմելու քաղաքի անշարժ ունեցվածքի, առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկությունների, արհեստավորական գործատների, հասարակական հաստատությունների մասին:

1. Քաղաքապատկան հողատարածություններից

հացահատիկ մշակելու վարելահողերից	2059 ուրբի.
խոտհարքներից	2259 ու.
արոտավայրերից	1668 ու.
բրդալվաց ձեռնարկություններ հիմնելու համար	1696 ու.
անտառանյութի և հարակից նյութերի պահեստավորման համար	6840 ու.

⁴⁸ ԶԿԳԱ, ֆ. 139, գ. 1039, Բ. 3—11:

հացահատիկի 14 պահեստների համար տրված տարածու-	
թյունից	597 ո.
բարհանքից	444 ո.
ավազահանքից	152 ո.
տորֆ, ձյուֆ վաճառելու համար հատկացված հողաբաժնից	682 ո.
աղյուսի և կղմինդրի գործարանների զբաղեցրած տարածու-	
թյունից	109 ո.
Դոնի աշափնյա նավակայանի տարածքի համար	154 ո.
շուկայում տարատեսակ կրպակների զբաղեցրած տեղի	
համար	1272 ո.
տարբեր ապրանքների պահեստավորման համար տրված	
հողամասից	146 ո.

2. Քաղաքի այլ անշարժ ունեցվածքից, առևտրաարտադրական կետերից

Ձկնորսությունից	323 ուրբլի
Դոնի լողացող կամուրջից օգտվելու համար	2417 ո.
29 կրպակներից	1587 ո.
15 դարբնոցներից	50 ո.
քաղաքի հասարակական շենքերում եղած 5 պահեստներից	415 ո.
հյուրանոցներից	735 ո.
ծխախոտի և մսի կրպակներից	381 ո.
գինու վաճառքից	301 ո.
շուկայի կշեռքներից	518 ո.
տեղի 1-ին և 2-րդ կարգի վաճառականներից	3192 ո.
Նախիջևանում առևտուր անող դրսի վաճառականներից	135 ո.
ձարպահալ գործարաններից	676 ո.
տարբեր պայմանագրերից գանձվող անուղղակի հարկերից	2609 ո.
Նախիջևանի 2-րդ կարգի իգական ուսումնարանից	485 ո.

Նշված եկամուտներից զատ քաղաքային գանձարկը 1870 թ. որոշ գումար է մուծվում նաև շնախատեսված աղբյուրներից: Պատահաբար միս, հաց, պատրաստի ուտելիք, զանազան մանր ապրանքներ վաճառելու համար հատկացված տարածքից և այլն: Քաղաքի տարեկան ընդհանուր եկամուտը կազմում էր 34047 ուրբլի⁴⁹:

49 Նույն տեղում, թ. 11—12:

Քաղաքի եկամուտներն աճելու, նրա աղբյուրները բազմանալու, գանձարկը հարստանալու մշտապես նկատվող աճը ակնառու կդառնա, եթե համեմատենք, ասենք, երեք տասնամյակ առաջվա ցուցանիշների հետ: 1840 թ. Նոր Նախիջևանի եկամուտները գոյացել են քաղաքին պատկանող խոտհարքներից, մի քանի խանութներից ու կրպակներից, կշեռքներից, գետափնյա բրդալվաց ձեռնարկություններից, Դոնի կամուրջից օգտվելու համար գանձվող հարկերից: Տարվա ամբողջ եկամուտը կազմել է ընդամենը 4228 ուրբլի⁵⁰: Ինչպես դժվար չէ նկատել երեսուն տարվա ընթացքում եկամուտներն աճում են ավելի քան ութ անգամ:

Քաղաքի հասարակական պետքերի համար կատարվող գանձումների հետևողական աճը բացատրվում է մի կողմից տնտեսական կյանքի զարգացման հետևանքով եկամտի աղբյուրներն անընդմեջ ավելանալով, մյուս կողմից հարկվող գումարի աճով: Այսպես, օրինակ, եթե 1840 թ. քաղաքապատկան հողերը վարձով տրվում էին միայն խոտհարքների, բրդալվաց ձեռնարկությունների համար, ապա վերը բերված ցուցակից երևում է, թե երեսուն տարի անց որքանով էր աճել մերձադաբային ու գետափնյա հողերից օգտվողների քանակը, և թե որքան բազմապիսի նպատակներով էին վարձակալվում այդ տարածությունները: Մյուս կողմից, եթե նախկինում Դոնի շարժական կամրջից օգտվելու վարձը կազմում էր ընդամենը 831 ուրբլի, ապա 1870 թ. նրանից օգտվողների քանակը աճելու, թերևս նաև վարձը բարձրանալու հետևանքով այդ գումարը հասնում է 2417 ուրբլու:

Հետագա տասնամյակներում տնտեսական կյանքի զարգացման, նրա խորացման, ու մասնագիտացման և եկամտի նորանոր աղբյուրներ երևան գալու հետևանքով մշտապես շարունակվում է քաղաքի եկամուտների հետևողական աճը: Բավական է նշել, որ 1880 թ. միայն արտասահման առաքվող ապրանքների յուրաքանչյուր փթից կես կոպեկ մաքս գանձելու շնորհիվ քաղաքը ստանում է 82002 ո. եկամուտ: Հաջորդ տարին այդ գումարը հասնում է 86862 ուրբլու⁵¹: 1893 թ. ձկնորսության իրավունք ստանալու համար միայն «նորել եղբայրներ» ընկերությունը վճարում է 1150 ուրբլի: Զգալի եկամուտ է ստացվում քաղաքի առևտրաարդյունաբերական ինչպես և կուլտուր-լուսավորական, հասարակական հաստատություններից, այդ թվում գրադարանից, ակումբից և այլն⁵²:

50 Նույն տեղում, գ. 334, թ. 45—47:

51 ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 8а, д. 10, л. 40.

52 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 705, лл. 1—38.

1906 թ. արդեն, նախորդ տասնամյակներում գոյություն չունեցող կամ եկամուտ չբերող միայն քաղաքի չբաժանված ստացվում է 31,750 ուրլի գումար, իսկ Դոնի կամուրջից ստացվող վարձը հասնում է 6700 ուրլու⁵³: Այս ամենի շնորհիվ քաղաքի եկամուտները, եթե, ինչպես նկատեցինք, 1870 թ. կլորացրած թվերով կազմում էին 34 հազար, ապա 1880 թ. հասնում են 92 հազարի, 1893 թվականին՝ 261, իսկ 1910 թվականին՝ 597 հազար ուրլու⁵⁴: Այսինքն՝ քառասուն տարվա ընթացքում քաղաքի եկամուտներն ավելացել են ավելի քան 17 անգամ:

Քաղաքի եկամուտների ընդհանուր ու հետևողական աճի պայմաններում, առանձին դեպքերում, նախորդ տարիների համեմատությամբ տեղի էր ունենում եկամուտների նվազում: Դա կատարվում է առևտրատնտեսական զանազան պատճառներով, այս կամ այն հողավածով նախատեսված գումարը չգոյանալու հետևանքով: Քաղաքի տնտեսական կյանքի կարևոր այս բնագավառում երբեմն տեղի ունեցող տատանումները նկատվում են ինչպես XIX դարի առաջին կեսում, այնպես էլ հետագա տասնամյակներում: Այսպես, օրինակ, 1812 թ. նոր նախիջևանի եկամուտները կազմել են 8424 ուրլի⁵⁵, իսկ քառորդ դար անց՝ 1838 թ. դրանք ոչ միայն չեն աճել, այլև իջել են 7880 ուրլու⁵⁶: 1893 թվին քաղաքի եկամուտները հասել են 261.389 ուրլու⁵⁷, իսկ երեք տարի անց՝ 1896 թ. իջել են 243,833 ուրլու⁵⁸:

Նոր նախիջևանը ինչպես անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին, այնպես էլ հետագայում, իր եկամուտների շահով, Ռոստովից և Եկատերինոսլավից հետո, շարունակում էր մնալ նահանգի երրորդ խոշոր քաղաքը:

1884 թ., օրինակ, այն ժամանակ, երբ Ռոստով քաղաքի եկամուտները, կլորացրած թվերով, հասնում էին 675 հազարի, Եկատերինոսլավինը՝ 209 հազարի, իսկ նախիջևանինը՝ 131 հազարի, ապա մյուս քաղաքներից Մարիուպոլի եկամուտները կազմում էին ընդամենը՝ 89, Պավլոգրադինը՝ 47, Ալեքսանդրովսկինը՝ 38, Բախմուտինը՝ 36 և Կուզանսկինը՝ 18 հազար ուրլի⁵⁹: Բերված թվերից պարզորոշ երևում է, որ նախիջևանը հասաատուն կերպով պահպանում էր նահանգի երրորդ քաղաքի

իր դիրքերը: Ռոստով քաղաքը, սակայն, XIX դ. երկրորդ կեսին արագ ու բուռն զարգացմամբ շատ էր առաջադիմել երկրամասի մյուս քաղաքների համեմատությամբ և Օդեսայից հետո դարձել էր հարավային Ռուսաստանի ամենախոշոր քաղաքը:

Հասկանալի է, որ ամենուրեք քաղաքների եկամուտներն ու ծախսերը, ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում, ծածկում էին իրար: Առանձին տարիներին նկատվող ծախսերի ավելացումը մարվում էր հաջորդ տարվա եկամուտների հաշվին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, եկամուտների և ծախսերի փոխհարաբերությանը հետևելու պարագայում, ի հայտ է գալիս մի յուրահատկություն: Նոր նախիջևանի բյուջեյում, որպես կանոն, եկամուտները մշտապես գերազանցում էին ծախսերին: Նահանգի մյուս քաղաքներից նախիջևանն առանձնանում էր եկամուտներից տնտեսելու և հաջորդ տարվա բյուջեին որոշ գումար փոխանցելու յուրահատկությամբ: Ռոստով քաղաքի եկամուտները, կլորացրած թվերով, եթե 1862 թ. կազմում էին 45 հազար, իսկ ծախսերը 57 հազար ուրլի, ապա նախիջևանում այդ հարաբերությունը փոխվում էր՝ հօգուտ եկամուտների, և կազմում, համապատասխանաբար 34 և 30 հազար ուրլի⁶⁰: Տաս տարի անց՝ 1872 թ. Ռոստովում եկամուտները և ծախսերը հասնում էին 241 և 253 հազար ուրլու, իսկ նախիջևանում համապատասխանաբար 34 և 18 հազար ուրլու⁶¹:

1884 թ., սակայն, Ռոստովը 675 հազար եկամուտների դիմաց ուներ 523 հազար ուրլու ծախսեր, իսկ նախիջևանում այս անգամ եկամուտները հասնում էին ընդամենը 130, իսկ ծախսերը՝ 134 հազար ուրլու⁶²: Եկամուտների համեմատ ծախսերի շատ հազվադեպ հանդիպող գերակշռությունը մարվում էր նախորդ տարիների եկամուտներից կուտակված գումարների հաշվին:

1895 թ. նոր նախիջևանում ինչպես եկամուտները, այնպես էլ ծախսերը հասնում էին 249 հազար ուրլու⁶³: 1910 թ. քաղաքի եկամուտները հասնում էին 597 հազարի, իսկ միայն ծախսերը 568 հազար ուրլու⁶⁴:

Եկամուտները ծախսերից մշտապես բարձր լինելու և քաղաքային բյուջեում խնայված գումար ունենալու հայկական գաղութին բնորոշ առանձնահատկությունն ուներ իր հիմքերը: Նոր նախիջևանում կուլտուրյուսավորական ու հասարակական բնույթի զուտ գաղութի ներքին կյան-

53 «Приазовский край», 1906, № 17.

54 Համապատասխանաբար, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 70, г. 1881, д. 229, л. 62.

ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 705, л. 37—38. ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, д. 31, л. 20.

55 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 712, ք. 1—3:

56 Նույն տեղում, գ. 767, ք. 14—16:

57 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 706, л. 38.

58 Նույն տեղում, ք. 339:

59 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1885, д. 174, л. 36.

60 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, г. 1863, д. 63, л. 68.

61 Նույն տեղում, ք. 69, ք. 1873, գ. 186, ք. 50:

62 Նույն տեղում, ք. 223, ք. 1885, գ. 174, ք. 36:

63 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 705, л. 250, 298.

64 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, д. 31, л. 3.

քին վերաբերող այնպիսի միջոցառումներ էին կատարվում, որոնք լրացուցիչ գումար էին պահանջում: Քաղաքային բյուջեի նման ձևով տնօրինումը հնարավորություն էր տալիս ծախսերի մեջ նախապես շնտառատեսված նման ձեռնարկումներն իրականացնել: Այսպես, օրինակ, 1870 թ. անհրաժեշտություն է առաջանում 822 ուրբի ծախսելու քաղաքային շատրվանը, և 702 ո. գավառային ուսումնարանը վերանորոգելու համար, ծախսեր, որոնք չէին նախատեսված քաղաքի նախահաշիվների մեջ⁶⁵: Նույն ձևով, 1896 թ. 600 ուրբի թողակ է նշանակվում Ռաֆայել Պատկանյանի այրում⁶⁶:

1903 թ. նախիջևանի Եկատերինյան իգական գիմնազիայի ուսուցչուհի Վերա Լեոնովան դիմում է քաղաքային վարչություն և հայտնելով իր հիվանդության, կարկովում բուժվելու անհրաժեշտության և միջոցներ չունենալու մասին, խնդրում է օգնել: Քաղաքային խորհրդարանը, նկատի առնելով նրա բարեխիղճ աշխատանքը, վճարում է 200 ո. գումար⁶⁷ և այլն:

Առաջվա նման քաղաքի եկամուտները ծախսվում էին լուսավորության նպատակով, քաղաքային վարչության, ոստիկանության, փոստակայանի, բանտի ու բանտարկյալների, հրշեջ մասի պահպանության, ճանապարհների ու կամուրջների, գաղութի հասարակական կառույցների վերանորոգման և քաղաքի հասարակական բնույթի այլ պետքերի համար: Սակայն քաղաքը մեծանալու, նրա տնտեսությունը բազմաճյուղ դառնալու հետ մեկտեղ, մի երևույթ, որը նկատելի է հատկապես XIX դ. վերջին տասնամյակներում և XX դարի սկզբներին, բնականաբար ավելանում և մեծանում են նաև ծախսերը: Բերենք նույն 1870 թ. օրինակը՝ քաղաքային բյուջեի ծախսումների հոդվածների մասին գաղափար կազմելու համար⁶⁸:

ա) Քաղաքագլխի գրասենյակի համար ծախսվել է	2755 ուրբի
բ) Քաղաքի ճարտարապետի համար	2440 ո.
գ) Երկրորդ կարգի իգական ուսումնարանի համար	3090 ո.
դ) Գավառային ուսումնարանի պահպանման համար	2410 ո.
ե) Քաղաքի լուսավորության ծախսերը կազմել են	3015 ո.
զ) Ճանապարհների վերանորոգման ծախսերը	1017 ո.
է) Տազանրոգի առևտրական դատարանի համար	928 ո.

65 ԶԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1039, ք. 19:

66 «Приазовский край», 1896, № 37.

67 ГАРО, ф. 46, оп. 1, д. 3375, л. 7—8.

68 ԶԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1039, ք. 15—19:

ը) Գիշերվա վարձու հսկիչներին վճարվել է	1200 ո.
թ) Փոստային կայանների ծախսերը կազմել են	338 ո.
ժ) Հայկական որբային դատարանի համար	464 ո.
ի) Դոնի ձախափնյա նավակայանի և քաղաքի շատրվանի պահակին	264 ո.
լ) Քաղաքի բժշկին, նրա օգնականին և մանկաբարձներին	738 ո.
խ) Քաղաքի անշարժ կալքի պետական հարկը	163 ուրբի

Նախապես պլանավորված այս ծախսումներից զատ տարվա ընթացքում 600 ո. է վճարվել Եկատերինոսլավի նահանգային վարչություն բազմիցս ուղարկված հեծյալ սուրհանդակին, 218 ուրբի՝ հրավիրված հողաշափին, 200 ուրբի է վճարվել տեղաբաշխող հանձնաժողովին, 90 ո. տրվել է հրշեջ ծառայության համար ձիեր գնելու նպատակով և կատարվել են բազմաթիվ այլ մանր ծախսումներ, որոնց գումարն անցնում էր 3 հազար ուրբուց⁶⁹: Տարվա ընդհանուր ծախսերը հասել էին 32691 ուրբու:

Քաղաքի ծախսումների վերաբերյալ պահպանված վավերագրերը համադրելու պարագայում պարզվում է, որ ժամանակի ընթացքում, վերոհիշյալ հոդվածներով կատարվող ծախսումների գումարն աստիճանաբար աճում է: Այսպես, օրինակ, ոստիկանական մասի պահպանման համար, եթե 1870 թ. ծախսվում էր 6 հազար ուրբի, ապա 1893 թվականին այդ գումարը հասնում է 16 հազարի, հրշեջ ծառայության պահպանման համար հատկացված 2440 ո. գումարը բարձրանում է 6 հազար ուրբու և այլն⁷⁰:

Ծախսումների հետևողական աճը, սակայն, հիմնականում առաջանում էր քաղաքային տնտեսության նախկինում գոյություն չունեցած տարբեր հոդվածների գծով կատարվող հատկացումների հետևանքով: Մեր ասածը համոզիչ դարձնելու նպատակով հիշատակենք որոշ փաստեր: 1881 թ. 10 հազար ուրբի գումար է տրվել ինժեներ Գրենբերգին՝ նոր նախիջևանի կոյուղու և փողոցների սալահատակման նախագծերի համար: Հաջորդ տարում՝ 85 հազար ուրբի գումար է ծախսվել քաղաքի առևտրական նավամատուցը բարեկարգելու և զործարանային ու ալրատաշ ձեռնարկություններին սահմանամերձ փողոցները մաքրելու վրա⁷¹:

69 Նույն տեղում, ք. 19—22:

70 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 705, л. 41.

71 ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 8а, д. 10, л. 40.

1894 թ. 13356 ո. գումար է ծախսվել քաղաքի Մարինսկի հիվանդանոցի պահպանման համար⁷²: 1896 թ. քաղաքային թատրոնի կառուցվելիք շենքի նախագծի համար տրամադրվել է 87630 ո. գումար⁷³:

1906 թ. միայն քաղաքային այգու և պարտեզի պահպանման համար ծախսվել է 5500 ո., քաղաքի շրատարի պահպանումը կլանել է 18579 ո., իսկ բժշկասանիտարական ծառայությունը՝ 63,923 ո. գումար: Այդ նույն տարում միայն ծխական դպրոցների ծախսերը հոգալու համար տրամադրվել է 10 600 ոուբլի, իգական դպրոցին՝ 37 320 ոուբլի, հոգևոր սեմինարիային՝ 6875 ոուբլի, քաղաքի հաշվին պահվող մյուս դպրոցներին՝ 49205 ոուբլի գումար և այլն⁷⁴:

Հասկանալի է, որ քաղաքի անընդհատ աճող մեծագումար ծախսերը հոգալու համար ավելացվում էին զանազան հարկերը և ի հայտ բերվում եկամուտների նորանոր աղբյուրներ:

բ) Քաղաքի և գյուղերի բարեկարգումը.—Նախիջևանի շինարարության ու բարեկարգման, նրա կառուցապատման մասին խոսելիս նկատի պետք է առնել էական մի հանգամանք: Նախիջևանը տարբերվում էր մերձակա ու հեռավոր շատ քաղաքներից, նրանով, որ այդ քաղաքները սկզբնավորվելով որպես փոքր բնակավայրեր, ժամանակի ընթացքում աճելով ու ընդարձակվելով աստիճանաբար վերափոխվել են քաղաքի: Նախապես, առանց որևէ պլանի հիմնադրված լինելու հանգամանքը հետագայում նման քաղաքների վերափոխման ու բարեկարգման համար նկատելի խոչընդոտներ է հարուցել: Նոր նախիջևանը հենց սկզբնավորման ժամանակ, ինչպես հայտնի է, հատուկ նախագծված պլանով հիմնադրվեց որպես քաղաք: Տեղանքի պայմանները՝ գետափնյա հարթավայր տարածքը նկատի առնող, ընդարձակ հրապարակով և իրար խաչաձևող ուղղաձիգ փողոցներով, Պետերբուրգում նախագծված քաղաքի այդ հատակագիծը ոչ միայն չէր կաշկանդում, այլև լայն հնարավորություն էր ընձեռում քաղաքի հետագա ընդարձակման ու բարեկարգման համար: Թերևս հատուկ նախագծով հիմնադրված լինելն էր հիմնական պատճառը, որ նոր նախիջևանը մինչև XIX դարի կեսերը, ինչպես նաև հետագա մի քանի տասնամյակներում իր կառուցումներով, բարեկարգությունները համարվում էր նովոռոսիայի նշանավոր քաղաքներից մեկը: Նման բնութագրումը հավաստվում է տարբեր երկրներ շրջած, բազմաթիվ ժողովուրդների և քաղաքների կյանքին լավատեղյակ նշանավոր գործիչների ու ճանապարհորդների թողած ուղեգրական նկարագրություն-

ներով⁷⁵: Այդ բանը հաստատվում է նաև նովոռոսիայի երկրամասի քաղաքների առևտրաարդյունագործական ու շինարարական կյանքին վերաբերող վիճակագրական փաստաթղթերով և նկատերինուսովի նահանգապետի ցարական արքունիք ներկայացվող ամենամյա պաշտոնական հաշվետվություններով⁷⁶:

Ստոնֆորմյան շրջանում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին ինչպես կայսրության տարբեր երկրամասերի, այնպես էլ քաղաքների կյանքում: Հարավային Ռուսաստանում զարգացման իր բարձր տեմպերով, Օդեսայի հետ մեկտեղ, աչքի ընկավ մասնավորապես Ռոստովը: Երկրամասի մյուս նշանավոր քաղաքները, այդ թվում և Նախիջևանը, նույնպես առավել կամ նվազ չափերով աշխույժ ապրեցին և նկատելի աճ ունեցան, սակայն ոչ ամենեին՝ Դոնի Ռոստովի նման արագընթաց տեմպերով:

Ստոնֆորմյան շրջանում ևս հայկական գաղութի տարածքի, հասարակական օգտագործման ենթակա կամուրջների, ճանապարհների, փոստային ուղու և առհասարակ քաղաքային տնտեսության հսկողությունն ու բարեկարգ վիճակում պահպանելը հիմնականում զրված էր Դոնի հայ համայնքի վրա: Հայկական գաղութի տարածքում կային երկու գլխավոր փայտյա կամուրջներ: Նրանցից մեկը Թեմերնիկ գետի վրայով անցնող փոստային, ռազմական և առհասարակ տրանսպորտային հիմնական փառուղու վրա էր, որը Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգները միացնում էր Կուբանի մարզի և Անդրկովկասի երկրամասի հետ: Մյուս կամուրջը գտնվում էր Ռոստովից Նախիջևան եկող փոստային ուղու վրա, որը Կիզիմտերիկից անցնում էր նովոչերկասկ և Դոնի զորքերի մարզի սահմանները: Առաջին կամուրջը բարեկարգ վիճակում պահպանվում էր Ռոստովի գավառային գեմատվային վարչության կողմից, իսկ մյուսը՝ Նախիջևան քաղաքի հաշվին: Այդ կամուրջները գարնան շրերը հորդանալու և կամ անձրևներից գոյացող գետակների քայքայիչ ազդեցության հետևանքով հաճախ վնասվում էին և նրանցից օգտվելը խիստ դժվարանում էր: Նրանք մշտական հսկողության ու վերանորոգման կարիք էին զգում, որը և կատարվում է պարբերաբար:

Թերևս ավելի մեծ միջոցներ էր կրանում և ուշադրություն պահանջում, հաճախ կապալով տրվող, Դոն գետի նոր նախիջևանի շարժական կամ լողացող կամուրջների պահպանությունը: 1901 թ. ուժեղ մրրիկի

72 Նույն տեղում, ք. 1152, ց. 12, 1896 թ. գ. 88, ք. 8:

73 «Приазовский край», 1896, № 37.

74 «Приазовский край», 1906, № 29

75 Архив Раевских т. 1. СПб., 1908, с. 519—520. А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, Одесса, ч. 1, 1850 г., с. 287. Մ. Նարեկյան, Հրապարակախոսական երկեր, Երևան, 1979, էջ 92—93:

76 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 5, д. 60, л. 70—71.

կան կամուրջների միջև ընկած տարածքը հարթելու և կարգավորելու հարցը⁹¹: Կառուցվում են դպրոցական շենքեր: Մի փոքր ավելի ուշ Քեմական դպրոցի պայմանները բարելավելու նպատակով շենքի երկրորդ հարկի վրա, հիմնականում հանգանակած միջոցներով, ավելացվում է ևս մեկ հարկ:

Նախիջևանում թատրոնի հարմարավետ շենք կառուցելու անհրաժեշտությունը վաղուց է զգացվել և տակավին 1880-ական թվականներին գործնական առաջարկներով արծարծվել է այդ խնդիրը: Սակայն միայն 1896 թվականին է սկսվում քաղաքային թատրոնի կառուցումը: Քաղաքի տարեկան բյուջեից տրամադրվում է 87630 ռուբլի, որոշ գումար կարողանում է տրամադրել տեղի թատերասերների ընկերությունը⁹²: Մի քանի տարի անց ավարտվում է թատրոնի շենքի կառուցումը:

1894 թ. բացվում է, նույնպես հանգանակությամբ հիմնադրված, քաղաքային այգին, իսկ քաղաքի կենտրոնական հրապարակում՝ Եկատերինա II հուշարձանը: Հուշարձանի գրանիտե գեղեցիկ պատվանդանի վրա գրված էր՝ «Կատարինե II կայսրուհուն, երախտապարտ հայկերից»:
Մյուս երեսին Հովսեփ Արղուիթյանի բարձրաբանդակն էր, իսկ նրա հակառակ կողմում՝ Նոր Նախիջևանի գերբը և քաղաքի հիմնադրման թվականը՝ 1779⁹³:

91 «Приазовский край», 1896, № 37.

92 Նույն տեղում, № 38:

93 «Մշակ», 1894, № 10: Դեռևս 1879 թ. գաղութի հիմնադրման հարյուրամյակի օրերին միտք է հղանում Նոր Նախիջևանում կանգնեցնելու Եկատերինա II-ի հուշարձանը: Ռ. Պատկանյանը առաջարկում է հուշարձանի փոխարեն արհեստավորական երկու՝ արական և իգական դպրոց բացել և կոչել Եկատերինա II-ի և Հ. Արղուիթյանի անուններով:

Այդ ցանկությունները, սակայն, գործնական որևէ հետևանք չեն ունենում: Տաս տարի անց՝ 1889 թ. քաղաքագլուխ Մ. Բալաբանյանը կրկին բարձրացնում է այդ հարցը և ստանալով դումայի հավանությունը, Նախիջևան քաղաքում, վեց հայկական գյուղերում և դրսում բնակվող նախիջևանցիների շրջանում կամավոր հանգանակություն է կազմակերպում:

Հայ հասարակության խիղրանքով հուշարձանի նախագծի համար Պետերբուրգի ճարտարապետների միությունը մրցույթ է հայտարարում: Ընդունվում և հետագայում մայրաքաղաքի ճարտարապետների միության առաջին կարգի մրցանակ են ստանում քանդակագործներ-ակադեմիկոսներ Մ. Ա. և Մ. Մ. Զիժովների, իսկ գրանիտե պատվանդանը՝ ճարտարապետ Ս. Տոնիատտոյի նախագծերը:

Շուտով կառուցվում (30 000 ռ. ծախսով) և 1894 թ. սեպտեմբերին հանդիսավոր արարողությամբ, որին մասնակցում էին նաև Ռոստովի և Նախիջևանի ռուս և հայ հասարակության ներկայացուցիչները, բացվում է հուշարձանը և քաղաքային այգին՝ Ալեքսանդրյան գրանիտե հուշայունով: (տե՛ս «Приазовский край», 1894, № 24):

Բարելավվում ու վերափոխվում է քաղաքային տրանսպորտը: Բազմիցս ահազանգվում է ձիաքարշ երթուղու վարչությանը՝ կանոնավորելու երթևեկությունը, այն հաճախակի դարձնելու նպատակով ծառայողներին, տրանսպորտային ձիերը իրենց պարագաներով, կազմ ու պատրաստ, սարքին վիճակում պահելու մասին⁹⁴:

1899 թ. քաղաքային դուման առաջարկ է մտցնում ձիաքարշ տրամվայը, որը գործում էր 80-ական թվականների վերջից, էլեկտրաքարշով փոխարինելու և փոխադրման վարձը պակասեցնելու մասին⁹⁵: Մեկ տարի անց Նոր Նախիջևանում էլեկտրական տրամվայ կառուցելու մասին ստացվում է ռազմական մինիստրության թույլտվությունը: Այդ խնդրի շուրջը սկսված աղմկալից վեճերին ու բողոքներին վերջ տալու և գործնառաջ տանելու նպատակով 1901 թ. քաղաքային դուման էլեկտրական տրամվայ կառուցելու մասին դրական վճիռ է ընդունում և առանձնացնում հինգ հոգուց բաղկացած (Գր. Չալխուշյան, Ս. Հարությունյան, Մ. Ղլաշյան և ուրիշներ) հանձնաժողով: Շինարարությունը հատուկ պայմանագրով հանձնարարվում է բելգիական ակցիոներական ընկերությանը: Գործը հաջող ընթացք է ունենում և հասնում իր ավարտին: 1903 թ. արդեն քաղաքում երթևեկում էր էլեկտրական տրամվայը⁹⁶:

1907 թ. դուման միջնորդում է Ռոստովի քաղաքային վարչության առջև Նոր Նախիջևանում հեռախոսային ցանց ստեղծելու մասին: Երեք-չորս տարվա ընթացքում լուծվում է նաև այդ հարցը⁹⁷:

Հարկավ անցյալ դարի վերջերին և XX դ. սկզբներին, ժամանակի ոգուն համապատասխան, բավականին արագ տեմպերով կառուցվում ու բարեկարգվում են Նոր Նախիջևանն ու հայկական գյուղերը: Այսուհանդերձ նրանք շարունակում էին մնալ ողջ երկրին բնորոշ ու այնքան բարվոք սանիտարական պայմաններում:

Հիշելով Նոր Նախիջևանում իր ուսումնառության տարիները՝ 1897 թ. անցքերը, Մարտիրոս Սարյանը գրում է. «Երկու տարի հետո մենք տեղափոխվեցինք 24-րդ գծի վրա գտնվող մի այլ բնակարան: Տունն ուներ փոքրիկ բակ և պարտեզ: Փողոցը սալահատակված չէր և դրա պատճառով զարնանը, ձնհալից և ամռանը անձրևներից հետո վեր էր ածվում անանցանելի ճահճի, ուր խրվում էին նույնիսկ կառքերը՝ ձիերի հետ միասին: Յանկապատերի կողքով անցնող մարդիկ կորցնում էին կրկնա-

94 «Նոր դար», 1891, № 32:

95 ГАРО, ф. 685, оп. 1, д. 148, с. 5.

96 ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 44, г. 1901; д. 257, л. 11—32.

97 ГАРО, ф. 91, оп. 1, св. 63, д. 1417.

կոշիկները: Բնակիչները, ցեխի դեմ պայքարելու նպատակով, փողոցի երկայնքով տախտակներից կամրջակներ էին պատրաստում»⁹⁸:

Նման դրուժյունը և հակասանիտարական այլ երևույթներ, հասկանալի է, նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում տարափոխիկ հիվանդությունների տարածման համար: Ամենին էլ պատահական չէ, որ արխիվներում հաճախ ենք հանդիպում հայկական գաղութում համաճարակ հիվանդությունների դեմ պայքարելու, բժշկասանիտարական հսկողությունն ու բնակչության սպասարկումը բարելավելու մասին վավերագրերի:

1866 թ. Եկատերինսուլսի նահանգային վարչությունից Նոր Նախիջևանի մագիստրատի ուշադրությունն են հրավիրում նահանգում, այդ թվում և Դոնի հայկական գաղութում, վարակիչ հիվանդությունների տարածված լինելու հանգամանքի վրա և միջոցառումներ են նշվում նրա դեմ պայքարելու համար: 1871 թ. Նախիջևանում խոլերայի համաճարակի դեպքեր նկատվելու առիթով քաղաքապետ Պլոտնիկովը, իր գլխավորությամբ նախորդ տարիների օրինակով ստեղծում է «հասարակական առողջապահության կոմիտե», որի խնդիրն էր լինելու խոլերայի դեմ պայքարի կազմակերպումը: Համանման կոմիտեներ են ստեղծվում նաև նահանգի մյուս բնակավայրերում⁹⁹:

1902 թ. Նախիջևանի քաղաքային դուման պահեստային իր միջոցներից 10 հազար ռուբլի գումար է հատկացնում տարածված տիֆ հիվանդության առաջն առնելու, փայտյա ժամանակավոր տնակներ՝ բարաքներ շինելու և սանիտարական այլ միջոցառումների համար¹⁰⁰:

1904 թ. Նոր Նախիջևանում քաղաքապետի նախագահությամբ ստեղծվում է քաղաքային սանիտարական խորհուրդ: Խորհրդի մեջ ընդգրկվում են դումայի անդամներ, քաղաքի բժիշկը, սանիտարական և դպրոցական բժիշկները, ոստիկանապետը, նավակայանի պետը և ուրիշներ: Սանիտարական խորհուրդը պարբերաբար հիստեր է գումարում և հետևում քաղաքից աղբը հեռացնելու, նավահանգստում, սպանդանոցում, գործարաններում սանիտարական պայմանները պահպանելու, առհասարակ քաղաքը մաքուր վիճակում պահելու և այդ եղանակով տարածված հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար¹⁰¹:

Խեպետե կառավարչական որոշ մարմինների, ազգաբնակչության առաջադեմ ներկայացուցիչների կողմից բազմիցս ահազանգվում էր բժշկասանիտարական դրուժյունը բարելավելու անհրաժեշտության մաս-

սին, սակայն այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող քայլերը, անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների պակասի և այլ պատճառներով, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Դոնի մարզում, այդ թվում և Նոր Նախիջևանում, այնուամենայնիվ, մնում էին անբավարար: Նախիջևան քաղաքին առաջին անգամ բժիշկ-մանկաբարձ է տրվում միայն 1850-ական թվականներին, իսկ երկրորդ մանկաբարձը՝ 1867 թվականին¹⁰²: Հետագայում քաղաքի մանկաբարձների թիվը հասնում է երեքից-չորսի: Հայկական գյուղերը բժշկական ծառայության հարցում ավելի վատ պայմաններում էին: Բժիշկ չունենալու հետևանքով գյուղերում համաճարակ հիվանդություններն ավելի շատ մարդկային կորուստներ էին պատճառում: Այսպես, օրինակ, 1907 թ. Մեծ Սալայի գյուղացիները հատուկ մարդիկ են լիազորում գյուղի համար բժիշկ գտնելու և հավաստում, որ միջոցներ չեն խնայի, քանի որ ուժեղ հիվանդությանը զոհ են դարձել շատ ընտանիքի զավակներ¹⁰³:

Հայկական հինգ գյուղերին 1862 թ. նշանակվում է մեկ բժիշկ¹⁰⁴, որը, հասկանալի է, միայնակ չէր կարող որևէ արդյունքի հասնել: Չորս-հինգ տասնամյակ անցնելուց հետո է միայն հաջողվում առանձին բժիշկ ունենալ հայկական տարրեր գյուղերում: Ավելի ուշ, գյուղերում հիմնվում են նաև հիվանդանոցներ: 1914 թ. Մեծ Սալայի է. Չոբանյանը հայրենի գյուղին է նվիրում 15 հազար ռուբլու արժողությամբ հիվանդանոցի շենք: Շուտով հրավիրված բժիշկ Ա. Նալբանդյանի գլխավորությամբ բացվում է նախատեսված հիվանդանոցը¹⁰⁵: Հաջորդ տարում գյուղի հասարակությունը երեք հազար ռուբլի ոռճիկով վարձում է Փոքր Սալայի նախկին բժշկուհի օրիորդ Քեչեկյանին և երկու հազար ո. գումար էլ հատկացնում է նրա համար բնակարան վարձելուն¹⁰⁶:

Դոնի հայ համայնքն ինքն էր հոգում հայ դանգվածի բժշկական սպասարկումը և այդ գործն ավելի լավ էր կազմակերպվում, քան պետական հսկողության տակ գտնվող այլ բնակավայրերում: Հարկ է նշել, որ եթե 1862 թ. ընդամենը 3 հազ. բնակչություն ունեցող հայկական գյուղերն առանձին բժիշկ ունեին, սպա դա դիտվում էր որպես լավ վիճակ, քանի որ ետոեֆորմյան Ռուսաստանի գյուղական վայրերում մեկ բժշկին ընկնում էր 20,3 հազար մարդ¹⁰⁷: Հայկական գաղութի իրավա-

102 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 364, ք. 609:

103 «Մեր ձայնը», 1907, № 2:

104 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 188:

105 «Приазовский край», 1914, 29. «Գաղութ», 1914, № 3, 7:

106 «Գաղութ», 1915, № 35:

107 А. Г. Рашик, Население России за 100 лет, М., 1956, с. 211—212.

98 Մ. Սարյան, Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք առաջին, Երևան, 1966, էջ 34:

99 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1768, ք. 2:

100 ГАРО, ф. 685, оп. 1, д. 164, св. 6:

101 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1225:

սու հաստատությունները նախանձախնդիր էին և երկրամասի մյուս քաղաքների համեմատությամբ քիչ թե շատ բարվոք իրավիճակ գոյություն ուներ նաև նոր նախիջևանի բժշկական սանիտարական սպասարկման ասպարեզում: Այնուամենայնիվ ընդհանուր առմամբ անմիթթար վիճակում էր նաև բնակչության հիվանդանոցային սպասարկումը: Այսպես, 1895 թ. նոր նախիջևանի 25 հազ. բնակչության, մերձակա վեց հայկական գյուղերի ու մյուս ավանների տարեկան միջին հաշվով շուրջ 900 եկվոր բնակչության համար քաղաքն ուներ ընդամենը 50 մահճակալանոց մի հիվանդանոց: Բնականաբար, նման պայմաններում, ազգաբնակչության զգալի մասը զրկված էր հիվանդանոցային բուժումից: Քանի որ քաղաքի սահմանափակ եկամուտների հաշվին հնարավոր չէր նոր հիվանդանոց կառուցել, ուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով քաղաքային խորհրդարանը բարձրագույն ատյաններից թույլտվություն է խնդրում հիվանդանոցային հարկ գանձել եկվոր բնակիչներից: Խորհրդարանն առաջարկում էր եկվոր յուրաքանչյուր քաղաքացուց, հիվանդանոցում բուժվելու համար, գանձել մեկ ուրբի, բայց անշափահասներից և կանանցից, ինչպես նաև մեկ ամսից պակաս բնակվողներից հիվանդանոցային հարկ չգանձել: Պետական խորհուրդը տալիս է իր համաձայնությունը¹⁰⁸: Տարիներ անց հաջողվում է որոշ շափով բարելավել հիվանդանոցային պայմանները:

Բնակչությանն անմիջական բժշկական օգնություն ցույց տալու նպատակով հարց է բարձրացվում նոր նախիջևանում շտապ օգնության կառք ունենալու մասին: Բուժակցություններ են սկսվում անգլիական մի բնակչության հետ, որն առաջարկում է առանց ձիու, էլեկտրաշարժի կամ ինքնաշարժի միջոցով կազմակերպել այդ գործը: Ռոստովի քաղաքակետը ևս համաձայնվում է այդ նախաձեռնությունը և առաջարկում բժիշկներից կազմակերպել շտապ օգնության հատուկ բնակչություն¹⁰⁹: Սկսված գործի կազմակերպումը ձգձգվում է, վրա է հասնում առաջին համաշխարհային պատերազմը, և այդպես էլ այդ նախաձեռնությունը մնում է անկատար:

Գ) Բնակչություն. Ետոեֆորմյան ժամանակաշրջանում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման փուլում, ռուսական ամբողջ կայսրությունում, նախորդ շրջանի համեմատությամբ սկսեց արագորեն աճել ազգաբնակչությունը: 1863—1913 թթ. երկրի բնակչությունը կրկնակի անգամ ավելի արագ թափով է աճում, քան նախորդ հիսնամյակում՝ 1811—1863 թվականներին:

Բնակչությունն արագորեն աճում է հատկապես երկրի հարավային նահանգներում, նովոռոսիայում՝ Դոնի գորգերի մարզում, Ղրիմի, Խերսոնի նահանգներում: Վ. Ի. Լենինը «Ազրարային հարցը Ռուսաստանում 19-րդ դարի վերջում» աշխատության մեջ իրավացիորեն շեշտում է կենտրոնական Ռուսաստանում ճորտատիրական իրավունքի վերացման խոշոր նշանակությունը հարավային երկրամասը արագ ու ծավալուն բնակեցնելու գործում¹¹⁰: Պատահական չէր ամենին այն իրողությունը, որ Ետոեֆորմյան շրջանում Դոնի մարզում բնակչությունն աճեց ավելի քան չորս անգամ, սակայն Ռուսաստանի եվրոպական մասի և մյուս բարձր աճ ունեցող նահանգներում (Օրենբուրգ, Ուֆա, Պետերբուրգ և այլն) բնական աճը չէր հասնում 3 անգամի, իսկ կայսրության մնացած նահանգներում անհամեմատ ավելի պակաս էր¹¹¹:

Հարկավ, Դոնի մարզում նախաեֆորմյան շրջանում ևս բնակչությունը, եթե ոչ նույն տեմպերով, համեմայն դեպս ավելի արագ էր աճում, քան մյուս երկրամասերում: XIX դարում և XX դարի սկզբի նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի մեկ հարյուրամյակում՝ 1811—1913 թթ., եթե երկրի ամբողջ բնակչությունն աճել էր 3,55 անգամ, ապա Դոնի մարզում այդ աճն անհամեմատ ավելի մեծ էր և հասնում էր 15,5 անգամի¹¹²:

Հարկ է միաժամանակ նշել, որ հարավային երկրամասի նահանգներում, ինչպես ամբողջ ազգաբնակչության, այնպես էլ քաղաքային բնակչության աճը համաշափ ձևով չէր ընթանում: Այսպես, եթե նախաեֆորմյան շրջանում Օդեսա քաղաքի բնակչությունն ավելացել է 10,8 անգամ, իսկ Ռոստովինը՝ 7,3, Տագանրոգինը՝ 5,7 անգամ, ապա 1863—1914 թթ. պատկերը փոխվում է: Տագանրոգ քաղաքի բնակչության աճը խիստ դանդաղում իջնում է 1,6, Օդեսայինը նվազում է մինչև 4,2 անգամ, սակայն Ռոստովի բնակչության աճը շարունակում է պահպանվել բավական բարձր մակարդակի վրա: Նրա բնակչությունը Ետոեֆորմյան կես դարում ավելանում է 5,9 անգամ¹¹³:

Անտարակույս, նովոռոսիայի բնակչության արագ աճը կատարվում էր ինչպես բնական ճանապարհով, այնպես էլ արհեստական եղանակով, դրսի բնակչության ներհոսքի հետևանքով:

Նոր նախիջևանի հայկական գաղթօջախի առաջընթացը, բնականաբար, տեղի էր ունենում երկրամասին, մասնավորապես Դոնի մարզին

110 Վ. Ի. Լենին, ԵԺ, հ. 15, էջ 82—83:

111 А. Г. Рашик, Население России за 100 лет, с. 44—53.

112 Նույն տեղում, էջ 56—83:

113 Նույն տեղում, էջ 89—90:

108 ЦГИА СССР, ф. 1152, оп. XII, г. 1896, д. 88, л. 1—14.

109 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1714.

քնորոշ սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման միևնույն ուղիներով: Դրանով հանդերձ, հայկական գաղութում նկատվում են ազգաբնակչության աճի որոշ, ավելի ճիշտ զուտ տեղական առանձնահատկություններ: Այդ հանգամանքը լավագույն կերպով ի հայտ է գալիս, երբ մոտիկից ծանոթանում ենք Եռոեֆորմյան շրջանում բնակչության աճի տատանումներին: Հետևենք Նոր Նախիջևան և Ռոստով քաղաքների ու հայկական գյուղերի ազգաբնակչության աճի դինամիկային¹¹⁴:

Աղյուսակ 1

Բնակավայրեր	1862 թ.	1886 թ.	1897 թ.	1905 թ.	1914 թ.
Նոր Նախիջևան	15.231	17.610	29.217	30.339	49.523
Ռոստով	36.424	62.112	119.071	113.231	184.804
Հայկական գյուղեր ¹¹⁵	7793	տվյալներ չկան	14.830	(1907 թ.) 18.264	20.722

Ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից, Նոր Նախիջևանի բնակչությունը հետևողականորեն աճում, բազմաբանակ էր դառնում: Սակայն այդ աճը կատարվում էր ոչ այնքան բարձր տեմպերով: Բնակչության աճի տեմպերով Նախիջևանը նկատելիորեն հետ էր մնում Ռոստովից: 1862—1914 թթ. ընթացքում Ռոստով քաղաքի բնակչությունն աճել է ավելի քան 5, Նախիջևանի բնակչությունը՝ ընդամենը 3,25 անգամ: Այն դեպքում, երբ Դոնի մարզի ամբողջ բնակչությունն աճել էր 4,08 անգամ: Ուրիշ խոսքով, հայկական գաղութում բնակչությունը որոշակիորեն դանդաղ է աճում ոչ միայն բարձր աճ ունեցող հարևան Ռոստով քաղաքի համեմատությամբ, այլ ցածր էր նաև ամբողջ մարզի բնակչության

ընդհանուր միջին աճից¹¹⁶: Սակայն ճիշտ չէր լինի Նոր Նախիջևանի բնակչության համեմատաբար նվազ քանակով ավելանալը: Բացատրել նրա դանդաղ բնական աճով: Հարևան երկու քաղաքների բնակչության տարբեր տարիների ծննդաբերության և մահացության հարաբերությունից պարզորոշ երևում է, որ նրանց ազգաբնակչության բնական աճն ընդհանուր առմամբ կատարվում էր նույն տեմպերով:

1866 թ. Նոր Նախիջևանն ուներ 16.550 բնակիչ, իսկ Ռոստովի բնակչությունը 2,35 անգամով ավելի էր և հասնում էր 38.992 մարդու: Սակայն այդ տարում առաջինում եղել է 521 ծնունդ, իսկ Ռոստովում ընդամենը 862, բայց Նոր Նախիջևանում մահացությունը հասել է 715, իսկ Ռոստովում 1178 մարդու¹¹⁷: Երկու քաղաքներում էլ մահացությունը պերազանցել է ծննդին, ուստի և նրանց բնակչությունը ոչ միայն բնական աճ չի ունեցել, այլև պակասել է Նախիջևանում՝ 194, իսկ Ռոստովում՝ 316 մարդով:

1900 թ. Նոր Նախիջևանում կար 30.883, իսկ Ռոստովում երեք ու կես անգամով ավելի՝ 108.440 բնակիչ: Ռոստովում ծնունդը վեց անգամով ավելի է եղել: Նոր Նախիջևանում ծնված 904 երեխայի դիմաց այնտեղ ծննդաբերությունը հասել է 5457-ի: Սակայն մահացությունն էլ շուրջ 7 անգամով բարձր է եղել Ռոստովում: Տարվա ընթացքում Նոր Նախիջևանում մահացել է 514, իսկ Ռոստովում՝ 3554 մարդ¹¹⁸: Այսպիսով, թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ դեպքում երկու քաղաքների բնակչությունը, ընդհանուր առմամբ, համանման բնական աճ է ունեցել:

116 Թեպետև Եռոեֆորմյան շրջանում հայկական գյուղերի բնակչությունն, ընդհանուր առմամբ, դանդաղ էր աճում, սակայն XX դարի սկզբներին նկատվում է արագ աճ: Մեկ տասնամյակում՝ 1897—1907 թթ. Չալթր գյուղի բնակչությունը 5206-ից հասել էր 6545 մարդու, Քոփտի գյուղինը՝ 4524-ից 5609 մարդու, Մեծ Սալայինը՝ 2879-ից 3357, Սուլթան Սալայինը՝ 1105-ից 1262, Նեավիտա գյուղի բնակչությունը 1116-ից հասել էր 1295 մարդու:

Հարկավ, գյուղական բնակչության աճը, բացարձակ թվերով աննշան չափով էր դերազանցում Նոր Նախիջևանի բնակչության աճին: Սակայն, երբ նկատի ենք առնում, որ հայկական գյուղերի ազգաբնակչության աճը կատարվում էր բնական ձանապարհով, ապա այդ տարբերությունը դառնում է նկատելի:

Գյուղական բնակչության համեմատաբար արագ աճը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1914 թ. Չալթր գյուղի արդեն ուներ 7117, Քոփտին՝ 6439, Մեծ Սալան՝ 4191, Սուլթան Սալան՝ 1493, Նեավիտան՝ 1482 բնակիչ:

Քաղաքաբնակ երկրագործների հիմնած ծկատիրինովկա նորաստեղծ գյուղում կար 549 բնակիչ («Алфавитный список неселенных мест области войска Донского» Новочеркасск, 1915, с. 59, 175, 281, 363, 561, 633):

¹¹⁷ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 7, г. 1867, д. 52, л. 107.

¹¹⁸ Նույն տեղում, ք. 1282, ց. 3, ք. 1901, գ. 458, ք. 5:

Հետևաբար երկրամասի մյուս խոշոր քաղաքների ու այլ բնակավայրերի, առաջին հերթին Ռոստով քաղաքի համեմատությամբ Նոր Նախիջևանի բնակչության քանակի դանդաղ ավելացման պատճառը պետք է որոնել նրա արհեստական աճի, բնակչության ներհոսքի և արտահոսքի մեջ:

Երկրի հարավային երկրամասերում, ինչպես հայտնի է, բնակչության աճը նշանակալից չափով ապահովվում էր դրսեկ բնակչության հաշվին: Հատկապես Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից հողազուրկ շատ գյուղացիներ աշխատանք են գտնում և հաստատվում հողային տարածություններով հարուստ Դոնի ավազանում: Հայկական գաղթօջախի ինքնավարության որոշ կողմերի գոյությունը, հատկապես ժամանակին կայսերական շնորհագրով տրված հողային ընդարձակ տարածությունների պահպանումը զգալի չափով խոչընդոտում էին դրսից եկող բնակչության հաստատվելուն: Դոնի հայերը նախանձախնդիր էին հողային հարցում և այն անփոփոխ պահպանելու համար ամեն կերպ արգելակում էին հայկական գաղթօջախի ավանդական տարածքում դրսեկ բնակչության, այդ թվում նաև այլ վայրերից եկող հայերի մշտական բնակությունը, այսինքն որոշ չափով արգելակիչ և պահպանողական դեր էին կատարում: Թերևս դա է հիմնական պատճառը, որ Նախիջևանում դրսի բնակչության ներհոսքը, հարևան քաղաքների համեմատությամբ, դանդաղ էր կատարվում: Եվ ընդհակառակը, հայկական գաղթօջախի սահմանափակ պայմանները հնարավորություն չէին ընձեռում լայն պորժոնեություն, և բնակչության հատկապես առևտրաարդյունաբերական խավի շատ ներկայացուցիչներ թողնում էին հայրենի քաղաքը և հաստատվում Դոնի ավազանի ու հյուսիսային Կովկասի տարբեր բնակավայրերում: Նախիջևանահայերի կարելի էր հանդիպել ինչպես Բախմուտում, Սլավյանոսերբսկում, Լուգանսկում, Մարիուպոլում, Տագանրոգում, Բատայսկում, Ռոստովում, այնպես էլ Պյատիգորսկում, Ղզլարում, Մոսկովում, Արմավիրում, Եկատերինոգորում և այլուր: Բավական է նշել, որ տասներեք տարվա ընթացքում՝ 1897—1910 թթ. միայն Ռոստով քաղաքում բնակվող հայերի թիվը, որոնք վերաբնակվում էին հայկական գաղութից, ավելացել էր չորս անգամ, այսինքն՝ երկու հարյուր հասել էր ութ հազարի¹¹⁹: Այն դեպքում, երբ տաս տարում՝ 1884—1893 թթ. աշխատանքի հեղձ և Նոր Նախիջևանում հաստատված մարդկանց թիվը 4170-ից հասել էր 8363-ի¹²⁰: Այսինքն, մոտավորապես նույն

ժամանակամիջոցում արտահոսքն ավելացել էր բառակի, իսկ ներհոսքն ընդամենը կրկնապատկվել էր:

1901 թ. Ռոստովի բնակչությունն ավելի քան երեք ու կես անգամ ավել էր Նոր Նախիջևանի բնակչությունից, բայց զլխավորապես արտահոսքի հետևանքով, տարվա ընթացքում Ռոստովի բնակչությունը պակասել էր ընդամենը 5077, իսկ Նախիջևանինը՝ 2575 մարդով¹²¹: Մեջբերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ Նոր Նախիջևանի բնակչության համեմատաբար դանդաղ աճը բացատրվում է բնակչության թույլ ներհոսքով և ուժեղ արտահոսքով: Պատահական չէ, որ երկրամասի մյուս բնակավայրերի համեմատությամբ հայկական գաղութում բնիկ բնակչության տոկոսը նկատելիորեն բարձր էր:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, հատկապես 20-րդ դարի սկզբներից, արագորեն փոխվում է նաև Նոր Նախիջևանի բնակչության ազգային կազմը: Գաղութի հիմնադրումից մինչև XIX դարի կեսերը այլազգի բնակչությունը շատ աննշան էր: Դարի երկրորդ կեսին եթե այդ ուղղությամբ միայն որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին և հայերը դեռևս քանակական գերակշռություն ունեին անգամ XX դարի սկզբներին, ապա հետագա տասնամյակում դրությունը փոխվում է: 1904 թ. հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության 63,8%-ը, ռուսները՝ 33%, իսկ հրեաները, լեհերը, թուրք-թաթարները, գերմանացիները և ուրիշ ազգի ներկայացուցիչները միասին կազմում էին 3%: Այդ ժամանակ Նախիջևանն ուներ—32 709 բնակիչ, որից հայեր՝ 20.868, ռուսներ՝ 10.827, հրեաներ՝ 654, լեհեր՝ 131, թուրք-թաթարներ՝ 131 և գերմանացիներ 65 հոգի¹²²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայերը քաղաքի բնակչության մեջ արդեն գերակշռություն չունեին: Ռուսները կազմում էին Նոր Նախիջևանի բնակչության 54,6%, հայերը՝ 40%, իսկ մյուս ազգաբնակչությունը միասին վերցրած 5%-ը: Քաղաքի բնակչությունը հասնում էր 54020-ի, որից ռուսներ՝ 29526, հայեր՝ 21753, հրեաներ՝ 592, թուրք-թաթարներ՝ 517, գերմանացիներ՝ 472, վրացիներ՝ 402, լեհեր՝ 201, օսեր՝ 144, պարսիկներ՝ 68, բուլղարներ՝ 59, չերքեզներ՝ 52, ավելի փոքր թվով ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, իտալացիներ, ինգոլներ, մոլդավացիներ¹²³: Ուշագրավ է, որ հայերից և ռուսներից գառ Նոր Նախիջևանում բնակվում էին Ռուսաստանի և Եվրոպայի բազմաթիվ ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ թեպետև փոքր քանակությամբ:

119 ЦГИА СССР, ф. 1288, оп. 25, д. 18, л. 2.

120 նույն տեղում, ֆ. 1152, ց. 12, 1896, գ. 88, թ. 8:

121 նույն տեղում, ֆ. 1284, ց. 194, 1902, գ. 87, թ. 5:

122 նույն տեղում, ֆ. 1288, ց. 25, գ. 17, թ. 17:

123 նույն տեղում, ֆ. 1284, ց. 194, գ. 19, թ. 52:

Հատկանշական է, որ ի տարբերություն քաղաքի, հին ավանդներին առավել հավատարիմ և կյանքի նոր երևույթներին դանդաղ արձագանքող գյուղական վայրերում, բնակչության ազգային կազմի նման փոփոխություններ գրիթե չեն նկատվում:

Ռուսական կայսրության 1897 թ. առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալների համաձայն հինգ հայկական գյուղերի 14.830 բնակչից այլազգիներ էին միայն 425 հոգի կամ բնակչության սոսկ 2,86% -ը¹²⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այլազգի բնակչության քանակը հայկական գյուղերում չէր հասնում նույնիսկ 5—6% -ի:

Նոր Նախիջևանի բնակչությունը մյուս քաղաքների նման բաղկացած էր ազնվականներից, պատվավոր քաղաքացիներից, հոգևորականներից, վաճառականներից և աշխատավորական շերտերից՝ գլխավորապես բանվորներից ու արհեստավորներից: Նրա բնակչության սոցիալական կազմում, հարևան քաղաքների համեմատությամբ բավական բարձր էր վաճառականական և հոգևոր շերտերի տեսակարար կշիռը: 1900 թ. նոր Նախիջևանի բնակչության սոցիալական կազմը հետևյալ պատկերն ուներ, ազնվականներ՝ 92 հոգի, պատվավոր քաղաքացիներ՝ 367, հոգեվորականներ՝ 218, վաճառականներ՝ 645, արհեստավորներ և տարբեր դրադմուների այլ քաղաքացիներ 20.005 հոգի¹²⁵: Այդ նույն ժամանակ բնակչության ընդհանուր քանակով Նախիջևանին մի քանի անգամ գերազանցող Ռոստով քաղաքն ուներ ընդամենը 97 հոգևորական: Ռոստովում վաճառականների թիվը հասնում էր 1210-ի, այսինքն, անգամ կրկնակի չափով չէր գերազանցում Նախիջևանի վաճառականների քանակը: Տագանրոգ քաղաքը, որը շուրջ երկու անգամ ավելի բնակչություն ուներ, վաճառականների թվով չէր հասնում Նախիջևանին: Վերջինիս 645 առևտրականի դիմաց Տագանրոգն ուներ ընդամենը 580 վաճառական¹²⁶:

Բնակչության ընդհանուր կազմում հոգևորական և վաճառականական շերտերի մեծաքանակ լինելը հայկական գաղութին բնորոշ էր նաև նախորդ շրջանում՝ XIX դարի առաջին կեսին: Այդ երևույթը հայկական գաղթավայրերին հատուկ ազգային յուրօրինակ պայմանների հետեվանք էր:

¹²⁴ Список населенных мест области войска Донского, ч. 1, Новочеркасск, 1905, с. 470, 480, 482.

¹²⁵ ЦГИА СССР, ф. 1282, оп. 3, г. 1901, д. 458, л. 6.

¹²⁶ Նույն տեղում:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Կ Ր ՈՐ Գ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գյուղացիական ռեֆորմը և նրանից բխող ու նրան հաջորդող 1860—1870-ական թվականների մյուս ռեֆորմները թեպետև հարմարեցվում էին ազնվականության շահերին և սահմանափակ բնույթ ունեին, այնուամենայնիվ կարևոր նշանակություն ունեցան կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման գործում:

Ռեֆորմների ընդհանուր արդյունքը նաև այն էր, որ Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական կարգն աստիճանաբար սկսեց հարմարվել ձևավորվող կապիտալիստական տնտեսության պահանջներին: Հարկավ, այդ փոփոխությունները կատարվում էին դանդաղ, սակայն նրանք, անտարակույս, նպաստում էին երկրի ընդհանուր առաջընթացին:

Տնտեսական բովանդակ կյանքի առաջընթացի համար վճռական նշանակություն ունեցան երկաթուղիները: Երկաթուղու կառուցումը փաստորեն սկզբնավորվում և մեծ թափ է ստանում 1861 թ. ռեֆորմից հետո, իսկ մինչ այդ միայն առաջին փորձերն էին կատարվում այդ ուղղությամբ:

Ղրիմի պատերազմն ակնառու դարձրեց Ռուսաստանի հետամնացությունը և երկրի տնտեսությունը վերակառուցելու, մասնավորապես երկաթուղու ցանց ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Իզուր չէ, որ Ֆ. Էնգելսը «Սոցիալական հարաբերությունները Ռուսաստանում» հոդվածում նշում է, որ Ռուսաստանի համար երկաթուղիների կառուցումը ռազմական և տնտեսական անհրաժեշտություն է¹:

1857 թ. ստեղծվում է «Ռուսաստանի երկաթուղիների գլխավոր ընկերությունը», որի հիմնադիրները ֆրանսիական և գերմանական խոշոր բանկիրներն էին². Ինչպես եվրոպական շատ երկրներում, այնպես էլ Ռուսաստանում, երկաթուղիները հիմնականում կառուցվում էին մաս-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, с. 394—395.

² А. П. Погребинский, Строительство железных дорог пореформенной России и финансовая политика царизма. 60—90-е годы XIX в. Исторические записки № 47, 1954, с. 149—152.

նավոր ընկերությունների միջոցով: 1860—70-ական թվականներին զգալի ծավալ է ընդունում երկաթուղիների կառուցումը: Մոսկվան, որպես ներքին շուկայի հիմնական կենտրոն, կապվում է երկրի մյուս քաղաքների՝ Նիժնի Նովոգորոդի, Վորոնեժի, Խարկովի, Կիևի, Ռոստովի հետ³: Անժովյան գլխավոր նավահանգիստները՝ Օդեսան և այլ քաղաքներ կապվում են կենտրոնական շրջանների հետ⁴: Երկաթուղիների կառուցման ծավալով Ռուսաստանը եվրոպական պետությունների շարքում գրավում էր առաջին տեղերից մեկը:

Ռեֆորմների բարերար ազդեցությունը երկրի ընդհանուր առաջընթացի մեջ ակնհայտ էր, սակայն նրա բոլոր շրջանները չէին, որ հավասար զարգացում էին ապրում: Հարավային Ռուսաստանը, ուր տակավին նախառեֆորմյան շրջանում առևտրատնտեսական կյանքն անշխույժ էր ապրում, զարգացման առավել լայն հնարավորություններ ստացավ: Հարավի, մասնավորապես Դոնի ավազանի տնտեսական կյանքի առաջադիմության գործոններն ընդհանուր էին, ինչպես նախառեֆորմյան, այնպես էլ ետռեֆորմյան շրջանում: Դրանք էին՝ ճորտատիրական-ֆեոդալական հարաբերությունների թուլությունն ու նրա կաշկանդումներից զերծ մնալը, ընդերքի հարստությունը, հողային ընդարձակ տարածությունների ատկայությունը, աշխատուժի առատությունը, աշխարհագրական հարմար դիրքը՝ ցամաքային և ջրային ուղիներով բավական սերտ կապերը կոյսրություն կենտրոնական նահանգների և արտասահմանյան երկրների հետ: Ետռեֆորմյան շրջանում սնտեսական կյանքն արգասավորող այդ գործոնների նշանակությունն ավելի քան մեծացավ:

Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինը շեշտում է կենտրոնական Ռուսաստանում ճորտատիրական իրավունքի վերացման խոշոր նշանակությունը՝ հարավային երկրամասը բնակեցնելու և զարգացնելու գործում: «Նովոռոսիայի արագ գաղութացմանը նպաստող գլխավոր պայմանը, — գրում է նա, — ճորտատիրական իրավունքի անկումն էր Ռուսաստանի կենտրոնում: Միայն հեղաշրջումը կենտրոնում հնարավորություն ընձեռեց արագ, ծավալուն, ամերիկյան ձևով բնակեցնելու հարավը և ինդուստրացնելու այն...»⁵:

Երկաթուղիների կառուցումը, որով հարավային երկրամասը ցամաքային ուղիով անմիջապես կապվում էր Մոսկվայի և կենտրոնական նահանգների ու քաղաքների, ինչպես և հյուսիսային Կովկասի ու Անդրկով-

կասի հետ, վիթխարի նշանակություն ունեցավ ողջ Նովոռոսիայի այդ թվում և Դոնի ավազանի տնտեսական կյանքի զարգացման համար:

Մերձավոլյան շրջանում առաջին երկաթուղին, փաստորեն 1862 թ. կառուցված Վոլգա-Դոնյան երկաթգիծն էր, որը Դոնը կապում էր Վոլգայի և մերձակա նահանգների հետ: Մի քանի տարի անց՝ 1864 թ. գործադրվեց Գրուշևսկ-Աքսայսկ գիծը⁶: Շուտով Ռոստով, Նախիջևան և Նովոչերկասկ քաղաքները Դոնի գետափի երկայնքով տարվող երկաթուղագծով կապվում են Գրուշևսկի քարածխի հանքերի հետ: Այդ քաղաքների միջև տրանսպորտային երթևեկությունը դյուրին դարձնելու համար կառուցվում է նաև 7 կմ երկարությամբ խճուղի⁷:

1868 թ. ձևանարկվում է Գրուշևսկ-Աքսայսկ երկաթգիծը Ռոստովի ճյուղից շարունակելու և մինչև Տազանրոգի նավահանգիստը հասցնելու գործը: Նման քայլի անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր նրանով, որ Ռոստովի և Տազանրոգի նավահանգիստները ծանրաբեռնված էին, և դրանից բացի ծովափնյա տարածքը ծանծաղուտ դառնալու հետևանքով շաբաթներով չէին գործում⁸:

Նշված երկաթուղիները որքան էլ անհրաժեշտ էին, այնուամենայնիվ, փոքր և սոսկ տեղական նշանակության գծեր էին: Անհամեմատ ավելի կարևորը կենտրոնական Ռուսաստանից եկող առանցքային երկաթուղագծի կառուցումն էր: 1864 թ. սկսվում է Մոսկվա-Կուրսկ, իսկ 1860-ական թվականների երկրորդ կեսին, մասնավոր ընկերությունների միջոցով ձևանարկվում է Վորոնեժ-Կոզլովսկ և Վորոնեժ-Ռոստով գծի կառուցումը: Շուտով ավարտվում և 1870-ական թվականի առաջին կեսին շահագործման են հանձնվում այդ երկաթուղիները: Մի քանի տարի անց կենտրոնական այդ երկաթուղագիծը հասնում է մինչև Վլադիկավկազ (այժմ՝ Օրջոնիկիձե)⁹: Այդպիսով Դոնը երկաթուղով կապվում է կենտրոնական Ռուսաստանի և Կովկասի հետ:

Երկաթուղու կառուցման հետ մեկտեղ ուշադրություն է դարձվում և որոշ շափով բարելավվում նաև ջրային տրանսպորտը: Դոն գետը մաքրելու, նավագնացությունը դյուրին դարձնելու համար 1865 թ. ստեղծվում է հատուկ հաստատություն՝ «Գիրլովի կոմիտե»: 1869 թ. իր գործունեությունն է սկսում «Տանախս» նավագնացության ընկերությունը: Երկու տասնամյակ անց Ռոստովի նշանավոր գործարանատեր Դ. Պաս-

6 Н. П. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма (60-е—середина 90-х годов, XIX века), Ростов н/Д, 1962, с. 181—183.

7 2499Ա, ֆ. 139, գ. 638:

8 ГАРО, ф. 579, оп. 1, д. 266.

9 Н. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма, с. 186.

3 Նույն տեղում, էջ 163:

4 В. Я. Лавренко, Крупная буржуазия в пореформенной России, 1861—1900, М., 1974, с. 51.

5 Վ. Ի. Լենին, ԾԺ, հ. 17, էջ 82—83:

պարտավոր չհիմնում է նավաշինարարական հաստատություն: Վերջինս շատ պատվերներ էր ընդունում, քանի որ պահանջը մեծ էր, թեպետև հիմնական պատվերները դեռևս տրվում էին արտասահմանում¹⁰:

Կենտրոնական երկաթուղին անցնում էր Նոր Նախիջևանից մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ, Ռոստով քաղաքի միջով: Քանի որ միակ այդ երկաթգիծը չէր կարող բավարարել եղած պահանջը, հարց է բարձրացվում՝ հիմնական երկաթգծին զուգահեռ կառուցել օժանդակ գիծ՝ ապրանքատար գնացքների համար:

1873 թ. Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Խոջանը դեմ է արտահայտվում Վորոնեժ-Ռոստով երկաթգծի ապրանքատար գնացքների համար նախատեսվող ճյուղը քաղաքի տարածքով անցկացնելու առաջարկին: Նա իր տեսակետը հիմնավորելու կռվան է դարձնում այն հանգամանքը, որ Նոր գիծն անցկացնելու պարագայում քաղաքապատկան զգալի բարերեր հողատարածություններ են փշանալու և բավականաչափ տներ անխուսափելիորեն պետք է քանդվեն կամ վնասվեն¹¹:

Հաջորդ տարին քաղաքի ճարպահալ գործարանների տերերը համախոսական են ներկայացնում և քաղաքագլխին հայտնում, որ իրենք դեմ են ապրանքատար գնացքի լրացուցիչ գիծը Նախիջևանի տարածքով անցկացնելուն: Նրանք իրենց բացասական վերաբերմունքը բացատրում են նրանով, որ սաղղաններում մշտապես դյուրավառ նյութեր են պահվում, գործարանները ծածկված են ծղոտով, երկաթգծի առկայությունը մշտապես հրդեհի վտանգ կարող է ստեղծել¹²:

Այդ նույն ժամանակ 1874 թ. մայիսին Նախիջևանի վաճառական Սերգեյ Նալբանդովը, հակառակ գործարանատերերի, ընդարձակ դիմումով փորձում է քաղաքագլխին համոզել երկաթգծի Նոր ճյուղը Նախիջևանի տարածքով կառուցելու առևտրատնտեսական խիստ շահավետությունը: Նա չէր կասկածում, որ Նոր գծի կառուցումով մեծապես կավելանան քաղաքի եկամուտները, լայն ծավալ կստանա առևտուրը: Այսպես նշում է, որ երկաթգծի բացակայության պատճառով մեծ ծախսեր ու ջանքեր է գործադրվում ապրանքները Ռոստովի կայարանից Նախիջևան տեղափոխելու համար, իսկ շատ բան էլ դառնում է դժվարին ու անհնար: Դրանից բացի Նոր գծի կառուցումը հնարավորություն կընձեռներ դյուրացիներին ու քաղաքի հասարակ շերտերին իրենց ապրանքները Ռոստովի փոխարեն բերել Նախիջևան, տեղավորել քաղաքի 50-ից ավելի շտեմարաններում և այնտեղ աշխույժ առևտուր անել:

Մի շարք այլ բարենպաստ հանգամանքներ նշելով, Ս. Նալբանդովը, ավելացնում է, որ հիմնական ու մասսայական վառելանյութը՝ քարածուխը այժմ տեղափոխվում է փութը երկու կոպեկով, նոր գիծը Նախիջևանով անցնելու պարագայում նրա գինը կիջնի մեկ կոպեկի: Վերջում, երկաթուղու Նոր գիծը Նախիջևանի միջով տանելու շահավետության մեջ խորապես համոզված և այդ հարցում նախանձախնդիր հայ վաճառականը խնդրում է իր դիմումը քննարկման դնել քաղաքային դումայի նիստում¹³:

Ս. Նալբանդովի հիմնավոր փաստարկումները հաշվի չեն առնվում, հաղթում է հակառակ տեսակետը: Նրա դիմումից մեկ ամիս հետո Նախիջևանի քաղաքագլուխը պաշտոնապես հայտնում է, որ իրենք դեմ են երկաթուղու Նոր գիծը Նախիջևանի միջով տանելուն և խնդրում են կառուցել այնպես, որ պետք չայն շրջանցի քաղաքի տարածքը:

1875 թ. հունվարին արդեն Կոզլով-Վորոնեժ-Ռոստով երկաթգծի ընկերությունը հայտնում է քաղաքային դումային, որ երկաթուղու Նոր ճյուղը շրջանցելու է Նախիջևան և Ռոստով քաղաքները և որ նրա կառուցումը կավարտվի տարվա վերջին¹⁴:

Այդպիսով, մարդատար երկաթուղին անցնում է Ռոստով քաղաքի միջով, իսկ ապրանքատար երկաթգիծը, Դոնի հայության ազդեցիկ անձնավորությունների պահանջով չի թույլատրվում անցկացնել Նոր Նախիջևանով:

Երկաթգիծը Նախիջևան քաղաքի միջով տանելու առևտրատնտեսական շահավետությունը և առավելություններն այնքան ակնբախ էին, որ դրժվար թե այդ առաջարկի հակառակորդներն այդ բանը չհասկանային: Պահպանված հուշագրություններից և այլ վկայություններից երևում է, որ երկաթուղին Նոր Նախիջևանից հեռու պահելու ջատագովները առաջնորդվում էին ոչ միայն և ոչ այնքան տնտեսական շահագրգռություններով, որքան Դոնի հայկական համայնքի ներփակ կյանքը, նրա ազգային դիմանկարը պահպանելու ձգտումով: Մի հանգամանք, որի խախտելուն կարող էր մեծապես նպաստել երկաթուղու ստեղծած երթևեկը:

Ինչպես հայտնի է, անցյալ դարի կեսերից սկսած Ռոստովը մեծ թափով զարգացավ, ետևում թողնելով երկրամասի մյուս քաղաքները, այդ թվում և իր մերձավոր հարևան Նոր Նախիջևանը: Երկու քաղաքների անհավասարաչափ զարգացումը բացատրվել է երկաթուղին Նախիջևանը շրջանցելու և Ռոստով քաղաքով անցնելու զորավոր հանգամանքով¹⁵:

10 Նույն տեղում, էջ 187—189:
11 ГАРО, ф. 91, д. 51, л. 3—4.
12 Նույն տեղում, Թ. 5:

13 Նույն տեղում, Թ. 8:
14 Նույն տեղում, Թ. 14, 21:
15 Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, հ. 1, Կահիրե, 1955, էջ 12 և այլուր:

Ժամանակի ընթացքում արմատավորված և ավանդական ուժ ձեռք բերած այդ մտայնությունն իր արտահայտությունն է գտել նաև Մ. Սարյանի հուշերում: Մեծ արվեստագետը խոսելով իր հայրենի նոր նախիջևանի մասին գրում է. «Քաղաքը կայծակնային արագությամբ աճում և փոխում էր դեմքը: Քաղաքի «հայրերը», տապնապելով խորթ տարրերի հեղեղից, չհամաձայնվեցին նոր նախիջևանը դարձնել երկաթգծի խոշոր հանգուցակետ, որը կմիացներ Ռուսաստանը և Կովկասը: Նրանք սխալվեցին: Երկաթգծի մագիստրալը անցավ Տեմերնիկի ձորակի միջով, այն ժամանակ փոքրիկ Ռոստովի վրայով գլխավայր շուտ տալով այդ երկու քաղաքների տնտեսությունը և ողջ կյանքը: Ամբողջ առևտուրը, որն առաջ կենտրոնացված էր նոր նախիջևանում, անցավ Ռոստով: Բոլոր խոշոր առևտրականները տեղափոխվեցին Ռոստով: Նոր նախիջևանը սկսեց ամառանոցային քաղաքի տեսք ընդունել»¹⁶:

Անշուշտ երկաթուղու առկայությունը հզոր գործոն է այս կամ այն քաղաքի կամ երկրամասի զարգացման համար, այսուհանդերձ ճիշտ չէր լինի նոր նախիջևանի համեմատաբար դանդաղ զարգացումը միայն այդ հանգամանքով բացատրելը: Մենք դեռ առիթ կունենանք այս հարցին վերադառնալու:

Այժմ անդրադառնանք տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառներին:

1. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսաստանի կապիտալիզմի դարաշրջանի պատմությանը նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ, իրավամբ, նշվում է այն իրողությունը, որ ինչպես ետեոֆորմյան շրջանում արդյունաբերությունը հատկապես կայսրության եվրոպական մասում, այդ թվում և հարավում, արագ զարգացում ապրեց, սակայն հարավային երկրամասն առավելապես ագրարային բնույթ ուներ:

Այդ առանձնահատկությունն առավել ևս բնորոշ է հայկական գաղութին: Ինչպես Դոնի ամբողջ մարզում, այնպես էլ նոր նախիջևանում գյուղատնտեսության գերակշիռ դերը, նրա ծավալուն զարգացումն ամենից առաջ պայմանավորված էր հողային ընդարձակ ու բարեբեր տարածությունների առկայությամբ: Ինչպես նկատեցինք, գյուղացիական ու գրան հետևող մյուս ռեֆորմներն անփոփոխ թողեցին Դոնի հայության տակավին հարյուր տարի առաջ կայսերական շնորհագրով տրված ընդհանուր հողային տուրածքը: Նոր նախիջևան քաղաքը շարունակեց տնո-

րինել ժամանակին իրեն վերապահված և տարբեր ճանապարհներով ձեռք բերված ավելի քան 20 հազար դեռյա տին հողատարածությունները: Հայ երկրագործներին պետական գյուղացիների կարգի մեջ դնելով, ըստ էության, օրինականացվեց գոյություն ունեցող փաստական վիճակը: Նրանք դարձան դեռևս վերաբնակեցման շրջանում իրենց հատկացված ընդարձակ հողատարածությունների սեփականատերերը: Հարկավ ժամանակի ընթացքում, տարբեր պատճառներով, պակասել էին հայ երկրագործներին հատկացված հողերը, սակայն դա էական չէր:

Հայկական գաղութում հողային տարածությունների առատություն կար ոչ միայն ուրիշ երկրամասերի, այլև անգամ հողերով հարուստ Դոնի մարզի հարևան գավառների համեմատությամբ: Այսպես, 1873 թ. հայկական գյուղերի բնակչության յուրաքանչյուր շնչին ընկնում էր ավելի քան 8 դես. հող, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում բնակչության յուրաքանչյուր շնչին ընկնում էր միջին հաշվով 2 դես, սևծովյան առափնյա նահանգներում՝ 3—4, իսկ Դոնում՝ 7 դեսյատին¹⁷:

1890-ական թվականներին հողային ընդհանուր տարածությունը գրեթե չէր փոխվել, սակայն բնակչության ավելանալու հետևանքով մեկ շնչին ընկնող հողաբաժինը պակասել էր շուրջ 3,5 դեսյատինով և իջել 4,5 դեսյատինի: Դա նույնպես փոքր հողատարածություն չէր, եթե համեմատելու լինենք մյուս նահանգների գյուղացիների հողաբաժինների հետ: Այդ նույն ժամանակ Եկատերինոսլավի նահանգում մեկ շնչին ընկնում էր 3,8 դես., Խերսոնում՝ 3,1, Տամբովում՝ 2,2, Օռլովում՝ 2, Խյազանում՝ 1,9, Կուրսկի և Տավրիկյան նահանգներում՝ 1,3 դեսյատին¹⁸: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913—1914 թթ., հայկական բնակչության ավելանալու հետևանքով, յուրաքանչյուր շնչին ընդհանուր առմամբ ընկնում էր 3 դեսյատին հողամաս: Հայկական առանձին գյուղերին պատկանող հողային տարածքն անփոփոխ պահպանելու, բայց բնակչության անհավասարաչափ աճի պայմաններում խախտվել էր տարբեր գյուղերի բնակիչների հողաբաժինների չափը: Չայթր գյուղի 7117 բնակիչներն ունեին 15483 դես., Քոփտիի 6439 բնակիչները՝ 16600, Մեծ Սալայի 4191 երկրագործները՝ 8212 դես., Փոքր Սալայի 1493 բնակիչները՝ 6507 դես., և Նեպլիտայի 1482 գյուղացիները՝ 5787 դեսյատին հողատարածություններ: Այդ պատճառով էլ, եթե Փոքր Սալայի յուրաքանչյուր բնակչին ընկնում էր 4,35, Նեպլիտայի բնակչին շուրջ 4 դես., ապա Քոփտիի գյուղացիներին 2,5, իսկ չալդիրցիներին

¹⁶ Մ. Սարյան, Գոռուներ իմ կյանքից, գիրք առաջին, էջ 36:

¹⁷ «Очерки экономического развития Дона», Ростов-на-Дону, 1960, с. 9.
¹⁸ И. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма, с. 15.

2 դեսյատինից ընդամենը մի փոքր ավելի: Դրա կողքին քաղաքում բնակվող հայ երկրագործների հիմնած Եկատերինովկա գյուղի 549 բնակիչներն ունեին 4891 դես. տարածություն, ուստի և նրա յուրաքանչյուր շնչին ընկնում էր շուրջ 9 դեսյատին հողատարածություն¹⁹:

Հայկական գյուղերն առանձին համայնքներ էին կազմում և հողից էլ օգտվում համայնական կարգով: Ամեն մի գյուղական համայնք սահմանում էր հողատարածությունների ժամանակավոր բաշխման ու մշակման կանոններ: Սովորաբար երեք կամ հինգ տարին մեկ անգամ գյուղի հասարակության կողմից կատարվում էր հողերի վերաբաշխում: Ձեին բաժանվում միայն արտավայրերը, որոնցից օգտվում էին հավասարապես, ինչպես և եղեգնուտը, որի շամբը օգտագործում էին վառելիքի համար: Դա օրենքի ուժ էր ստանում վերադաս իշխանությունների կողմից հաստատվելուց հետո միայն: Հողը պատկանում էր համայնքին և ոչ ոք իրավունք չուներ այն օտարելու: Դրսեկ բնակիչները համայնքի անդամ չէին համարվում և չէին օգտվում հողօգտագործման իրավունքներից:

Հայկական գյուղական համայնքներում, ի տարբերություն ռուսական համայնքների, հողաբաժինը տրվում էր ոչ թե ըստ շնչի, այլ ըստ ծխի՝ ընտանիքի: Հայերի մոտ ընդունված էր ընտանիքի հասուն անդամի ամուսնության և առանձին ընտանիք կազմելու դեպքում նրան հողաբաժին տրամադրելու սկզբունքը: Այս վերջին սովորույթը մասամբ վերացնում էր հողագուրկ ընտանիքներ առաջանալու հնարավորությունը²⁰:

Գյուղերը կառավարվում էին տվյալ հասարակության կողմից պարբերաբար ընտրվող ավագի կամ գյուղապետի կողմից: Սկզբնական շրջանում գյուղի ավագին գուգահեռ ու նրան կից գործում էր նաև շորս ծերերի խորհուրդը: Վերջինս գյուղապետին օգնելու, խորհրդատուի դեր էր կատարում և սշխատում վիճելի հարցերը համոզելու եղանակով լուծելու: Աստիճանաբար թուլանում է ծերերի խորհրդի ազդեցությունը և վերանում այդ մարմինը: Համայնքի կառավարումը մնում է միայն գյուղապետին: Վավերագրերում, XIX դարի կեսերից այլևս չենք հանդիպում հիշատակությունների գյուղական ծերերի մասին: Գյուղի ավագը հետևում էր վերագաս մարմինների հանձնարարությունների կատարմանը: հարկերի հավաքմանը, հողօգտագործման կանոնների, ճանապարհների, կամուրջների պահպանմանը, ինչպես նաև տեղի դպրոցի և լուսավորական այլ հաստատությունների գործունեությանը:

19 «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», Екатеринослав, 1884, с. 103—104.

20 «Алфавитный список населенных мест области войска донского», с. 59, 175, 281, 363, 561, 633.

Համայնքը, ինչպես հայտնի է, ոչ միայն գյուղական հողատիրության ձև է, այլև ինչ-որ շափով նաև ինքնաբավ միավորում, որը ուղղություն է տալիս հարևանությունը սպորող և մի գյուղի մեջ ընդգրկված գյուղական տնտեսություններին: Դա գյուղացիների տեղական այնպիսի միավորում է, որը հոգում է գյուղի կարիքները, բավարարում իր անհրաժեշտների պահանջները: Համայնքը նկատելիորեն հենվում և միաժամանակ պահպանում է գյուղացիների հարևանական-ընկերական միությունը: Հետևաբար այն հանդես է գալիս որպես տեղական ինչ որ շափով դեմոկրատական մի կազմակերպություն²¹:

Հայկական գյուղական համայնքները, որպես տեղական ինքնավար կազմակերպություններ, կաշուն և կենսունակ էին: Հայ համայնքների ամբողջանը մեծապես նպաստում էր դեռևս գաղութի հիմնադրման ժամանակ նրանց վերապահված ազգային լեզվով ու սովորություններով առաջնորդվելու, սեփական կրոնին դավանելու իրավունքը: էական նշանակության այդ գործոնների առկայությունն ավելի քան ինքնատիպ ու ներփակ է դարձնում շրջապատից առանձնացող հայկական գյուղերի կյանքը: Դրան նույաստում էր նաև Դոնի հայկական գաղութի ինքնավարությունը: Նախառեֆորմյան շրջանում գյուղերը վարչականորեն ենթարկվում էին հայկական մագիստրատին: Գյուղական ամեն մի համայնք իր պատգամավորների միջոցով մասնակցում էր Դոնի հայության կյանքին, գաղութի համընդհանուր շահերը շոշափող բազմազան հարցերի առիթով նախիջանում գումարվող հավաքներին: Հայկական գյուղերն իրենց ներկայացուցիչներն ունեին քաղաքային դումայում և մյուս հաստատություններում:

Մագիստրատը փակվելուց և հայկական գաղութի ինքնավարությունը վերացվելուց հետո իրավիճակը նկատելիորեն փոխվեց: Հայ համայնքները թեկուզ և ժամանակավորապես սկսեցին ենթարկվել գյուղական հարցերը տնօրինող վոլոստային ու գավառային ստյաններին, իսկ պաշտոնական լեզուն դարձավ ռուսերենը: Հայկական և հունական գյուղերի դրություն կարգավորմանը նվիրված Պետական սենատի 1875 թ. մայիսի 18-ի որոշման համաձայն, ինչպես նշեցինք նախորդ գլխում, սեփականատիրական իրավունքով համայնքից հողաբաժին ստացող հայ գյուղացիներին թույլատրվում էր երեք տարի անցնելուց և տվյալ համայնքի 2/3-ի համաձայնությունը ստանալուց հետո օտարել հողաբաժինները: Դա կարևոր ազդակ էր համայնքների քայքայման համար: Այդ բանը

21 «Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей», М., 1971, с. 355—358.

սակայն, տեղի չունեցավ նախ այն պատճառով, որ հայկական գյուղերն ամանդուլթի ուժով տնտեսական, լուսավորական, ազգային-կրոնական ծխակատարություններով և հազար ու մի այլ թելերով կապված մնացին նոր նախիջևանին: Ազգային սովորույթով պարտաված նրանց համայնական կյանքն արգասավորվում էր այդ շփումներով ու կապերով: Այդ հանգամանքից զատ ներհամայնական կապերն այնքան ուժեղ ու կենսունակ գտնվեցին, որ անգամ կառավարիչ սենատի վերոհիշյալ վճռից հետո այնտեղ համայնական հողերը առուժախի առարկա չդարձան: Ավելին, 1906 թ. ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականությունը, որը հիմք հանդիսացավ ամբողջ երկրում համայնքների քայքայման համար, համանման ազդեցություն չունեցավ հայ համայնքների վրա: Անշուշտ, հայկական գյուղերում ուժեղացավ շերտավորումը, հողերի օտարումը, սակայն համայնքները պահպանեցին իրենց գոյությունը: Բազմաթիվ փաստեր զալիս են հավաստելու, որ անգամ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913—1914 թթ. հայկական գյուղերն ապրում էին լիիրավ համայնական կյանքով:

Հիշատակենք համայնքների գոյությունը հավաստող սուկ երկու փաստ: Թոփտի գյուղը 1913 թ. կատարում է համայնական հողերի վերաբաշխում: Ուսուցիչ Սերովբե Միրաքյանի դրողումով մի խումբ գյուղացիներ պահանջում են հողերի նոր վերաբաժանում կատարել: Գյուղի համայնական ժողովը գյուղապետի նախագահությունը միահամուռ որոշում է անհետևանք թողնել բողոքները, վավերացնել կատարված վերաբաշխումը և նրա գործունեության ժամկետը սահմանել՝ երեք տարի²²:

Զալթր գյուղի հասարակությունը վճռել էր գյուղից երկար ժամանակ բացակայած երկրագործներին մինչև նրանց վերադարձը զրկել հողաբաժիններից: Ուսուցիչներից մեկը պահանջում է բացակա գյուղացիներին հողաբաժին հատկացնել: Գյուղապետը նախ պահանջում է այդ գործով զբաղվելու իր լիազորվածության մասին հավատարմաթուղթ և ապա հայտնում, որ հարցը կարող է լուծվել միայն գյուղի հասարակության վճռով²³:

Գյուղատնտեսության մեջ առաջատար տեղ ունեն և լայն զարգացում էր ապրում դաշտավառությունը, հացահատիկային կուլտուրաների՝ ցորենի, մասամբ նաև գարու, վարսակի, կորեկի մշակումը: Հացահատիկի մշակումը կատարվում էր աշնանացան և գարնանացան եղանակով: Աշնանը ցանում էին կարմրահատ ցորեն՝ «օզիմկա» և հաճար՝ «արիշ», իսկ

գարնանը՝ սպիտակահատ «գարնովկա», գարի, վարսակ: Հայ գյուղացիների մոտ տարածված էր հատկապես գարնովկա ցորենի մշակումն, որը լավ համարում ունեն և արտասահմանում լայն սպառում էր գտնում: Վար ու ցանքը կատարվում էր երկդաշտյան եղանակով, այսինքն վարելահողերի մի մասին հանգիստ էր տրվում, մեկ տարի չէր մշակվում: Սակայն կային, նաև այնպիսի հողեր, ուր ամեն տարի ցանքս էր կատարվում: Դրանք գյուղերին մոտիկ ընկած դաշտերն էին²⁴:

Բերքատվությունը բավական բարձր էր: Դոնի մարզում սովորաբար, մեկ դեսյատին տարածությունից ստացվում էր 2,5—3,5, սակավ դեպքերում՝ 4 շետվերտ հացահատիկ²⁵: Հայ երկրագործների մոտ, սակայն, մեկ դեսյատին վարելահողից հացահատիկի բերքատվությունը հասնում էր 4—6 շետվերտի: Այսպես, օրինակ, 1870 թ. հայկական գյուղերը 530 շետ. աշնանացան և 10880 շետ. գարնանացան ցորենից ստացել են համապատասխանաբար 2175 և 44165 շետ. բերք²⁶: 1914 թ. հայ երկրագործները 3913 դես. տարածությունից ստացել են 123250 փուլ գարնովկա ցորեն, իսկ 1447 դես. գարու ցանքսից՝ 57880 փուլ²⁷: Այլ խոսքով գարու բերքատվությունը դեսյատինից եղել է 4,5 շետ., իսկ ցորենի բերքատվությունը հասել է 5,5 շետվերտի:

Միայն ցորենի գարնովկա տեսակից ստացված վիթխարի քանակի՝ 123 հազար փուլ բերքը թեկուզ մոտավոր պատկերացում է տալիս, որ Դոնի ամբողջ մարզի նման հայկական գաղութում ևս հացահատիկի արտադրությունն այնպիսի ծավալ էր ընդունել, որ նրա փոքր մասը բավարարում էր բնակչության սպառողական պահանջմունքը, իսկ մեծագույն մասը շուկա էր հանվում: Տակավին XIX դարի 30—40-ական թվականներից հացահատիկի արտադրությունն արդեն շուկայական բնույթ էր ստանում, իսկ դարի երկրորդ կեսին այն ավելի խորացավ և մեծ ծավալ ընդունեց:

Դոնի մարզի տեսակարար կշիռն ապրանքային հացահատիկի արտադրության մեջ ավելի մեծ էր, քան որևէ այլ նահանգի: Բավական է թեկուզ նշել, որ Ռուսաստանի ամբողջ ապրանքային հացահատիկի 18,2%-ն ընկնում էր Դոնի մարզին²⁸: Հայկական գաղութը հացահատիկի արտադրության ծավալով Դոնի մարզի երկրագործների առաջին շարքերում էր գտնվում:

24 Ե. Մանգրեզ, *Նոր նախիջևանը և նորնախիջևանից*, Քիֆլիս, 1903, էջ 174:

25 И. П. Хлыстов, *Дон в эпоху капитализма*, с. 77. Ռուսական շետվերտը հավասար է եղել 9 փթի կամ 144 կիլոգրամի:

26 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, г. 1871, д. 169, л. 58.

27 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1731, л. 126.

28 И. Хлыстов, *Дон в эпоху капитализма*, с. 76.

22 «Գաղութ», 1914, № 13:

23 Նույն տեղում, № 30:

Հացահատիկն աղալու, ալյուր ստանալու համար նախկին քամաղացների հետ միասին բավական լայն տարածում էին գտել նաև շոգեղացները: XX դարի սկզբներին Չալթր գյուղն ուներ 2 շոգե և 16 քամաղաց, Թոփտին՝ մեկ շոգե և 8 քամաղաց, Մեծ Սալան 2 շոգեաղաց, Նեսվիտան մեկական ալրաղացներ²⁹:

Նոր նախիջևանի հայերի գյուղատնտեսական զբաղմունքների մեջ ուրույն տեղ ունեին այգեգործությունը և բանջարաբուծությունը: Հայիրը ավանդաբար շարունակում էին զբաղվել դեռևս Ղրիմի թերակղզուց իրենց քաջածանսթ և Դոնի ավազանում հնուց տարածված խաղողագործությամբ, գինեգործությամբ, ինչպես նաև պտղատու այգիների մշակմամբ: Խաղողագործությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում նախկին ծավալը չունեի: Խաղողագործության ծաղկուն ժամանակաշրջանն ինչպես հայերի մոտ, այնպես էլ Դոնի ամբողջ մարզում XIX դ. 20—30-ական թվականներն էին³⁰:

Հայերի շրջանում տարածում չգտավ նաև շերամապահությունը և մեղվաբուծությունը: Իզուր չէ, որ Մ. Նալբանդյանը հանդիմանում էր հայրենակիցներին գյուղատնտեսական կարևոր ու շահավետ այդ ճյուղերն անտեսելու համար: «Երկրագործություն ասացյալը,— գրում էր նա,— ամենևին եվրոպական կերպով, որ ավելի ճիշտ խոսելով, պիտո է ոսկու հանք անվանել, անտես է արած բոլորովին այդ քաղաքի մեջ: Երկրագործության զանազան ճյուղերը, որպիսին են մեղվազարմանուրյուն (пчеловодство) և շերամազարմանություն (шелководство) նույնպես բարձրիթող են արած: Ինչ գեղեցիկ և պտղաբեր դաշտեր կան նախիջևանի շրջակայքում, ուր կարելի էր միլիոնավոր փեթակներ պահել, որքան պարապ և ամառի թողած դաշտեր, որոնց վերա շատ փոքր արծաթով կարելի էր թուփի անտառներ գոյացնել շերամազարմանության համար, բայց ոչով սիրտ չունի մոտենալ բնության և փորելով նրա արգանդը հանել և ստանալ նորա անսպասելի գանձատնից ոսկին և արծաթը»³¹:

Բանջարաբուստանային կուլտուրաներից մշակվում էին ձմերուկ, վարունգ, սեխ, կաղամբ, բադրիջան, բամիա, սիսեռ, լոբի, զանազան կանաչիներ: Կարտոֆիլի մշակումը ևս սահմանափակ բնույթ ուներ: Այգեգործության ու բանջարաբուծության արդյունքները, որպես կանոն,

²⁹ «Алфавитный список населенных мест области войска донского», с. 59, 281, 363, 633.

³⁰ «Ежегодник департамента земледелия (год восьмой)», 1914, СПб., 1915, с. 653.

³¹ Մ. Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 104:

շուկա չէին հանվում: Դրանք մշակվում էին հիմնականում սեփական կարիքները հոգալու համար:

Ինչպես նախկինում, այնպես էլ եռուեֆորմյան շրջանում քաղաքի՝ Նոր նախիջևանի բնակչությունը նմանապես զբաղվում էր գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերով: Քաղաքի մեծահարուստների ճնշող մասը սեփական ագարակներում կամ խուտորներում և այլ վայրերում հացահատիկի ընդարձակ դաշտեր ունեին: Նախիջևանի բնակիչները տնամերձ հողակտորներում զբաղվում էին այգեգործությամբ և անասնապահությամբ:

Քաղաքին պատկանող հողատարածությունների օգտագործման եղանակից լավագույն ձևով երևում է նորնախիջևանցիների գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու սուտիճանը: Քաղաքապատկան 20 հազար տարածությունից 187 դես. զբաղեցնում էին տնամերձ հողակտորները, 620 դես. այգիներն ու բանջարանոցները, 9000 դես. վարելահողերը, 1615 դես. խոտհարքները, 525 դես. արոտավայրերը: Շուրջ 3000 դես. խոպան հողեր էին, 3797 դես. ծածկված ճահիճներով ու եղեգնով, 900 դես. գետափնյա անօգտագործելի կավահող ու քարքարոտ տարածություններ էին³²: Այսպիսով, անգամ XX դարի սկզբներին, երբ արդյունաբերական ձեռնարկությունները, երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհները, եկեղեցիներն ու գերեզմանատները, փողոցներն ու հրապարակները նշանակալից տարածք էին զբաղեցնում և ավելի ու ավելի ընդարձակվելով նոր հողամասեր կլանում, քաղաքի օգտագործելի հողատարածությունների հիմնական մասը՝ 73%-ը հատկացվում էր գյուղատնտեսությանը:

Հայերը տեխնիկական կուլտուրաների՝ ծխախոտի, շաքարի ճակընդելի, կանեփի արտադրությամբ գրեթե չէին զբաղվում:

Գյուղատնտեսական աշխատանքները տարվում էին նախկին ձևով, ձեռքի աշխատանքով ու պսպեհական գործիքներով, իսկ որպես քաշող ուժ հավասարապես օգտագործում էին եղն ու ձին: Գյուղատնտեսական աշխատանքներում սուտիճանաբար ավելի ու ավելի էր մեծանում ձիու դերը որպես տրանսպորտի միջոց և քաշող ուժ:

Հայկական գաղութում բավականին լայն տարածում էր գտել նաև գյուղատնտեսության մյուս ճյուղը՝ անասնապահությունը: Դոնի ընդարձակածավալ ու խոտառատ տափաստանները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում անասնապահության զարգացման համար: Երկրագործության նման, անասնապահությունը ևս միայն հայկական գյուղերի մեծ նաշնորհը չէր: Թերևս, երկրագործությունից ավելի մեծ շահերով նոր նախիջևանի բնակիչները զբաղվում էին անասնապահությամբ:

³² ГАРО, ф. 91, д. 1731, л. 24. «Приазовский край», 1906, № 116.

Հայերն ավանդաբար զբաղվում էին խոշոր եղջյուրավոր անասունների բուծմամբ, ձիաբուծությամբ, ոչխարաբուծությամբ: Մինչև XIX դարի կեսերը խոզաբուծությամբ նրանք չէին զբաղվում: Հետագայում, ռուսական միջավայրի ազդեցությամբ, սկսեցին զբաղվել նաև անասնապահության այդ ճյուղով, որը, սակայն, լայն տարածում չստացավ:

Հայկական գյուղերը 1865 թ. ունեին 1411 ձի, 9255 խոշոր եղջյուրավոր անասուն, որից՝ 702 գոմեշ³³: Անասնապահության լայն հնարավորություններից ելնելով և գյուղերի բնակչության քանակը նկատի առնելով պետք է ասել, որ դա բարձր թիվ չէր: Նախորդ շրջանում, ասենք, քառասուն տարի առաջ՝ 1824 թ. հայկական գյուղերը, բացառությամբ Նեավիտայի, ունեին 2825 ձի, 12518 խոշոր եղջյուրավոր անասուն³⁴: Գյուղերից ստացված տվյալների վրա մոտավոր հաշիվներով եթե ավելացնենք Նեավիտա գյուղի անասունների քանակը, ապա լավագույն դեպքում կարող է միայն հավասարվել 1824 թ. մակարդակին: Նշանակում է քառասուն տարվա ընթացքում անասնապահությունն աճ չի ունեցել, թեև այդ նույն տասնամյակներում բնակչությունն ավելացել, գրեթե կրկնապատկվել էր:

Գյուղատնտեսության երկու ճյուղերի՝ հողագործության և անասնապահության անհավասարաչափ զարգացումը բացատրվում է նրանց ապրանքային բնույթով: Հացահատիկի մեծ չափերով առևտրի ոլորտ մտնելը, նրա բերքատվությունն ավելանալու, հետևաբար և ցանքատարածություններն ընդարձակելու պահանջն անհրաժեշտ էր դարձնում արոտավայրերի մի մասը վարելահողերի վերածելը: Դրան հակառակ, անասնապահությունը, գերազանցապես բնակչության սպառողական պահանջներն էր բավարարում ու որպես քաշող ուժ նրա կարիքները հոգում ավելի նվազ չափով էր միայն առուժախի ապրանք դառնում:

33 «Памятка книжка Екатеринославской губернии на 1867 год», Екатеринослав, 1866, с. 244—247. Հայկական գյուղերի ավազների կազմած և գյուղական հրակիչների վավերացրած 1863 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ անասունների գլխաքանակը հետևյալ ձևով է ներկայացվում. Չալթրի ուներ 690 ձի, 4800 խոշոր եղջյուրավոր անասուն, Քոփտին համապատասխանաբար՝ 620 և 4010, Մեծ Սալան՝ 483 և 1840, Սուլթան Սալան՝ 50 ձի և 1100 անասուն (2499 Ա, Յ. 139, գ. 156, թ. 84—104): Գյուղագետների հաղորդած տվյալներով չորս գյուղերի (առանց Նեավիտայի), անասունների գլխաքանակը 1865 թ. համեմատությամբ ավելի մեծ է ստացվում՝ 1843 ձի և 11750 խոշոր եղջյուրավոր անասուն: Անհավանական չէ, որ երկու տարվա ընթացքում տարբեր պատճառներով պակասած լինեի անասունների գլխաքանակը:

34 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 11, д. 136, л. 26.

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի անասնապահության մասին փաստական տվյալներ չեն պահպանվել, բայց ապրանքային հողագործության ծավալումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գյուղատնտեսության այդ ճյուղը հետագայում ևս մեծ զարգացում չի ապրել: Անասնապահությունը մնում էր որպես Լրկրագործությանն սպասարկող ու նրան կենսականորեն անհրաժեշտ, բնակչության սպառողական պահանջները բավարարող, պակաս չափով նաև առևտրական ոլորտ մտնող, գյուղատնտեսական արտադրության խիստ կարևոր ճյուղերից մեկը:

Նոր Նախիջևան քաղաքը երկրագործությունից բացի շարունակում էր պահպանել նաև հինից եկող անասնապահական իր թեքումը: 1865 թ. քաղաքն ուներ 1550 ձի, 1280 խոշոր եղջյուրավոր անասուն³⁵:

Չորս տասնամյակ անց՝ 1905 թ. քաղաքի անասունների գլխաքանակը կրկնապատկվելով, հասնում է շուրջ 6 հազարի: Դրանից 2807 գլուխ ձի, խոշոր եղջյուրավոր անասուն՝ 1309, ոչխար՝ 1000, այծ՝ 20 և 655 խոզ³⁶:

Հատկանշական է, որ քաղաքում ձիաբուծությունն արագորեն առաջադիմում էր: Նախորդ քսան տարվա համեմատությամբ 1905 թ. ձիերի գլխաքանակը գրեթե կրկնապատկվել էր: Այդ նույնը չի կարելի ասել մյուս հիմնական քաշող ուժի՝ եզան մասին: Քաղաքը 2800 ձիու դիմաց պահում էր ընդամենը 196 եզ: Նշանակում է նոր Նախիջևանում ձին, որպես տրանսպորտի միջոց և քաշող ուժ ավելի շատ էր օգտագործվում քան գյուղերում: Թեթև գուլթանի և արորի գործածումը հնարավորություն էր ընձեռում հողագործության մեջ առավել լայն չափերով օգտագործել ձիու ուժը:

Նախիջևանի բնակիչներն անասուններ պահելու համար սովորաբար վարձում էին քաղաքապատկան արոտավայրերը: Այսպես, օրինակ, 1906 թ. քաղաքի բնակիչները դիմում են քաղաքային վարչություն և իրազեկ դարձնելով վարձած արոտավայրերի անորակ լինելու մասին, խնդրում իրենց մուծած վարձի դիմաց հատկացնել բարձրորակ, վարելահողային արոտավայրեր³⁷:

Ոչխարաբուծության համար Դոնի ավազանի և Կուբանի բնական պայմանները խիստ նպաստավոր էին: Անասնապահության այս ճյուղը խոշոր ծախսեր չէր պահանջում, որովհետև ամբողջ տարին պահվում էր արոտավայրերում, խոտով կերակրելու անհրաժեշտություն չէր առա-

35 «Памятка книжка Екатеринославской губернии», с. 244.

36 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, г. 1909, д. 29, л. 28.

37 «Приазовский край», 1906, № 198.

ջանում: Սկզբնապես ոչխարաբուծությունը լայն տարածում ուներ: Գաղութի հիմնադրման առաջին տասնամյակներում հայերը տասնյակ հազար գլուխ ոչխար էին պահում: Տասնիններորդ դարի վերջերին արոտավայրերի կրճատման, վարելահողերի ընդարձակման հետևանքով անասնապահության այս ճյուղը այլևս լայն տարածում չի գտնում³⁸: 1860-ական թվականներին հայկական գյուղերում մանր եղջյուրավոր անասունների գլխաքանակը չէր անցնում 25—30 հազարից, այսինքն, այնքան էր որքան 40—50 տարի առաջ:

Նախկինում XIX դարի առաջին կեսին, քաղաքի բնակիչները հաշտությունները զբաղվում էին ոչխարաբուծությամբ, այդ թվում և նրա նրբագեղմ ցեղատեսակների բուծմամբ: 1824 թ. քաղաքն ուներ 27 հազարից ավելի մանր եղջյուրավոր անասուն, իսկ 1850 թ. միայն բարձրորակ ցեղատեսակի ոչխարի գլխաքանակը հասնում է 13500-ի³⁹:

1866 թ. հոկտեմբերին գաղութի տարբեր խավերին պատկանող քաղաքացիները ճարպահալ գործարաններին են հանձնել հետևյալ քանակի ոչխար⁴⁰:

1. Առաջին գիլդիայի վաճառական Սերգեյ Չորշոփովը	8000	գլուխ
2. —»— Իլյա Շագինովը	10000	—»—
3. —»— Կարապետ Կոզեբիլիևը	6000	—»—
4. —»— Մինաս Տրապեդոնցևը	15000	—»—
5. —»— Հակոբ Օբերովը	7000	—»—
6. Երկրորդ գիլդիայի վաճառական Մինաս Չապրունկովը	4000	—»—
7. —»— Հովհաննես Բրամանշչիկովը	5040	—»—
8. Նախիջևանի քաղաքացի	Հակոբ Կուրլյաբովը	2400 —»—
9. —»— Մինաս Պոպովը	3040	—»—
10. —»— Մարգար Չերանովը	6000	—»—
11. —»— Կարապետ Տուսուզովը	1000	—»—
12. —»— Մարկոս Ադաբաշևը	940	—»—
13. Մեծ Սալա գյուղից	Ղազար Բաղբանտովը	4000 —»—
14. —»—	Լուսպարոն Շագինովը	900 —»—
15. —»—	Գրիգոր Ունանովը	2600 —»—
16. —»—	Ազատ Նազիկովը	8000 —»—
17. Սուլթան Սալա գյուղից	Խաչերես Ակսենտովը	300 —»—

³⁸ «Сборник областного войска Донского статического комитета», вып. II, Новочеркасск, 1901, с. 23—24.

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 1281, д. 60, 65, 136.

⁴⁰ ԸԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1211, թ. 15:

Անշուշտ, ոչխարի հոտերի մի մասը, մանավանդ հայ վաճառականներին պատկանող հոտերը գնված էին ուրիշներից: Սակայն հաշվի առնելով, որ մեջբերված ցուցակում չեն արտացոլվել հայկական երեք գյուղերի տվյալները և այն հանգամանքը, որ ոչխարաբուծությամբ զբաղվող հայերը ունեցած ոչխարը ամբողջությամբ չէին հանձնում գործարաններին, կարելի է հետևեցնել, որ 1860-ական թվականներին անասնապահության այս ճյուղի գլխաքանակը հայկական գաղութում հասնում էր շուրջ 100 հազարի:

Հետագայում քաղաքի բնակչությունը դադարեց անասնապահության այս ճյուղով զբաղվել: Բուծվում էր աննշան քանակությամբ ոչխար և այն էլ ազարակատեր աղաների կողմից:

Լայն սպառում էին գտնում անասնապահական մթերքները, հատկապես միսը: Բավական է հիշատակել, որ Նոր Նախիջևանի սպանդանոցում ամսվա ընթացքում մորթվում էր մի քանի հազար անասուն, որի մի մասը դրսից էր բերվում: 1896 թ. հուլիս ամսին օրինակ, երբ ամենից շատ էր մորթ կատարվում, մորթվել է 375 խոշոր եղջյուրավոր անասուն և 4135 ոչխար⁴¹: Հաջորդ տարվա նույն ամսում մորթվել է 415 անասուն և 5004 ոչխար: 1897 թ., տարվա ընթացքում մորթվել է 3014 խոշոր և 31271 մանր եղջյուրավոր անասուն⁴²:

Քաղաքային խորհրդարանի և Գոնի գործի մարզային համապատասխան վարչության կողմից սահմանվում են Նոր Նախիջևանի սպանդանոցում անասուններ մորթելու կայուն գներ: Մեկ գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասուն մորթելուց քաղաքի օգտին գանձվում էր մինչև 1 ու 50 կոպեկ, մանր եղջյուրավորից՝ 15 կ., խոզից՝ 50-ական կոպեկ⁴³:

Գյուղատնտեսության ապրանքային բնույթը կամա թե ակամա խթանում է ցանքատարածություններն ընդարձակելու և առհասարակ բնակչության կողմից բերքատվությունը բարձրացնելու ուղիներ որոնելուն: Գյուղատնտեսությունն առավել շահավետ դարձնելու ուղիներից էր լավագույն փորձի տարածումը, առաջադեմ մեթոդների կիրառումը: Ավելորդ չէ նշել, որ բարձրագույն իշխանությունների գիտությամբ ու հավանությամբ հիմնվել և գործում էին բազմաթիվ «ընկերություններ», որոնք խնդիր ունեին բարձրացնել գյուղատնտեսական արտադրությունը, պրոպագանդել ու արմատավորել նրա նոր ձևերն ու մեթոդները: Դեռևս 1828 թ. Օդեսայում հիմնվել էր «Ռուսաստանի հարավային երկրամասի գյուղատնտեսական ընկերությունը»: «Ընկերություն» ուներ իր գրա-

⁴¹ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 811, л. 14.

⁴² Նույն տեղում, գ. 872, թ. 2—25:

⁴³ Նույն տեղում, ֆ. 41, оп. 1, д. 560, с. 15.

դարանը, պարբերաբար հրատարակվող ամսագիրը, հրավիրում էր համազումարների և նկատելի աշխատանք տանում դաշտավարության, այգեգործության, անասնապահության առաջադիմության ուղղությամբ: Նրան զբաղեցնում էին մասնավորապես գյուղատնտեսական մեքենաները փորձարկելու, հացահատիկի նոր տեսակներ մշակելու, հողը փշանալուց պահպանելու, մոլախոտերի դեմ պայքարելու հարցերը: Գյուղատնտեսության համար կադրեր պատրաստելու նպատակով «ընկերությունը» մտահոգվում էր գյուղատնտեսական ուսումնարաններ բացելու մասին⁴⁴:

«Դոն-Կուբան-Թերեք գյուղատնտեսական կայսերական ընկերությունը» Մեծ Սալա գյուղում ուներ «գյուղատնտես» անունով իր մասնաճյուղը: Համաշխարհային պատերազմից առաջ մասնաճյուղը ըստ ամենայնի գիտակցելով բերքատվության բարձրացման հարցում սերմացուի նշանակությունը «կայսերական ընկերությունից» ստացել էր սերմնազտիչ արտասահմանյան մեքենաներ («Տմախիթեր», «Թրիեր») և փորձում էր Մեծ Սալայի երկրագործներին սովորեցնել և աշնանից գործի դնելու այդ մեքենաները: Անասունների ցեղատեսակն ազնվացնելու նպատակով «ընկերության» մասնաճյուղը ստացել էր հատուկ ցուլ և ձի: «Գյուղատնտես» անունը կրող այդ մասնաճյուղը նախագահ Ս. Լուսիբայանի գլխավորությամբ իր 50 անդամների միջոցով աշխատում էր գյուղատնտեսական գիտելիքները ժողովրդականացնել: «Գյուղատնտեսի» նախագահը «կայսերական ընկերության» խորհրդի նիստում պաշտպանում էր Չալթր գյուղում ևս նման մասնաճյուղ բացելու խնդիրը⁴⁵:

Անհիմն չէր լինի ենթադրել, որ այդ «ընկերությունների» գործունեության ազդեցության շնորհիվ է, հավանաբար, նորնախիչևանցի խոշոր ձեռնարկատեր-հողատեր Ն. Սարինյանը նախաձեռնել բացելու երկրագործական դպրոց: 1886 թ. նա տրամադրում է Ստավրոպոլի նահանգի 900 դես. իր կալվածքը և տարեկան 1500 ռ. գումար՝ քաղաքի և հայկական գյուղերի մանուկներին գյուղատնտեսական գիտելիքներ ուսուցանելու նպատակով Ս. Խաչ վանքում երկրագործական դպրոց բացելու համար⁴⁶:

44 ГАОУ, ф. 22, д. 413, 415, 581.

45 «Գաղութ», 1914, № 12:

46 Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մատենադարան (այսուհետև՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան), Կ. Սրապյանի ֆոնդ, թղ. 81 ա, վ. 51 բ.: Մշակվում է դպրոցի կանոնադրությունը, սահմանվում աշակերտների քանակը, նրանց ընդունելության և ստանալու կարգը, դպրոցի եկամուտները, նրա նպատակը և այլն: Նախատեսվում է Ս. Խաչ վանքի տարածությունից 300 դ. հողամաս հատկացնել դպրոցին, Ն. Սարինյանին նշանակել անփոփոխ հազարաձու. և դպրոցը կռչել նրա անունով: Նախիչևանի քաղաքագլուխ

Բերքատվությունը պահանջելու նպատակով հող է տարվում վարելահողերը բարվոք վիճակում պահպանելու ուղղությամբ: Նոր նախիչևանի քաղաքագլուխը Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետին խնդրում է (1870) հաստատել քաղաքի վարելահողերից 802 դես. երեք տարով վարձով տալու համաձայնագիրը: Նահանգապետը տալիս է իր համաձայնությունը միայն այն դեպքում, եթե վարձակալները պարտավորվեն այնտեղ շցանել վուշ, կանեփ և այլ յուղատու բույսեր, որոնք փշացնում են հողը: Ներքին գործերի մինիստրությունը նույնպես համաձայնում է այդ գործարքին՝ միմիայն հողօգտագործման նըշված կարգը պահպանելու պայմանով⁴⁷:

Նախիչևանին պատկանող վարելահողերի ու այգիների մշակման ագրոնոմիական կանոնները պահպանելու համար 1907 թվականից քաղաքային վարչությունը հատուկ գյուղատնտես էր պահում⁴⁸: Մի քանի տարի անց, քաղաքն արդեն ուներ տնկարան, բավականին մեծ տարածությամբ փորձադաշտ և այլն⁴⁹:

Այս ամենով հանդերձ, հարկ է նշել, որ գյուղատնտեսության արտադրողականությունը բարձրացնելու ուղղությամբ կատարվող միջոցառումների արդյունքները շոշափելի չէին:

Առևտրատնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերն այնքան զորեղ չէին, որ վերափոխիչ ազդեցություն ունենային գյուղի հասարակական, տնտեսական կյանքի վրա: Գյուղերը և գյուղական առանձին ընտանիքներ ապրում էին դեռ հնում ձևավորված և ավանդաբար շարունակվող տնտեսական-կենցաղային կյանքով:

Շնտանեկան կյանքն ու սովորույթները, բարքերը, մեծերի նկատմամբ հարգանքն անփոփոխ պահպանվում էր: Գրեթե չէին փոխվել նաև հագուստի ձևերը⁵⁰:

Գր. Մալթեբյանը ողջունում է Ն. Սարինյանի քայլը և խոստանում քաղաքի միջոցներին որոշ գումար տրամադրել դպրոցին: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դպրոցն այդպես էլ չի բացվում:

47 ГАОУ, ф. 1, оп. 44, д. 95, л. 3—6.

48 ГАОУ, ф. 91, оп. 1, д. 1340, л. 22.

49 Նույն տեղում, գ. 1731, թ. 126:

50 Գյուղերում տղամարդկանց առօրյա զգեստն էր կապան, մորթե զրակը, շալ զոտին, պաճուճածեկ գուլպաները և հայկական տրեխները: Կանայք հագնում էին գուլ-նըզգույն զգեստներ, գլխերին կապում կամ «փօշի» կոշիկը գլխաշորը կամ թաշկինակ: Աղջիկների շրջազգեստները նույնն էին, միայն գլխերին կրում էին զարգարված ֆեսներ, վզներին՝ ուլունքներ և սուկյա այլևայլ շարոցներ:

Քաղաքի բնակիչների զգեստը, սակայն նկատելիորեն փոփոխվել, ժամանակին տարածում գտած ձևեր էր ընդունել: «Հին տարազից» — դրում է Նախիչևանի կյանքին ու

Քոլոր գյուղերն ունենին համագյուղական իրենց ընդհանուր հաստատությունը՝ ի դեմս եկեղեցու և դպրոցի: Սովորաբար գյուղի կենտրոնում էր գտնվում գյուղապետի շենքը, փոքրիկ ու խղճուկ խանութք և գյուղական շուկան: Գեղջավազի գրասենյակի բակը կամ հրապարակը գյուղի կենտրոնն էր և եկեղեցու հետ միասին ընդհանուր հավաքատեղին: Տեղի իրական տնօրեններն էին գյուղապետն ու ոստիկանը:

Հետագայում գյուղում ավելացավ փոստ, բուժակ կամ բժիշկ, իսկ նրան շրջապատող թևավոր հսկաների՝ քամաղացների կամ հողմաղացների կողքին վերջին տարիներին սկսեցին երևալ շոգեաղացները:

Գյուղական յուրաքանչյուր ընտանիք համապարփակ տնտեսություն էր վարում: Քարից, աղյուսից կամ փայտից կառուցված, կղմինդրով կամ թիթեղով ծածկված նրանց տները շրջապատված էին տնտեսությունը անհրաժեշտ օժանդակ շինություններով: Տնից ոչ հեռու գտնվում էր ձիերի ախոռն ու անասունների գոմը: Գոմի կողքին դիզվում էր անասունների աղբը, որն օգտագործվում էր որպես վառելիք, հետագայում նաև պարարտանյութ՝ տնամերձ բանջարանոցների համար: Հիմնական վառելիքը, սակայն, քարածուխն էր, որը սալլերով սկզբում բերվում էր հանքերից, իսկ հետագայում տեղափոխվում էր երկաթուղու կայարանից: Տան բակի մեջտեղում կալն էր, ուր եզներով կամ ձիերով ցորեն ու գարի էին կալում: Բակի ծայրին բարձրանում էին խոտի ու հարդի դեզերը, անասունների ձմեռվա կեբը:

Գյուղերը հայկական մագիստրատի վերացումից հետո էլ շարունակում էին ազգագրական-արյունակցական ու տնտեսական բազմաթիվ հանգույցներով կապված մնալ Նոր Նախիջևանին⁵¹:

կենցաղին քաջատեղյակ Ե. Շահազիզը.— քաղաքում ներկայումս մնացել է միայն «փօշին», որ մի մետաքսեա, հաստ նկարեն կտոր է, որին մի տեսակ գլխարկի ձև տալով, վարպետորեն ասեղինորով ամրացնելով ու մազերը նորա տակ հավաքելով, դնում կամ կապում են գլխնիրին Նախիջևանի պառավները» (Ե. Շահազիզ, Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, էջ 177):

51 Պատկերացում կազմելու համար բազում ձևերով և ուղիներով կատարվող այդ կապերից հիշատակենք մեկ փաստ: Միջին ունեցվածքի տեր Ղազարոսը Նոր Նախիջևանի 24-րդ զծի վրա, ցորենի շտեմարանների ու խոտի շուկայի մոտ, գլխավորապես գյուղի հաճախորդների համար բացում է իջևանատան նման մի հաստատություն, որն անվանվում էր «Ղազարոս աղայի դվոտ»: Այնտեղ էին գալիս գյուղի քնակիները, ցորեն փոխադրող հարյուրավոր սալլեր: Իջևանատունը սալահատակ ընդարձակ բազ ունեւր, որի ծայրում տեղավորված էին ախոռը և խոտի դեզերը: Մեծ շենքում տեղավորված էին ճաշարանը և հաճախորդների գիշերելու երկու ընդարձակ սենյակ: Պատվավոր հյուրերի համար տեղ էր հատկացվում երկրորդ շենքում, ուր ապրում էր Ղազարոսի ընտանիքը: Տանտեղը մի սպասավորի հետ վարում էր իջևանատան գործերը, իսկ տանտիրուհին մի

Քաղաքից և գյուղերից բացի, որպես ինքնուրույն միավոր հայկական գաղութի մի մասն էր կազմում Ս. Խաչ վանքը: Հարկավ ալնտեղ որոշ քանակ կազմող ազգաբնակչություն չկար և այն Նախիջևանցիների համար հողակոր կենտրոն, ուխտատեղի և յուրատեսակ հանգստավայր էր: Վանքը, սակայն, ուներ դպրոց, իր առանձին հողատարածություններն ու տնտեսությունը: Ս. Խաչի մոտ առաջացել էր համանուն փոքր մի ավան, որի հետ վանքը քիչ էր կապված:

Վանքի 400 դեսյատինից ավելի արգավանդ հողերում վար ու ցանքս էր արվում: Ուներ այգի, բանջարանոց և ութ դեսյատին զբաղեցնող ոչ մրգատու ծառերի մի պարտեզ՝ զրոսանքի համար: Վանքապատկան հողերում ամառանոցի համար կային շորս փայտյա տներ: Վանքի պարտեզում էր գտնվում 13 սենյակից և օժանդակ այլ հարմարություններից բաղկացած դպրոցի շենքը: Վանքն ուներ այլ հարակից տներ ու հարմարություններ⁵²: Ս. Խաչ վանքը սերտորեն կապված էր Նոր Նախիջևանի հետ, ավելի պակաս շափով՝ հայկական գյուղերի:

Մեր պատկերացումը գյուղատնտեսության մասին ամբողջական չէր լինի, եթե չանդրադառնայինք հողային հարաբերություններին: Մանավանդ, ինչպես հայտնի է, անցյալ դարի առաջին կեսին՝ 1830—40-ական թվականներին հողային հարցը ողջ գաղթօջախն ալեկոծող, բուռն ու տեղական հակամարտությունների տեղիք տվող մի այնպիսի խնդիր էր, որն անգամ հատուկ քննության նյութ դարձավ պետական սենատում: Անհրաժեշտ է հասու լինել, թե հողատարածությունների համար մղվող պայքարն ինչպիսի դարգացում ապրեց Ետեֆոմյան, ապրանքային հողագործության շրջանում:

Ինչպես հայտնի է, հայկական գաղութի հիմնադրման ժամանակ պետության կողմից նրան հատկացվեց 87 հազար դես. տարածություն: Դրանից քաղաքին տրվեց 12 հազար, հայկական գյուղերին 67, իսկ շուրջ 8 հազար դեսյատին էլ դրվեց Ս. Խաչ վանքի տնօրինության տակ:

Քաղաքի աղայական դասի՝ գյուղերի հողատարածությունները տարբեր ուղիներով սեփականացնելու համառ փորձերը վերջացան անհաջողությամբ: Դրա փոխարեն կառավարական մի ձեռնարկում հնարավորություն տվեց ընդարձակելու քաղաքի հողատարածությունները: Մետաքս ստանալու, շերամապահությունը տարածելու, հետևաբար և թթե-

սպասուհու օգնությամբ հետևում էր խոհանոցին ու ճաշարանին: Գյուղացիները մնում էին մեկ կամ երկու օր, կարգավորում իրենց գործերը և վերադառնում (Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, հ. 2, Բնյութ, 1960, էջ 9):

52 ՂԿՊԱ, ֆ. 54, գ. 2158, թ. 6:

նու ալգիններ գցելու և ոչխարի նորագեղմ նոր ցեղատեսակ բուծելու համար պետությունը խրախուսում և հողամասեր է հատկացնում գյուղատնտեսության այդ ճյուղերով զբաղվող բնակիչներին: Այդ նպատակով XIX դարի առաջին տասնամյակներին քաղաքի ունևոր խավի ներկայացուցիչներին գյուղերին պատկանող հողերից 5 հազար դես. տարածություն էր հատկացվել: Այնտեղ վերջիններս իրենց ագարակներն էին հիմնել: Պետական խորհրդի որոշմամբ (1851) այդ հողատարածությունը տրվում է նրանց ցմահ օգտագործման: Ագարակատերերը պարտավոր էին յուրաքանչյուր դեսյատինի դիմաց վճարել 5 կոպեկ, սկզբում գյուղերին, իսկ 1880 թ.՝ պետական գանձարան:

Ժամանակի ընթացքում ագարակների թիվը հասնում է տասնյոթի: Ագարակատեր ազաններն ինքնակամ ընդարձակում են իրենց հողաբաժինները: 1880-ական թթ. սկզբին նախկին 5 հազարի փոխարեն նրանք տիրում էին 6300 դես. տարածության⁵³: Նրանցից գնդապետ Հ. Աբրամովը տակավին 1807 թ. Վորոնեժի նահանգից, Բախմուտի գավառից բերում է 17 ընտանիք և բնակեցնում սեփական խուտորում: Այդպես հիմնվում է իր անունը կրող Աբրամովկա ավանը: Նրա որդի մայրո նիկիտա Աբրամովն ավանի տարածությունն ընդարձակում, հասցնում է 500 դեսյատինի: Վերջինիս ժառանգ, կուլեգիական քարտուղար Իվան Աբրամովը 1872 թ. դիմում է Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետին, իրազեկ դարձնելով, որ կատարել է նոր ցեղատեսակի ոչխար բուծելու պետական պահանջը, խնդրում է խուտորի հողամասերը հանձնել իրեն ժառանգաբար: Նահանգապետը գտնելով, որ պետական պարտավորությունը նրա կողմից չի կատարվել դիմումը թողնում է անհետևանք⁵⁴:

Ագարակատեր հայ կալվածատերերը հետագայում դադարում են պետականորեն սահմանված պահանջը կատարել, սակայն դառնում են արդեն շուրջ 8 հազար դեսյատինի հասնող հողերի սեփականատերեր: Գրանով քաղաքին պատկանող հողատարածությունը դառնում է 20 հազար և 1840-ական թվականներից պաշտոնական փաստաթղթերում այդպես էլ հիշատակվում է:

Քաղաքի մեծամեծները հողի համար հայկական գյուղերի դեմ տարվող պայքարի ընթացքում հաճախ օգտագործում էին քաղաքում բնակվող երկրագործների հարցը: Դեռևս Դոնի ափերին բնակություն հաստատե-

լու ժամանակ ինքնուրույն տնտեսություն վարելու կարողությունից զուրկ շուրջ 130 երկրագործներ հաստատվում են նոր նախիջևանում: Նրանք քաղաքում ունեին «Սաբանչի» անունով մի փոքր համայնք, այդ պատճառով էլ հաճախ անվանվում էին սաբանչիներ: Սաբանչիները օգտվում էին քաղաքապատկան հողերից: Քաղաքի մեծամեծները հասնում են այն բանին, որ 1886 թ. գյուղերին պատկանող Սամբեկի գետափնյա արգավանդ տարածքից կտրում են 5 հազար հեկտար հողամաս, հիմնում կատարինն կամ Եկատերինովկա անունով գյուղ և այնտեղ բնակեցնում քաղաքաբնակ երկրագործներին⁵⁵: Հինգ հայկական գյուղերին պատկանող Սամբեկի տափաստաններից կուրյաչի կոստա ավանին 840 դ. հատկացնելու փաստը նկատի առնելու պարագայում հասկանալի է դառնում, որ գյուղերի հողատարածությունները զգալի շափով պակասել էին:

Գրա հետ մեկտեղ կատարվել էր նաև հակառակ պրոցեսը: Հայկական գյուղերը տարբեր հանգամանքների բերումով հարկազրկված լինելով հողատարածություններ զիջել, միաժամանակ այլևայլ ուղիներով, մասնավորապես հարևան կազակներից գնելու միջոցով լրացրել են հողի պակասը: Գրա շնորհիվ XX դ. սկզբներին հայկական գյուղերի հողատարածությունների ընդհանուր քանակը գրեթե նույնն էր ինչ որ սկզբնական շրջանում և հասնում էր 64—65 հազար դեսյատինի:

Քաղաքի աղայական դասը ոտնձգություններ է կատարում նաև անձնամխելի համարվող վանքապատկան հողերի նկատմամբ: Ս. Խաչվանքի հողային տարածքի կես մասը, ավելի քան 4 հազար դես. տարբեր եղանակներով միացվել էր քաղաքի հողատարածություններին: Վանքի բողոքները մնում էին անհետևանք: Քաղաքի մեծահարուստների այդ վարմունքը դժգոհության մեծ ալիք էր առաջացնում:

XIX դարի 80-ական թվականներից տեղի և Անդրկովկասի կենտրոնական հայկական մամուլն աշխուժորեն արձագանքում է այդ խնդրին, բազմաթիվ հոդվածներ հրատարակում, խարազանում նախիջևանցիների դատապարտելի վարքագիծը: 1884—1885 թթ. «Մեղու Հայաստանի» թերթը հոգվածներ է սպառում նոր նախիջևանի հողային հարցի վերաբերյալ: Հոգվածագիրն ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ դեռևս 1840—1850-ական թվականներին, օգտվելով վարչական իրավունքներից, քաղաքը վանքից խլել և իր սեփականությունն է դարձրել նրա հողերի պատկառելի մասը: Վանքը

⁵³ «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», т. 1, Екатеринослав, 1884, с. 59.

⁵⁴ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 60, л. 1, 10.

⁵⁵ Ե. Եսեպիզ, նոր նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, էջ 170, հմտ. «Քաղաք», 1914, № 4:

գրկվելով այդ հողերից և դրանցից գոյացող եկամուտներից մեծապես տուժում է: Անմխիթար վիճակում է գտնվում նաև վանքի դպրոցը: Հողվածագիրը կոչ է անում՝ ուղղել ժամանակին կատարված անպարզությունը և վանքին վերագործնել նրա հողերը⁵⁶:

1893 թ. «Նոր դար» շաբաթաթերթում թղթակիցը հիշատակելով թերթի նախորդ տարվա 13-ում վանքի վարելահողերի վերաբերյալ տպագրված հողվածը, հանգամանորեն ծանրանում է այդ խնդրի վրա: Ան խոսելով Դոնի հայ գանգավածի հողօգտագործման մասին, համոզմունք է հայտնում, որ քաղաքի հողերի ավելացումը կատարվել է գերազանցապես վանքի հողերը յուրացնելու հաշվին: Հողվածում խելամիտ չի համարվում ու դատապարտվում է քաղաքի պետքերի համար այդ հողերի օգտագործումը առավել նպատակահարմար գտնողների տեսակետը: Ապա հողվածագիրը կոչ է անում դպրոցի կարիքները հոգալու, վանքի եկամուտներն ապահովելու նպատակով ետ վերագործնել ժամանակին վանքից խլված հողերը⁵⁷:

«Նոր դարը» նույն ձևով խարազանում է Նախիջևանի քաղաքային վարչության կողմից նաև ս. Լուսավորիչ եկեղեցու բակի ընդարձակ տարածությունը յուրացնելու փաստը⁵⁸: Տեղի «Լույս» թերթը բազմիցս հանդես է գալիս վանքապատկան հողերը քաղաքի հողատարածությունների միացնելու փաստի դեմ⁵⁹: Չնայած հասարակական կարծիքին, անընդմեջ կատարվող ահազանգումներին Ս. Խաչ վանքին այդպես էլ չի հաջողվում ետ ստանալ իր հողերը:

Այսպիսով, գաղութի աղայական դասը շարաշահելով հայ համայնքի կառավարչության մեջ իր ղեկավար դերը, զարտուղի ճանապարհներով կարողանում է յուրացնել հասարակական հողերը և կրկնապատկել իր հողատարածությունները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում դժվար ու գրեթե անհնար էր դարձել հողամասերի հիշյալ ձևերով ընդարձակումը: Եվ քանի որ հողը դարձել էր եկամտի հիմնական աղբյուրներից մեկը, բարձրացել նրա արժեքը, հետևաբար և բազմացել էին հողօգտագործման ձևերն ու եղանակները:

Առավել տարածված, ընդունված այդ ձևերից էր հողերը վարձով կամ կապալով տալը: Հողատարածությունների վարձով հանձնելը նոր երևույթ չէր, գոյություն ուներ նաև գաղութի պատմության առաջին փու-

լում, սակայն, սահմանափակ շափերով: Այն ժամանակ բնակչության փոքր թիվը և հողերի առատությունը դեռևս անհրաժեշտ չէր դարձնում վարելահողերը վարձով հանձնելը: Իրա փոխարեն ծավալուն անասնապահությունը պահանջ էր դնում և վարձով տրվում էին միայն խոտհարքներն ու արոտավայրերը: Հայկական մագիստրատը հատուկ կանոններ էր մշակում և հետևում, որպեսզի գաղթօջախի սահմաններում անխափան կատարվի արոտավայրերի ու խոտհարքների վարձակալության սահմանված կարգը:

Ստոնֆորմյան շրջանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, բնակչության աճը, հատկապես կենտրոնական նահանգներից հողաղուրկ գյուղացիների հոսքը մեծապես խթանեցին հողի վարձակալման եղանակը: Մասնավորապես վարելահողերը վարձով տալը դարձավ հողօգտագործման նշանակալից ձևերից և եկամտի անհրաժեշտ աղբյուրներից մեկը:

Հայկական գաղութում արդյունաբերության աճը, առևտրի ծավալումն ու խորացումը, առհասարակ, քաղաքային տնտեսության զարգացումը նորանոր հողատարածությունների օգտագործման պահանջ էր դնում: Նոր Նախիջևանին պատկանող հողատարածությունները տրվում էին վարձով, ոչ միայն գյուղատնտեսական կարիքների, այլև արդյունաբերական ձեռնարկությունների, պահեստների, առևտրական կրպակների ու խանութների համար և այլ նպատակներով:

Պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք լոկ մի քանի փաստ: 1874 թ. քաղաքային վարչությունը 2649 դես. հացահատիկի համար նախատեսված վարելահողը կիսարարային սկզբունքով տալիս է վարձով, յուրաքանչյուր դեսյատինից 1,16 կոպեկ գումար ստանալու պայմանով⁶⁰:

Իրանից մի քանի տարի առաջ քաղաքի 3900 դես. խոտհարքներն ու արոտավայրերը հատուկ պայմանով երեք տարի ժամանակով տրվել էին 2-րդ գիլդիայի վաճառական Մկրտիչ Խաչիզովին⁶¹:

60 ГАРО, ф. 91, оп. 1, л. 100, л. 2.

61 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 669, թ. 28—29. Քաղաքագլուխ Մատթեոս Պոտնիկովը ներքին գործերի մինիստրության և նահանգային վարչության թույլտվությամբ կնքել էր 13 կետից բաղկացած պայմանագիր: Դոնի ձախ արի 3000 դես. խոտհարք և 900 դես. արոտավայր երեք տարի ժամանակով տրվում էին վարձակալությանը՝ տարեկան 5005 ո. վարձով: Գետերը հորդանալու և հողերի մի մասը ավաղով ծածկվելու պարագայում վարձակալին թույլատրվում էր վաճառել ավաղը՝ բեռը 5 կոպեկով: Վարձակալ Ս. Խաչիզովը պարտավոր էր պահանջի դեպքում Նախիջևանի քաղաքայիններին խոտհարք հատկացնել սայլից 40 կոպեկ, իսկ 50 սայլից ավելի դեպքում մինչև 70 կ. գանձելով: Մեկ օր արոտավայրերից օգտվող հոտերի տերերից, վարձակալը կարող էր խոշոր եղջյուրավոր անասունների համար 2,5 կոպ., իսկ ձիու՝ 2 կոպեկ գանձել: Դոնի վտակ Սրիկի

56 «Մեզու Հայաստանի», 1884, № 85, 1885, № 91:

57 «Նոր դար», 1893, № 45:

58 «Նոր դար», 1891, № 36:

59 «Լույս», 1914, № 4, 17:

Դոնի գետափնյա հողերից 12 հազար սածեն, սածենը 10 կ. արժեքով 3 տարով տրվում է (1903) վաճառական՝ Պ. Մարտինին՝ բրդավազ ձկնարկությունների համար: Հարավ-արևելյան երկաթուղու մերձակա հողամասերից տրվում է վաճառականներ Ս. Սալտիկովին և Մ. Պոպովին անտրացիտի պահեստներ տեղադրելու համար՝ յուրաքանչյուրից 300 ռ. գանձելով⁶²:

Քաղաքի հողերը կապալով տալն այնպիսի շափեր էր ընդունել, որ դրան անդրադառնում էին անգամ Անդրկովկասի հայկական պարբերականները:

«Նոր դար» թերթում գետեղված հողվածում հեղինակը խորհուրդ էր տալիս հրաժարվել Դոն գետի ձախափնյա հողերը երկարաժամկետ կապալով Ռոստովի վաճառական Մաքսիմովին հանձնելուց, քանի որ այդ հողերի «ամեն մի թզաշավը խիստ արժեքավոր է»⁶³:

Հայկական գյուղերը, ճիշտ է, սակավ դեպքերում, սակայն նույնպես դիմում էին հողօգտագործման այդ ձևին, վարձով տալիս հեռու և անհարմար վայրերում ընկած տարածությունները: Նրանք այդպես էին վարվում Սամբելի և Եղեգնուտ վայրի ընդարձակ տարածությունների հետ: Դրանք չէին բաշխում, այլ ամբողջապես տալիս էին կապալով, առաջինը հեռու լինելու, իսկ երկրորդը՝ նրա հետ կապվելու անհարմարության պատճառով:

Հայկական գյուղերը սակայն, ավելի շատ իրենք էին սահմանակից կամ սահմանամերձ քաղաքի տարածություններից վարձակալում: Մասնավորապես խոշոր ու համեմատաբար սակավահող Չալթր ու Թոփտի գյուղերը հաճախ էին դիմում այդ քայլին: Այսպես, 1906 թ. գյուղերը պատգամավորներ են առաքում Նախիջևան և խնդրում 6000 դես. հողերը վարձով տալու համար աճուրդի չհանել, այլ դեսյատինը 9 ռ. արժեքով

փոքրիկ կամուրջը վարձակալը պարտավոր էր բարձր վիճակում պահել: Նրա վրայից առասուկի հոտեր անցնելու համար նա վարձ չպետք է վերցնեի, եթե արտավայրերից օգտվելու համար արգեն գանձել էր:

Վաճառքի քվոդ հոտերից վարձակալողը կարող էր մեկ օրվա համար ոչխարից գանձել 0,5, իսկ անասունների և ձիու զլեից՝ 1 կոպ. և ոչ ավելի: Մ. Խաղեզովը տարեկան վարձի մեկ երրորդը պարտավոր էր օրպես կանխավճար նախապես վճարել:

Նշված պայմանները խախտելու դեպքում նա քաղաքի օգտին պետք է տուգանք վճարեր՝ առաջին անգամ 25 ռ., երկրորդ և երրորդ անգամ կրկնվելու դեպքում՝ 50 և 100 ռուբլի: Ավելի խախտում կատարելու դեպքում հողը նրանից ետ էր վերցվում, և նա զրկվում էր իր կանխավճարից:

62 ГАРО, ф. 46, оп. 1, д. 3375, с. 4.

63 «Նոր դար», 1889, № 24:

տրամադրել իրենց⁶⁴: Ավելի ուշ քաղաքը 700 դես. խոտհարքներ աճուրդի եղանակով, դեսյատինը 13 ռ. գումարով տալիս է հայ երկրագործներին⁶⁵:

Չալթրի և Թոփտիի գյուղացիների մի մասը, որոնք համաշխարհային պատերազմից առաջ կապալով քաղաքից վարելահողեր էին վերցրել, խնդրում են իջեցնել վարձը, քանի որ պատերազմի պատճառով պակասել էր աշխատող ձեռքը և դժվարացել մշակումը⁶⁶:

Դժվար չէ նկատել, որ հողի նկատմամբ պահանջը մեծանալուն զուգընթաց բարձրանում էին հողերի վարձակալման գները: 1874 թ. եթե մեկ դեսյատին հողամասը տրվում էր 1,16 կոպ. արժեքով, ապա երեսուն տարվա՝ ընթացքում նրա գինը բարձրանում էր շուրջ 7,5 անգամ, հասնում 9 ռուբլու: XX դ. սկզբին մեկ դեսյատին հողի վարձը հասնում էր մինչև 20—25 ռուբլու: Մի քանի տարի անց վարելահողի համեմատությամբ անհամեմատ էժան գնահատվող խոտհարքի վարձակալման մեկ դեսյատինի գինը ևս բարձրանում հասնում է մինչև 13 ռուբլու:

Նոգատարածությունների, մասնավորապես վարելահողերի պահանջարկն ավելանալու հետ մեկտեղ նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը աստիճանաբար գները բարձրացնում և այնքան շուտ է հողերը վարձակալությամբ հանձնում, որ քաղաքի տարեկան եկամուտների հիմնական մասը փաստորեն գոյանում էր այդ աղբյուրից:

Ս. Խաչ վանքն իր հերթին կապալով էր տալիս ոչ միայն վանքապատկան հողերը, այլև արտերի դաշտը, պտղատու այգին, անգամ վանքին տրվող նվերների հանգստանակումը: Վանքը 1881 թ. 300 դես. վարելահող 1205 ռ. գումարով վեց տարի ժամանակով կապալով հանձնում է երեք գյուղացիների⁶⁷: Ս. Խաչ վանքի վանահայր Կյուրեղ Սրապյանը վանքի կալվածքի արտը մեկ տարով հանձնում է Գրիգոր Խաղիզյանցին, նրանից 50 փութ ցորեն ստանալու պայմանով⁶⁸:

Վանքի վանահայրը, այդ նույն տարում, այգու բերքը և վարդավառի օրը առևտուր անողներից վանքին հասանելիք նվերները երեք տարի ժամանակով կապալով տալիս է Մարգար Բալայանցին: Վերջինս իրավասու էր հսկել պարտեզի բերքին, վերցնել և մատչանում գրանցել նվերները: Դրա դիմաց պարտավոր էր վճարել 200 ռ. գումար⁶⁹:

64 «Приазовский край», 1906, № 221.

65 «Գաղութ», 1914, № 19:

66 «Գաղութ», 1915, № 38:

67 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 1767, ք. 2:

68 Նույն տեղում, ք. 20:

69 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 1768, ք. 3:

XX դարի սկզբներից, մասնավորապես ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության հետևանքով սկսվեց նաև հողամասերի վաճառքը: Այսպես, նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Խաթրանովը 1900 թ. դիմում է Դոնի մարզի ատամանին և խնդրում հաստատել քաղաքային խորհրդարանի վճիռը՝ Մ. Պոպովին 4800 ք. սածեն հողամաս վաճառելու մասին: Քաղաքագլուխը հողի վաճառքի շահավետությունը հիմնավորում էր նրանով, որ հացահատիկ ցանելու դեպքում շնչին եկամուտ էր ստացվում, իսկ այն վաճառվել է 1536 ռ. գումարով⁷⁰:

Բրդալվաց ձեռնարկություններն ընդարձակելու համար, «Մելքոնով-Նզդկով» ընկերությունը քաղաքի գետափնյա տարածություններից գնումներ է կատարում: Մելքոնով-Նզդկովներն ավելի քան տաս տարի, դեռ չատինը 60 ռ. գումարով վարձակալել էին այդ հողամասը: Նրանք խիստ բարձր գնով, դեռ չատինը 2000 ռ. գումարով ցանկանում էին սեփականացնել այդ հողերը: Քաղաքային վարչությունը համաձայնում և կատարում է վաճառքը⁷¹:

Ներքին գործերի մինիստրությունը չի վավերացնում այդ գործարքը, պատճառաբանելով, որ երկու ձեռնարկատիրոջ շատ մեծ տարածություն է տրվում: Դրանից բացի, այդ տարածություններն ապագայում անհրաժեշտ են լինելու քաղաքին, ձեռնարկատերերն էլ կարող են վարձելու միջոցով օգտվել դրանցից⁷²:

Նույն տարում՝ 1906 թ. Չալթր, Թոփտի և Մեծ Սալա գյուղերը դիմում են քաղաքային վարչություն և խնդրում վաճառել իրենց գյուղերին սահմանակից քաղաքին պատկանող հողերը: Չալթր գյուղը ցանկանում էր գնել 4000, Մեծ Սալան՝ 3000 դեռյատին: Առաջինը յուրաքանչյուր դեռյատինին վճարում էր 200 ռ., իսկ Մեծ Սալան՝ 220 ռ. գումար⁷³:

Ի դեպ, ուշագրավ է, որ քաղաքի մոտ, գետափնյա հարմարավետ վայրի հողի դեռյատինը, քաղաքից հեռու ընկած, գյուղերի սահմանում դանվող հողի դեռյատինից տաս անգամ թանկ էր գնահատվում:

Տեղական թերթերում զրվատվում է Թոփտիի գյուղապետ Դայեկյանի ևռանդուն գործունեությունը, որն իրականացնում է գյուղական համայնքի վճիռը՝ դատարանի միջոցով գյուղացիներից ետ է վերցնում հասարակությունից սեփականացրած հողերը⁷⁴:

Այս ամենով հանդերձ, հարկ է նշել, որ հողերի առուժախը Դոնի հայերի շրջանում, մասնավորապես գյուղերում, ուր, ինչպես նկատեցինք ամուր էր համայնքը, լայն տարածում չստացավ:

Այսպիսով, հայ զանգվածի գյուղական առօրյային, նրա տնտեսական գործունեությանը մոտիկից ծանոթանալը հասկանալի է դարձնում նրա մասին ժամանակի պաշտոնական վավերագրերի արձանագրված հետևությունը:

Սկստերինոսյավի նահանգի գյուղատնտեսությանը նվիրված վիճակագրական վարչության տեղեկագրերում շեշտվում է հայերի շրջանում հողերի առատության, այն մեծ չափով վարձակալության մեջ տալու, հողատարածության համեմատ ուսական բնակավայրերից կրկնակի պակաս անասուն պահելու հանգամանքը⁷⁵:

Հարկ է նշել, որ ազատ ֆերմերային տնտեսությունն այն հիմքն էր, որի վրա խարսխվում էր նորնախիջևանցիների բարվոք վիճակը: Այդ հանգամանքն իր հերթին պայմանավորում էր գաղութի վերնախավերի ակտիվ նախաձեռնությունը թե՛ գյուղատնտեսության, թե՛ արդյունաբերության և թե՛ առևտրի ասպարեզում:

2. ԱՐԿՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ճորտատիրության վերացումը և երկաթուղիների կառուցումն ամբողջ երկրում խթանեցին արդյունաբերության զարգացումը: Խոշոր տեղաշարժեր կատարվեցին ուսական կայսրության հարավային երկրամասում, մասնավորապես Դոնի ավազանում: Այստեղ բնական հարմար պայմաններից բացի արդյունաբերության աճին նպաստում էր ազատ վարձու աշխատանքի օգտագործումը, թեպետև ռազմակազակային ավանդական կարգը ինչ-որ չափով արգելակող դեր էր կատարում:

Դոնի ավազանում զարգացավ հատկապես լեռնահանքային, մետաղաձուլական, ինչպես նաև գյուղատնտեսական մթերքները մշակող արդյունաբերությունը: Մեծ թափ ստացավ Դոնբասի ածխարդյունաբերությունը: Դոնեցկի ավազանը 1880 թ. արդեն տալիս էր երկրում արտադրվող բարածխի 70% -ը: Ամբողջ երկրում հայտնի դարձան Պաստուխովի շուգունաձուլական գործարանը, Քուչնարյանի և Ասմոլովի ծխախոտի ֆաբրիկաները, Պարոմոնովի ալրազացը և այլ խոշոր ձեռնարկություններ:

70 ГАРО, ф. 41, оп. 1, д. 568, св. 15, л. 1.

71 «Приазовский край», 1906, № 41.

72 Նույն տեղում, № 104:

73 Նույն տեղում, № 65, 70:

74 «Կադոթ», 1914, № 23:

75 «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», т. 1, с. 113—117, 145.

Ռեֆորմից հետո օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքը դեպի Ռուսաստան ուժեղացավ, իսկ դարի վերջին ավելի մեծ շափեր ընդունեց: Դոնի ավազանում իրեն զգացնել էր տալիս ֆրանսիական և բելգիական կապիտալը, որը հիմնականում ներդրվում էր ածխահանքային և մետաղաձուլական ձեռնարկություններում, տրանսպորտի միջոցների շինարարության մեջ:

Խոշոր ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերությունը որքան էլ առաջընթաց ապրեց, այնուամենայնիվ չկարողացավ տիրապետող դասնալ: Հարավում և Դոնի ավազանում իր ամբողջության մեջ գերակշիռ դերը պատկանում էր գյուղատնտեսական մթերքները վերամշակող մանր արդյունաբերությանը:

Դոնի մարզում արդյունաբերությունը զարգանում էր հատկապես հինգ հիմնական քաղաքներում՝ Ռոստովում, Նովոչերկասկում, Նախիչեվանում, Տագանրոգում և Ալեքսանդրովսկ-գրուշևսկում⁷⁶: Նրանցից յուրաքանչյուրը արդյունաբերության զարգացման իր յուրահատկություններն ունեն, իսկ Ռոստովը, որպես խոշոր արդյունաբերության կենտրոն, ավելի ու ավելի էր առանձնանում:

Նոր Նախիչևանում շարունակում էին առաջադիմել դեռևս XIX դ. առաջին կեսին արմատավորված արտադրության ճյուղերը: Դրանցից էին նախապես արհեստագործական հիմքի վրա ստեղծված, Դոնի հայության համար ավանդական դարձած ճարպի մշակման, բրդի վաճաճման, կաշվի, ծխախոտի, կղմինդրի, ալյուրի արտադրությունը:

ա) ճարպահալ գործարաններ. Հայկական գաղութի արդյունաբերության ինքնատիպ և եկամտաբեր ճյուղերից է եղել ոչխարի ճարպի ստացման և իրացման գործը:

Ճարպահալ գործարանները կամ սալղանները քաղաքի հյուսիսային մասում տեղավորված ընդարձակ բակերով փայտյա պարզունակ շինություններ էին: Այդ, այսպես կոչված, գործարաններում ոչխարը մորթում էին, ճարպը հալում ու տակաոնները լցնում, մորթին չորացնում, ճարպազուրկ միսը նախնական մշակման ենթարկում և ապա հանձնում տիրոջը: Գործարանատերը մորթած ամեն մի ոչխարի համար ստանում էր 20—30 կ. վարձ: Մեկ ոչխարից սովորաբար ստացվում էր 3 ու ճարպ⁷⁷: Գործարանների թիվը մեծ չէր, հասնում էր տասի, որոշ տարիների՝ մինչև տասներեքի: Գործարաններում բանվորների քանակը փոքր էր: 1860-ական թվականներին ամեն մի գործարան ուներ 20—25, իսկ XX դարի սկզբներին՝ մինչև 50 աշխատող:

Գործարանների կարողությունը, ճարպի արտադրությունը հետևողականորեն մեծանում էր: Այսպես, Նոր Նախիչևանի սալղաններում 1863 թ. արտադրվել է 347,830 ուրբու, 1872 թ. 403,256 ու., 1884 թ. 590,400 ու., իսկ 1903 թ.՝ 715000 ուրբու ճարպ⁷⁸: Այլ խոսքով, քսան տարվա ընթացքում արտադրանքը կրկնակի ավելացել էր, սակայն գործարանների թիվը մնացել էր նույնը: Նշանակում է ճարպի արտադրության ավելացումը կատարվում էր ոչ թե գործարանների թվի ավելացման, այլ արտադրության ընդարձակման շնորհիվ: 1876 թ. տաս ճարպահալ գործարաններում աշխատում էր 198, իսկ 1903 թ. ինը գործարաններում՝ 570 բանվոր: Ոչխարի մորթն ու ճարպի ստացումը սալղաններում կատարվում էր ձեռքի աշխատանքով, ուստի և արտադրության ընդլայնումը կատարվում էր բանվորների թվի մեծացման հաշվին: Դրանք ավելի շուտ մանուֆակտուրային ձեռնարկություններ էին: Արդյունաբերության այս ճյուղը որոշակի զարգացում ապրեց հատկապես Դոնի հայերի շրջանում: Նոր Նախիչևանը դարձել էր ճարպի արտադրության ճանաչված կենտրոն: Բավական է ստել, որ անասնապահական թեքում ունեցող Եկատերինոսլավի ամբողջ նահանգում արտադրվող ճարպի մեկ երրորդը տալիս էր Նախիչևանը: 1870 թ. նահանգի 54 ճարպահալ գործարանները, ուր աշխատում էր 800 բանվոր, արտադրել էին 753,805 ու ճարպ: Դրանից 245610 ու. արտադրանքը կամ մեկ երրորդը բաժին էր ընկնում Նախիչեվանի 271 բանվոր ունեցող տասներկու սալղաններին⁷⁹:

Ճարպահալ գործարաններում մորթվում ու մշակվում էր հայկական գաղութի մանր եղջյուրավոր անասնապահությանը զբաղվող տնտեսատերերի ոչխարը, սակայն ճարպի հումքի մեծ մասը ստացվում էր դերսից: Դոնի տափաստաններում, մասնավորապես անասուններով առավել հարուստ Հյուսիսային Կովկասում ճարպատու ոչխարի ամբողջ հոտեր էին պահում: Նրանք աշնանը տասնյակ հազարների հասնող մանր եղջյուրավոր անասուններ քշում էին Նոր Նախիչևանի սալղանները: Ցավոք, ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել Նախիչևանի գործարաններում մորթվող ոչխարի գլխաքանակի վերաբերյալ: Հայկական գաղութի ճանաչված գործիչներից Հ. Պապասինյանը և ուրիշներ նշում են, որ Նախիչևանի սալղաններում տարեկան մորթվում էր շուրջ 500—600 հազար գլուխ ոչխար⁸⁰: Գործարաններում արտադրված ճարպի դրամական ար-

78 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, թ. 154, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, г. 1873, д. 186, л. 31, оп. 223, г. 1885, л. 174, л. 27. ГАРО, ф. 91, оп. 4, л. 78, л. 1.

79 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, л. 169, г. 1871, л. 51, 63.
80 «Նոր դար», 1888, № 126:

76 «История Донского края», Ростов-на-Дону, 1971, с. 94—95.
77 «Նոր դար», 1888, № 126:

ժեքը հնարավորություն է տալիս թեկուզ մոտավոր ձևով գաղափար կազմելու այնտեղ մորթվող ուշխարի քանակի վերաբերյալ:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին մեկ ուշխարից ստացված ճարպի դրամական արժեքը կազմում էր 2, լավագույն դեպքում 2 ո. 50 կոպ.: 1903 թ. նոր նախիջևանի գործարանները արտադրել են 715 000 ո. ճարպ: Նշանակում է մորթվել է վիթխարի քանակի, 300 հազարից ոչ պակաս մանր եղջյուրավոր անասուն:

Ճարպի հումքի հիման վրա հիմնվում են մոմ, ավելի ուշ նաև օձառ արտադրող ձեռնարկություններ: Մոմի արտադրությունը կատարվում էր երկու-երեք, լավագույն դեպքում հինգ արհեստավորական բնույթի գործատներում, ուր աշխատում էին մեկ կամ երկու բանվոր: Մոմի ամենից ավելի մեծաքանակ արտադրանքը եղել է 1879 թ., երբ ճարպամոմի 12 բանվորներով աշխատող հինգ ձեռնարկությունները տվել են 21.350 ուրբլու արտադրանք⁸¹: Մյուս տարիների արտադրանքը, սովորաբար չէր անցնում ութ հազար ուրբլուց:

Հետագայում ճարպամոմին զուգահեռ, թեկուզ և շնչին քանակով սկսվում է նաև մեղրամոմի արտադրությունը: 1903 թ. գործում էր մեղրամոմի մի փոքր ձեռնարկություն, որը տալիս էր երկու հազար ուրբլու արտադրանք⁸²: XX դարի սկզբներից էլեկտրական լուսավորության անցնելը կասեցրեց մոմի արտադրության ընդլայնումը, նրա հեռանկարային զարգացումը:

Օձառի գործարանային արտադրությունը հիմնվել է համեմատաբար ուշ, 19-րդ դ. 70-ական թվականներին, սակայն արագորեն աճել, ընդարձակվել է: 1879 թ. օձառի երկու ձեռնարկությունները տվել են 20 400 ո., իսկ 1886 թ. 50 000 ուրբլու արտադրանք⁸³: 1903 թ. օձառի սրղեն յոթ գործարանները թողարկում էին 260 000 ո. արտադրանք⁸⁴:

Բրդավից ձեռնարկությունները, որոնց թիվը թեև մեծ չէր և հասնում էր հինգ-վեցի, տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեին: Գոնի գետափին հիմնած այդ գործարաններում բուրդը նախնական մշակման էր ենթարկվում, լվացվում, մաքրվում և տեսակավորվում: Լվացման ընթացքում բրդի բաշը խիստ պակասում էր, սակայն դրա փոխարեն լավանում էր որակը, կրկնակի շափով բարձրանում գինը: Բրդի լվացումը ժանր ու աշխատատար գործ էր: Այն կատարվում էր ձեռքով, դրա հա-

81 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, д. 221, л. 35.

82 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

83 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, д. 221, л. 35, оп. 223, д. 175, л. 47.

84 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

մար էլ աշխատողների քանակը մեծ էր: Յուրաքանչյուր գործարանում բանվորների թիվը հասնում էր 150—200-ի: Հիմնականում աշխատում էին կանայք:

Բրդավից ձեռնարկություններից միայն Մելքոնով-Սոզոկով արտադրական-առևտրական հայտնի ֆիրման անցել էր բրդի շոգեմեքենայական մաքրման: Բրդի մշակման արտադրությունը շահավետ գործ էր: Բավական է նշել, որ 1903 թ. նոր նախիջևանի 84 գործարանների ու ֆաբրիկաների մեջ ամենից ավելի բարձր արտադրանքը (900 000 ուրբլու) տվել են հինգ բրդավից ձեռնարկությունները:

Պաշտոնական տվյալների համաձայն, նոր նախիջևանի բրդավից ձեռնարկություններում մաքրվում և տեսակավորվում էր տարեկան շուրջ 300 հազար փութ բուրդ: Ռուսաստանի բրդի արտադրության հիմնական կենտրոնը, ուր արտադրանքը հասնում էր վիթխարի չափերի, համարվում էր Ռոստովը⁸⁵: XIX դարի վերջերից Ռոստովը և նախիջևանը արտադրական—տնտեսական մի ամբողջություն էին կազմում: Այդ պատճառով էլ հաճախ «Ռոստով քաղաք» հասկացողության մեջ մտնում էր նաև նոր նախիջևանը: Այստեղ բրդի արտադրությունն ավելի էր զարգացած, քան Ռոստովում: Հետևաբար ամբողջ երկրի բրդի արտադրության մեջ նշանակալից էր նաև նախիջևանի դերը:

Նախիջևանում կազմակերպվում է նաև բրդի շոգեներկման արտադրություն⁸⁶:

գ) Կաշեգործությունը հայերի հնից եկող ավանդական զբաղմունքներից է եղել: Տակավին Ղրիմի թերակղզում բնակվելու ժամանակ, Գոնի ափերին հաստատվելու առաջին տասնամյակներին, ինչպես նաև հետագայում հայ զանգվածը լայնորեն զբաղվում էր կաշեգործական արհեստներով: Այդ հիմքի վրա էլ առաջացավ կաշվի գործարանային արտադրությունը: Ճարպահալ գործարաններում և սպանդանոցներում մորթվող անասունների կաշին առատ հումք էր արտադրության այս ճյուղի առաջադիմության համար:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ կաշեգործությունը ետեֆորմյան շրջանում նկատելի զարգացում չապրեց: Գործարանների թիվը երկուսից չավելացավ, իսկ ամենաբարձր արտադրանքը չանցավ 50 հազար ուրբլուց (1886)⁸⁷: 1903 թ. կաշվի երկու գործարանները տալիս էին ընդամենը 20 հազար ո. արտադրանք⁸⁸, կամ 1862 թ. մակարդակից (21000

85 «Ежегодник департамента земледелия», СПб., 1910, с. 469.

86 «Сборник области Войска Донского статистического комитета», вып. III. Новочеркасск, 1902, с. 100.

87 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1887, д. 175, л. 47.

88 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

ուրբու) ցածր⁸⁹, իսկ 1815 թ. արտադրությունից (17 500 ուրբու)⁹⁰ միայն մի փոքր ավել արտադրանք:

Դա բացատրվում է նրանով, որ կաշեգործությունը հայկական գաղութում խարսխված մնաց արհեստագործական-տնայնագործական հիմքի վրա: Այդ տարիներին Պետերբուրգում և Մոսկվայում գործում էին ժամանակի առաջավոր տեխնոլոգիայի հիման վրա կառուցված կաշեգործական խոշոր ձեռնարկություններ: Վերջիններս կլանում էին կաշվի հումքը, բարձրորակ կաշի արտադրում և շուկայից դուրս մղում մանր ձեռնարկությունների ցածրորակ արտադրանքը:

դ) Աղյուսի, կղմինդրի արտադրությունը կապված լինելով շինարարության պահանջների հետ, բնականաբար, հիմնվել է գաղութի սկզբնավորման առաջին տասնամյակներում: Հետագայում շինարարության ծավալման հետ մեկտեղ սատիճանաբար ընդարձակվել է արտադրությունը: Կավահողից ստացվող շինանյութերի այս ճյուղի արտադրությունը լայն առումով շուկայական նպատակներ չի հետապնդել: Այն արտադրվել է տեղի բնակչության կարիքները բավարարելու համար, կամ էլ սպառվել է արտադրության մոտակա բնակավայրերում: Այդ պատճառով էլ աղյուսի և կղմինդրի արտադրությունը տեղական ու կայուն բնույթ է կրել:

Հատկանշական է, որ հայկական գյուղերը, բացառությամբ փոքր Սալայի, ունեցել են աղյուսի սեփական գործարաններ⁹¹ և ազատ են եղել այն ձեռք բերելու համար Նոր Նախիջևան մեկնելու անհրաժեշտությունից:

Աղյուսի արտադրությունը հետևողականորեն ընդարձակվել է: Սակայն կղմինդրի արտադրությունը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում աստիճանաբար նվազել է՝ շենքերի տանիքների կղմինդրը հաճախ թիթեղով փոխարինելու հետևանքով: 1863 թ. աղյուսի 9 գործարանները թողարկել են 57.560 ուրբու, իսկ 1884 թ. արդեն տասնմեկ գործարանները 98.500 ուրբու արտադրանք: Կղմինդրի արտադրությունը 1863 թ. հասել է 4,500 ուրբու, իսկ քսան տարի անց ոչ թե բարձրացել, այլ իջել է 610 ուրբու⁹²:

Չուգահեռաբար գործել, սակայն ավելի սահմանափակ քանակի արտադրանք են տվել կրի և հախճաասալի ոչ մեծ թվով ձեռնարկությունները: 1863 թ. կրի արտադրանքը եղել է 12.540 ուրբու, իսկ հախճաասալի-

նր՝ 1286 ուրբու: Քսան տարի հետո՝ 1884 թ. կրի արտադրանքն իջել է 2 000 ուրբու, իսկ հախճաասալինը՝ բարձրացել, հասել է 32500 ուրբու⁹³: Թեև աղյուսի, կղմինդրի, կրի արտադրանքի դրամական գումարը բարձր չէր, սակայն արտադրանքի քանակը մեծ էր, ուղղակի գները բավականին ցածր էին:

ե) Մխախտի արտադրությամբ Դոնի հայերը սկսել են զբաղվել միայն անցյալ դարի կեսերից: Չորս-հինգ հայ վաճառական արդյունաբերուհներ հիմնել էին իրենց ֆաբրիկաները: Այնտեղ ստացվում էր գերազանցապես թուրքական մինչև հինգ տեսակի ծխախոտ: Արտադրանքը, ելնելով դրամական արժեքից, փոքր չէր: Նոր Նախիջևանի ծխախոտի ֆաբրիկաներում 1863 թ. արտադրվել է 20,969 ուրբու, 1873 թ. 107, 629 ուրբու, իսկ 1886 թ. 275 հազար ուրբու ծխախոտ⁹⁴: Հումքը ստացվում էր Հյուսիսային Կովկասից, մասամբ՝ արտասահմանից:

XX դարի սկզբներից Նոր Նախիջևանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերությանը վերաբերող փաստաթղթերում չենք հանդիպում հիշատակությունների ծխախոտի արտադրության մասին: Արտադրության այդ ճյուղը, հավանաբար, վերանում է, չդիմանալով Ռոստովի խոշոր ֆաբրիկաների մրցակցությանը: Ռոստովում ծխախոտի արտադրությունն անհամեմատ ավելի զարգացած էր, այնտեղ կային լայն ճանաչում ունեցող ծխախոտի մի քանի խոշոր ֆաբրիկաներ:

Հայ խոշոր արդյունաբերողները ևս իրենց ձեռնարկությունները հիմնում էին Ռոստովում: Դրանցից էր 1853 թ. հիմնված Հ. Ս. Քուշնարյանի՝ Ռուսաստանում և արտասահմանում ճանաչում գտած ծխախոտի ֆաբրիկան: Մխախտի պահանջարկի շնորհիվ Հյուսիսային Կովկասում ծխախոտագործությունը ծավալվում և դառնում է տեխնիկական այդ կուլտուրայի արտադրության հիմնական օջախ:

1899 թ. ստեղծվում է «Հ. Ս. Քուշնարյան ընկերությունը», որի կապիտալը հասնում էր 1,500 000 ուրբու: Ֆաբրիկան արդեն տեղավորված էր չորս հարկունի տեխնիկապես հագեցված շենքում: Ֆաբրիկայում աշխատողների թիվը հասնում էր 1500 բանվորի: Մխախտի հումքը ստացվում էր Թուրքիայից, Արևմտից, Բեսարաբիայից, Կովկասից: Արտադրանքը լայն սպառում էր գտնում ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ արտասահմանում՝ Ճապոնիայում, Մանչուրիայում, Չինաստանում և այլ երկրներում: Ֆաբրիկան տալիս էր մեծ պարգևների ու մրցանակների արժանացած բարձրորակ արտադրանք: «Քուշնարյան» ֆաբրիկայի ծխախոտը 1880 թ. արժանացել էր Մոսկվայի համառուսական ցուցա-

89 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, г. 1863, д. 63, л. 94.

90 Նույն տեղում, ց. 11, գ. 134, թ. 408:

91 «Алфавитный список населенных мест области Войска Донского», с. 59, 281, 561, 633.

92 2499U, ք. 139, գ. 156, թ. 154, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1885,

д. 174, л. 27.

93 Նույն տեղում:

94 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, д. 186, л. 31, оп. 223, д. 175, л. 47.

հանդեսի ոսկե մեդալի, Եվրոպայի գիտական ընկերության Փարիզի 1863 թ. առաջին կարգի ոսկե մեդալի: Բարձրագույն պարգևների էր արժանացել Չիկագոյի (1893) և Անտվերպենի (1894) համաշխարհային ցուցահանդեսներում⁹⁵:

Հ. Քուշնարյանը երևելի դեմք էր ուսական առևտրաարդյունաբերական աշխարհում, հասարակական, բարեգործական բազմաթիվ միջոցառումների մասնակից, այդ թվում նաև հայկական գաղութում:

բ) Օդու և գինու արտադրության ծաղկուն շրջանը եղել է XIX դարի առաջին երկու տասնամյակները, երբ արտադրանքը հասնում էր մինչև 30 հազար դուլի: Հետագայում արտադրության այս ճյուղը հետին պլան մղվեց և գրեթե դուրս եկավ շրջանառությունից: XX դարի սկզբներից նրան փոխարինելու եկավ տեխնիկական նպատակներով թողարկվող սպիրտի արտադրությունը: 1882 թ. Եկատերինոսլավի նահանգապետի տարեկան հաշվետվություններում նախիջևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների թվում հիշատակվում է գինու մեկ գործարան, որը տալիս էր ընդամենը 5500 ո. արտադրանք⁹⁶:

1903 թ. քաղաքն ուներ օդու, գերազանցապես սպիրտի թորման քսան բանվորով աշխատող մեկ ձեռնարկություն, որը տալիս էր 200 հազար ուրբլու արտադրանք⁹⁷:

է) Ալեքսանդրյան համար կային բոլոր նպաստավոր պայմանները: Ծակավին կայսերական շնորհագրով հայերին Դոն գետում և Ազովի ծովում ձկնորսությանը զբաղվելու լայն հնարավորություն էր տրվել: Մինչև XIX դարի 40-ական թվականները ձկնորսությունը լայն ծավալ էր ընդունել և դարձել եկամտաբեր կարևոր աղբյուր: Հետագայում ձկնորսությունը վարզացավ Ռոստովում, իսկ նախիջևանում գրեթե դադարեցին զբաղվել արտադրության այդ ճյուղով: 1863 թ. Նոր Նախիջևանի շորս ձեռնարկությունները տալիս էին 5340 ո. ձուկ, 1870 թ. 4270 ուրբլու, իսկ 1880 թ. 3335 ուրբլու արտադրանք: Հետագայում վերանում է արդյունաբերական ձկնորսությունը: XX դ. սկզբներից գործում էր միայն մեկ ձեռնարկություն, այն էլ արտադրում էր խիստ սահմանափակ քանակի, ընդամենը 2—3 հազար ուրբլու շորացրած ձուկ՝ ձկնապուխտ⁹⁸:

բ) Մակարոնի արտադրությունն, ինչպես նաև հացահատիկից ալյուր ստանալու համար շոգեհաղացներին անցնելը կատարվում է XIX դ. երկրորդ կեսին: Նախիջևանում կար մակարոնի մեկ գործարան, որը 1862 թ. տվել է 24 750 ուրբլու, 1882 թ. 4000 ուրբլու արտադրանք: 1903 թ. գործարանների թիվը մեկով ավելացել է և արտադրանքն էլ հասել է 100 հազար ուրբլու⁹⁹:

XX դարի սկզբներից բավական ծավալուն շափերով սկսվում է նաև հրուշակեղենի արտադրությունը: 1880-ական թվականներին երևան են գալիս շոգեհաղացները: Նախիջևանն ուներ երկու շոգեհաղաց, որոնք թողարկում էին մինչև 200 հազար ուրբլու ալյուր: Հետագայում հայկական գյուղերում ևս հիմնվեցին շոգեհաղացներ, որոնց կողքին, սակայն, պահպանվում էին հնից եկող և ավելի մեծաքանակ քամաղացները:

թ) Բամբակեղենի արտադրությունը 1863 թ. հասնում էր 35 500 ուրբլու, 1880-ական թվականներին կրկնակի շափով իջնում է արտադրանքը, սակայն հետագայում նորից բարձրանում և հասնում մինչև 123 հազար ուրբլու¹⁰⁰:

Բամբակեղենի արտադրությանը կից հիմնվում են նաև ներկատներ, ուր տարեկան 15—20 հազար ուրբլու էտորեղեն էր ներկվում:

1880-ական թվականներից Նոր Նախիջևանում էր գտնվում նավերի վերանորոգման գործարանը, ուր աշխատում էր հինգ հարյուրից ավելի բանվոր:

Արդյունաբերության վերոհիշյալ ճյուղերից զատ կային նաև սննդի և կենցաղային իրերի արտադրության փոքր կարողության բազմաթիվ ձեռնարկություններ:

Արդյունաբերության առանձին ճյուղերին ծանոթանալու հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է բերել ընդհանրացնող տվյալներ տնտեսության այս կարևոր բնագավառի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու, նրա զարգացման օրինաչափություններին հետևելու համար:

Աղյուսակից երևում է, որ Նոր Նախիջևանում արդյունաբերությունը նշանակալից ծավալ ուներ: Նկատի պետք է առնել, որ աղյուսակում չի արտացոլվել արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի արտադրանքը: 1903 թ. տակ նշված են արտադրության հիմնական ավանդական ճյուղերը, իսկ երշիկեղենի, հրուշակեղենի, թղթի, քիմիական և այլ գործարանների ու ֆաբրիկաների արտադրանքը չի արտացոլվել: Այդ ժամա-

⁹⁵ «Записки Ростовского на Дону общества истории, древностей и природы», т. II, Ростов н/Д, 1914, с. 261—264.

⁹⁶ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1883, д. 91, л. 39—40.

⁹⁷ ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

⁹⁸ ՀԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, ք. 154; ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, д. 169, л. 51; оп. 70, д. 229, л. 43.

⁹⁹ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, д. 63, л. 94—95; ф. 1284, оп. 223, д. 91, л. 39—40; ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

¹⁰⁰ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, д. 63, л. 94—95. ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78.

	1863 թ.			1884 թ.			1903 թ.		
	գործարանների թիվը	արտադրանքի գրամական գումարը ուղիներով	բանվորների թիվը	գործարանների թիվը	արտադրանքի գրամական գումարը ուղիներով	բանվորների թիվը	գործարանների թիվը	արտադրանքի գրամական գումարը ուղիներով	բանվորների թիվը
Ճարպահալ	9	347,830	— 13	590,400	566	9	715000	570	
Բրդալվաց	—	—	—	—	—	5	900000	995	
Կաշեգործության	1	24,570	— 1	15000	4	2	20000	32	
Աղյուսի	9	57,500	— 11	98500	293	11	120000	567	
Կղմիկների	1	4,500	— 2	610	5	—	—	—	
Հախճասալի	1	1,280	— 2	32500	5	—	—	—	
Մխախոտի	3	20,909	— 2	247732	158	—	—	—	
Ձկնորսության	4	5,340	— 2	1908	22	1	2000	16	
Մակարոնի	1	18,350	— 1	40000	33	2	100000	126	
Բամբակեղենի	7	57,240	— 5	22800	17	4	123000	63	
Շոգեհագացներ և ջրաղացներ	—	—	— 2	62000	30	—	—	—	
Օճառի	—	—	— 2	31000	7	7	260000	187	
Մոմի	5	8580	— 1	800	1	1	2000	5	
Նավերի վերանորոգման	—	—	— 1	400000	519	5	385000	542	
Կրի	3	12,540	— 1	2000	7	4	13000	39	
Յղու և զինու	—	—	— 1	1305	25	1	200000	26	
	44	558639		1,545655	1692	52	2940000	3168	

նակ նախիջևանում կար 3 600 բանվոր ունեցող 84 գործարան, որոնք տալիս էին 3,129200 ուղբլու արտադրանք¹⁰²;

Նոտեֆորմյան քսան տարվա ընթացքում արդյունաբերական արտադրանքն ավելացել է 2,7, իսկ քառասուն տարում ավելի քան 5,5 անգամ: Երկրորդ քսանամյակում՝ 1884—1903 թթ. կրկնապատկվել են արդյունաբերական արտադրանքը, բանվորների թիվը և կարելի է ասել, գործարանների քանակը: Դա զարգացման բավական բարձր ցուցանիշ է:

¹⁰¹ Սույն աղյուսակը, ըստ հաջորդական տարիների կազմվել է հետևյալ աղբյուրների հիման վրա. ԶԿՊՊԱ, ք. 139, գ. 156, թ. 154. ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, д. 174, л. 27. ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

¹⁰² ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

Մ. Նալբանդյան

Նոր Նախիջևանի Արդուհայտ վարդը

Նոր Նախիջևանն արդյունաբերության հետևողական աճից ու մասնագիտացումից զատ, արդյունաբերության ընդհանուր ծավալով, համախառն արտադրանքի քանակով երկրամասի կարևոր կենտրոններից մեկն էր հանգիստանում: 1880-ական թվականներին Ռոստով քաղաքի արդյունաբերության արտադրանքը, կլորացրած թվերով, հասնում էր 13,5 մլն ռ., Եկատերինոսլավինը՝ 1,700 հազարի, իսկ Նախիջևանինը՝ 1,5 մլն ռուբլու: Նահանգի մյուս քաղաքների ֆաբրիկագործարանային արտադրանքը չէր մոտենում անգամ մեկ միլիոն ռուբլու: Ռոստով քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքի առյուծի բաժինը՝ շուրջ 12 մլն ռուբլին գոյանում էր ծխախոտի ֆաբրիկաներից, որոնցում, ինչպես նկատեցինք, ծանրակշիռ էր հայ արդյունաբերողների դերը:

Այսպիսով, ոչ միայն 1860—70-ական, այլ անգամ 80-ական թվականների վերջերին Նոր Նախիջևանն իր արտադրանքով, Ռոստովից ու Եկատերինոսլավից հետո հահանգի երրորդ խոշոր քաղաքն էր:

Ամենեկին պատահական չէ, այլ ընդհակառակը հատկանշական է, որ Վ. Ի. Լենինը «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» իր նշանավոր աշխատության մեջ եվրոպական Ռուսաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության կարևորագույն կենտրոնների շարքում նշում է նաև Դոնի Նախիջևան, Նովոչերկասկ և Ռոստով քաղաքներին¹⁰³:

Հարավային Ռուսաստանի, մասնավորապես Դոնի ավազանի արդյունաբերության զարգացման առանձնահատկությունները ակնհայտ կերպով դրսևորվում են Նոր Նախիջևանում: Ինչպես արդեն նկատեցինք արտադրության առանձին ճյուղերին անդրադառնալիս, այնտեղ զարգանում էր գյուղատնտեսական արտադրանքը վերամշակող արդյունաբերությունը: Դրա, մասնավորապես որոշ ճյուղերի (ճարպի, բրդի և այլն), արտադրության մեջ Դոնի հայերի մասնագիտացումը լայն ճանաչում էր գտել:

Ռոստովն աստիճանաբար դառնում էր ծխախոտի, ալրաղաց, մեղաղաձուլական, քիմիական և զարգացման առավել մեծ հեռանկարներ ունեցող արտադրության ուրիշ ճյուղերի կենտրոն: Այնտեղ զարգանում էր խոշոր, իսկ հայկական զաղութում տարածում էր գտել մանր ու միջին արդյունաբերությունը: Երկու հարևան քաղաքների մասնագիտացման առանձնահատկությունները պարզորոշ երևում են թեկուզ այդ քաղաքների արդյունաբերական ձեռնարկությունների, նրանցում աշխատող բանվորական ուժի և արտադրանքի համեմատության դեպքում: 1870 թ.

¹⁰³ Վ. Ի. Լենին, ԵՃ, հ. 3, էջ 771:

Նախիջևանում կար 35 փոքրածավալ ձեռնարկություն, որոնցում աշխատում էր 460 բանվոր: Այդ գործարանները տարեկան թողարկում էին 412 հազար ուրբու արտադրանք: Ռոստովի 48 գործարանները, որտեղ զբաղված էր 922 բանվոր, տալիս էին ավելի քան 1,851 հազար ուրբու արտադրանք¹⁰⁴: Այսպիսով, թեև Ռոստովում գործարանների քանակը Նախիջևանի ձեռնարկություններից ավել էր ընդամենը մեկ քառորդով, բանվորների թիվը կրկնակի, սակայն արտադրանք տալիս էր 4,5 անգամ ավել:

Մեկ տասնամյակ անց՝ 1880 թ. նոր Նախիջևանում գործարանների թիվը թեև մեկով ավել էր, սակայն Ռոստովի արդյունաբերական ձեռնարկությունները տալիս էին 8 անգամ ավել արտադրանք¹⁰⁵: Նման համամասնությունը պահպանվեց և ավելի ու ավելի որոշակի դարձավ հետագա տասնամյակներում:

Դոնի հայկական գաղթօջախն իր ներփակ կյանքով ու համեստ հնարավորություններով ի վիճակի չէր խթանելու խոշոր արդյունաբերության զարգացումը: Այդ պատճառով էլ ոչ միայն օտարազգի, այլև գաղութի հայ խոշոր առևտրաարդյունաբերողներն իրենց կապիտալները ներդնում և ձեռնարկություններն ու գրասենյակները հիմնում էին տնտեսական-արդյունաբերական անհամեմատ ավելի լայն պայմաններ ընձեռող վայրերում, մասնավորապես Ռոստովում, մասամբ նաև խոշոր այլ քաղաքներում:

Ռոստովի վերելքը, նրա՝ որպես հարավային Ռուսաստանի արդյունաբերական և առևտրական խոշոր կենտրոնի, երկրամասի մյուս քաղաքներից աստիճանաբար տարանջատվելն ու առաջընթացը նկատելի են դառնում տակավին XIX դ. կեսերից: Այս շրջանից էլ, ի թիվս այլոց, սկսվում է հայկական գաղթօջախի խոշոր ձեռնարկատերերի հոսքը դեպի հարևան Ռոստով քաղաքը: Այդ տեսակետից բնորոշ է մեզ արդեն ծանոթ Ն. Քուշնարյանի օրինակը: Նա, ինչպես ասվեց, 1853 թ. ծխախոտի իր Ֆարբիկան հիմնադրեց ոչ թե Նախիջևանում, այլ Ռոստովում: Տեղի առևտրատնտեսական կյանքի ընդհանուր ոլորտում, Ֆարբիկան այնքան ընդարձակվեց, որ արդեն XX դ. սկզբներին ավելի շատ արտադրանք էր տալիս, քան նոր Նախիջևանի ամբողջ արդյունաբերությունը միասին վերցրած:

Հետևաբար, իրավացի չեն այն մասնագետները, որոնք երկու քաղաքների անհավասարաչափ զարգացումը բացատրում են սոսկ երկա-

թուղազիծը Ռոստովի միջով անցկացնելու հանգամանքով: Նախ՝ Ռոստովի վերելքն սկսվել էր երկաթուղազիծը կառուցելուց մի քանի տասնամյակ առաջ: Դրանից բացի երկաթուղին քաղաքի արդեն սկսված առաջընթացին նոր թափ հաղորդեց միայն:

Դոնի հայերը, եթե համաձայնություն տային և երկաթուղու գիծը անցկացվեր նոր Նախիջևանի միջով, միևնույն է Ռոստովը չէր կարող մնալ առանց երկաթուղու: Քաղաքի առևտրաարդյունաբերական շերտերի պահանջով Ռոստովը օժանդակ գծով կմիացվեր կենտրոնական երկաթուղուն: Նման պայմաններում նոր Նախիջևանի զարգացումն ավելի դյուրին և թերևս ավելի ծավալուն ընթացք կունենար, սակայն երկաթուղին չէր կարող փոփոխել երկրամասի, մասնավորապես երկու քաղաքների արդեն ուղենշված զարգացման ընթացքը:

Ի վերջո, եթե մի պահ ընդունելու լինենք, որ Ռոստովի փոխարեն նման արագ զարգացում ապրեր նույն պայմաններում գտնվող նոր Նախիջևանը, ապա պետք է հաշտվել այն մտքի հետ, որ հայ համայնքը կղաղաբեր գոյություն ունենալ: Երկաթուղու առկայությունը, խոշոր արդյունաբերության և առևտրի զարգացումը բնակչության այնպիսի երթևեկ ու ներհոսք կստեղծեր, որ գաղութը կարճ ժամանակում կկորցնեիր իր ազգային նկարագիրը և կուլ կգնար շրջապատին: Դա այնքան հասկանալի մի իրողություն էր, որ դժվար է ենթադրել, թե այդ հանգամանքը չէին ըմբռնում տեղի հայ գործիչները: Հետևաբար նոր Նախիջևանը երկաթուղուց հեռու պահելու մեջ նախանձախնդիր գաղութի աչքի ընկնող դժմբերը առաջնորդվում էին ոչ թե և ոչ այնքան տնտեսական շահավետության, որքան Դոնի հայ հասարակության ներփակ կյանքն ու ազգային նկարագիրը պահպանելու ձգտումով:

Այլ խնդիր է, թե որքանով էին նրանք կարողանում ճիշտ ըմբռնել նոր շրջանի հասարակական-տնտեսական զարգացման ընդհանուր միտումները:

* * *

Արտադրության մյուս ճյուղերի մասին մեր պատկերացումները լրիվ ու ամբողջական չեն լինի, եթե թեկուզ համառոտակի շանդրադառնանք արհեստագործությանը: Դա անհրաժեշտ է մանավանդ այն պատճառով, որ գաղութի պատմության առաջին, նախառեֆորմյան փուլում արհեստները երևան են եկել բավականաչափ զարգացած ձևով, իսկ արհեստագործական արտադրանքն էլ էական նշանակություն է ունեցել ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Անշուշտ, ապրանքադրամական հարաբերությունների ծավալումը, արդյունաբերության և առհասարակ կապիտալիստական հարաբերու-

¹⁰⁴ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, г. 1871, д. 169, л. 62.

¹⁰⁵ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 70, г. 1881, д. 229, л. 43.

թյունների զարգացումը քայքայիչ նշանակություն են ունենում արհեստագործության համար: Նոր նախիջևանի արհեստների, մասնավորապես արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համաքրությունների մասին պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ XIX դ. կեսերից արհեստագործությունն անկում էր ապրում:

1870-ական թվականներին մանր արտադրողների քայքայումն այնքան ակնբախ էր դարձել, որ Դոնի հայկական գաղութի հիմնադրման 100-ամյակի առիթով գրած աշխատության մեջ Ռ. Պատկանյանը ցավով ու ափսոսանքով է խոսում այդ մասին: «Հայը ոչ միայն երևելի վաճառական է,— գրում էր նա,— այլև երևելի արհեստավոր է. ափսոս, որ մենք արհամարհել ենք այս մեր ազգային արդյունաբեր ընդունակությունը, և նորա բոլոր շահը թողել ենք անգլիացուն, գերմանացուն և հրեաներուն»¹⁰⁶: Արհեստավորական դպրոց բացելու նրա նախաձեռնությունն ու ջանքերը բխում էին հայ արհեստագործական աշխույժ կյանքը վերականգնելու և պահպանելու նույն ձգտումից:

Ինչ խոսք, արհեստագործությունը, որպես արտադրության մի բնագավառ հատուկ է եղել միջնադարին՝ ֆեոդալական հասարակարգին: Նոր, կապիտալիստական հարաբերությունների ժամանակ նրան փոխարինելու է գալիս արդյունաբերությունը: Այդ հաջորդական փոխարինումը, սակայն, բացարձակ ձևով չպետք է հասկանալ: Կապիտալիզմի դարաշրջանում ևս արհեստները պահպանում են իրենց դերն ու նշանակությունը, անգամ զարգացում են ապրում՝ կախված կոնկրետ միջավայրից ու հնարավորություններից, արդյունաբերության զարգացման յուրահատկություններից և այլ պայմաններից:

Նոր նախիջևանում երկու հանգամանք հատկանշում և ինչ որ չափով նաև կանխորոշում են արհեստագործության վիճակն ու նրա հետագա զարգացումը: Նախ՝ հայտնի է, որ հայերի մոտ արհեստագործությունը եղել է հնից եկող, ավանդական զբաղմունք: Դոնի հայկական գաղութում արհեստները զարգացել, կատարելագործվել ու մասնագիտացել են այն աստիճան, որ մինչև XIX դ. կեսերը ժողովրդատնտեսական կյանքի կարևոր ճյուղերից մեկն են համարվել:

Արհեստագործությունը հայերի շրջանում այնքան մեծ ծավալ էր ընդունել և արմատացել կյանքում, որ չէր կարող հեշտությամբ տեղիք տալ և դադարեցնել իր գոյությունը:

Ի տարբերություն ուրիշ շատ քաղաքների, ուր խոշոր արդյունաբերության զարգացումը քայքայիչ ազդեցություն էր գործում արհեստա-

գործության վրա, Նոր նախիջևանում զարգացավ մանր արդյունաբերությունը: Հայկական գաղութում արդյունաբերությունն առաջացավ արհեստագործական հիմքի վրա: Արհեստագործական շատ արհեստանոցներ, ժամանակի պահանջներին համապատասխան, աստիճանաբար ընդարձակվելով և որոշ չափով կիրառելով մեքենայական աշխատանքը, վեր էին ածվում ֆաբրիկագործարանային մանր ձեռնարկությունների: Արդյունաբերության վիճակը ներկայացնող հիշյալ աղյուսակում ոչ քիչ թվով գործարաններ, մինչև անգամ տասի չհասնող, բանվորների փոքր թվով, արտադրության կազմակերպման տնայնագործական եղանակով, գրեթե չէին տարբերվում կամ շատ քիչ էին տարբերվում արհեստագործական գործատներից: Մեզ չպետք է շփոթեցնի այն հանգամանքը, որ դրանք նահանգապետերի տարեկան հաշվետվություններում և վիճակագրական տեղեկագրերում, հիշատակվում են ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության խորագրի տակ: Ավելին, որոշ ապարնքների, ասենք կաշվի, աղյուսի արտադրությունը կատարվում էր և՛ արդյունաբերական, և՛ արհեստագործական եղանակով: Ինչ խոսք, արդյունաբերության ծավալումը, նրա մասնագիտացումը, մանր արհեստային արտադրությունը քայքայելու հետ մեկտեղ նշանակալի ազդեցություն էր գործում վերջինիս վրա: Արհեստի մինչ այդ կարևոր համարվող տեսակներ ետին պլան էին մղվում կամ առհասարակ վերանում: Դրա փոխարեն ժամանակի պահանջին համապատասխան առաջանում էին արհեստի նոր տեսակներ և կամ առաջադիմում երկրորդական համարվող արհեստները:

Արտադրության այս ճյուղում կատարված փոփոխություններին համակողմանիորեն հասու լինելու համար աղյուսակի ձևով բերենք արհեստագործության վիճակը ներկայացնող տարբեր տարիների տվյալներ¹⁰⁷:

Աղյուսակից երևում է, որ արհեստավորների, ավելի ճիշտ արհեստագործության ասպարեզում աշխատողների (վարպետներ, բանվորներ, աշակերտներ) քանակն աճում էր: Քառասուն տարվա ընթացքում արտադրության այդ ճյուղում աշխատողների թիվը ավելացել էր 7—8 անգամ: 1863 թ. 686-ից 1903 թ. հասնում է 5300, իսկ 1905 թվականին՝ 5775 մարդու¹⁰⁸: Անգամ երկու տարվա ընթացքում նկատելի է այդ աճը:

¹⁰⁷ Աղյուսակը կազմվել է հետևյալ աղբյուրների հիման վրա. ԿԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, թ. 112. ГАРО, ֆ. 91, оп. 4, д. 81, л. 1, д. 87, л. 1.

¹⁰⁸ 1903, 1905 թթ. տակ աղյուսակից զուրս ենք թողել արհեստ համարվող, սակայն գրեթե մասնագիտական վարպետություն չզահանջող մի շարք արհեստի տեսակներ (սղոցող, տանիքադործ, հորատող, այգեգործ և այլն), այդ պատճառով արհեստավորների քանակը իրականից փոքր է արտացոլվել:

¹⁰⁶ Սյուլլով, Նոր նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Քիֆլիս, 1879, էջ 59—60:

Արհեստի անվանումը	1863			1903			1905		
	վար- պետ	բան- վոր	աշտ- կերտ	վար- պետ	բան- վոր	աշտ- կերտ	վար- պետ	բան- վոր	աշտ- կերտ
Սննդամթերք պատրաստող արհեստավորներ									
Հացագործ	3	3	—	35	65	25	40	65	25
Բուլկեղենի մասնագետ	6	15	6	16	55	10	15	60	10
Հրուշակագործ	—	—	—	10	25	10	10	25	10
Կարկանդակագործ	—	—	—	1	3	1	2	4	2
Խոհարար	—	—	—	50	—	5	15	—	5
Մսագործ	7	21	1	25	5	—	25	50	—
Հագուստ պատրաստող									
Դերձակ	9	22	6	35	110	30	35	110	30
Կոշիկակար	37	117	23	50	100	50	50	100	50
Մոդելագործ դերձակ	—	—	—	30	60	30	30	60	40
Կլիտրիկագործ	—	—	—	4	8	4	9	15	5
Մաշկագործ	32	58	34	2	30	—	4	30	—
Մորթիկագործ	—	—	—	4	8	4	4	8	5
Տնային տնտեսության իրեր պատրաստողներ									
Վառարանագործ	16	41	3	20	100	20	15	80	20
Ատաղձագործ	5	10	5	40	80	125	50	180	120
Պղնձագործ	6	6	2	10	15	10	10	15	10
Թիթեղագործ	—	—	—	10	25	10	10	25	10
Փականագործ	—	—	—	50	100	50	50	100	50
Քարտաշ	—	—	—	10	350	—	10	350	—
Դարբին	7	7	5	50	100	50	50	100	50
Կառագործ	2	19	—	5	30	10	8	50	10
Անվագործ	—	—	—	5	15	5	15	—	—
Թամբագործ	4	12	8	2	2	—	2	2	2
Տակառագործ	—	—	—	10	50	10	10	50	15
Աղյուսագործ	—	—	—	12	555	—	12	600	—
Պատաստող	—	—	—	5	10	—	5	10	—
Ապակեգործ	—	—	—	15	30	15	15	25	15
Մեփագործ	—	—	—	8	100	15	20	100	20
Այլ արհեստներ									
Պայտագործ	1	—	—	2	—	—	2	—	—
Կառուցական	32	32	—	115	—	—	117	—	—
Ժամագործ	1	—	1	3	—	—	3	—	—
Ներկարար	—	—	—	10	80	20	10	120	20
Արծաթագործ, ոսկերիչ	7	7	7	15	30	15	15	25	15
ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ ԸՆԴՈՒՄ	178	402	116	663	2201	529	673	2379	544
		686			3393			3596	

Արհեստավորների ստվարացումը տեղի էր ունենում ինչպես նույն արհեստով զբաղվողների քանակն ավելանալու, այնպես էլ արհեստի նոր ճյուղեր երևան գալու հետևանքով: Այսպես, եթե 1863 թ. պղնձագործությունում էր 14, դարբնությունում՝ 19, հյուսնությունում՝ 26, ապա քառասուն տարի անց նրանց թիվն աճում, հասնում է համապատասխանաբար 35, 200 և 245 արհեստավորի:

Որքան բազմազան էր դառնում կյանքն ու բնակչության կենցաղը, այնքան ավելանում էին արհեստները, առաջանում արհեստի նոր տեսակներ: Արխիվային վավերագրերում հանդիպում ենք օրինակ թիթեղագործ, փականագործ, ժամագործ, վարսավիր, ծեփագործ, պատաստագործ և ուրիշ արհեստավորների հիշատակման, որոնք նախկինում գոյություն չուներին: Նոր արհեստների երևան գալու հետ մեկտեղ հաճախ միևնույն արհեստը բաժանվում էր առանձին ճյուղերի: Նախկինում գոյություն ունեցող հացթուխի մասնագիտությունից 1860-ական թվականներին, որպես ինքնուրույն արհեստ առանձնանում է բուլկեղեն պատրաստելու մասնագիտությունը: Հետագայում ինքնուրույն արհեստ են դառնում հրուշակեղեն, ոլորուն քաղցրահաց (крендельщик), քաղցրաբլիթ (пряничник) պատրաստելը: Նույն եղանակով կոշիկակարի արհեստից առանձնանում են մաշուկարի, մորթեգործի մասնագիտությունները:

Արհեստների բազմանալու և մասսայական դառնալու հետ մեկտեղ նկատվում է նաև արհեստին տիրապետելու մասնագիտական հմտության նվազում: Առանձին դեպքերում անգամ զբաղմունքը շփոթվում է արհեստի հետ: Այսպես, հողափորի, այգեգործի, բանջարաբույծի, ավազ կամ կավահող տեղափոխողի աշխատանքն ավելի շատ զբաղմունք է բան արհեստ: Նման աշխատանք կատարելու համար հատկապես մասնագիտանալու, արհեստին տիրապետելու անհրաժեշտություն չէր զգացվում: Այդ պատճառով էլ այդ զբաղմունքների գծով աշակերտներ, որոնք պետք է հմտանային մասնագիտությանը տիրապետելու մեջ և վարպետ դառնային, չէին պահվում: Արհեստ և զբաղմունք հասկացությունները շփոթելու հետևանքով արհեստավորների քանակը արհեստականորեն մեծ է ցույց տրվում: 1905 թ. նոր Նախիջևանի ամբողջ բնակչությունը հասնում էր 30,339 մարդու, որից 5775 հոգին արհեստավորներ էին: Ստացվում է, որ բնակչության մեկ հինգերորդ մասը զբաղվում էր արհեստագործությամբ, որն, ինչ խոսք, անհավանական է: Դրանի հայկական գաղութում իր ապրած ժամանակաշրջանի արհեստների մասին խոսելով, Ս. Շահազիզը գրում է. «Հին արհեստները՝ պայտառությունը, դարբնությունը, զինագործությունը, թաղիքագործությունը, գրակագործությունը, ատաղձագործությունը, դերձակությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, կլայեկագործությունը, կղմինդրագործությունը, հացագործու-

թյունը, համետագործությունը և մյուսները համարյա թե վերացել կամ վերանալու վրա են, այնպես որ կարելի է համարձակապես ասել, թե նախիջևանցոց մեջ ներկայումս ոչ արհեստներ և ոչ արհեստավորներ կան»¹⁰⁹։

Վերևում արհեստագործության մասին մեջբերված փաստերից պարզորոշ երևում է, որ ճիշտ չեն վաստակաշատ գիտնականի հետևությունները։ Նախ՝ իր կարծիքով վերացող արհեստների մի մասը (հացագործություն, դերձակություն և այլն) ոչ միայն չէին անհետանում, այլև ավելի լայն տարածում էին ստացել (տե՛ս ազդուսակ № 3)։ Դրանից զատ նա անտեսում է կյանքի պահանջներից բխող արհեստի նոր տեսակների երևան գալը, նրանց առկայությունը։

Իրավացի է Ա. Հովհաննիսյանը, թեպետև հին արհեստների վերացման հարցում ինքն էլ որոշ չափով չափազանցություն մեջ է ընկնում, երբ Ե. Շահագիրի սույն տեսակետի մասին գրում է. «Իհարկե, չափազանցություն է ասել, թե XX դարի սկզբներին հայերի արհեստներն ու արհեստագործությունն արդեն իսկ վերացած էին քաղաքում։ Դարբինները, փականագործները, ատաղձագործները, կոշկակարները, ոսկերիչները, արծաթպանները և գդակագործներն այդ պահին մեծ մասով տակավին հայերն էին։ Խնդիրն այն է, սակայն, որ անհետանում էր հին, ասիական արհեստագործությունը, որի տեղը բռնում էին արտադրական նոր եղանակներ ու ձևեր պահանջող արհեստները»¹¹⁰։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Դոնի հայկական գաղութին այնքան բնորոշ արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համքարությունների մասին աղբյուրներում վկայությունների չենք հանդիպում։ Հավանական է, որ նրանք թուլացել և այն աստիճան կորցրել էին իրենց վաղեմի նշանակությունը, որ որևէ գրավոր հետք չեն թողել։

Համքարությունների փոխարեն արհեստավորական կյանքը կազմակերպելու որևէ օրգան ստեղծելու պահանջ էր առաջանում։ 1877 թ. Նոր Նախիջևանի մի խումբ արհեստավորներ գրավոր դիմում են քաղաքապետին։ Նրանք վերջինիս իրազեկ էին պահում, որ արհեստավորների թիվն ավելացել, հասել է 300 հոգու, և խնդրում էին իրենց աշխատանքը լավ կազմակերպելու համար ստեղծել արհեստավորական վարչություններ, որպիսիք կան մյուս քաղաքներում։ Քաղաքապետի միջնորդությամբ նկատերինսուլավի նահանգային վարչությունը հանգամանալից տեղեկություններ ստանալով արհեստների տեսակների, վարպետների ու աշակերտների մասին տալիս է իր նախնական համաձայնությունը։ Ներ-

քին գործերի մինիստրությունը, սակայն, նկատի առնելով, որ ուրիշ քաղաքներում էլ նման պահանջներն ընթացք չեն ստանում, բացասական վճիռ է կայացնում¹¹¹։

Նոր Նախիջևանի արհեստավորները, իրենց իրավունքներն ու շահերը պաշտպանող առանձին վարչություն ունենալու անհրաժեշտությունը մշտապես զգում ու պարբերաբար բարձրացնում էին այդ հարցը։ Դերձակ արհեստավորները, որոնք գյուղական և դրսի շուկաների համար արտադրում էին հսկայական քանակի սպրանք, նեղվում էին վաճառականների կողմից։ Ժամանակին նրանք դիմել են վերադաս իշխանությանը՝ իրենց համքարությունը մոստովի արհեստագործական վարչության կազմի մեջ մտցնելու համար։ Հարցը դրական ընթացք է ստանում։

1907 թ. արհեստագործական վարչությունը առաջարկում է Նախիջևանի տակավին իր գոյությունը պահող դերձակների համքարության ավագին՝ բոլոր դերձակներին ընդգրկել համքարության մեջ, կատարել վարպետների, ենթավարպետների և աշակերտների լրիվ հաշվառում։ Այն դերձակները, որոնք չունեն վարպետի կոշում, սակայն պահում են արհեստանոց, մասնագիտական-գործնական խիստ քննության ենթարկել և տալ համապատասխան վկայականներ։ Հաշվառումը կատարվում է, սակայն, դերձակների մեծ մասը չի ցանկանում ենթարկվել արհեստագործական վարչությանը և մուծել սահմանված ամենամյա երկու ռուբլի անդամավճարը։ Նրանք սեփական այդ քայլն արդարացնում էին նրանով, որ վարչությունը դեռևս ոչինչ չէր արել դերձակների գրությունը բարելավելու ուղղությամբ, որպեսզի իրենք էլ համապատասխան պարտավորություն կատարեն։

Դերձակների համքարության ավագ Ե. Եփինենկոյի գլխավորությամբ հրավիրվում է արհեստավորների բազմամարդ ժողով։ Հիսուն դերձակներ ցանկություն են հայտնում՝ մոստով քաղաքի արհեստավորական վարչության մեջ մտնել և նրա բոլոր հրահանգներին ենթարկվել։ Նրանք պատրաստակամություն են հայտնում հանձնել վարպետության համար սահմանված քննությունը։ Դրանով, սակայն, խնդիրը վերջնական լուծում չի ստանում, քանի որ մյուս արհեստավորներից բացի, անգամ դերձակ արհեստավորների մի մասը դուրս էր մնում վարչության ենթակայությունից¹¹²։

1911 թ. Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի մի քանի ձայնավորներ գրավոր հայտնում են, որ քաղաքում արհեստավորների և զա-

109 Ե. Շահագիր, Նոր Նախիջևանը և նոր Նախիջևանից, էջ 173—174։
110 Աշոտ Հովհաննիսյան, Նախիջևանը և նրա ժամանակը, գիրք երկրորդ, Երևան, 1956, էջ 159։

111 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 161, л. 1—9.
112 «Приазовский край», 1907, № 198.

նագան արտելների թիվն աճելով հասել է 550—600-ի: Ապա հիշեցնում են, որ նրանց գործունեությունը ճիշտ ու օրինական հունի մեջ դեկու համար, թեպետև 1877 թ. և դրանից հետո, բազմաթիվ միջնորդություններ են կատարվել, սակայն գործը տեղից չի շարժվել: Նրանք առաջարկում են կայսրության մյուս քաղաքների նման ստեղծել արհեստավորական վարչություններ: Մեկ տարի հետո վերադաս ատյանները տալիս են իրենց համաձայնությունը, և ստեղծվում է նոր Նախիջևանի արհեստավորական վարչությունը, որը, սակայն, գործելու էր ոչ թե ինքնուրույն, այլ պետք է ենթարկվեր Ռոստովի համանուն կազմակերպությանը¹¹³:

Այսպիսով, ետեֆորմյան շրջանում արհեստները, կրելով ժամանակի պահանջներին համապատասխան փոփոխություններ, հարկավ, ոչ նախկին չափով, պահպանում էին իրենց նշանակությունը: Արհեստագործությունն, արդյունաբերության կողքին ու զգալի չափով նրան լրացնելով, բնակչության հատկապես առօրյա պահանջները բավարարող տնտեսական նշանակալի դեր էր կատարում:

Նոր Նախիջևանի արդյունաբերության զարգացման յուրահատկություններին հետամուտ լինելու և Ռոստով քաղաքի արտադրության այդ ճյուղի հետ համագործելու պարագայում նկատելի է դառնում բնորոշ մի առանձնահատկություն: Նախիջևանում զարգանում էր գերազանցապես գյուղատնտեսական արտադրանքը մշակող մանր արդյունաբերությունը, իսկ Ռոստովում՝ մետաղաձուլական, քիմիական, ծխախոտի և այլ ճյուղերի խոշոր արդյունաբերությունը: Նոր Նախիջևանի մանր արդյունաբերությունը (այդ թվում և արհեստավորական) գալիս էր համարելու Ռոստովի խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը: Արդյունաբերության և ողջ տնտեսական կյանքի աճն ու առաջընթացն ըստինքյան նման համընդհանուր կարգավորման էր հանգեցնում: Այսպես, նոր Նախիջևանի և Ռոստովի արդյունաբերության մեջ նշանակալից դեր ունեին ծխախոտագործական ֆաբրիկաները: Ժամանակի ընթացքում հայկական գաղութի անհամեմատ փոքր ձեռնարկությունները շղթամանալով Ռոստովի ծխախոտի խոշոր ֆաբրիկաների մրցակցությունը դադարեցրին իրենց գոյությունը, և ծխախոտի արտադրությունը կենտրոնացավ միայն Ռոստովում: XIX դարի վերջերից Ռոստովը նոր Նախիջևանի հետ տնտեսական-արտադրական մի ամբողջական շրջան էին կազմում:

Նրկու քաղաքների արդյունաբերության և առհասարակ տնտեսական կյանքի կոոպերացման ու միավորման գործում նշանակալից էր զանազան բանկերի ու մոնոպոլիաների դերը:

Արդյունաբերության զարգացումը, որը մեծ թափ ստացավ հատկապես XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին, պահանջում էր կարգավորված ու կայուն ֆինանսավորում: Շուտով հիմնվում են տարատեսակ բանկերի և ֆինանսական զանազան կազմակերպությունների մասնաճյուղեր ու գրասենյակներ:

1870-ական թվականների սկզբներին Նախիջևանում հիմնվում է փոխադարձ վարկի ընկերությունը: «Ընկերությունը» երկարատև ու արդյունավետ գործունեություն է ունենում: Այն հետագայում տեղափոխվում է Ռոստով և սպասարկում երկու քաղաքներին: Հետագայում Ռոստով-Նախիջևան փոխադարձ վարկի ընկերությունը բոլորելով իր գործունեության քառասնամյակը և նկատի առնելով Նախիջևանի թեմական դպրոցի նյութական սուղ վիճակը, բարեգործական նպատակներով քառասուն հազար ռուբլի գումար է նվիրում դպրոցին¹¹⁴:

1880 թ. քաղաքային խորհրդարանի ձայնավոր Մ. Մագդեսիվը հարց է բարձրացնում Նախիջևանում հասարակական բանկ բացելու մասին: Խորհրդարանի առանձնացրած հանձնաժողովը և քաղաքագլուխ Գր. Սալթիկովը ելնելով քաղաքներում հասարակական բանկեր կազմակերպելու 1862 թ. փետրվարի 6-ի բարձրագույն հրամանից, անհրաժեշտ են համարում նման բանկի հիմնադրումը¹¹⁵: Քաղաքային հասարակական բանկի նպատակն էր նպաստել քաղաքի բարեկարգմանը, օգնել հիվանդանոցներին, դպրոցներին, աղքատախնամ ու բարեգործական մյուս հաստատություններին: Քաղաքի եկամուտներից ավելացած և հաջորդ տարվան փոխանցվող գումարը ևս պահվելու էր բանկում: Այդ միջոցներից էլ որոշ ծախսումներ էին կատարվելու բանկի պահպանման համար:

Բանկի կազմակերպման համար պահանջվում էր նվազագույնը 10 հազար ռուբլի գումար: Քաղաքագլուխն առաջարկում է քաղաքապատկան հողերից շտեմարանների համար վարձով տրվող տարածքից գոյացող 12158 ռ. գումարին քաղաքի եկամուտներից ավելացնել 7, 842 ռ. և բանկում դնել պահանջվող գումարի կրկնակին՝ 20 հազար ռուբլի: Քաղաքի խորհրդարանը համաձայնում և որոշում է վերադաս իրավասու մարմինների միջոցով այդ հարցն արագորեն լուծել¹¹⁶:

Տեղական բանկերից զատ Ռոստովում կար Պետական և Պետերբուրգի՝ ֆինանսական խոշոր ընկերությունների ավելի քան տաս մասնաճյուղ:

114 ԶԿՊԱ, ֆ. 10, գ. 55, թ. 10:

115 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 249, л. 1—5.

116 Նույն տեղում, թ. 6:

113 Նույն տեղում, գ. 1608, թ. 2—3:

XX դարի սկզբներից փոխվել էին հրկու քաղաքների արդյունաբերական ձեռնարկությունների միավորման պայմանները: Ռուստովի և Նոր Նախիջևանի մեխանիկական գործարանների տերերը նախաձեռնում են «Ընկերություն» կազմել՝ երկաթուղային վագոններ արտադրելու նպատակով: Վագոնի առանձին մասեր պատրաստվելու էին հրկու քաղաքների առանձին գործարաններում, իսկ վերջնական պատրաստումը պետք է կատարվեր երկաթգծի «Նախիջևան» կայարանի մոտ համատեղ ջանքերով հիմնադրվելիք հատուկ գործարանում: Ձայնավոր Սերգեևը քաղաքագլխին խնդրում էր հարցը մտցնել քաղաքային խորհրդարան և հայտնել, թե գործարանի համար հարմար այդ հողամասը ի՞նչ պայմաններով կարող են տրամադրել իրենց¹¹⁷:

Ռուստովի և Նախիջևանի աղյուսի 16 գործարանները միավորվել էին աղյուսի վաճառքի մեծ գրասենյակի մեջ: Երեք մետաղաձուլական գործարանները հարկադրված միավորվում են մեկ խոշոր մետաղաձուլական սինդիկատի մեջ¹¹⁸: Արտադրության մյուս ճյուղերը ևս սկսում են համակենտրոնանալ տարբեր միավորումների մեջ:

3. ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Հայտնի է, որ Դոնի ավազանն իր աշխարհագրական դիրքով և բնական պայմաններով առևտրի ծավալման վիթխարի հնարավորություններ ունեցր: Դոնի շրջանում էին խաչաձևվում առևտրական այն հիմնական ճանապարհները, որոնք Ռուսաստանի ներքին նահանգները, մերձվոլգյան շրջանները, Կովկասը, ինչպես նաև Ուկրաինան կապում էին Դոն-Ազով ավազանի հետ: Մյուս կողմից, երկրամասի ջրային հիմնական երակ հանդիսացող Դոն գետը, Ազովի ու Սև ծովերի միջոցով հիշյալ երկրամասերը կապում էր արտասահմանյան երկրների հետ: Այլ խոսքով, ցամաքային և ջրային ուղիների հանգուցակետում գտնվող Դոնի ավազանը ներքին և արտաքին առևտուրը զարգացնելու լայն պայմաններ էր բնաձեռնում:

Բնական այդ գործոնների առկայությունը միշտ էլ բարերար ազդեցություն է ունեցել առևտրի, ինչպես նաև արտադրության տարբեր ճյուղերի վրա: Սակայն այդ գործոնների արգասավորող ուժը, նրանց նշանակությունը պատմական տարբեր փուլերում տարբեր են եղել՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով և առաջին հերթին առև-

տրրի, որպես տնտեսության կարևոր մի բնագավառի, բնույթով: Ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերը՝ գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը, եթե դրսևորում են սոսկ իրենց բնագավառի արտադրության վիճակը և միայն հարևանցիորեն, աննշան չափով արտացոլում տնտեսության հարակից մյուս ճյուղերը, ապա առևտուրն արտահայտում է ամբողջ ժողովրդական տնտեսության, այդ թվում և գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության զարգացման մակարդակը: Այդ պատճառով էլ առևտրի ծավալման համար աշխարհագրական դիրքից ու պայմաններից գատ էական են տնտեսական կյանքի տարբեր ճյուղերի առաջադիմության աստիճանը, նրանց զարգացման առանձնահատկությունները:

Ե՛նչ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ կապիտալիստական հարաբերությունների խորացման փուլում տեղի էր ունենում բնակչության նկատելի աճ, որն ուղեկցվում էր նրա տեղաշարժերով: Այդ նշանավորվեց գյուղատնտեսության և արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի աննախադեպ զարգացմամբ: Արտադրության հիմնական հրկու այդ բնագավառները: աճն ու ծավալումը կատարվում էր առևտրի հետ զուգընթաց, մեծ չափերով պայմանավորված էր դրա հետ և խթանվում էր հենց շուկայական հարաբերություններով: Առևտրափոխանակային հարաբերությունների համար միշտ էլ կարևոր է եղել կապի, իսկ առավել, նույնիսկ առանցքային նշանակություն է ունեցել փոխադրական միջոցների կամ տրանսպորտի հարցը:

Տնտեսական կյանքի համակողմանի առաջընթացի պայմաններում նկատելի չափով կառուցվեցին կամ բարեկարգվեցին ցամաքային ու ջրային ճանապարհները, ուժեղացավ փոստային, հեռագրական կապը: Այսուհանդերձ ամբողջ տնտեսության և մասնավորապես առևտրի ծավալման համար էական նշանակություն ունեցավ երկաթուղու կառուցումը: Այն հեշտացրեց ու մեծապես արագացրեց հաղորդակցությունը, առևտրի ոլորտ մտնող ապրանքների փոխադրումը: Երկաթուղին, կարելի է ասել, հեղաշրջող դեր կատարեց առևտրի զարգացման գործում:

Առևտրի ծավալման համար ամենևին էլ երկրորդական նշանակություն չունի տնտեսության սույն ճյուղի նկատմամբ պետության վարած քաղաքականությունը: Պետության ձեռնարկած միջոցառումները կարող են արգելակել կամ ընդհակառակը՝ խթանել առևտրի զարգացմանը: Ռուսական կառավարությունը 1850—1860-ական թվականներին առևտրի նկատմամբ հովանավորող, պրոտեկցիոնիստական քաղաքականություն չէր վարում, սակայն 1870-ական թվականներին փոխեց իր այդ քաղաքականությունը և ներմուծվող ապրանքների վրա զգալի չափով մաքս

¹¹⁷ «Գաղութ», 1915, № 14:

¹¹⁸ «История донского края», с. 108.

նշանակելու ճանապարհով խթանում էր երկրի ներսում կատարվող առևտուրը: Այս ամենից հետևում է, որ անցյալ դարի երկրորդ կեսը և XX դարի սկիզբը նպաստավոր էին առևտրի զարգացման համար:

Նոր Նախիջևանի հայության առևտրական գործունեության լուսաբանումը որոշակի դժվարություններ է հարուցում, քանի որ նա գեոև XIX դարի 20—30-ական թվականներից մասնակցել է առևտրի գրեթե բոլոր ձևերին՝ ցրված Նովոռոսիայի և Հյուսիսային Կովկասի տարբեր բնակավայրերում: Ետեֆորմյան շրջանում հայրենի քաղաքը թողնելու և մերձակա և հեռավոր առևտրական հանգույցներում հաստատվելու նորնախիջևանցիների ձգտումն ավելի ուժեղացավ: Հետևաբար, բուն նոր Նախիջևանում կատարվող առևտուրը Դոնի հայերի առևտրի միայն մի մասն էր կազմում և նրա վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում չէր կարող տալ, քանի որ գաղութի բնակչությունը մի զգալի շափով ժամանակավորապես կամ մշտապես թողել էր իր ծննդավայրը և առևտուր էր անում դրսում:

Դրան զուգահեռ, հայկական մագիստրատի գոյության պայմաններում, Դոնի հայ հատվածի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ նյութերը կենտրոնանում էին հայկական մագիստրատի արխիվում, իսկ նրա վերացումից հետո այդ վավերագրերն էլ ցրվում, տարրալուծվում են երկրամասին վերաբերող ընդհանուր նյութերի մեջ: Դրանցից հայ գանգվածի գործունեությանն անչլվող փաստաթղթերի առանձնացումը գառնում է խիստ դժվար, իսկ հաճախ էլ՝ ուղղակի անհնարին: Այսուհանդերձ, պահպանված կոնկրետ տվյալներ պարունակող վավերագրերի և անուղղակի փաստաթղթերի ու նյութերի հիման վրա հնարավոր է ներկայացնել Դոնի հայկական գաղութի առևտրի ընդհանուր պատկերը:

ա) Ներքին առևտուր: Առևտրի այս ձևում ետեֆորմյան շրջանում նկատելի փոփոխություններ են տեղի ունենում:

Ինչպես հայտնի է մինչև անցյալ դարի կեսերը Ռուսաստանում ներքին առևտուրը հիմնականում կենտրոնացված էր տոնավաճառներում: Սովորաբար տարվա մեջ երկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը կազմակերպվող տոնավաճառներին երկրի մոտակա և հեռավոր վայրերի առևտրականների հետ մասնակցում էին նաև օտարերկրյա վաճառականները: Տոնավաճառներում շուկա էր հանվում բազմատեսակ ու մեծաքանակ ապրանք և տեղի էր ունենում ծավալուն առևտուր: Ներքին առևտրի այս ձևը XIX դարի առաջին կեսին նշանակալից աճ է ունենում:

Նոր Նախիջևանը շուներ տոնավաճառ, սակայն հայ վաճառականներն աշխուժորեն մասնակցում էին Տազանրոզի, Նովոչերկասկի և հատկապես Ռոստովի և ուրիշ քաղաքների տոնավաճառներին:

Տոնավաճառային առևտուրը, որչափ էլ տարածում ստանար, այնուամենայնիվ առևտրի առավել պարզունակ ձև էր և հատուկ էր միջնադարին, Ֆեոդալական հասարակարգին: Մինչեֆորմյան Ռուսաստանի առևտրափոխանակային տեղաշարժերին հետևելով Մ. Կ. Ռոժկովան ցույց է տվել, որ տոնավաճառային առևտուրը անկում է ապրել հատկապես այն երկրամասերում, ուր առավել շեշտված ձևով է կատարվել նատուրալ տնտեսության քայքայումը և կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացումը¹¹⁹:

Ետեֆորմյան շրջանում տնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերն անխուսափելիորեն անհրաժեշտ էին դարձնում և զարկ տալիս մշտական առևտրին: Տոնավաճառները կորցնելով իրենց երբեմնի նշանակությունը, աստիճանաբար վերանում էին: Որոշ տեղերում, եթե անգամ պահպանվում էր առևտրի այդ ձևը, ապա այն էական դեր չէր կատարում:

Պատահական չէ, որ հայկական գաղութում տոնավաճառների և տոնավաճառային առևտրի վերաբերյալ հիշատակությունների հանդիպում ենք միայն 1860-ական թվականներին: Այսպես, 1862 թ. տարբեր խավերի պատկանող նոր Նախիջևանի յոթնասուն բնակիչներ դիմում են քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանին՝ հայտնելով, որ ժամանակին Նախիջևանում տոնավաճառ չի բացվել, քանի որ Ռոստովի տոնավաճառը պատկանում էր երկու քաղաքներին: Վեճեր առաջանալու հետևանքով, հիշեցնում էին նրանք, նոր Նախիջևանը փաստորեն զրկվել է տոնավաճառից: Սկստի աննելով հայկական գաղութում առևտրի զարգացման բարձր մակարդակը խնդրում էին միջնորդել նոր Նախիջևանում տոնավաճառ բացելու մասին:

Վերադառնալով որոշ ատյաններում համաձայնության են գալիս հարցը դրականորեն լուծելու օգտին: Նախատեսվում էր օգոստոս ամսի վերջերին նոր Նախիջևանում հնգօրյա տոնավաճառ կազմակերպելու թույլտրվություն տալ: Սկստի ղեկավարի նահանգային վարչությունը սակայն, զգուշանալով, որ այն կարող է խանգարել Ռոստովում սեպտեմբերին բացվող տոնավաճառին, մերժում է այդ առաջարկը¹²⁰:

Նոր Նախիջևանում սովորույթ էր դարձել, վաճառականներից զատ, ամեն տարի մեկ կամ երկու հոգևորական մեկնում էին Մակարևյան, Խարկովի կամ Պոլտավայի տոնավաճառները: 1860-ական թվականներին

¹¹⁹ «Очерки экономической истории России первой половины XIX в. (Сборник статей)», М., 1959, с. 246—251.

¹²⁰ ԶԳՊՆ, ք. 139, ց. 1, գ. 1393, ք. 4, 15, 16, 18.

հայ հոգևորականները (Ս. Շապոշնիկյան և ուրիշներ) մշտապես օգտու-
վում էին այդ հնարավորությունից¹²¹։

Նոր Նախիջևանը իր ներքին ծավալուն առևտրով տարբերվում,
առանձնանում էր շրջակա քաղաքներից և այլ խոշոր բնակավայրերից։
Անգամ XIX դարի առաջին կեսին, տոնավաճառային առևտրի ծավալ-
ման շրջանում, ներքին մանրածախ առևտրում Դոնի հայերի դերն այն-
քան ակնբախ էր, որ մշտապես իր արտահայտությունն էր գտնում վե-
րադաս ատյանների հաշվետվություններում, վիճակագրական տեղե-
կագրերում և այլ աղբյուրներում։ Այսպես, անգամ 1857 թ. ներքին
առևտրի զարգացման չափանիշ հանդիսացող կրպակների քանակով Եկա-
տերինոսլավի նահանգում նոր Նախիջևանը գերազանցում էր բոլոր քա-
ղաքներին։ Նահանգի մանր ու միջին քաղաքներն ունեին ընդամենը տա-
սից մինչև քսան առևտրական կրպակ։ Խոշոր քաղաքներում դրանց քա-
նակը շատ էր, Բախմուտում հասնում էր 148-ի, Ռոստովում՝ 211-ի,
Եկատերինոսլավում՝ 216-ի, Տագանրոգում՝ 279-ի, սակայն նոր Նախի-
ջևանում՝ 368 կրպակի¹²²։ Դրա հետ մեկտեղ, էթե նկատի ունենանք, որ
Նախիջևանի հայերն առևտրական կետեր ունեին Դոնի ավազանի և
Հյուսիսային Կովկասի տարբեր քաղաքներում ու առևտրական հանգույց-
ներում, ապա պարզ կդառնա առևտրի այդ ձևում հայկական գաղութի
ակնառու առաջադիմությունը։

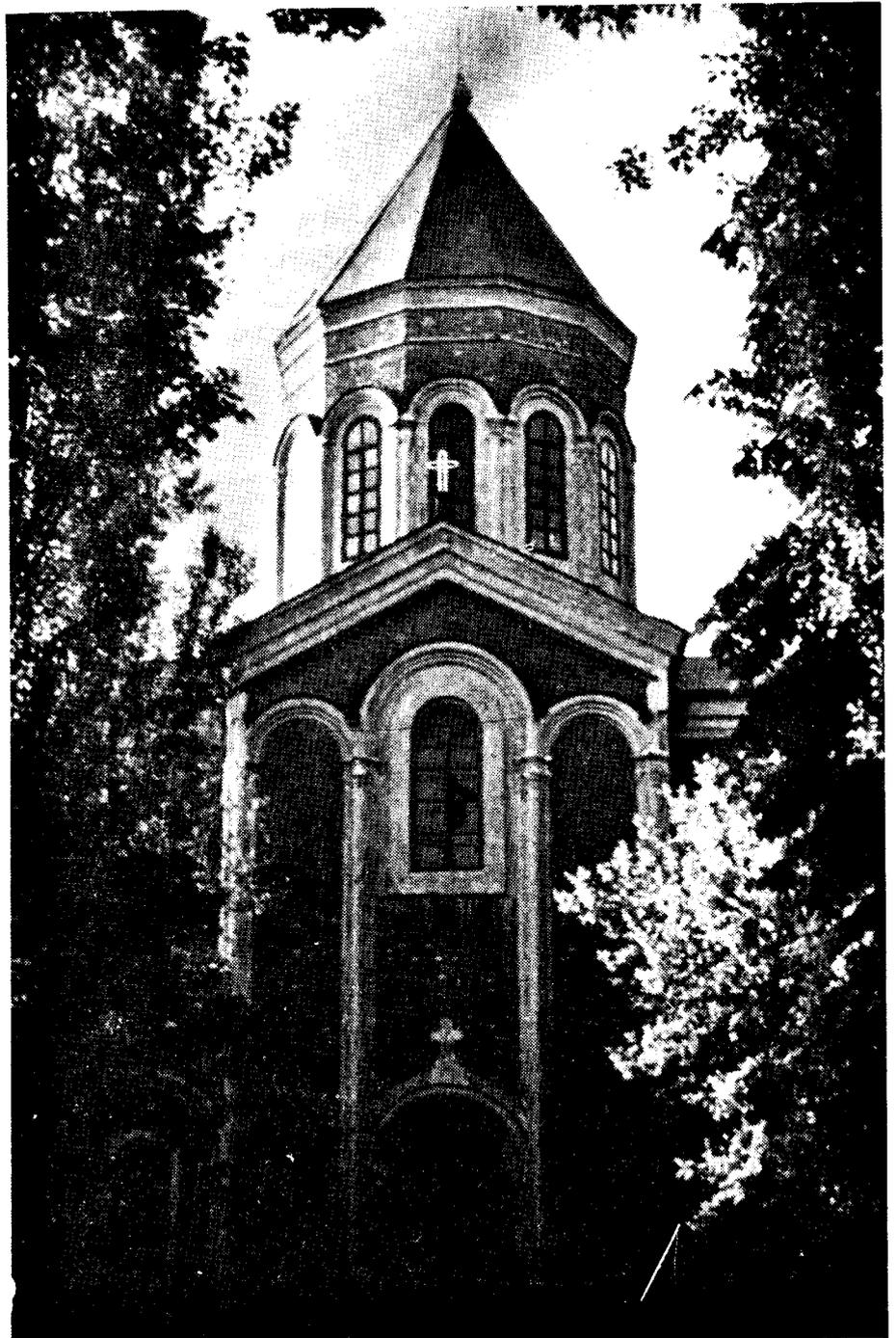
Հայկական գաղութի առևտրի այդ առանձնահատկությունն այնքան
բնութագրական էր, որ նշում էին հենց իրենք՝ Նախիջևանի հայերը։ Վե-
րադաս ատյաններ ներկայացվող նոր Նախիջևանի հայկական մագիստր-
ատի 1861 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ շեշտվում է, որ հայ հա-
մայնքը զբաղվում է գերազանցապես մանրածախ առևտրով։ Հաշվետվու-
թյան մեջ նշվում է նաև Դոն գետի ընձեռած լայն հնարավորությունները,
որի միջոցով իրենք կապվում են կայսրության հյուսիսային և միջին գո-
տու երկրամասերի հետ և աշխույժ առևտուր կատարում¹²³։

Հարկավ, քաղաքի առևտրական կրպակների քանակով, կարճ ժա-
մանակում, ընդամենը մեկ տասնամյակ հետո՝ 1867 թ. նոր Նախիջևանն
առաջնությունը զիջում է Ռոստովին և Եկատերինոսլավին։ Դա բացա-
տրվում է ոչ այնքան այդ քաղաքների, մանավանդ առաջինի արագ
զարգացմամբ, որքան նոր Նախիջևանից վաճառականական շեռտի ան-

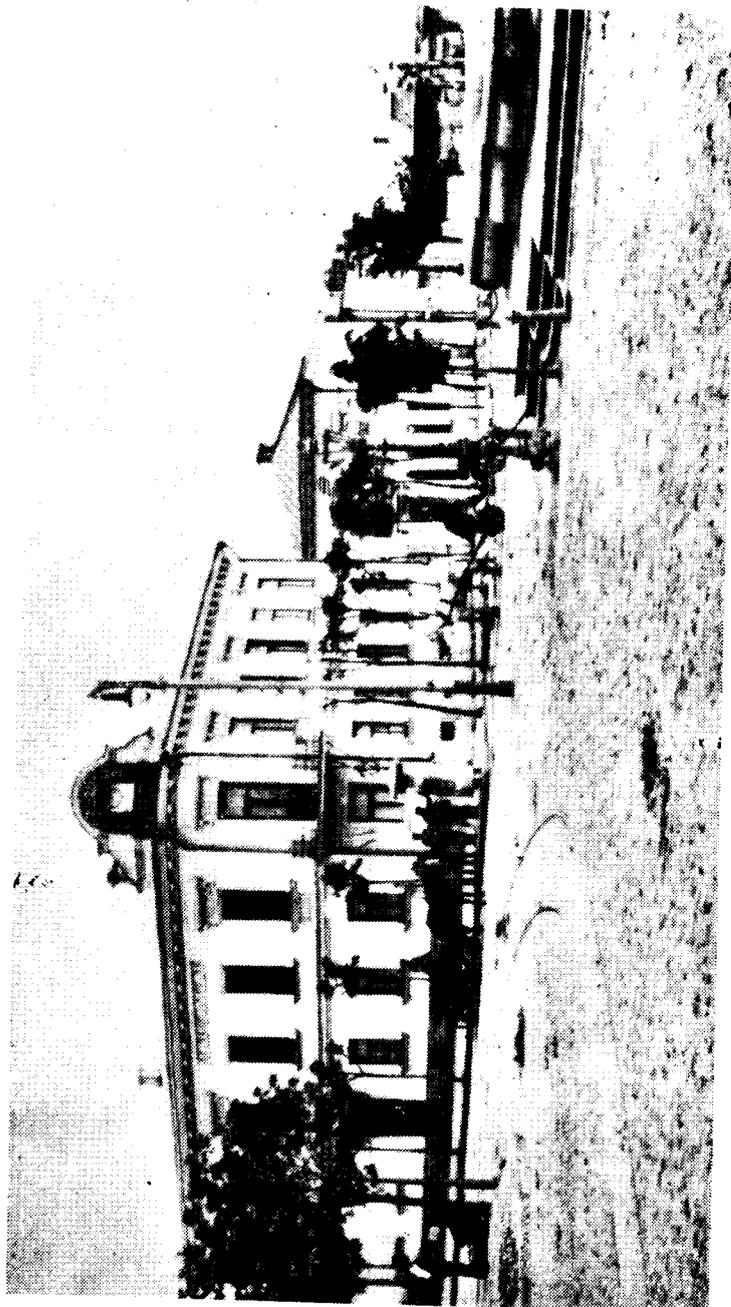
121 Նույն տեղում, ֆ. 54, ց. 1, գ. 360, 1878։

122 «Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская
губерния», Составил В. Павлович, СПб., 1862, с. 216.

123 ՀԿԳԱ, ֆ. 139, գ. 144, Բ. 130։

Քաղաքի Ս. Կարապետի եկեղեցին

Քաղաքային վարչության շենք

տահուսբով: Նախիջևանում տաս տարվա ընթացքում առևտրական կրպակների թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլև նկատելիորեն պակասել էր: Դրա կողքին, Ռոստով քաղաքի կրպակների թիվը, ընդամենը մեկ տասնամյակում, աճել էր գրեթե երկուսուկես (2,43) անգամ¹²⁴:

Անտարակույս, Ռոստով քաղաքի առևտրական կետերի խիստ կարճ ժամանակում նման խոշոր աճը կատարվել է նաև Նոր Նախիջևանի հայ վաճառականների հայրենի քաղաքը թողնելու և Ռոստովում հաստատվելու հետևանքով: Դրանում համոզվելու համար բավական է նշել, որ 1865 թ., օրինակ, Նախիջևանի երկրորդ գիլդիայի 98 վաճառականներից 38 հոգի արդեն հայրենի քաղաքում որևէ խանութ կամ կրպակ չունեին և առևտուր էին անում գաղութի սահմաններից դուրս՝ Ռոստովում, ինչպես նաև առևտրի համար նպաստավոր այլ բնակավայրերում¹²⁵: Կապիտալիստական հարաբերությունների խորացմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի մեծ չափեր էր ընդունում հայկական գաղութը թողնելու և հյուսիսային Կովկասի ու Ազովի ավազանի առևտրաարդյունաբերական հանգույցներում, առաջին հերթին հարևան Ռոստովում հաստատվելու իրողությունը: Մասնավորապես Ռոստովում հաստատվելու հայ առևտրական շերտերի հոսքը այնպիսի չափեր է ընդունել, որ այդ հանգամանքը մատնացույց էին անում ու դրանով մտահոգվում էին նաև ժամանակակիցները: Հայկական գաղութի նշանավոր դեմքերից Հ. Պապասինյանը 1893 թ. տեղի հոգևոր առաջնորդ Կ. Սրապյանին հայտնում էր Ռոստովում առևտուրը մեծ չափերով ծավալվելու, հողամասերի, տների, մանավանդ առաջին հարկը խանութներով զբաղեցված շենքերի գները թանկանալու մասին և ավելացնում, որ Նախիջևանից «հայերը գնում են հետզհետե»¹²⁶:

Այսուհանդերձ հայկական գաղութը պահպանում էր իր առևտրական կյանքի բնորոշ առանձնահատկությունը և բնակչության քանակի համեմատությամբ ներքին առևտրի յուր գերազանցությունը: Այդ բանում համոզվելու համար բավական է թեկուզ նշել, որ 1870 թ. Նոր Նախիջևանում միայն կաթնամթերքի և ծխախոտի մանրածախ առևտրով զբաղված էին հարյուրից ավելի վաճառականներ¹²⁷:

Ներքին մանրածախ առևտրի միջոցով հիմնականում վաճառվում էին արդուզարդի իրեր, արծաթյա, ոսկյա զարդեր, մանուֆակտուրային ար-

124 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 7, г. 1867, д. 52, л. 68.

125 ՀԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 543, ք. 12—14.

126 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կյուրեղ Սրապյանի ֆոնդ, ք. 82, վ. 712:

127 ՀԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 633, ք. 18:

տաղրանք, նպարեղեն, կաշի, մորթի, անասուն, հատկապես մանր եղջյուրավոր անասուն, երկաթ և այլ ապրանքներ:

Առևտրի իր ծավալով և շրջանառության դրամական գումարի քանակով հատկապես կարևոր էր հացահատիկի և յուղի վաճառքը: Գրանք արտահանման, արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էին, սակայն մինչև արտասահման առաքելը անցնում էին ներքին առևտրի բավական միջնորդված ոլորտով և դառնում առևտրի այս ձևի հիմնական առարկա:

Մեծ ծավալ ու տարածում ունեն և հայկական գաղութի առևտրի գլխավոր ճյուղերից էր ցորենի վաճառքը: Նոր Նախիջևանի հյուսիսային մասի ընդարձակ տարածքի վրա կառուցված էին 20—30-ի, իսկ երբեմն էլ 40-ի հասնող ներփակ բակեր՝ հացահատիկի ընդարձակ շտեմարաններով, հարակից շինություններով, գրասենյակներով: Գրանք պատկանում էին հայ վաճառականներին: 1880-ական թվականների վերջերին այդ շտեմարաններից մեկը պատկանում էր ռուս, մյուսը՝ հրեա վաճառականի, իսկ մնացածը հայ առևտրականների տնօրինության տակ էր¹²⁸:

Այդ շտեմարանների տերերը դեռևս ձմռանը ապագա բերքի համար կանխավճարի ձևով, սակայն բավական բարձր տոկոսներով դրամ էին տալիս գյուղացիներին: Վաճառականներն ունեին իրենց հետ կապված և մշտապես գործարք կատարող երկրագործներ: Նրանք մայիս ամսից հայ և ռուս երկրագործներից սկսում էին ցորեն և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ գնել և ամբարել: Ապա առևտուրը զաղարում էր և կրկին վերականգնվում էր աշնանը, երբ նոր բերքը հավաքվում էր: Շտեմարանի տեր վաճառականները, չնչին բացառությամբ, ունեին իրենց ճարպիկ գործակալները: Վերջիններս լավ վարձատրվում էին, տալեկան՝ 2000—3000 ռ. և գյուղացիներից ցորեն գնելու և այլ գործարքների ժամանակ, որպես կանոն, նրանց զանազան ձևերով խաբելուց բացի ցածր արժեքով գնում էին հացահատիկը և դրանով իսկ շահագործում երկրագործ գյուղացիներին¹²⁹:

Հացահատիկի առևտուրն այնքան լայն տարածում էր գտել, որ նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը հատուկ լիազոր (կոմիսար) էր նշանակել դրա վաճառքին հետևելու համար: Ցորենի վաճառքի համար առանձնացված հիսպարակի շտեմարանատերերը 1907 թ. դիմում են քաղաքային վարչություն և հայտնում, որ հացահատիկի վաճառքը սահմանված կանոններով կատարելու համար նշանակված լիազոր պարտավոր է հետևելու ոչ միայն վաճառքի հրապարակին, այլև այնտեղ մտնող ճանապարհներին: Դրանից զատ, շտեմարանների տերերը

զանազան հարցերով, մանավանդ սահմանված կանոններից շեղվելու դեպքեր նկատելիս ցանկանում են դիմել նրան: Քաղաքային վարչության հսկիչ-լիազորը հրապարակում չունի որևէ որոշակի տեղ, ուստի և զրգվարանում է կատարել իր պարտականությունները: Այդ թերությունը վերացնելու համար նրանք խնդրում էին քաղաքային վարչությանը՝ լիազոր-կոմիսարի համար կառուցել գրասենյակ, ուր կարող են դիմել բոլոր շահագրգռված անձինք: Գրասենյակ կառուցելու համար քաղաքային վարչությունը համապատասխան միջոցներ չգտնելու պարագայում շտեմարանատերերը խոստանում էին այդ ծախսերը վերցնել իրենց վրա¹³⁰:

Հացահատիկի ամբարների տերերի նման շահագրգռվածությունը վկայում է ցորենի մեծածավալ առևտրի և կատարվող այն աստիճան բազմապիսի գործարքների մասին, որ անհրաժեշտություն էր զգացվում քաղաքային վարչության ներկայացուցչի մշտական միջամտության:

Անցյալ դարի կեսերից, հատկապես Ղրիմի պատերազմից հետո նոր Նախիջևանում հացահատիկի վաճառքն աճում, մեծ ծավալ է ընդունում: Վաճառքի հանվող ցորենի քանակի մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նշել, որ XIX դարի վերջերին արդեն, բերքառատ տարում հայկական գաղութն արտահանում էր 600—700 հազար շետվերտ հացահատիկ¹³¹:

Անհրաժեշտ է միաժամանակ նշել, որ երկրի ներսում կատարվող ցորենի առևտրում հայերի դրսևորած հմտությունն ու ակտիվությունն ընդհանուր բնույթ չէր կրում և չէր տարածվում նաև արտաքին առևտրում, հացահատիկի արտասահման առաքելու գործում: Շտեմարաններում կուտակված հացահատիկը հայ առևտրականներն արտասահման արտահանելու փոխարեն հանձնում էին եվրոպական երկրների հետ առևտուր անող, Ռոստովի, հիմնականում հուլյն և հրեա վաճառականների ձեռքում գտնվող գրասենյակներին: Վերջիններս օգտվելով նրանից, որ հայ ցորենավաճառները կտրված ու անտեղյակ էին եվրոպայի հացահատիկի վաճառքի գլխավոր շուկաներից, խիստ ցածր գներ էին սահմանում և իրենց համար ձեռնառու եղանակով տեր էին դառնում ամբարված հացահատիկին:

Հարկավ, նոր Նախիջևանի շտեմարաններում կուտակված հարստությունը հոսում էր դեպի Ռոստովի ցորենի վաճառքով պարապող գրասենյակները: Դրա պատճառն այն էր, որ հայ վաճառականները միայն միջնորդի դեր էին կատարում: Նրանք ուղղակի չէին կապվում հացահատիկի վաճառքի եվրոպական խոշոր կենտրոնների՝ Մարսելի, Փարի-

128 «Նոր դար», 1888, № 110:

129 Նույն տեղում:

130 «Приазовский край», 1907, № 208.

131 «Նոր դար», 1888, № 110:

չի, Լոնդոնի հետ: Իրանք գերազանցապես պարփակվում էին Գոնի ավազանի ներքին առևտրի մեջ: Չունենին միջազգային առևտրի եղանակներին ու ձևերին տիրապետելու համապատասխան փորձ և իմացություն: Այդ պատճառով էլ փաստորեն իրենք լինելով շահագործողներ, ինչ որ շահով շահագործվում էին արտաքին առևտրով զբաղվող, արտասահմանյան երկրների հետ կապված, Ռոստովում և մերձակա այլ քաղաքներում առևտրական գրասենյակներ հիմնած խոշոր վաճառականների կամ ընկերությունների կողմից:

Առևտրի ասպարեզում կատարվող տեղաշարժերին ժամանակին հասու չլինելու Նախիջևանի հայ վաճառականությունը բնորոշ հատկանիշը հավաստվում է նաև հետևյալ փաստով: 1880-ական թվականներին Նովոռոսիյսկ—Ռոստով երկաթուղու կառուցումով Կուրանի և նրա մերձակա շրջանների հացահատիկը, Ռոստովի և Նախիջևանի փոխարեն, ուղղակի տարվելու էր դեպի Նովոռոսիյսկ: Վերջինս աստիճանաբար դառնում էր Սև ծովով արտասահման հացահատիկի արտահանման կարևոր կենտրոն: Ստեղծված նոր իրավիճակը նկատի առնելով, Ռոստովի վաճառականներն արդեն Նովոռոսիյսկում սկսել էին բացել գրասենյակներ, իսկ հայերից և ոչ մեկը նման գործ չէր ձեռնարկել¹³²:

Գոնի հայ զանգվածի առևտրի այդ միակողմանի բնույթը մատնացույց է արվել և ժամանակի պահանջներին համապատասխան, բարձր մակարդակով առևտուր անելու ուղիներ են նշել նշանավոր գործիչներն ու հայկական կենտրոնական մամուլը:

«Պիտո է ասել, որ Նախիջևանը,— գրում էր Մ. Նալբանդյանը 1850-ական թվականների վերջերին,— յուր աշխարհագրական դրուժյամբ, արևմտյան Եվրոպայի և հացաբեր Ռուսիայի մեջ, կենտրոնական տեղերից մինն է, և այդ քաղաքի ամբարներից կշտանում են շատ եվրոպական նավեր: Եթե այդքան մեծագույն հացեղենքը անմիջապես ուղարկվեն Եվրոպա, եթե մեր սիրելի սզգակիցքը Նախիջևանի մեջ, հաշվատուն կամ գործակալ մարդ պահեն գոնե միմիայն Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքի մեջ, այն ժամանակ նոցա շահաստացությունը կրկնապատկվելու էր անշուշտ: Եվ միմիայն հացը չէր, որ գնում էր Եվրոպա, այլև երկաթ, յուղ և կաշի, որոնց առուտուրքին ծանոթ են Նախիջևանցիք»¹³³:

Նոր Նախիջևանում հայկական գիմնագիտ բացելու առիթով գումարված հանդիսավոր հավաքում Ստեփանոս Նազարյանցը տեղի հայկական կյանքին վերաբերող մի շարք էական հարցերի թվում շոշափում է

նաև առևտրի հարցը: Անդրադառնալով այն հարցին, որ Գոնի հայերի սնտեսական գործունեության մեջ առևտուրն էական դեր է կատարում, Նազարյանը կոչ է անում այն գիտական հիմունքներով ու պատշաճ մակարդակով վարել: Նա նշում է, որ կրթյալ, լեզուներ, միջազգային առևտրի գործն իմացող անձնավորություններ չունենալու պատճառով նախիջևանցիները չեն կարողանում կապվել Եվրոպայի հետ, այնտեղ ունենալ իրենց գործակալությունը, գրասենյակները: Օտարազգիներն են այդ խնդրով զբաղվում, հայերից հացահատիկը ձեռնտու գներով գնում, Եվրոպա առաքում և մեծ շահույթ ստանում: Ապա նշանավոր հրապարակախոսը խորհուրդ էր տալիս քաղաքային գիմնագիտայի հետ միաժամանակ բացել նաև ռեալական ուսումնարան՝ պատանիներին ընդհանուր կրթություն տալու, եվրոպական նոր լեզուներ՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և առևտուր անել ուսուցանելու համար¹³⁴:

Յուլի առևտրական գործառնությունը կատարվում էր հացահատիկի եղանակով, թեև դրա վաճառքը շուներ վերջինիս ծավալուն բնույթը, սակայն յուղի առևտուրը ևս ընդունում է բավականին մեծ շափեր: Այդ գործով զբաղվող խոշոր վաճառականները նույնպես ունենին իրենց գործակալները, որոնց տրամադրում էին դրամ և դեռևս ձմռանը ուղարկում անասնապահությանը զբաղվող և կաթնամթերքով հարուստ Ռուսաստանի նշանավոր նահանգները: Գործակալներից բացի հայ վաճառականները գյուղերում ունենին նաև իրենց մշտապես յուղ մատակարարողները: Գարնանը յուղը բերվում կենտրոնացվում էր Եկատերինբուրգում: Այդտեղից ջրային ուղիներով հասցվում էր Նախիջևան և Տագանրոգ՝ արտասահման առաքելու համար:

Նոր Նախիջևանի խոշոր վաճառականները տարեկան մինչև կես միլիոն ռուբլի գումար էին հատկացնում՝ յուղ գնելու համար: Հացահատիկի նման կոփի յուղը նույնպես հայ վաճառականներն անմիջապես չէին արտահանում, այլ հանձնում էին այդ գործում մասնագիտացած առևտրական գրասենյակներին¹³⁵:

Ոչ սակավ թվով վաճառականներ զբաղվում էին ոչխար գնելու և ճարպահալ գործարաններին հանձնելու կամ գնված, հաճախ հազարների հասնող ոչխարից ճարպ ստանալու և պատրաստի ճարպը վաճառքի հանելու գործով:

Ինչպես վերևում նկատեցինք, նոր Նախիջևանի կենտրոնական սպանդանոցում տարեկան մորթվում էր մի քանի հազար խոշոր ու

132 «Նոր դար», 1888, № 110:

133 Մ. Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 103:

134 «Տարազ», 1900, № 47, էջ 712—713, ինչպես նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 32, «Նոր դար» 1888, № 110:

135 ЦГАОР, ф. 109, 1866 г., д. 5, ч. 47, л. 34—35.

տասնյակ հազարների հասնող մանր եղջյուրավոր անասուն: Դրան եթե գումարելու լինենք ճարպահալ գործարաններում ստացվող ոչխարի և այծի մորթին և այլ եղանակներով կատարվող մորթը, ապա պարզ կգառնա, թե տեղում կաշվի և մորթու ինչպիսի առատություն էր ստեղծվում: Այդ գործով պարապող վաճառականները տեղական հումքից զատ կաշի և մորթի էին գնում Դոնի մարզի, Մերձագովյան շրջանների և Հյուսիսային Կովկասի համապատասխան վայրերից:

Ներքին մշտական առևտրում էական էր ծխախոտի, մանուֆակտուրային իրերի, արդուզարդի, նպարեղենի, գինու, արծաթեղենի, մահուդի, ինչպես նաև անտառանյութի, երկաթի և այլ ապրանքների վաճառքը:

բ) Արտաֆին առևտուր: Ներքին առևտրում Նոր Նախիջևանի հայ զանգվածի նկատելի ակտիվությունից ճիշտ չէր լինի հետևեցնել, թե արտաքին առևտրով նա չէր զբաղվում, և կամ ամենևին առաջընթաց չկար առևտրի այս ձևում: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ներքին առևտրափոխանակային հարաբերություններից թերևս ավելի մեծ չափերով առաջընթաց ապրեց արտաքին առևտուրը: Թվային կոնկրետ տվյալներ չկան Նոր Նախիջևանի նավակայանից միայն հայերի կողմից արտահանվող ապրանքների քանակի մասին: Դա հետևանք է նաև այն բանի, որ Ռոստովի և Նախիջևանի գետափնյա նավակայանները դիտվել են որպես Ռոստով-Նախիջևանյան միակցված մեկ նավամատուց և այդ ձևով էլ արտահայտվել են փաստաթղթերում:

Այդուհանդերձ, ուղղակի և անուղղակի մի շարք տվյալներ գալիս են հավաստելու, որ կապիտալիստական հարաբերությունների խորացման հետ մեկտեղ Դոնի հայկական գաղութի տնտեսական գործունեության մեջ էական դեր ունեն և զարգացում էր ապրում նաև արտաքին առևտուրը:

Ինչպես հայտնի է, ուսական կայսրության համար արտասահմանի հետ կատարվող առևտրի հիմնական ուղին՝ հարավայինն էր: Սև ծովի տարբեր նավահանգիստների միջոցով տեղի ունեցող արտաքին առևտրում նշանակալից էր Ռոստով-Նախիջևանյան նավահանգիստը: Այդ նավամատուցը կարգավորելու և ընդարձակելու վերաբերյալ հայկական գաղութի ղեկավար մարմինների և վերագուս ատյանների տեական մտահոգությունը և ձեռնարկած գործնական քայլերն արտաքին առևտուրը ժավալելու ընդհանուր, սակայն հավաստի վկայություններ են:

Պահպանվել են նաև Դոնի հայերի գերազանցապես արտաքին մեծածավալ առևտուրը բնութագրող պաշտոնական ուղղակի վկայություններ: Նոր Նախիջևանի նավամատուցը վերակառուցելու նպատակով Եկատերինոսլավի նահանգապետը 1882 թ դիմում է ֆինանսների մի-

նիստրին: Նա թույլտվություն է խնդրում արտասահման առաքվող ապրանքների փթից գանձել կես կոպեկ, որպեսզի այդ եղանակով հնարավոր դառնա լուծել նավամատուցի բարեկարգման համար անհրաժեշտ դրամի խնդիրը: «Հացահատիկի առևտրում,— գրում է նահանգապետը,— Նախիջևանը հանդիսանում է հարավային Ռուսաստանի խոշոր շուկաներից, որի տարեկան շրջանառությունը հասնում է մեկ միլիոն շեովերտի: Նախիջևանի 15 ճարպահալ գործարաններում տարեկան ստացվում է մինչև 200 հազար փութ հարպ, իսկ ութ բրդավազ ձեռնարկություններում մաքրվում և տեսակավորվում է 300 հազար փութ սուսական բուրդ»¹³⁶: Ապա նահանգապետը նշում է, որ այդ ապրանքներն առաքվում են արտասահման, սակայն ինչպես արտահանվող, այնպես էլ ներմուծվող ապրանքների ընդունման համար խիստ դժվարություններ են առաջանում ծովափնյա անհրաժեշտ հարմարությունների բացակայության պատճառով: Նույն խնդրին վերաբերող մեկ այլ պաշտոնական վավերագրում հավաստվում է նահանգապետի գրության մեջ նշված, Նոր Նախիջևանից մեծաքանակ հացահատիկ, ճարպ և բուրդ արտահանելու մասին¹³⁷:

Նոր Նախիջևանի առևտրականների կողմից տարեկան մեկ միլիոն շեովերտ կամ ինը միլիոն փութ հացահատիկ շրջանառության մեջ դնելը խոսում է առևտրի այդ ճյուղի վիթխարի ծավալի և նրանում հայերի կարևոր դերի մասին: Այդ բանն առավել ակնառու է դառնում, երբ նկատի ենք առնում, որ մի քանի տասնամյակ անց, ասենք 1906 թ. Ռուսաստանից արտահանված ամբողջ հացահատիկի քանակը չէր անցնում 76 միլ., իսկ 1910 թվականին՝ 77 միլիոն փթից¹³⁸:

Եկատերինոսլավի նահանգապետի միջնորդությունը, որը Ռոստով-Նախիջևանից զատ վերաբերում էր նաև նահանգի մյուս կարևոր նավահանգիստ ունեցող քաղաքներին՝ Տագանրոգին, Ազովին, Կերչին, Մարիուպոլին ինչ-ինչ պատճառներով գործնական հետևանքներ չի ունենում: Տարիներ անց՝ 1895 թ. այդ խնդիրը կրկին բարձրացվում է, այս անգամ Նոր Նախիջևանի քաղաքագլխի միջոցով: Դոնի մարզի ատամանին ուղղած դիմումում քաղաքագլուխը քաղաքային դումայի անունից հայտնում էր հարևան երկու քաղաքների մեծ առևտրի և ջրային ուղիների անբավարար դրության մասին: Ապա հիշեցնում էր, որ Ռոստով-Նախիջևանյան Դոնի նավամատուցն իր անբարեկարգ վիճակով ու սահմանափակ հարմարություններով ժամանող ու մեկնող նավերի նորմալ գործու-

136 ЦГИА СССР, ф. 1152, оп. 10, д. 20, л. 2.

137 Նույն տեղում, ֆ. 95, ց. 8 ա, գ. 10, թ. 11:

138 «Ежегодник департамента земледелия (год пятый)», СПб., 1912, с. 460: с. 460.

նեության հնարավորութիւն չի ընձեռում: Մանավանդ, որ ջրային ուղիներով արտասահմանյան երկրների հետ վիթխարի շափերի առևտուր էր կատարվում: Դոն գետի միջոցով Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից բերվում էր մեծաքանակ ապրանք, որը և Ազովի ու Սև ծովերով առաքվում էր արտասահման:

1895 թ. գետային ուղիով ստացվել էր 44 795 000 փութ բեռ, այդ թվում՝ 20 545 000 փութ ցորեն, 16 505 000 փ. փայտանյութ, 1 194 000 փ. նավթ և առաքվել էր 3 681 932 փութ ապրանք: Մովային ուղիով բերվել էր 5891 524 փութ և առաքվել 65 267 000 փութ ապրանք: Տարվա ընթացքում Ռոստով-Նախիջևանյան նավամատուց էր ժամանել 8778 նավ¹³⁹: Նավամատուցը փոքր, անբարեկարգ վիճակում լինելու, ձմռանը նավերը կանգնեցնելու հարմարություններ և վերանորոգման արհեստանոց չունենալու հետևանքով լուրջ դժվարություններ էին ստեղծվում:

Նախիջևանի քաղաքագլուխը, քաղաքային դումայի վճռի համաձայն, Դոնի մարզի տնօրինությունից թույլտվություն էր խնդրում արտահանվող ապրանքների յուրաքանչյուր փթից գանձելու կես կոպեկ՝ Դոնի ձախ ափի նավամատուցը վերակառուցելու և ընդարձակելու համար: Մանավանդ, որ փթից կես կոպեկ գանձելով կարող էր պատկանելի գումար գոյանալ: 1893 թ. այդ գումարը կազմել է 31 277, 1894 թվականին՝ 44 528 ռուբլի, իսկ 1895 թ.՝ 59 005 ռուբլի¹⁴⁰: Վերջին այս փաստից պարզորոշ երևում է նաև, թե տարեց-տարի ինչպիսի շափերով էր ծավալվում առևտուրը, հետևողականորեն մեծանում արտահանվող ապրանքների քանակը:

Առևտրի մեծ ծավալն անհրաժեշտ ու անհետաձգելի էր դարձնում այդ խնդրի լուծումը: Շուտով, 1895—1897 թթ. ավարտվում են Ռոստովի առավել մեծ նավակայանի և գետափի վերակառուցման աշխատանքները¹⁴¹:

Դոն գետի նավարկությունը և նրանից օգտվելն այնքան մեծ նշանակություն ուներ երկրամասի համար, որ շահագրգռություններ ունեցող քաղաքների ու հասարակությունների կողմից ստեղծվում է հատուկ կոմիտե՝ գետի նավարկության իրավունքներից օգտվելու կարգին հետեւելու համար: Նոր նախիջևանը, բնականաբար, գետի նավարկությունից ակտիվ օգտվող և անմիջական շահագրգռություններ ունեցող բնակավայրերից էր և մշտապես իր ներկայացուցիչն ուներ կոմիտեում: Այս-

պես, 1899 թ. Դոնի մարզի ատամանը գրում էր նոր նախիջևանի քաղաքագլուխ Պավել Խաթրանյանին, որ նա հայ հասարակության կողմից երեք տարի ժամանակով հաստատվում է Դոնի գետային կոմիտեի անդամ¹⁴²: Համանման ձևով գետային նավագնացության կոմիտեի անդամ ու թեկնածու է ընտրվում նաև հաջորդ ժամանակաշրջանի և ապա հետագա տարիների համար¹⁴³:

Ռուսաստանից արտաքին երկրներ հացահատիկ առաքող նավահանգիստների մեջ Ռոստով-Նախիջևանյան հանգույցն առաջնակարգ կարեւորություն ուներ: Բավական է նշել, որ 1909 թ. արտասահման ցորեն առաքող բոլոր նավահանգիստների մեջ Ռոստովն առաջնությունը զիջում էր միայն Նիկոլանին: Ռոստովի նավակայանից կրկնակի անգամ ավել ցորեն է արտահանվել, քան Օդեսայի, Պետերբուրգի, Խերսոնի կամ Տագանրոգի նավահանգիստներից¹⁴⁴:

Ինչ խոսք մեծածավալ այդ առևտրում նշանակալից էր նոր նախիջևանի վաճառականների դերը: Անշուշտ, իրավացի է Մ. Սարյանը, երբ իրեն քաջածանոթ Դոնի հայերի XIX դարի վերջերի առևտրատնտեսական գործունեության մասին գրում է. «Չալթրյան և Ղրիմյան հայերը հայտնի էին որպես լավ հողագործներ: Նրանց ցորենը (գարնովկա) իր որակով հայտնի էր նույնիսկ փարիզյան հացավաճառներին: Սրանք իրենց արենդներն ու շոգենավերն էին ուղարկում Տագանրոգ՝ հայկական ցորեն գնելու համար»¹⁴⁵:

Հացահատիկը՝ ցորենը, պակաս չափով նաև գարին, վարսակը արտահանվում էր Ֆրանսիա, Անգլիա, Հունաստան, Իտալիա, Գերմանիա, Բելգիա և եվրոպական այլ երկրներ:

Երկրագործության արտադրանքից զատ արտահանման գլխավոր ապրանք էին նաև անասնապահության, մասնավորապես ոչխարաբուծության մթերքները և առաջին հերթին բուրբոլ: Ռոստով-Նախիջևանյան առևտրական հանգույցը, եթե հացահատիկի արտահանման գործում տատանումներ էր տալիս և միշտ չէ, որ գտնվում էր առաջին տեղում, ապա բրդի առևտրում կայուն կերպով պահպանում էր իր գերազանցությունը:

Հացահատիկի անխափան և մեծաքանակ արտահանման դժվարությունները մեծ մասամբ կապվում էին երկաթուղու ցածր թողունակության, էլեկտրոային բարեկարգ տնտեսության բացակայության և միջ-

139 ЦГИАЛ СССР, ф. 95, оп. 8а, д. 287, л. 1—2.

140 Նույն տեղում, թ. 4:

141 «Ростово-Нахичеванский и азовский порты». Составил А. П. Соболев, Ростов н/Д, 1911, с. 4.

142 ГАРО, ф. 91, оп. 1, св. 37, д. 943, л. 3.

143 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 1441:

144 «Ростов-Нахичеванский и азовский порты», с. 4.

145 Մ. Սարյան, Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք առաջին, էջ 27:

ազգային շուկայում ամերիկյան էժան հացահատիկի մրցակցության հետ: Բրդի միջազգային առևտրում նկատվում էր ավստրալիական և Հյուսիս-աֆրիկյան հումքի մրցակցությունը, ուսական բուրդը միջազգային շուկայից արտամղելու և սեփական բրդի արտահանմանը նպաստող Ամերիկայի վարած մաքսային քաղաքականությունը: Սակայն դրանք վճռական նշանակություն չէին ունենում: Ռուստով-Նախիջևանը մնում էր Ռուսաստանի բրդի արտահանման ամենակարևոր շուկան: Այստեղ XIX դարի վերջում իսպանական նրբագեղմ բրդի շրջանառությունը կազմում էր 1,2 մլն, իսկ ուսականը՝ 200 հազար փուխ: Բրդի տարեկան ընդհանուր շրջանառությունը հասնում էր 11 մլն ուրբլու¹⁴⁶:

Ոչխարի խուրդից հետո, որը կատարվում էր մայիս ամսին, բուրդը շուկա էր հասնում հունիսին: Հունիս ամսին այդտեղ էին գալիս ձեռնարկատերերը, առևտրականները և ոչխարատերերը: Այդ ժամանակ էլ կատարվում էր բրդի առուծախը: Գնորդները կա՛մ իրենք էին Ռուստովում ու Նախիջևանում պահեստներ վարձում, կա՛մ նրանց գործակալները: Բրդի վաճառքը, որպես կանոն, կատարվում էր միջնորդ վաճառականների միջոցով: Միայն Մելքոնով-Կոզլով նշանավոր ֆիրման էր ուղղակի կապվում բուրդ արտադրող ոչխարատերերի հետ և առաջին ձեռքից գնում հումքը:

Վաճառքի էր հանվում երկու տեսակի բուրդ: Իսպանական ցեղատեսակի ոչխարի նուրբ ու երկարամազ բուրդը և տեղական՝ ուսականը: Իսպանական կամ նրբամազ ոչխարաբուծությունը զարգանում էր Հյուսիսային Կովկասում, Դոնի և Սևծովյան առափնյա շրջաններում: Հայկական գաղութում, ինչպես նկատեցինք, թեպետև պետությունը մասնավորապես անցյալ դարի առաջին կեսին, որոշակի հովանավորող քաղաքականություն էր վարում, սակայն նրբագեղմ ոչխարաբուծությունը տարածում չգտավ: Նրբամազ բրդի փուխն արժեք 7—10 ուրբլի, իսկ տեղականը՝ 3,50—4,50 ուրբլի: 1893 թ. իսպանական բուրդն արժեք 8,10 կ., տեղականը՝ 4,50 կոպեկ: 1896 թ. համապատասխանաբար 7,30 և 4,35 կոպ., իսկ 1900 թ. 9,45 և 3,85 կոպեկ¹⁴⁷:

Բրդի առևտուրը բարդ ու դժվարին գործ էր, որովհետև խոնավանալու կամ չորանալու դեպքում զգալիորեն փոփոխվում էր քաշը: Լվանալու ընթացքում բուրդը կրկնակի, եռակի կորցնում էր իր քաշը, սակայն դրա փոխարեն մի քանի անգամ բարձրանում էր գինը: Իսպանական մաքրը-

ված բրդի փուխը գնահատվում էր 28—32, իսկ ուսականը՝ 7—9 ուրբլի¹⁴⁸:

Բրդի առևտրով զբաղվող հաստատությունները գտնվում էին Ռուստովում, իսկ բրդավազ ձեռնարկությունները՝ Նախիջևանում: Ռուստովում էին գտնվում Ամերիկայի հետ բրդի առևտրով զբաղվող մի քանի գլխավոր ֆիրմաներ: Դրանցից հատկապես բարձր էր գնահատվում տակավին XIX դարի 40-ական թվականներին հիմնված Մելքոնով-Կոզլով հնագույն ձեռնարկության արտադրանքը: Վերջինիս առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկության մշտապես կայուն բարձրորակ արտադրանքն այնքան հայտնի էր Ամերիկայում, որ այնտեղ պատվերներ էին տալիս ըստ համարանիշերի, առանց ընդունված կարգով բրդի նմուշները պահանջելու¹⁴⁹:

Բրդի վերամշակման և առևտրի նման խոշոր կենտրոններ լինելով Ռուստովը և Նախիջևանը, արտասահմանին միայն հումք էին տալիս: Տեղում չէր հիմնվում մահուդի կամ գորգագործական որևէ ձեռնարկություն, այլ արտահանելով բուրդը գնում էին նրանից պատրաստված ներմուծվող արտադրանքը: Մի էական հանգամանք, որը, բնականաբար, չէր վրիպում ժամանակակիցների տեսադաշտից և գրավոր ու բանավոր ահազանգներ էին ստացվում այդ ուղղությամբ:

Արտահանման կարևոր ապրանքներից էր ոչխարի ճարպը, որի արտադրությունը, ինչպես նշեցինք, հիմնականում կենտրոնացված էր հայկական գաղութում: Նոր Նախիջևանի ճարպահալ գործարաններում արտադրվող մեծաքանակ, 150—200 հազար փուխ ճարպը գրեթե ամբողջությամբ առաքվում էր արտասահման: Առևտրի այս ճյուղում ևս հայերը օգտվում էին գերազանցապես միջնորդ վաճառականների ծառայություններից: Շատ աննշան էր այն հայ առևտրականների թիվը, որոնք ոչխարի ճարպն իրենք էին արտահանում արտասահման:

Արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էր կովի յուղը: Տեղում ստացվող և շուկա հանվող մթերքից զատ երկրի անասնապահական շրջաններից և Սիրիից՝ գնելու եղանակով մթերվում էր զգալի քանակությամբ յուղ և առաքվում եվրոպական երկրներ: XIX դարի առաջին կեսի համեմատությամբ յուղի առևտրի ծավալը սահմանափակվել, փոքրացել էր:

Նշված ապրանքներից բացի արտահանվում էր նաև ձկնկիթ, անտառանյութ, երկաթ և այլ տեսակի հումք:

¹⁴⁶ «Сборник областного Войска Донского Статистического комитета», вып. II, Новочеркасск, 1901, с. 24.

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 27:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին առևտուրն այն աստիճան էր ծավալվում ու զարգանում, որ անհրաժեշտություն է առաջանում առուծախը կարգավորելու, դրա կարգ ու կանոնը պահպանելու կազմակերպական ձեռնարկումներ կատարելու Այդ մասին են վկայում առևտրականների կողմից իրենց համաքարտիչունը ստեղծելու և հատուկ ավագ ընտրելու փաստերը: Դեռևս 1868 թ. խաճուժ ունեցող վաճառականները Թորոս Կիրակոսյանին ընտրում են ավագ (բախալբաշի) և պարտավորվում են թարկվել նրան ու առևտրի համար սահմանված ընդհանուր կանոններին¹⁵⁰:

Այդ սովորույթը ոչ միայն շարունակում է պահպանվել հետագայում, այլև առևտրի ծավալման հետ ավելի է խորանում և անհրաժեշտ դարձնում արդեն առանձին մասնաճյուղերի համար ունենալ գլխիաներ կամ համաքարտիչուններ: 1893 թ. Նոր Նախիջևանի վաճառականների ընդհանուր հավաքը՝ քաղաքագլուխ Ա. Խատամովի նախագահությամբ, որոշում է ստեղծել ոչ միայն ընդհանուր առևտրի, այլև նրա առանձին ապրանքների՝ հացահատիկի, բրդի, կաշվի, գինու, նպարեղենի և վաճառահանման այլ ճյուղերի համար երեք հոգուց բաղկացած ավագների մի յուրատեսակ խորհուրդ¹⁵¹: Վերջինս իրավասու էր հետևելու վաճառքի կանոններին և առհասարակ տվյալ մասնաճյուղի առևտրին:

Ուշագրավ է, որ Նախիջևանից դուրս եկած վաճառականները շարունակում էին մնալ առևտրական նախկին համաքարտիչունների կազմում: 1914 թ. ավագ ընտրելու նպատակով հավաքվում են Նախիջևանի, ինչպես նաև Ռոստովի հայ վաճառականները, քանի որ նախկին ավագի՝ Խ. Սագիրովի լիազորությունների շորս տարվա ժամկետը լրացել էր: Վաճառականների ավագը միաժամանակ ստանձնում էր Դոնի մարզի Նախիջևան-Ազով-Եյսկ նավամատուցների լիազորի պարտականությունները¹⁵²:

Ռոստովում, ինչպես նաև մերձակա այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում հաստատված Նախիջևանի հայ վաճառականները երկար ժամանակ կապված էին լինում իրենց ծննդավայրի հետ և մնում նրա առևտրական կազմակերպությունների մեջ:

150 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1447, թ. 2—3:

151 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 40, л. 3.

152 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1800, л. 15.

4. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒԺԵՂԱՑՈՒՄԸ

Ետեքորմյան շրջանում, ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ հարավային Ռուսաստանի, այդ թվում և հայկական գաղութի, տնտեսական կյանքի առաջընթացը և կատարվող փոփոխություններն անխուսափելիորեն տեղաշարժեր առաջացրին սոցիալական հարաբերություններում: Եվ որքան ակնառու էր տնտեսության տարբեր բնագավառներում կատարվող առաջընթացը, այնքան որոշակի էին սոցիալական կյանքի փոփոխությունները: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, առևտրի զարգացումը կատարվում էր անմիջական արտադրող և արտադրության տեր կամ էլ համապատասխան կապիտալ ունեցող դասակարգերի միջոցով: Այդ դասակարգերի սոցիալ-տնտեսական դրությունն ուղղակի հարաբերակցվում էր առևտրատնտեսական կյանքում կատարվող փոփոխությունների, նրա զարգացման հետ:

Ինչպես երևաց շարադրվածից, ետեքորմյան շրջանում հայկական գաղութի տնտեսական կյանքում կատարվող փոփոխությունները նշանակալից էին: Տնտեսական կյանքի առաջընթացն իր շատ կողմերով պայմանավորված էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ծավալմամբ:

Դրանից դատ, Դոնի հայկական գաղութի ինքնավարության վերացումը սխալ կլիներ դիտել սոսկ որպես իրավաքաղաքական նշանակության ձեռնարկում: Այն սերտորեն, թերևս առավել մեծ շափերով, առնչվում էր սոցիալ-տնտեսական երևույթների հետ: Նոր Նախիջևանի ինքնավարության վերացումը, միաժամանակ, հայ զանգվածին տնտեսական առանձնաշնորհումներից, որոնցից նա օգտվում էր շուրջ մեկ դար վրկելու միջոցառում էր:

Իր տեղում, երբ խոսք էր գնում գաղութի ինքնավարության վերացման մասին, նկատեցինք, որ 1861 թ. ռեֆորմին հաջորդող մի շարք օրենքներով ու հրամանագրերով պայմանավորվեց Դոնի հայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը: Հայ զանգվածն այլևս չէր ազատվում շինակոշտությունից¹⁵³ և օթևան հատկացնելուց: Նրա վրա տարածվում էին կայսրության մյուս բնակչությանը համահավասար պետական, նա-

153 Դոնի հայերը չէին կարողանում հաշտվել առանձնապես զինվորակոշտությունից ազատ լինելու իրավունքը կորցնելու հետ: Նրանք ջանացել են պահպանել զինվորական ծառայության հարցում ունեցած նախկին արտոնությունը: Անգամ հատուկ պատգամավորություն են ուղարկել Պետերբուրգ, սակայն բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցել, քանի որ օրենքն ընդհանուր էր և տարածվում էր բոլորի վրա: Նրանք հատուկ հրգթ էին հորինել զինվորակոշտության մասին (Ս. Շահազադե, Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիները, էջ 190—191):

հանգային և տեղական բոլոր հարկերն ու պարտավորությունները, այդ թվում և գլխահարկը: Դրանից բացի, հայկական գաղութի տարածքի ճանապարհների, կամուրջների, փոստակայանների, քաղաքային տրնտեսության և զեմստվոնների իրավասության տակ գտնվող տեղական այլ ձեռնարկումները կատարվում էին հայ հասարակության միջոցներով:

Առաջին հայացքից աննշան թվացող վերջին այս պարտավորությունը բավականին մեծ շափերով ծանրանում էր բնակչության վրա: Նոր նախիջևանի եկամուտներին և ծախսերի խնդրին անդրադառնալիս ակընհայտ դարձավ, որ քաղաքային տնտեսության զարգացման և ընդարձակման հետևանքով արագորեն աճում էին ծախսերը: Մեծագումար ծախսերը ծածկելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ համապատասխան եկամուտներ: Գոյություն ունեւր եկամուտներն ավելացնելու, ծախսերին համապատասխան դնրձնելու երկու ուղի:

Նախ ավելացվում էր քաղաքին եկամուտ բերող անշարժ ու շարժական գույքի և եկամտաբեր այլ աղբյուրների վարձը: Այսպես, Դոն գետի շարժական կամուրջից օգտվելու վարձը, եթե 1840 թ կազմում էր 831 ռուբլի¹⁵⁴, ապա 1906 թ. հասնում է 6700 ռուբլու¹⁵⁵: Այսինքն՝ վեց-յոթ տասնամյակի ընթացքում կամուրջի վարձն աճել էր ավելի քան ութ անգամ: Համանման ձևով հետևողականորեն բարձրանում էր նաև քաղաքապատկան հողատարածություններից, արտադրական ձեռնարկություններից, պահեստներից, շուկաներից, խանութներից գանձվող վարձը:

Քաղաքի գանձարկղի հարստացման մյուս ուղին այդ եկամուտներ բերող աղբյուրների ընդարձակումն էր: Աստիճանաբար սկսում են հարկ դնել և գանձումներ կատարել առաջներում վարձից ազատ վաճառականներից, կրպակներից, արհեստանոցներից, հյուրանոցներից, կշեռքներից և առևտրատնտեսական այլ կետերից: Սակավ հանդիպող քաղաքի ծախսերն եկամուտներին գերազանցելու պարագայում եկամտի նորանոր աղբյուրներ էին գտնվում, ասել է թե, նոր հարկադրումներ էին կատարվում: 1884 թ նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը դիմում է ներքին գործերի մինիստրությանը՝ քաղաքում ձիակառքով կամ տրանսպորտի այլ ձևերով տեղափոխություն կատարողների վրա հարկ դնելու թույլտվություն ստանալու համար: Նման քայլի դիմելը հիմնավորվում է նրանով, որ նախորդ՝ 1883 թ. տնտեսական տարում քաղաքի ծախսերը 2000 ռուբլի գումարով գերազանցել են եկամուտները¹⁵⁶:

Այդ ամենի շնորհիվ քաղաքի եկամուտները մեծ շափերով աճում են: Բավական է նշել, որ 1859 թ. 20,784 ռուբլուց¹⁵⁷ քաղաքի եկամուտները 1910 թ. հասել էին վիթխարի գումարի, 597 հազար ռուբլու¹⁵⁸: Այսինքն՝ հիսուն տարվա ընթացքում աճել էին ավելի քան քսանութ անգամ:

Հարկավ, այդ գումարը գանձվում էր հայ հասարակության բոլոր շերտերից, առավել մեծ շափերով տարատեսակ ձեռնարկություններ ունեցող առևտրաարդյունաբերական վերնաշերտերից: Այսուհանդերձ տարեց-տարի ավելացող հարկերի վճարումը ծանր էր հատկապես սուղ միջոցների սեւր աշխատավորական ներքնախավերի համար:

Պետական, նահանգային, գավառային և տեղական հարկերն այնքան բազմաքանակ ու ծանր էին, որ աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր դժվարանում դրանց գանձումը: Նման պայմաններում, բնականաբար հարկահանության գործի կազմակերպումը բարելավելու պահանջ էր առաջանում: Կարելի է շտարակուսել, որ միայն այդ նկատառումներով էին առաջնորդվում հայ համայնքի գործերը տնօրինողները, երբ 1888 թ. քաղաքացիներից ավագ էին ընտրում: Ապա հայտնելով, թե ավագի հիմնական պարտականությունը հարկերի հավաքումն է լինելու, խնդրում էին Դոնի գորբերի մարզային վարչությանը վավերացնելու այդ ընտրությունը, որը և կատարվում է¹⁵⁹:

Աշխարհիկ բնույթի հարկերով ու պարտավորություններով ամենեին չէին սպառվում բնակչությունից կատարվող գանձումները: Փողովորդի ուսին ծանր բեռ էին եկեղեցու օգտին մուծվող հարկերն ու տուրքերը:

Դոնի հայկական գաղութում նախկինի նման եկեղեցական հարկերն ու հասույթները ժողովվում էին տարբեր նպատակներով՝ էջմիածնի Մայր աթոռի, ռուսահայ թեմի և տեղի հոգևորականության համար: Պատկերացում կազմելու համար նշենք, որ 1862 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր՝ չորս ամիսների ընթացքում միայն էջմիածնի օգտին գանձվել է 1224 ռ. գումար¹⁶⁰:

Հոգևոր իշխանության հասույթները գոյանում էին ավանդական հարկերից, հատկապես տասանորդից, նշանի, պսակի, ծննդյան, թաղման և կրոնական բազմապիսի տոների ու ծիսակատարությունների ժամանակ կատարվող նվիրաբերություններից: Բնակչության ընդհանուր թվի համեմատ հայկական գաղութի հոգևոր դասը միշտ էլ մեծաքանակ է եղել,

154 ԸԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 334, թ. 45:

155 «Приазовский край», 1906, № 17:

156 ЦГИА СССР, ф. 1152, т. X. д. 398, л. 2, 14:

157 ԸԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 132, թ. 67:

158 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, д. 31, л. 20:

159 ГАРО, ф. 579, оп. 1, д. 362, л. 55—56:

160 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ, նոր նախիջևանի մագիստրատի նյութեր, թղթ. 104, թ. 73—84:

հետևաբար զգալի էին նաև նրա օգտին ու նրա պահպանման համար կատարվող մոծումները: 1900 թվականին միայն Նոր Նախիջևան քաղաքում կար 218 հոգևորական, այն դեպքում, երբ շուրջ շորս անգամ ավել բնակչություն ունեցող հարևան Ռոստով քաղաքում եկեղեցականների թիվը չէր հասնում անգամ հարյուրի¹⁶¹:

Ավելորդ չէ նշել, որ Ս. Խաչ վանքն իր ընդարձակ հողատարածությունները մշակելու և հատկապես վարձակալութչամբ տալու շնորհիվ զգալի եկամուտներ էր ստանում: Վանքի տնտեսության, մասնավորապես մարդասիրական ընկերության գումարներով պահվում էր ժառանգավորաց գիշերօթիկ դպրոցը: Թեպետև դպրոցն ապահովված էր համապատասխան միջոցներով, սակայն հոգևորականները այդ անվան տակ գյուղերից մշտապես լրացուցիչ միջոց էին ստանում: Չալթր գյուղում պատահած նման մի դեպքի մասին պատմում է տեղի «չքավոր» ստորագրությանը թղթակիցը: Ս. Խաչի վանահայրը օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին սովորականի նման, ասվում է թղթակցությունում, գյուղերից հացահատիկ էր հավաքում, որի դիմաց վանքի դպրոցում ձրիավարժ սաներ էր պահում: Չալթրից նա ընտրում է երեք պատանի, սակայն միայն հարուստների զավակներին: Վերջին այդ հանգամանքը վրդովմունք է առաջացնում գյուղի հասարակության մեջ: «Որովհետև հենց մինչև օրս էլ, — գրում է թղթակիցը, — գյուղի ստորին դասակարգը լավ աչքով չի նայում մեր վանահոր վարմունքի վրա: Ուրեմն գյուղի ժողովրդական սուրբով փոխանակ աղքատի որդոց, հարուստների որդիք են ձրի ուսում ստանալու 5—6 տարի՝ վերոհիշյալ վանքի գիշերօթիկ դպրոցում»¹⁶²:

Ս. Խաչ վանքից բացի, որն ութ հազար դեսյատին ընդարձակ տարածություն էր ստացել գաղութի հիմնադրման ժամանակ, հողամասեր ունեին և պատեհ առիթով դրանք ընդարձակում էին նաև քաղաքում գործող եկեղեցիները: Այսպես, ս. Գևորգ եկեղեցում ծխական դպրոց բացելու ժամանակ, նրա այցելուները, անշուշտ, ոչ առանց հոգևորականների հորդորանքի, քաղաքային խորհրդարան են դիմում եկեղեցու պարտալից դուրս՝ արևմտյան կողմում ընկած հողամասը եկեղեցուն հանձնելու մասին¹⁶³:

Նոր Նախիջևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ինչպես նկատեցինք, գերազանցապես մի քանի տասնյակ բանվորներով աշխատող փոքր ու միջին մեծության գործարաններ էին: Նրանցում գերակշռում

էր ձեռքի աշխատանքը կամ ֆիզիկական ուժով աշխատող մեխանիկական շարժիչները: Աշխատանքը, հատկապես ճարպահալ, կաշվի, ծխախոտի, բրդավալաց ձեռնարկություններում շատ ծանր էր: Աշխատանքային օրն անցնում էր 10 ժամից, չկային աշխատանքային քիչ թե շատ տարրական ապահով պայմաններ, ցածր էր վարձատրությունը: Բրդավալաց ձեռնարկություններում բուրդ տեսակավորողի օրվա վարձը հազիվ հասնում էր 50—60 կոպեկի, լվացողի աշխատավարձը՝ 40—60 կոպ., իսկ փոքրահասակներինը՝ 30—35 կոպեկի¹⁶⁴: Տղամարդկանց հետ գրեթե համահավասար աշխատում էին նաև կանայք և պատանիները:

Բարվոք չէր նաև աղաների մոտ աշխատող գործակատարների դրությունը: Վերջիններիս ցանկացած ժամանակ, մանավանդ ձմռանը, երբ գործավարությունը պակասում էր ազատում էին աշխատանքից՝ ամենևին հաշվի չառնելով նախկին պայմանավորվածությունը: Նրանք չունեին որևէ հասարակական զբաղմունքի, հավաքի տեղ: Տիրապետող դասի ինքնակամ վերաբերմունքը դատապարտող գաղութի ոչ անհայտ գործիչ Հ. Պապասինյանը կոչ էր անում օրինակ վերցնել Եվրոպայից, ուր գործակատարները հարգված, իրենց պաշտոնում հաստատուն հասարակաչեթտ են ներկայացնում¹⁶⁵:

Միսիթարական չէին նաև քաղաքի ներքին խավերի կենցաղային պայմանները: Ընդհատ է, Նոր Նախիջևանը կառուցվում ու բարեկարգվում էր, սակայն գերազանցապես բարելավվում էր քաղաքի կենտրոնական մասը: Բազմիցս ահազանգվում էր այն մասին, որ, չնայած քաղաքի արտաքին փայլին ու շքեղությանը, նրա ծայրամասային թաղամասերը, ուր ապրում են աշխատավորական խավերը, չեն լուսավորվում, չկա ջրմուղ, խմելու ջուր, փողոցներն անբարեկարգ վիճակում են, և ուր «աղքատներն անտեր շրջում են փողոցներում»¹⁶⁶:

* * *

Նոր Նախիջևանն այն հայկական գաղութներից էր, ուր ցայտուն դրսևորվել են սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունները: Այդ հակամարտը վաղուց ի վեր առկա էր հայ համայնքի ընդհանուր միջոցները հասարակական շահերին ծառայեցնելու և հարակից այլ խնդիրներում: Սակայն Դոնի հայ կյանքն ալեկոծող առավել ուժգին, տևական ու համառ պայքարը տեղի էր ունենում հայ երկրագործների և քաղաքի առևտրակալվածատիրական դասի միջև: Վերջիններս փորձում էին իրենց

161 ЦГИА СССР, ф. 1282, оп. 3, д. 458, л. 6.

162 «Նոր դար», 1894, № 168.

163 «Приазовский край», 1907, № 227.

164 «Сборник областного Войска Донского статистического комитета», вып. II, с. 30.

165 «Նոր դար» 1891, № 32:

166 «Նոր դար», 1898, № 62, «Գաղութ», 1914, № 26 և այլն:

ազարակներում աշխատեցնել ու հողին ամրացնել ճորտութունից ազատ հայ գյուղացիներին, և որ գլխավորն է, ձգտում էին զարտուղի ճանապարհներով տեր դառնալ հայկական գյուղերին պատկանող տարածություններին:

Հողային հարցը հայկական գաղութի սոցիալական հակասությունների առանցքն է եղել: 1830-ական թվականների սկզբներից ծավալված և տասնամյակներ տևած այդ համառ պայքարի ընթացքում գաղութի կալվածատիրական շերտերը գյուղացիների դիմադրությունը կտորելու նպատակով դիմեցին անգամ ոստիկանության և նույնիսկ զինվորական ուժի օգնությանը, սակայն ապարդյուն: Հայ գյուղացիների և աղայական դասի միջև ավելի ու ավելի ծավալվող պայքարն այնպիսի շահեր է ընդունել, որ քննության նյութ է դարձել բարձր պաշտոնական ատյաններում: Ի վերջո կառավարիչ սենատը համոզվելով գյուղացիների իրավացիության մեջ, ստիպված գործը վճռել է նրանց օգտին: Այսուհանդերձ աղայական դասին հաջողվում է, թեկուզև, մասնակիորեն հասնել իր նպատակին: Ազարակներ հիմնելու և պետության կողմից խրախուսվող այգեգործության ու անասնապահության հատուկ ճյուղերով զբաղվելու պատրվակով նրանք սեփականացնում են գյուղերին պատկանող հողերից մի զգալի տարածություն¹⁶⁷:

Ազարային հարաբերություններում դրսևորված այդ հակամարտն, ըստ ամենայնի, վկայում է հողը եկամտի լավագույն աղբյուր դառնալու, գյուղատնտեսական մթերքներն առևտրադրամական շրջանառության ոլորտ մտնելու, ապրանքային բնույթ ընդունելու և նրանից խոշոր շահույթ ստանալու մասին:

Հետագա շրջանում, XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման փուլում դասակարգային ներհակություններ ծնող, դրա համար պարարտ հող ստեղծող սոցիալ-տնտեսական այդ երևույթները ոչ միայն չվերացան, այլև ավելի խորացան: Առևտրադրամական հարաբերություններն առավել խթանեցին արտադրության ապրանքային բնույթը և իրենց ոլորտի մեջ առան ոչ միայն գյուղատնտեսությունը, այլև տնտեսության մյուս գրեթե բոլոր ճյուղերը: Ընդհատ է, այս շրջանում գյուղացիության սոցիալական պայքարը սքողված եղանակով է դրսևորվում և այնպիսի բացահայտ ձևեր չի ընդունում, ինչպես նախկինում, սակայն այդ ամենևին չի վկայում նրա

167 XIX դարի առաջին կեսում հայ գյուղացիության սոցիալական պայքարի մասին տե՛ս Վ. Բաբխուպուրյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, էջ 170—195, 341—349, նույնի՝ «Միքայել Նալբանդյանի հայացքների ձևավորման սոցիալական միջավայրի հարցի շուրջը» («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, № 1):

թուլացման մասին: Ընդհակառակը, գյուղատնտեսության և գերագանցապես գյուղատնտեսական մթերքները նախնական մշակման ենթարկող արդյունաբերության զարգացումը, դրանց շեշտված ապրանքային բնույթը, բնականաբար, ավելի որոշակի էին դարձնում և սրում սոցիալական հակասությունները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում գյուղերին պատկանող հողային տարածությունները, առավել ևս ամեն մի շնչին ընկնող հողաբաժինը, գաղութի հիմնադրման ժամանակվա համեմատ մեծ շահերով պակասել էր: Նախ՝ ավելի քան տաս անգամ աճել էր երկրագործ բնակչության քանակը: Նշանակում է այդ նույն քանակով նվազել էր ամեն մի շնչին ընկնող հողաբաժինը: Քաղաքի մեծահարուստների կողմից գյուղերին պատկանող հողերում ազարակներ հիմնելու, Կուրյաչի Կոստաբնակավայրում գյուղ կազմակերպելու ու նրան առանձին տարածք հատկացնելու և այլ պատճառներով նկատելի շափով պակասել էր հայկական գյուղերի ընդհանուր հողատարածությունը:

Վարելահողերի հետզհետե ավելի ու ավելի զգացվող պակասը լրացնելու համար գյուղացիները հարկադրված էին դանգվածաբար դիմել քաղաքապատկան հողերը վարձակալելուն: Հողի վարձակալման գինը նրա պահանջարկի ավելացման հետ մեծ շահերով բարձրանում էր:

Երկրամասի կենտրոնական «Պրիազովսկի կրայ» թերթում պատմվում է քաղաքին պատկանող վարելահողերի վարձակալման բնորոշ դեպքերից մեկի մասին: Վարձով տրվում էր վեց հազար դեսյատին վարելահող: Շրջակա հայկական գյուղերից ժամանում են բազում վարձակալողներ, որոնք թեպետև նախապես համաձայնության էին եկել բարձր գին շտալու հարցում, սակայն մրցակցության մոլուցքի մեջ ընկնելով, մոռանում են նախնական պայմանավորվածությունը: Քաղաքի աղաներն օգտվելով դրանից, անընդհատ բարձրացնում են գները և վարելահողերը, նախորդ տարիների համեմատությամբ, հանձնում կրկնակի բարձր գնով¹⁶⁸:

Հայ գյուղացիներն աստիճանաբար համախմբվում և սկսում են միասնաբար դիմադրել, քաղաքի մեծամեծների՝ իրենց հաշվին մեծ շահույթ ստանալու փորձերին: 1906 թ. քաղաքապատկան հողերը երկրագործներին վարձով տալը, վերջիններիս կողմից բոլկոտի ենթարկելու հետևանքով լուրջ դժվարությունների է հանդիպում: Սեպտեմբեր ամսին Նոր Նախիջևանի տնօրենները գյուղացիների հետ գործարք կատարելու նոր փորձ են անում, սակայն, ինչպես հաղորդում է թերթի թղթակիցը, երկրագործները «Կանխավ միմյանց հետ պայմանավորվել էին չբարձ-

168 «Приазовский край», 1907, № 227.

րացնել գները և իսկապես նրանք հասան իրենց նպատակին: Այն հողերը, որ անցյալ տարիները ծախվել էին 25—30 ուբլով, այս տարի, նոր պայմաններում, ծախվեցին 12—13 ուբլով: Սա գյուղացիների մեջ զարթնած ինքնագիտակցության նշան էր»¹⁶⁹:

Հողի վարձակալումը երբեմն այնպես էր ծանրանում գյուղական տնտեսությունների վրա, որ նրանք դժվարանում էին վարձը վճարել: Դա անախորժության, անգամ ընդհարման տեղիք էր տալիս: Այսպես, օրինակ, 1907 թ. քաղաքի վարելահողերը վարձած Ս. Խաչ ավանի բնակիչները չեն կարողանում լրիվ վճարել վարձագինը: Քաղաքի վարչությունն արգելում է դաշտից հացահատիկի տեղափոխումը, որով, փաստորեն, բռնագրավվում է բերքը: Ավանի բնակիչները նախ խնդրում են թույլատրել տեղափոխել հացահատիկը, ապա սկսում են սպառնալ, անգամ ուժի դիմելու փորձեր են անում: Համոզվելով, որ այդ ամենը ներգործություն չի ունենում՝ դատարկ սայլերով վերադառնում են տուն: Վարձակալողների մի մասը վճռում է անտեսելով արգելքները, տեղափոխել հացահատիկը: Գյուղացիների մեծ մասը, սակայն, հակվում են հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելուն: Նրանք դիմում են քաղաքային վարչություն և խնդրում հողավարձի գանձումը հետաձգել մինչև հացահատիկի կալսումը, որպեսզի հնարավորություն ունենան վարձը վճարել¹⁷⁰:

Գյուղացիական ռեֆորմից հետո, հայ երկրագործներին պետական գյուղացիների իրավունքներում, նրանց հետ համահավասար դրություն մեջ դնելուց, հատկապես սեփական հողատիրների հետ ազատ վարվելու լայն հնարավորություն ընձեռող 1906 թ. ստորիպինյան ագրարային ձեռնարկումներից հետո, տարածում գտավ հողաբաժինները վաճառելը, նվիրելը, գրավ դնելը, ուրիշ խոսքով՝ օտարելը:

Չալթր գյուղի ավագը և ծերերը դեռևս 1860-ական թվականներին վերադաս մարմիններին առաջարկում էին գյուղացիների հողաբաժինները վերաշափել սահմանները ճշտորեն որոշել:

Նրանք իրենց նկատառումները հիմնավորում էին գյուղական բնակչության հողատարածությունների համամասնությունը խախտվելու հանգամանքով: Բնակչության մի մասի հողատարածությունը, հավաստում էին նրանք, այնքան է ընդարձակվել, որ սկսել են վարձով տալ, իսկ ձրանց կողքին կան սնանկ, ամենին հողաբաժին չունեցող մարդիկ¹⁷¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող ընդամենը երկու-երեք տարվա ընթացքում Մեծ Սալա գյուղի հողերից վաճառվել էր 560 դես., Նեսվիտայից՝ 500 դեսյատին¹⁷²: Մյուս մեծ գյուղերում հողերի վաճառքն ավելի մեծ ծավալ էր ընդունել: Դրա հետևանքով մի կողմից ստվարանում էր հողագուրկ, չբավոր գյուղացիների թիվը, մյուս կողմից ուժանում էր նոր հողաբաժինների տեր դարձող քաղաքի, ինչպես նաև գյուղերի աղայական դասը:

Սեփական հողամասերը մեծացնող և այլ ուղիներով հարստացող գյուղերի պետերն, ինչպես և պետք էր սպասել, աստիճանաբար ընդարձակում էին նաև իրենց իրավասությունները, դառնում ինքնիշխան ու օրինազանց: Չալթր գյուղի ավագ Գ. Աթոյանն առանց որևէ հիմքի «զոռպայություն» երկու օրով ձերբակալում է թեմականավարտ, Փարիզի ուսական կոլեջի ուսանող Գ. Զալաշյանին: «Չալթրում սա առաջին դեպքը չէ, — գրում է տեղի թղթակիցը, — ուսուցչությունը և գյուղի ինտելիգենցիան միացյալ ուժերով պետք է աշխատեն վերջ դնել գյուղի «աղաների» անօրինակ վարմունքին»¹⁷³:

Ագրարային հարաբերություններում առաջացած սոցիալական հակասություններով է, անտարակույս, բացատրվում այն հանգամանքը, որ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին հայկական կենտրոնական ու տեղական մամուլում վերաբացվում է, նախկին՝ 1830—1840-ական թվականների, կարծես արդեն պատմության գիրկն անցած, պայքարը Մամուլի էջերում քաղաքի մեծամեծներին դատապարտում են հայկական գյուղերին և Ս. Խաչ վանքին պատկանող հողերը յուրացնելու համար: Ապա խորհուրդ է տրվում ուղղել ժամանակին թույլ տրված անիրավությունը, ետ վերադարձնել այդ հողերը¹⁷⁴:

Տակավին 1850—1860-ական թվականներին, հայկական գաղութում եկեղեցական գումարների շուրջ ծայր առած հասարակական հակամարտերի հետնախորքում, անգամ իշխող խավերի ներկայացուցիչները, սոցիալական պայքար էին տեսնում: «Տրամաբանական գիտության հետեւողներուն հայտնի է, — գրում էր Գ. Այվազովսկին, — որ մարդիկ իրենց դատողութեանց մեջ շատ անգամ ասով կսխալին, որ պատճառ չեղած բանը պատճառի տեղ դնեն: Այսպես նաև նախիջևանի երկպառակտությունը իսկական պատճառ՝ ոչ թե եկեղեցական դրամներուն ազգային ուսումնարանի վրա գործածելն էր ինչ որ կասվեր, հապա այն հին ատե-

169 «Նոր կյանք», 1906, № 15.

170 «Приазовский край», 1907, № 191.

171 ՀԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1675, ք. 2.

172 «Գաղութ», 1914, № 4.

173 Նույն տեղում, 1915, № 35.

174 «Մեղու Հայաստանի», 1884, № 85, «Նոր գործ», 1893, № 45, «Լույս», 1910, № 6, 1914, № 17.

լությունը և անողորբելի հակառակութիւնը՝ զոր իրարու դեմ ունեին մեկ քանի խոսքի տեր ու հարուստ անձինք, և նոցա հետ նախիջևանի ու գյուղական բնակչաց մեկ մասը, գուցե նաև մեծ մասը, իսկ եկեղեցական փողերուն խնդիրը լոկ պատճառաւնք և առիթ էր՝ այն հակասութիւնն ավելի գրգռելու, և իբրև թե օրինավոր ձև տալու նորան»¹⁷⁵:

Ինչ խոսք, տվյալ դեպքում, նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի հոգևոր առաջնորդը, ակամա, ճիշտ մեկնութիւն է տալիս Գոնի հայութեան ներսում արմատավորված սոցիալական հակասութիւններին:

Անհամեմատ ավելի մեծ մտահոգութիւն էր առաջացնում քաղաքի և հայկական գյուղերի հարաբերութեան հարցը: Գաղութի նշանավոր գործիչները խուլ տաքնապով անդրադառնում են այդ խնդրին և հայ հասարակութեան միասնութիւնը պահպանելու ձգտումով ջանում բացահայտելու իրողութիւնը: Նրանք միաժամանակ վիճակը շտկելու գանազան դեղամիջոցներ էին առաջարկում:

Գր. Չալխուշյանը «Ինչ է նայում, ինչ է մտածում նորնախիջևանցին» հոդվածում պատմում է վեց հայկական գյուղերի բնակիչների աշխատանքի դժվարին պայմանների, նրանց հեռամանացութեան, հիվանդութիւնների տարածվածութեան, բժշկի, դեղորայքի բացակայութեան մասին: Լկա խարազանում է նախիջևանի երևելի վաճառականութեանն ու մտավորականութեանը, որոնք հարյուր քսան տարվա ընթացքում ամենևին չեն մտածել ու հոգացել գյուղացիների կարիքները, այլ անտարբեր նայել ու արհամարհական վերաբերմունք են ունեցել նրանց նկատմամբ¹⁷⁶:

Խ. Փորքչեյանը քանիցս անդրադառնում է գյուղերի տնտեսական կյանքին, նկարագրում նրանց առօրյան, հողատիրութիւնը, քաղաքաբնակ երկրագործներին՝ «սապանձիներին» գյուղերում բնակեցնելու անհրաժեշտութիւնը և այլ հարցեր¹⁷⁷: Նա քննադատում է նոր նախիջևանի կառավարիչներին և մտավորականութեանը, գյուղին օգնութիւն ցույց չտալու, գյուղացիների առաջադիմութեանը չնպաստելու համար¹⁷⁸:

Քաղաքի և գյուղերի հակասութիւններին Մ. Չուբարյանը հետևյալ մեկնութիւնն է տալիս: Հայկական մագիստրատի գոյութեան ժամանակ, մանավանդ նրա գործունեութեան առաջին շրջանում, նախիջևանը գյուղերի հետ մի շրջան, մի հասարակութիւն էր կազմում: Գյուղերը քաղա-

քի հետ հավասարապես մասնակցում էին գաղութի կառավարչութեան գործերին: Ժամանակի ընթացքում քաղաքացիները սահմանափակում են գյուղացիների իրավունքները, ժողովների չեն հրավիրում, հաշվի չեն նստում նրանց հետ: Այդ պատճառով էլ սառնութիւն է ընկնում նրանց մեջ: Հետդեմ սառնութիւնը փոխվում է անգամ ատելութեան: Գյուղացիների մեջ արմատավորվում է այն համոզմունքը, որ քաղաքացիք թշնամի են իրենց և նրանցից լավ բան չի կարելի սպասել: Նրանք ամեն բանում սկսում են հակառակ քաղաքի գործել և առիթ են փնտրում իրենց վարչական կապերը խզելու նախիջևանից: Գործը հասնում է նրան, որ 1864 թ., երբ հրատարակվում է գեմատվոնների մասին օրենքը, նրանք հրաժարվում են նախիջևանից և միանում Ռոստովի շրջանի գեմատվոնին¹⁷⁹:

Որոշ թղթակիցներ քաղաքի և գյուղերի բնակիչների անհամերաշխութիւնը դիտում են որպես Ղրիմյան շրջանից ժառանգված հատկանիշ: Ազգովի ավազանում բնակվելու ընթացքում այդ հակասութիւնները խորանում և այն աստիճանի են հասնում, որ ի վնաս գաղութի ազգային շահերի, գյուղացիները ցանկանում են վարչական բոլոր կապերը խզել նախիջևանից: Շեշտվում է, մասնավորապես այն կարևոր հանգամանքը, որ նախիջևանը, նրա մտավորականութիւնն անտարբեր ու պասսիվ դիրք է բռնել, չի կարողացել կամ չի մտահոգվել ներազդելու գյուղերի մտավոր, կուլտուրական զարգացման վրա¹⁸⁰:

Գոնի հայկական գաղութի գոյութեանը սպառնացող վտանգը, որն առաջացել էր հայկական գյուղերի՝ նախիջևանից անջատվելու ձգտումով, բնական է, որ ալեկոծում էր տեղի հայ հասարակական կյանքը: Հայկական գաղութի երևելի դեմքերի ահազանգերը հասկանալի են, սակայն դժվար է համաձայնել այդ հրեւոյթին՝ նրանց տված մեկնութեան հետ: Հազիվ թե ճշմարիտ կարելի է համարել քաղաքի և գյուղերի հակասութիւնները, վերջիններին՝ առաջադիմութեանը չնպաստելու, քաղաքի անհոգ ու անտարբեր վերաբերմունքով բացատրելը: Նախ՝ գյուղացիները այնպիսի մակարդակ չունեին, որ գիտակցեին այդ: Դրանից դատ, քաղաքի կողմից գյուղի կուլտուրական զարգացմանը չնպաստելը այն հարցը չէր, որի պատճառով գյուղացիները ցանկանային կապերը խզել կյանքի ու կենցաղի բազմաթիվ թելերով կապված իրենց ազգակիցներից և միանալ Ռոստովին:

Նոր նախիջևանի և հայկական գյուղերի հակասութիւնները, անտարակույս, սոցիալական հողի վրա առաջացած հակամարտութիւններ

175 Գ. Այվազյան, Պատմութիւն Խալխայան ուսումնարանին ազգին հայոց (1858—1871), Տփլիս, 1880, էջ 132:

176 «Մշակ», 1901, № 31:

177 «Լույս» 1910, № 6. «Գաղութ», 1914, № 26:

178 Նույն տեղում:

179 «Լույս», 1911, № 13:

180 «Լույս», 1911, № 7, «Գաղութ», 1915, № 23:

էին: Փաստորեն 19-րդ դ. առաջին տասնամյակներին սկսված քաղաքի վերնախավերի հայկական գյուղերի հողատարածությունների նկատմամբ ոտնձգությունների, հետագայում ավելի սուր հակամարտությունների բնույթ ընդունած պայքարի ընթացքում գյուղացիները մեծ դաս առան: Նրանք տեսան և համոզվեցին, որ քաղաքի մեծամեծները կանգ չառնելով միջոցների առաջ, օգտագործելով բոլոր հնարավորությունները, այդ թվում և բարձրաստիճան անձնավորությունների հետ իրենց անձնական կապերը, ամեն գնով ձգտում էին սեփականացնել գյուղապատկան հողերը: Նրանք համանման վերաբերմունք ունեին նաև քաղաքի աշխատավորական ներքնախավերի նկատմամբ:

Անդրադառնալով քաղաքի և գյուղերի հակասություններին, Ծ. Շահազիզը գրում է. «Դորան նպաստել է և Նախիջևանի ներքին կառավարության ձևը, որ ընդհանրապես աղայական լինելով, չի ճանաչել ոչ թե միայն գյուղացիությունը իրավունքները, այլև հաճախ արհամարհել է մինչև անգամ և քաղաքի ստորին դասակարգի՝ աղքատների իրավունքները»¹⁸¹:

Ետոնֆորմյան շրջանում, կապիտալիստական հարաբերությունների գարգացմանը համընթաց, քաղաքի վերնախավերն ավելի էին ընդլայնում գյուղական բնակչության հաշվին հարստանալու իրենց գործունեությունը: Նրանք խիստ բարձր գներ էին նշանակում գյուղացիներին վարձով տրվող հողերի վրա: Ձեռնտու գներով տեր էին դառնում վաճառքի հանվող նրանց հողաբաժիններին: Օգտվելով գյուղացիների անտեղյակությունից, շնչին գումարով գնում, սպա վերավաճառում էին նրանց մթերքները և զանազան այլ ձևերով շահագործում նրանց:

Քաղաքի տնօրինությունն ամենևին չէր մտահոգվում, չնայած գանձվող համապատասխան հարկերին ու տուրքերին, գյուղի կարիքները հոգալու ուղղությամբ: Տասնամյակներ շարունակ տարվող և աստիճանաբար ավելի ու ավելի խորացող այդ քաղաքականության հետևանքով էր, որ գյուղացիներն ստեղծվեցին ու անգամ թշնամանքով էին նայում «քաղաքին» և չէին ցանկանում որևէ գործ ունենալ նրա հետ:

Ի վերջո այդ ամենը կապիտալիստական հարաբերությունների խորացման հետևանքով սոցիալական շերտավորման ուժեղացման, քաղաքում բնակվող աղայական դասի կողմից գյուղական բնակչության շահագործման արդյունք էր, դրա ուղղակի արտահայտությունը:

Հայկական գաղութի ազգաբնակչությունը բաժանվում էր երեք հիմնական դասի: Առևտրաարդյունաբերական մեծահարուստների դասը, որի մեջ մտնում էին խոշոր ձեռնարկատերերը, մեծ կապիտալներ ունե-

ցող առևտրականները կամ տնտեսության այդ երկու ճյուղերով միաժամանակ զբաղվող տիրող դասակարգի ներկայացուցիչները: Նրանք իշխող դիրք ունեին քաղաքային խորհրդարանում ու վարչությունում և առհասարակ, տոն էին տալիս հայ համայնքի կյանքին: Ավելորդ չէ, սակայն, նշել, որ Դոնի հայկական գաղութի մեծահարուստների կարողությունները համեմատաբար համեստ, սահմանափակ էին: Միլիոնների հասնող խոշոր կարողությունների տեր արդյունաբերողների, ինչպես ասենք Հ. Քուշնարյանի և ուրիշների համար գաղութի ընձեռած հնարավորությունները անբավարար էին լայն գործունեություն ծավալելու համար: Այդ պատճառով էլ նրանք տեղափոխվում և իրենց գործարաններն ու ֆաբրիկաները հիմնում էին Ռոստովում և առևտրաարդյունաբերական այլ խոշոր կենտրոններում:

Երկրորդ դասը, դա միջին կարողության տեր առևտրականների, արհեստավորաարդյունաբերողների և հողատերերի, այդ թվում և գյուղական հարուստների շերտն էր: Միջին այդ խավը բավականին սովոր էր: XIX դարի վերջին տասնամյակներից խոշոր արդյունաբերության և առևտրական կազմակերպությունների մրցակցության հետևանքով նկատվում է, թեպետև ոչ տրուգ թափով, այս դասի քայքայման, մասամբ էլ խոշոր բուրժուազիայի շարքերն անցնելու նշաններ:

Երրորդ, հիմնական շերտը շահագործվող քաղաքի և գյուղերի անմիջական արտադրող կամ էլ տարբեր զբաղմունք ունեցող ներքնախավերն էին: Ունեզրկումն ու քայքայումն այս դասի՝ քաղաքի արհեստավորության և գյուղական երկրագործ բնակչության շրջանում նկատելի էր և աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծ ծավալ էր ընդունում:

Այդ պատճառով էլ ամենևին չպետք է զարմանալ, որ հայկական գաղութի տնտեսական ընդհանուր բարվոք վիճակի պայմաններում հանդիպում ենք նաև ժողովրդական զանգվածների ոչ միսիթարական նյութական վիճակի, ընչազուրկ ու աղքատ մարդկանց առկայությունը հավաստող փաստաթղթերի:

Այսպես, 1867 թ. քաղաքի դիմացի քարվանսարայի դեր կատարող տարածությունը մեկ տարի ժամանակով տրվում է վարձով՝ ստացված գումարը աղքատներին բաժանելու նպատակով¹⁸²: 1906 թ. Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանն իր նիստերից մեկում, որտեղ նախագահում էր Մ. Բալաբանովը, հատուկ քննարկման հարց է դարձնում և ապա միջոցներ հատկացնում անգործ ու աղքատ մարդկանց համար¹⁸³:

181 Ծ. Շահազիզ, Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, էջ 191—192

182 ՀԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1736:

183 «Приазовский край», 1906, № 1.

ձխորդ տարիների օրինակով վ. Տեր-Կևորկովը նվիրաբերության կարգով հոգաբարձության տրամադրության տակ է դնում 106 զույգ կոշիկ՝ աղքատներին բաժանելու համար¹⁸⁴։ Մյուս կողմից ավելի ու ավելի էին ուռճանում և ընշաքաղց դառնում գաղութի մեծահարուստները։ Ռ. Պատկանյանը դիմելով նրանց 1890 թ. գրում էր. «Ձեր անունը վազր է, միշտ ծարավ անմեղ արյունի, ձեր կյանքը ազգին միշտ թանկ կնստի։ Դու ազգի արյունով ապրող էք, դուք միշտ հալածող ու սպանող էք նորահավատարիմ հովիվներուն, ձեր գազանային անձն և ձեր կորյուններուն ապրեցնելու համար պետք է ամբողջ քաղաքի և գավառի բնակիչներու արյուն և քրտինք։ Ով որ ձեր գործի, ձեր ստրուկը չէ՝ նա ձեր արյունալի զոհն է, ով չի սիրում ձեզ, նորա ճակատի վրա գրած է աքսոր, հալածանք և մահ»¹⁸⁵։

Այսպիսով, ինչպես երևաց վերը շարադրվածից, մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ապրանքադրամական հարաբերությունները խորակոսել էին հայկական գաղութի տնտեսական կյանքը։ Նոր նախիջևանի արտադրության հիմնական բնագավառների՝ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության զարգացմանը խթանում էին առաջին հերթին առևտրափոխանակային հարաբերությունները։ Արտադրության տարբեր ճյուղերի առաջընթացը և առանձնապես առևտրա-դրամական հարաբերությունների ծավալումն ուժեղացրին սոցիալական շերտավորումն ու դասակարգային ներհակությունները։ Կապիտալիստական հարաբերությունների խորացումը և նրա հետևանքները ծանր ու քայքայիչ նշանակություն ունեցան, առաջին հերթին, անմիջական արտադրող դասակարգի համար։

184 Նույն տեղում, № 83.

185 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. V, էջ 401.

Գ Լ Ո Ւ Ե Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով ամբողջ երկրի և, հատկապես, հարավային Ռուսաստանի տնտեսական կյանքում առաջացած հեղաբեկումներն առավել դանդաղ ու աննկատ էին կատարվում, քան հասարակական մարզում։ Այդ երևույթը՝ տնտեսական և, մյուս կողմից, հասարակական հարաբերություններում կատարվող տեղաշարժերի, և դրանց ընդհանուր առաջընթացի միջև նըշմարվող տարբերությունն ակնբախ էր դրսևորվում մասնավորապես նոր նախիջևանի Հայկական գաղութում։ Դա ուներ իր պատճառները։

Ավատական արտադրանակի աստիճանական անկման և նոր հարաբերությունների զարգացմամբ պայմանավորված հասարակական կյանքի զարթոնքը, ինչպես ասվեց, իր հորձանուտի մեջ է առնում Դոնի հայ հասարակությանը։ Ապրանքափոխանակային հարաբերությունների ծավալումը, հաղորդակցության ճանապարհների և հատկապես երկաթուղու կառուցումն աշխուժացնում էին կապերը Ռուսաստանի կենտրոնների, Մայր հայրենիքի և հայաշատ բնակավայրերի հետ։

Ուժեղանում է երիտասարդության հոսքը դեպի Ռուսաստանի ու արտասահմանի կրթական օջախները, հաճախակի են դառնում նշանավոր գործիչների փոխայցելությունները։ Նոր պահանջներին համապատասխան հիմնվում են հասարակական կյանքի առաջընթացը խթանող տպարաններ, դպրոցներ, թատրոններ և մշակութային այլ օջախներ։ Զարգանում է ազգային գրականությունը, լեզուն և մշակույթը։ Երիտասարդությունը համակվում է դեմոկրատական, ազգային-լուսավորական գաղափարներով, առաջանում է եվրոպական բարքերն ու քաղաքակրթությունը ընդօրինակելու ձգտում։ Ռուսաստանի կենտրոններում, Կովկասում հրատարակված գրքերն ու պարբերականները տարածվում են հայկական գաղութներում այդ թվում և նոր նախիջևանում։

Աստիճանաբար սկսում է վերանալ հայկական գաղութների ներփակ դրուձվումը, վերջիններս սկսում են հաղորդակցվել համառուսաստանյան հասարակական ընդհանուր կյանքի խնդիրներին:

Անտարակույս նոր նախիջևանում առաջադիմական միտումներ ունեցող որոշ վաճառականների, ինչպես և Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում կրթություն ստացած մտավորականության առկայությունը ինչ-որ շահով ազատամտական, դեմոկրատական իր կնիքն էր դրել գաղութի հասարակական կյանքին վրա, տակավին նախորդ շրջանում՝ XIX դ. առաջին կեսին:

Դեռևս 1830—50-ական թվականներին հողային հարցի, հանրային միջոցների շուրջ միջնորդությամբ շիկացած էր Դոնի հայ հասարակության ներհակ ուժերի միջև: Այդ հանգամանքն ինքնին նպաստում էր գաղութի համայնական, ընդհանուր հարցերի նկատմամբ հետաքրքրության աճին, սոհասարակ հասարակական կյանքի աշխուժացմանը:

Մեծ էր այստեղ նաև մամուլի դերը: Կյանքի պահանջները թելադրում էին ստեղծել ժամանակի ոգուն համապատասխան նոր օրգաններ, թերթեր, ամսագրեր:

Հայ իրականության մեջ XIX դարի 50—60-ական թվականներին դեմոկրատական ուղղության ամսագիրը, որ հանուն նոր գրականության, լեզվի և առհասարակ հանուն ազգային առաջադիմության, անհաշտ պայքար սկսեց կղերաֆեոդալական մտայնության դեմ՝ «Հյուսիսսփայլը» էր: Նշանավոր այդ պարբերականն իր ազդարարած սկզբունքներով, հարկավ, տարբեր ընդունելություն էր գտնում հայկական շրջաններում: Այս կամ այն հայկական քաղաքում «Հյուսիսսփայլը» տարածում գտնելը յուրօրինակ շահանիշ էր հայկական տվյալ կենտրոնի հասարակական կյանքի հասունության, ամսագրի քարոզած լուսավորական գաղափարների համար:

Այդ առումով խիստ հատկանշական է հետևյալ փաստը: 1858 թ. «Հյուսիսսփայլը» ամսագրի տպաքանակի իրացումը հասնում էր 262-ի, որից թիֆլիսում՝ 48, Աստրախանում՝ 33, Մոսկվայում՝ 31, Ղզլարում՝ 20, Շամախիում՝ 12, Պետերբուրգում՝ 10, իսկ նոր նախիջևանում՝ 56 օրինակ: Այսպիսով, ամսագրի ամբողջ տպաքանակի մեկ հինգերորդ մասը սպառվում էր նոր նախիջևանում: Ուշագրավ է, որ Դոնի հայկական գաղութը «Հյուսիսսփայլը» ավելի շատ ընթերցողներ ուներ քան, անգամ, այնպիսի խոշոր հայաշատ կենտրոն, ինչպիսին թիֆլիսն էր:

1 Դ. Անտուն, Ռուսահայերի հասարակական գործընթացը 19-րդ դարում, հատ. I, Բաքու, 1916, էջ 319—320:

Անշուշտ իրավացի է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, երբ անդրադառնալով հայ հասարակական կյանքի պատմության հարցերին հետևեցնում է. «Պետերբուրգն ու Մոսկվան, նոր նախիջևանն ու Աստրախանը: Ղզլարն ու Մոզդուկը շատ ավելի անմիջականորեն էին կապված 19-րդ-դ. 50—60-ական թվականների արևելահայ ազգային-լիբերալների լուսավորական գործունեության հետ, քան Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը, Մեծ Ղարաքիլիսան ու նոր Բայազետը, որոնց վրա դեռ աննշան շահերով էին տարածվում ռուսական կապիտալիզմի ազդեցության շոշափուկները»²:

Փոքր գաղութները, որպես կանոն, ապրում էին սոսկ տեղական նշանակության հարցերով՝ ներհամայնքային կյանքով: Միանգամայն այլ էր իրավիճակը Դոնի հայկական գաղութում: Հայկական ամենախոշոր գաղթավայրը լինելով նա հասարակական կյանքի գործունեության լայն, հաճախ համազգային խնդիրներ ընդգրկող շառավիղ էր դրսևորում: Ճիշտ չէր լինի սակայն, աշխույժ ու արգասավոր հասարակական կյանքի առկայությունը բացատրել միայն գաղութի մեծությամբ: Այստեղ էական գեր էին կատարում նաև ուրիշ գործոններ:

Ի տարբերություն ռուսահայ մյուս գաղութների (բացառությամբ Գրիգորիոպոլի), որոնք սկզբնավորվում էին արդեն գոյություն ունեցող քաղաքներում կամ այլ բնակավայրերում և տիրապետող այլազգի բնակչության մեջ ստեղծում սեփական հումայնք, նոր նախիջևանը հիմնադրվեց անմարդաբնակ տարածությունում և հենց սկզբից որպես զուտ հայկական քաղաք: Իզուր չէ, որ երկար տարիներ նոր նախիջևանը հայկական հինգ գյուղերի հետ պետական-պաշտոնական գրություններում անվանվում էր նոր նախիջևանի կամ հաճախ ուղղակի հայկական օկրուգ: Բավականաչափ լայն ինքնավարություն ունեցող, միայն հայերով բնակեցված քաղաքում և դրա հետ մի ամբողջություն կազմող հայկական գյուղերում մյուս գաղթավայրերի համեմատ առավել դյուրին ու անկաշկանդ էր զարգանում ազգային կյանքը:

Դեռևս XVIII դ. վերջում նոր նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում հիմնված Խաչարյան տպարանի միջոցով ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արղվիսյանի և նրա համախոհների տպագրական-հրատարակչական ծավալուն աշխատանքները և ապա Պատկանյանների, Հ. Ալամդարյանի կրթական-լուսավորական բեղուն գործունեությունը, տեղի ուսյալ հայ երիտասարդության, նոր նախիջևան ժամանող նշանավոր գործիչների,

2 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները (ՊՐՀ, 1966, № 1, էջ 33):

«Հյուսիսափայլի» և այլ պարբերականների պրոպագանդան կուլտուր-լուսավորական և մշակութային աշխույժ էին հաղորդում հայկական գաղութին:

Այդ ամենից զատ կար նաև մեկ այլ գործը գործոն: Դա մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայ գրականության և հասարակական-քաղաքական ասպարեզի խոշոր գործիչներ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի՝ Դոնի հայությունից սերված և իրենց գործունեությամբ գաղութի հետ կապված լինելու հանգամանքն էր: Նրանք մեծ ազդեցություն են ունեցել նոր Նախիջևանի ինչպես մտավոր-լուսավորական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

Հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանն իր ծննդավայրում, տակավին պատանեկության տարիներից, ներքաշվեց հայկական շրջաններում նկատելի ազմուկ հանած ներգաղութային հակամարտ ուժերի պայքարի մեջ: Էջմիածնի կաթողիկոսի հովանավորությունը վայելող գաղութի հետադիմական, ունևոր շերտերի հալածանքներից ու հետապնդումներից նա կարողացավ խույս տալ միայն նոր Նախիջևանից հեռանալու գնով:

Փողնելով հայրենի քաղաքը, Նալբանդյանը շփուրվեց ու շխորթացավ նրանից: Ընդհակառակը, նա մշտապես կապված ու լավատեղյակ մնաց Դոնի հայության աուրյային, այնտեղ կատարվող իրադարձություններին: Պատահական չէր, որ հայրենի քաղաքում բարեկարգ դպրոց բացելու մտահոգությամբ նա մամուլի էջերում բարձրացրեց նոր Նախիջևանի վաղեմի կտակների հարցը: Ապա հանձն առավ այդ դժվարին գործը և այն ստանալու նպատակով մեկնեց Հնդկաստան ու հաջողությամբ լուծեց այդ խնդիրը:

Անգամ Պետրոպավլովյան բանտում եղած տարիներին, Նալբանդյանը հետևում էր իրեն առավել հոգեհարազատ գաղութի անցքերին: Նոր Նախիջևանում եկամտաբեր նոր կուլտուրաներ աճեցնելու խորհուրդներ էր տալիս, նյութեր պահանջում գաղութի պատմության որոշ հարցերի մասին հոդված գրելու համար³:

Մյուս կողմից, նոր Նախիջևանում առանձնահատուկ հետաքրքրությամբ էին հետևում Մ. Նալբանդյանի հոդվածներին, որոնց մի մասը վերաբերում էր Դոնի հայ զանգվածի կյանքի հուզող խնդիրներին: Ինչպես հայտնի է, Մ. Նալբանդյանի մահը մեծ վիշտ առաջացրեց, իսկ թաղումը հասարակական լայն բնույթ ստացավ: Այդ վկայում է նոր Նախիջևանի հայության վրա նրա ունեցած մեծ ազդեցության մասին: Հետագայում ևս թողած գրական ժառանգության և սերունդների հիշողության

մեջ պահպանված նրա անձնուրաց գործունեության շնորհիվ զգալի էր Մ. Նալբանդյանի ազդեցությունը բովանդակ հայ իրականության մեջ, և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ շրջաններում:

Մեծ էր նաև Ռ. Պատկանյանի ազդեցությունը: 1860—1880-ական թվականներին ակտիվ գործունեության շրջանում, իր մարտական բանաստեղծություններով նա անդրադառնում էր համազգային պրոբլեմներին, հատկապես ազգային-ազատագրական խնդիրներին: Դրա հետ մեկտեղ, ապրելով ու գործելով նոր Նախիջևանում, նա քաղաքացիական իր պոեզիայով, հրապարակախոսական հոդվածներով, պատմվածքներով, լուսաբանում էր Դոնի հայ զանգվածի կյանքի այլևայլ կողմերը: Իրեն հատուկ անմիջականությամբ, սուր ու դիպուկ գրով անդրադառնում էր գաղութի քիչ թե շատ նշանակալի իրադարձություններին, նրա մշակույթին ու հասարակական կյանքի հարցերին:

Ռ. Պատկանյանի ազատության կոչող, հայրենաշունչ ստեղծագործությունները ողբշնչման աղբյուր էին համայն հայության և հատկապես նոր Նախիջևանի երիտասարդության համար: Այդ ամենն, անտարակույս, նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում ազգային-հասարակական կյանքի արգասավորման համար:

1. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գյուղացիական ռեֆորմից հետո, 1860—70-ական թվականներին սկսված լուսավորական շարժման, դեմոկրատական ուժերի ակտիվացման, առհասարակ հասարակական կյանքի աշխուժացման շրջանում, հրե վերացվեցին նոր Նախիջևանի ինքնավար մարմինները և նա հավասարեցվեց կայսրության մյուս քաղաքներին, թվում էր, թե Դոնի հայկական զանգվածը շուտով կարող է կորցնել իր ազգային նկարագիրը: Սակայն կապիտալիստական հարաբերությունները բերում էին նաև ազգային զարթոնք, ազգային արժանապատվության զգացում, համազգային խնդիրների արժարժում, լիբերալ և դեմոկրատական բարեփոխության խնդիրների արժարժում, լիբերալ և դեմոկրատական բարեփոխության խնդիրների ծրագրեր: Հետևաբար ստեղծվեցին ժամանակի ոգուն համահեղին և նրան արձագանքող այնպիսի նոր հաստատություններ, որոնք նոր պայմաններում գալիս էին ինչ-որ շփով փոխարինելու Դոնի հայության ինքնավար գոյությունը փաստող նախկին մարմիններին:

Արևելահայ լիբերալ-բուրժուական նշանավոր գործիչ Ստեփանոս Նազարյանը զարգացող կապիտալիստական հասարակարգում ուսահա-

³ Ե. Շահազիզ, Դիվան Միքայել Նալբանդյանի, Երևան, 1932, էջ 322—327.

յությանը կրթելու, լուսավորելու հատուկ տեսակետ էր մշակել: Նա իր խմբագրած «Հյուսիսափայլ» ամսագրում, դեռևս 1862 թ. հանդես եկավ «Առաջարկություն» ծրագրային հոդվածով:

Ուշադրություն հրավիրելով այն հանգամանքի վրա, որ հայերը զրկված են լուսավորությանը զորավիգ լինող քաղաքական իշխանությունից, բնակվում են ցրված, աչքի են ընկնում անձնապաշտական գործունեությամբ, բնակչության մի մասն ապրում է անձուկ պայմաններում, նշում էր, որ հրիտասարդությունը հաճախ հնարավորություն չի ունենում ուսում ստանալու: Առանձին հարուստների միջոցներով սովորողների թիվը նախ շատ փոքր է և ապա վերջին հաշվով վերավորական՝ սովորողների համար: Ազգի ապագան միայն նրա քաղաքակրթիկ-լու և լուսավորվելու մեջ տեսնող գործիչն այդ ամենից հետևեցնում էր, որ ժողովուրդն ինքը համագործակցական ընկերություններ պետք է կազմակերպի և ինքնօգնության մեջ փնտրի իր փրկությունը:

Այդ խնդիրն իրականացնելու համար Նազարյանն առաջարկում էր միջոցներ հավաքել և Ռուսաստանում հայկական մի ընդհանուր ընկերություն ստեղծել: Ընկերությունը կոչված էր լինելու զբաղվել հայերի նյութական և բարոյական կյանքը բարվոքելով: Նոր հաստատությունը խնդիր էր ունենալու տնօրինելու մասնավորապես կարիքավոր պատանիներին ուսման տալու, շնորհալի երիտասարդներին արտասահման կրթության գործուղելու, հայկական հրատարակություններ հիմնելու և համանման այլ գործերով⁴:

Իժմար է ասել, թե հայ իրականության մեջ ինչպիսի արձագանք գտավ ճանաչված գործի հրապարակ հանած կոչը: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ Ստ. Նազարյանի առաջարկությունն ընդառաջում էր մտավորականության տրամադրություններին և որոշ շափով խթանիչ դեր կատարեց հասարակական կազմակերպություններ ստեղծելու արդեն հասունացած խնդրում: Պատահական չէր, որ նրա ելույթներից շատ շանցած, 1860-ական թվականների կեսերին հիմնվեցին Բաքվի հայոց մարդասիրական և Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունները:

Ստ. Նազարյանը Նախիջևանի քաղաքապետի խնդրանք գրում է (1865) Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերության կանոնադրությունը, որը շուտով հաստատվում է կառավարության կողմից: Ընկերության սկզբնավորումը հաշվվում է նրա կանոնադրության պաշտոնական հաստատման ժամանակվանից՝ 1866 թվականից⁵:

Տասնութ կեսից բաղկացած կանոնադրությունը նախ սահմանում էր ընկերության հիմնական նպատակը: Այն է՝ օգնել Նախիջևանի աղքատ ընտանիքներին իրենց զավակներին կրթության տալու գործում: Նպաստել հայերի բարքերի բարելավմանը և գաղութում լուսավորության տարածմանը: Ընկերության անդամ, ըստ ցանկության, կարող էին լինել (առանց սահմանափակման) Ռուսաստանում բնակվող այն բոլոր հայերը, որոնք տարեկան կվճարեին 5 ռ. անդամավճար, կամ միանվագ 100 ռ. և ցմահ ազատվում էին անդամավճար մուծելուց: Ընկերության անձեռնմխելի, հիմնական գումարը կազմում էր 4000 ռուբլի, իսկ մնացած միջոցների մի մասը շրջանառության մեջ էր դրվում:

Ընկերության գործերը վարելու համար երկու տարի ժամկետով ընդհանուր ժողովն ընտրում էր 22 հոգաբարձու, որոնք կազմում էին ընկերության խորհուրդը: Վերջինս ընթացիկ գործավարության համար կազմում էր վեց հոգուց բաղկացած վարչություն: Ընկերության խորհուրդը հետևում էր ֆինանսներին, տարեկան մեկ անգամ հրավիրում ընդհանուր ժողով, ուր հաշվետու էր լինում տարեկան գործունեության մասին:

Ընկերությունն ուներ իր կնիքը, որի կենտրոնում պատկերված էր Նոր Նախիջևանի գերբը և գաղութի հիմնադրման տարեթիվը⁶:

Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունը կարճ ժամանակում դարձավ Գոնի հայության կենսունակ ու ճանաչված հաստատություններից մեկը և ունեցավ բավականաչափ արդյունավետ գործունեություն: Աստիճանաբար ընդարձակվում են ընկերության գործունեության շրջանակները, դրան զուգահեռ աճում են նրա անդամների թիվը, տարեկան եկամուտներն ու հիմնական կապիտալը:

1880 թ. բարեգործական ընկերությունն ուներ 345 անդամ, տարեկան եկամուտը կազմում էր 4575, իսկ ընդհանուր դրամագլուխը՝ 29,168 ռուբլի⁷: Ութ տարի հետո (1888) տարեկան եկամուտը հասնում էր 6,846,

ժամանակ շատ չբավորներ ընկնում էին ծանր վիճակի մեջ և կարիք ունեին օգնության, որի կազմակերպումն իրենց վրա են առնում մի խումբ պատանիներ: Հաջորդ տարվանից այդ նախաձեռնությունը կրկնում և դրան տալիս են տեական բնույթ, տարեկան գանձում 3 ռ. անդամության վճար: Առաջին կազմակերպված օգնությունը ստանում է երեք որբերի այրի Սուլեյմազյանը:

Երիտասարդների այդ նախաձեռնությանը հովանավորում է տալիս և հովանավորում Գոդոս քահանա եռեյանը: Ընկերությունն անվանվում էր «Ազգատաց խնամակալություն» կամ «Գանձարան հավատ»: Շուտով ընկերության անդամների թիվը հասնում է 95 հոգու (ՀԿՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 1024, ք. 2—16, «Փորձ» 1879, № 12, էջ 154—155):

Ե ՀԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1780, ք. 3—6:

7 «Մշակ», 1880, № 113:

⁴ «Հյուսիսափայլ» 1862, № 7, էջ 43—53:

⁵ Նորնախիջևանցիները այդ թվում և Ռ. Պատկանյանը գանում են, որ ընկերությունը տարեբայնորեն ձևավորվել է փաստորեն ազիվ շուտ: 1860 թ. ձմառն խիստ ցրտեկի

իսկ դրամագույնը՝ 52,115 ուրբու: Ընկերությունն իր միջոցներով պահում էր 54 սան: Նրանցից հոգևոր սեմինարիայում սովորում էին՝ 29, Հոփսիսիայան իգական դպրոցում՝ 11, իգական պրոգիմնազիայում՝ 9, արհեստավորական դպրոցում՝ 1, Լազարյան ճեմարանում՝ 2, Պետերբուրգի արվեստագիտական դպրոցում և Մոսկվայի համալսարանում մեկական հոգի: Այդ սաների մեկ տարվա ծախսը կազմում էր 2434 ուրբի⁸:

Կարիքավոր երեխաներին կրթության տալուց զատ, որը կյանում էր հիմնական միջոցները, ընկերությունը մասնակցում էր նաև բարեգործական այլ ձեռնարկումների: Այսպես, նոր նախիջևանի թեմական դպրոցի երկրորդ հարկը կառուցելու համար (1901) ընկերությունը նվիրել էր 10 հազար ուրբի գումար⁹: 1906 թ. 1451 ուրբու հատկացրել էր աղքատ ընտանիքների կարիքները հոգալու համար և այլն¹⁰: Բարեգործական ընկերության կենսունակ գործունեության մասին է վկայում այն փաստը, որ իր գոյության երեսուն տարվա ընթացքում ծախսել էր ավելի քան 100 հազար ուրբի գումար¹¹: Ընկերության գործերը տեականորեն վարել է նրա երկարամյա նախագահ, նշանավոր հասարակական գործիչ, իրավաբան Գրիգոր Զախուշյանը:

Ավելի համեստ դեր ուներ «Մարդասիրական ընկերությունը»: Այն հիմնվել է Եպիփան Պոպովի ջանքերով, 1867 թվականին¹², թեպետև նման ընկերություն ստեղծելու գաղափարն առաջացել էր, և նրա շուրջ մարդիկ սկսել էին համախմբվել դեռևս երկու տասնամյակ առաջ¹³:

Այս ընկերության միջոցները փոքր էին: Հիմնադրման հաջորդ տարում ուներ 5167 ուրբի, իսկ շուրջ տաս տարի անց՝ 1876 թ. այդ գումարը դանդաղ աճելով հասել էր ընդամենը 11220 ուրբու¹⁴: «Մարդասիրական ընկերության» եկամուտները գոյանում էին իր անդամների, որոնց թիվը տատանվում էր 150—200 միջև, անդամավճարներից, նվերներից, բանկերում ունեցած գումարների տոկոսներից, նաև աշակերտների մուծած ուսման վարձից: Ընկերությունն իր միջոցները (տարեկան 3—4 հազար ուրբի) ծախսում էր Ս. Խաչ վանքի ժառանգավորաց դպրոցը պահպանելու վրա, քանի որ վանքի միջոցներն անբավարար էին դպրոցի կարիքները հոգալու համար:

«Հայուհյաց խնամատար ընկերությունը» ստեղծվել է մի խումբ առաջադեմ կանանց և օրիորդների նախաձեռնությամբ, 1882 թվականին¹⁵:

Նոր նախիջևանի կանայք նկատելի չափով հասարակական հակումներ են ունեցել և հաճախ մասնակցել ազգային-բարեգործական նպատակներով կազմակերպվող միջոցառումներին: Սակայն, այդ տեղի էր ունենում տարբերայնորեն և կատարվում դեպքից դեպք, որը, բնականաբար, չէր կարող գոհացնել կանանց հասարակական, հանրօգուտ գործունեություն ծավալելու մղումները: Ուստի, երբ թերթերի հրատարակումներից հայտնի է դառնում Կոստանդնուպոլսի, Քիֆիսի և այլ քաղաքների կանանց ինքնուրույն կերպով ազգային գործունեության ասպարեզ իջնելը, նոր նախիջևանի կանանց մեջ միտք է հղանում ստեղծել բարեգործական մի հաստատություն, որը զբաղվեր քաղաքի և հայկական գյուղերի չբավոր աղջիկների կրթության ու դաստիարակության գործով:

Նկատի էր առնվում մանավանդ այն հանգամանքը, որ կային արական սեռի բազում ուսումնարաններ, իսկ իգական սեռի համար գործում էր միայն Կոկոյան ուսումնարանը և մեկ պրոգիմնազիա, ուր կարող էին սովորել միայն կարողություն ունեցող կամ երեկի ընտանիքների զավակները: Այդ ամենը նկատի առնելով, քաղաքի 45 տիկիներ և օրիորդներ 1882 թ. մայիսին դիմում են նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի հոգևոր առաջնորդին և խնդրում բարձրագույն ատյաններում հաստատել սալ «Հայուհյաց խնամատար ընկերության» իրենց կողմից արդեն մշակված կանոնադրությունը: Շուտով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Դ-ն հատուկ կոնդակով հաստատում է այդ կանոնադրությունը:

Թեմական դպրոցում հրավիրված կանանց ընդհանուր ժողովը զաղտնի քվեարկությամբ, չորս տարի ժամկետով ընտրում է ընկերության վարչության խորհուրդ¹⁶:

15 «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 111:

16 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ա. Զամինյանի անհատական ֆոնդ, թղթ. 232, վ. 131. Ընկերության ընդհանուր ժողովը հրավիրվում էր ամեն տարվա փետրվարին, տարեկան հաշվետվությունը քննարկելու, խորհրդի անդամներ ընտրելու, նոր անդամներ հաստատելու և տարբեր հարցեր քննարկելու համար: Չնախատեսված ժողովներ հրավիրվում էին խորհրդի որոշմամբ կամ ընկերության 20 անդամի գրավոր առաջարկությամբ: Ընդհանուր ժողովը օրինական էր համարվում, եթե նրան մասնակցում էր նոր նախիջևանում բնակվող ընկերության անդամների բառորդը: Ժողովից բացակա անդամը կարող էր իր ձայնը տալ ներկա եղողներից ում կամենար, սակայն գրավոր հանձնարարությամբ, ուր շարադրվում էր նաև քննարկվող հարցի մասին իր կարծիքը: Միաձայնակ վերապահություն էր արվում, որ ժողովին ներկա ընկերության մեկ անդամը կարող էր միայն բացակա երկու ընկերոջ ձայն ներկայացնել և ոչ ավելի:

8 «Նոր-դար», 1888, № 99:

9 ՀԿՊԱ, ֆ. 10, գ. 74, թ. 1—5:

10 «Приазовский край», 1906, № 19:

11 Նույն տեղում, 1896, № 94:

12 «Փորձ», 1879, № 12, էջ 154—155:

13 «Արարատ» ամսագիր, 1869, № 3, էջ 63—65:

14 Նույն տեղում, 1877, էջ 398—399:

«Հայուհայաց ընկերութեան» նպատակն էր աշակցել գաղութի իգական սեռի լուսավորութեան գործին: «Ընկերությունը» իր միջոցներով նպաստելու էր օրիորդաց վարժարաններում սովորող չքավոր աղջիկներին, օգնելու այն անձանց, ովքեր կցանկանային ծխական դպրոցներում ուսուցչի պաշտոն վարել:

«Հայուհայաց ընկերությունը» կազմվում էր հիմնադիր, մշտնջենավոր, պատվավոր և տարեկան անդամներից, որոնց թիվը չէր սահմանափակվում:

Հիմնադիր էին համարվում այն անձնավորությունները, որոնք ընկերությանը տալիս էին մեծ գումար, ոչ պակաս քան 1000 ռուբլի: Նրանց անվամբ կարող էր դպրոց պահվել: Մշտնջենավոր անդամները միանվագ մուծում էին 100 ռ. գումար և կարող էին ձրիավարժ մեկ սան առաջարկել խորհրդին: Պատվավոր անդամ էին համարվում տարեկան 10 ռուբլի, իսկ տարեկան անդամ՝ 5 ռ մուծողները¹⁷:

Ընկերության միջոցները գոյանում էին անդամների միանվագ և ամենամյա վճարումներից, տարատեսակ նվիրաբերություններից, կազմակերպվող թատերական ներկայացումներից, պարահանդեսներից, գրական երեկոներից և հրապարակային այլ միջոցառումներից ստացվող եկամուտներից:

Մյուս բարեգործական կազմակերպությունների օրինակով «Հայուհայաց ընկերությունը» ևս ուներ Նոր Նախիջևանի գերբը, հիմնադրման տարեթիվը և իր անվանումը կրող առանձին կնիքը¹⁸:

Ընկերությունն իր վրա է վերցնում նյութական միջոցների մեծ կարողություն ունեցող ս. Հռիփսիմյանց օրիորդաց դպրոցի խնամատարությունը: Ընկերության եկամուտները գոյանում էին նրա հարյուրի հասնող մշտական, ավելի քան երկու հարյուր տարեկան և սովորաբար երեք-չորս տասնյակից շանցնող պատվավոր անդամներից գանձվող անդամավճարներից: Որոշ գումար էր ստացվում նաև ընկերության կազմակերպած պարահանդեսներից և այլ միջոցառումներից: Հիմնադրումից երկու տարի հետո ընկերության դրամագլուխը կազմում էր 6582 ռուբ-

Ընկերության վարչության խորհուրդն ընտրվում էր յոթ հոգուց: 1882 թ. հիմնադիր ժողովում խորհրդի նախագահ կամ ատենապետ է ընտրվել Ծ. Շահրադյանը, փոխատենապետ Բ. Բերբերյանը, գանձապահ՝ Լ. Տրապիզոնյանը, ատենադպիր՝ Կ. Ալաշայանը, Օ. Քամառյանը, Կ. Զիվելեզյանը, Գ. Նազրյանը ազատ անդամներ էին և հարկ եղած գեպքում պարտավոր էին փոխարինել խորհրդի հիշյալ պաշտոնյաներին:

¹⁷ Կանոնադրություն: Նոր Նախիջևանի հայուհայաց խնամատար ընկերության, Նոր Նախիջևան, 1882, էջ 11—13:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

լի¹⁹, իսկ իր հիմնադրման տասնամյա հոբելյանին, ինչպես երևում է ընկերության խորհրդի նախագահ Կ. Պոպովյանի զեկուցումից, այդ գումարը հասել էր 21,886 ռուբլու²⁰: Ընկերությունը տարեկան լրացուցիչ 5000 ռուբլի է տրամադրում Հռիփսիմյան դպրոցում ձեռագործության դասընթաց բացելու համար, ինչպես նաև ավելացնում է դպրոցին տրվող նպաստը, 1200 ռուբլուց բարձրացնելով 1600 ռուբլու²¹:

«Հայուհայաց ընկերությունը» աստիճանաբար հեղինակություն էր ձեռք բերում և ճանաչում գտնում որպես Գոնի հայկական գաղութի օգտավետ հաստատություններից մեկը:

Գաղութի ազգային-հայկական հաստատությունների մեջ առավել նշանակալից էր եկեղեցական հոգաբարձության դերը: Այդ հաստատության հիմնադրման պատճառը եղել է Նոր Նախիջևանին կտակած գումարները նպատակահարմար ձևով տնօրինելու անհրաժեշտությունը: Գոնես գաղութի սկզբնավորման տարիներից նրա օգտին կատարվեցին բազում նվիրատվություններ, որոնց մեջ կարևոր էր հատկապես հնդկահայ հարուստ Մասեհ Բաբաջանյանի՝ Նախիջևանում Սահակ-Մեսրոպյան դպրոց, որբանոց և անկելանոց հիմնելու համար արված մեծագումար կտակը: Քանի դեռ հայ համայնքն օգտվում էր ինքնավարությունից, նրա բոլոր գործերը վարում էր հայկական մագիստրատը, կտակների գործն էլ տնօրինում էր մագիստրատի նախագահը, որը միաժամանակ քաղաքագլուխն էր: Գաղութի ինքնավար մարմինները վերացնելուց և 1874 թ. քաղաքային ռեֆորմը կիրառելուց հետո Նոր Նախիջևանը դրվեց կայսրության մյուս քաղաքներին համահավասար իրավիճակում: Իր տեղում ցույց տվեցինք, որ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ ուժեղանում էր ազգաբնակչության երթևեկը, ավելանում էր հարավի, այդ թվում և Նոր Նախիջևանի այլազգի բնակչությունը: Նման պայմաններում կտակների տնօրինումը թողնել քաղաքագլխի իրավասության տակ կնշանակեր այդ եկամուտները գործադրել քաղաքի ամբողջ բնակչության օգտին: Դա նախ՝ կհակասեր կտակների գործադրման նպատակներին և բացի այդ, կարծում էին քաղաքի մեծերը, ձեռնտու չէր լինի հայ համայնքին: Ահա, կտակավանդ գումարները և այլ միջոցները միմիայն Նոր Նախիջևանի հայության հասարակական պետքերին ծառայեցնելու ձգտումը ծնունդ տվեց կտակների խնդրով զբաղվող հատուկ հաստատություն հիմնելու մտայնությունը:

¹⁹ «Նոր դար», 1884, № 49:

²⁰ «Արձագանք», 1893, № 34:

²¹ Նույն տեղում:

1889 թ. հիմնվեց «Նոր Նախիջևանի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությունը», որի ձեռքում կենտրոնացվեց կտակների ամբողջ գործը, միաժամանակ և կառավարության կողմից հաստատվեց նրա կանոնադրությունը²²:

Բարեգործական այլ հաստատությունների նման հոգաբարձությունը ևս իր նպատակն էր համարում հոգալ նոր Նախիջևանի աղքատների կարիքները: Այդ խնդիրն իրականացնելու համար նա պարտավոր էր ոչ միայն աղքատներին նյութական օգնություն հասցնել, այլև միջոցներ հայթայթել և առաջին հերթին եկեղեցիներին կից դպրոցներ, անկեղանոցներ ու համանման այլ հաստատություններ բացել:

Հոգաբարձության նյութական միջոցների գլխավոր աղբյուրներն էին լինելու նոր Նախիջևանի աղքատների օգտին կատարված և կատարվելիք կտակներն ու այլ նվիրատվությունները:

Հոգաբարձությունը կազմված էր լինելու 14 անդամից, որոնցից երկու հոգի տալու էր վիճակավոր առաջնորդը, 6 հոգի քաղաքի վեց եկեղեցիների երեսփոխաններն էին լինելու և 6 անդամ էլ ընտրվելու էր եկեղեցիների ծխականների կողմից: Նրանք ընտրվում էին 3 տարի ժամանակով և հաստատվում վիճակավոր առաջնորդի կողմից:

Հոգաբարձությունն իր անդամներից ընտրում էր նախագահ, վճիռներ կայացնում ձայների պարզ մեծամասնությամբ: Ձայները կիսվելու դեպքում առավելություն էր տրվում այն կողմին, որին քվեարկում էր նախագահը:

Տարվա վերջին հոգաբարձությունն իր գործունեության մասին հաշվետու էր լինում ծխականների ընդհանուր ժողովին: Վերջինս ամեն տարի իր առանձնացրած 6 անդամների միջոցով ստուգում էր հաշվետվությունը և հաստատելով ներկայացնում վիճակավոր առաջնորդին:

Միականների մեկ տասներորդը ներկա լինելու դեպքում ընդհանուր ժողովը օրինական էր համարվում: Հոգաբարձության և ծխականների ժողովի իրավասությունից վեր եղած կամ տարակուսանքի տեղիք տվող հարցերում դիմում էին վիճակավոր առաջնորդին, կամ նրա միջնորդությամբ ուր հարկն է:

22 1889 թ. հոկ. 27-ին ներքին գործերի մինիստր Ի. Դուռնովոն հաստատեց հոգաբարձության՝ 12 հոդվածից բաղկացած կանոնադրությունը: 1897 թ. և ապա 1901 թ. հոգաբարձության կանոնադրությունը մասնակի փոփոխության է ենթարկվում: Քաղաքի վեց եկեղեցիների ծխականները մեկի փոխարեն տալիս են 10-ական երեցփոխան: Յուրաքանչյուր տարվա վերջում հոգաբարձության հաշվետվությունը վերստուգող 6 հոգուց բաղկացած հանձնաժողովը դառնում է մշտական գործող:

Հոգաբարձությունը վայելելու էր հոգևոր և քաղաքացիական իշխանության հովանավորությունը: Իր իրավասության տակ եղած շարժական և անշարժ կալքը պարտավոր էր տնօրինել եկեղեցական կալվածքների համար պետության կողմից սահմանված օրենքներով²³:

Եկեղեցական հոգաբարձությունը գաղութի ամենահարուստ և արդյունաշատ հասարակական հաստատությունն էր: Նրա տարեկան եկամուտներն անցնում էին 50 հազարից: Այսպես, 1905 թ հոգաբարձության եկամուտը եղել է 58,720, իսկ ծախսերը՝ 54,911 ռուբլի²⁴, 1910 թ. մուտքը հասնում է 61,058-ի, իսկ ելքը կազմում է 59,575 ռուբլի²⁵, 1914 թ. եղել է համապատասխանաբար՝ 107,623 և 89,612 ռուբլի²⁶, Այնքան, որքան հոգաբարձության տարեկան եկամուտները միշտ էլ ավելի էին քան ծախսումները, մշտական գումարը հետևողականորեն աճում և պատկանելի շափերի էր հասնում: 1905 թ. անշարժ կալքի հետ միասին հոգաբարձությունն ուներ 749130 ռ., իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այդ գումարը հասնում էր շուրջ մեկ միլիոնի²⁷: Հոգաբարձության միայն անշարժ կալքը, որն այդ ժամանակ գնահատվում էր 746,593 ռ., գտնվում էր ոչ միայն նոր Նախիջևանում, այլև Թոստովում, Եկատերինոդարում, Տագանրոգում, Կամենսկայա ավանում և հեռավոր Կալկաթայում:

Հոգաբարձության եկամուտները գոյանում էին գերազանցապես անշարժ կալվածքների ու կալքի վարձից: Որոշ գումար ստացվում էր մըշտական և ժամանակավոր բանկային հաշիվներից, ճերմակեղենի դպրոցարհեստանոցից, զանազան նվիրատվություններից և այլ հասույթներից: Գոյացած այդ միջոցները ծախսվում էին կրթական նպատակներով, չբավորներին օգնելու, որբանոցի, անկեղանոցի պահպանության համար: Բարեգործական այս հաստատության գործունեության մասին հրատակ գաղափար կազմելու համար բերենք մեկ տարվա մուտքի և ելքի կոնկրետ տվյալները²⁸:

1913 թ. հոգաբարձության եկամուտներն եղել են 108,709 ռ., որոնք ստացվել են հետևյալ աղբյուրներից.

անշարժ կալվածքներից	91,007 ռ.
տոկոսաբեր արժեթղթերից	5,695 ռ.

23 ԶԿՊԱ, ք. 57, ց. 2, գ. 1337:
24 «Նոր կյանք», 1906, № 4:
25 «Արարատ», 1911, էջ 800—801:
26 «Գաղութ», 1915, № 29:
27 «Արարատ», 1913, էջ 1166:
28 «Մշակ», 1914, № 221:

մշտական ավանդներից	190 ա.
ժամանակավոր ավանդներից	536 ա.
ընթացիկ հաշիվներից	114 ա.
Ռոստովում գտնվող տան վարձից	622 ա.
Ճերմակեղենի արհեստանոցից	1180 ա.
նվիրատվություններից	2337 ա.
զանազան հասույթներից	7076 ա.

Ստացված գումարից տարվա ընթացքում ծախսվել է 95,673 ա. հետևյալ նպատակներով.

Թոշակավոր կրթական սաների ծախս	15,491 ա.
Նպաստներ ուսման համար	2745 ա.
հանդերձեղեն շքավոր աշակերտներին	1209 ա.
նպաստ ծխական դպրոցներին	6620 ա.
նպաստ էջմիածնի դպրոցական ֆոնդին	1000 ա.
նպաստ մանկապարտեզին	300 ա.
կարուձևի արհեստանոցի կրթական նպաստակների համար	250 ա.
ուսման և գրենական պիտույքների համար	64 ա.

բարեգործական, վարչական ծախսեր

Նպաստ շքավորներին ու հիվանդներին	4765 ա.
հոգեկան հիվանդների պահպանությանը	458 ա.
անկեղևանոցի և հիվանդանոցի պահպանությանը	10635 ա.
որբանոցի պահպանության	5862 ա.
ճերմակեղենի արհեստանոցի ծախսը	2549 ա.
կտակների համաձայն վճարումներ	1338 ա.
կալվածային և վարչական ծախսեր	35427 ա.
ընկերության վարչական ծախսեր	13036 ա.

Ինչպես երևում է մեջբերված թվերից, հոգաբարձությունը զգալի միջոցներ էր ծախսում ուսման նպատակով: Նյութապես աշակցում էր թեմական դպրոցին, սաներ էր պահում տեղական գրեթե բոլոր ուսումնարաններում, Ռուսաստանի բուհերում, Գևորգյան ճեմարանում²⁹:

²⁹ Ռուսումնական գործը միշտ էլ այս հաստատությունն ուշադրության կենտրոնում է պահել և այդ նպատակին զգալի միջոցներ տրամադրել: 1905 թ. օրինակ, հոգաբարձությունը տեղի դպրոցներում Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողների համար հատկացրել է 24,509 ա. գումար,

Հոգաբարձությունն ուշադիր էր շքավորներին օգնություն կազմակերպելու և հատկապես նման ընտանիքների զավակներին կրթության տալու հարցում: Տեղի կանանցից և օրիորդներից կազմում էր հանձնախումբ, որը ստույգ տեղեկություններ էր հավաքում կարոտյալների քանակի ու նրանց վիճակի մասին: Հանձնաժողովի յուրաքանչյուր անդամի հոգացողությանն էին հանձնվում որոշ շքավոր ընտանիքներ: Նա հետևում էր, որ տվյալ ընտանիքի զավակները ուսում ստանան, խորհուրդներ էր տալիս նրանց և տեղավորում դպրոցներում:

Հոգաբարձությունը շքավոր ընտանիքներին օգնում էր ապրուստի միջոցներով (այլուր, ոչխար, ճարպ, թեյ, շաքար), վճարում տան, բուժման վարձը և այլն³⁰:

Հոգաբարձության հաստատություններն էին՝ որբանոցը, անկեղևանոցը և ճերմակեղենի դպրոց-արհեստանոցը:

Դոնի հայ համայնքում որբանոցի, անկեղևանոցի ստեղծումը և նրանց արդյունավետ գործունեությունը վկայում է հասարակական կյանքի առաջադիմության, դրա հասունության մասին:

Տակավին 1812 թ., հայկական գաղութի բոլոր հասարակաշերտերի շուրջ 200 ներկայացուցիչներ միահամուռ վճռում են որբ և հոգեկան հիվանդ երեխաներին խնամելու համար հիմնել «որբաց իրավարան»: Դրա հաջող գործունեությունը պարտավոր էին նպաստել հայ հասարակության տարբեր դիրք ու կարողություն ունեցող բոլոր անդամները: Միաժամանակ հաստատվում է որբաց իրավարանի 15 կետից բաղկացած կանոնադրությունը³¹: Տարեկան 400 ա. ոռճիկով երկու ճանաչված անձնավորությունների (Բարուկ և Մարկոս Հովհաննիսյաններ) նշանակում են իրավարանի ղառավորներ և հաստատում գրագիր: Գրագիրը պարտավոր էր մանրամասնորեն նկարագրել մահացածի կայքը, պարտքերը, ժառանգների, ազգականների և ունեցվածքի հետ կապված բոլոր հարցերը: Դրանից հետո մահացածի ունեցվածքն ըստ պատկանելության տնօրինելու համար գործի էին անցնում իրավարանի ղառավորները:

Առանց կայքի մահացածի զավակներին իրավարանը պարտավոր էր սնել, արհեստի կամ կրթության տալ: Անժառանգ մահացածների ունեցվածքը, թաղման ծախսերը հոգալուց հետո, բաժանվում էր երեք մասի՝ էջմիածնի Մայր յոթոթի, Սուրբ Խաչ վանքի և քաղաքի ընչազուրկների ու

այն դեպքում, երբ տարվա մյուս բոլոր ծախսումները կազմել են ընդամենը 30 400 տարլի («Նոր կյանք», 1906, № 14):

³⁰ Տե՛ս «Արարատ», 1913, էջ 1164—1165:
³¹ Ընդհանուր, ֆ. 54, ց. 1, գ. 467, հմտ. ЦГИА СССР, ф. 1405, св. 42, д. 6812, л. 63—69.

աղքատների միջև: Տարեկան մեկ անգամ «որբաց իրավարանի» վարչությունը հաշվետվություն էր տալիս իր գործունեության մասին³²:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի մյուս քաղաքների, ուր որբաց իրավարանները քաղաքային մագիստրատներին համազոր իրավունքներ տնեին, նոր Նախիջևանում այն ենթակա էր քաղաքագլխին ու մագիստրատին: Վերջիններս, օգտվելով գաղութի ինքնավարության ընձեռած հնարավորություններից, փաստորեն իրենց ձեռքն էին վերցրել քաղաքի հասարակական կազմակերպություններից մեկի որբաց դատարանի տնօրինությունը:

Որբանոցը պահպանում էր իր գոյությունը գերազանցապես նվիրատվությունների հաշվին: Նախիջևանի հայկական գերեզմանատանը ազգային ճարտարապետության ոճով 1882 թ. եկեղեցի (ս. Կարապետ) կառուցելուց հետո որբանոցը փաստորեն մնում է նույն տեղում, որն աննպատակահարմար և անհանդուրժելի վիճակ էր ստեղծում: Եվ ահա, հայ հասարակության ակտիվ գործիչներից Հովհաննես Խաթրանյանը 25000 ռ. գումարով գնում է մեծահարուստ Խալիբյանի շքեղ առանձնատունը և նվիրում որբանոցին: Միաժամանակ նա հավաստում է, որ իր ծառանգներն էլ նույնպես ուշադիր կլինեն որբանոցի նկատմամբ³³:

Եկեղեցական հոգաբարձություն հիմնելուց հետո որբանոցն անցնում է նրա իրավասության տակ, որով վերջինիս համար նյութական և վարչական պոսովել կայուն դրություն է ստեղծվում: Հոգաբարձությունը հոգում էր որբանոցի ծախսերը և հետևում նրա գործունեությանը: 1912 թ. օրինակ որբանոցն ուներ օժանդակ հարմարություններով մի շենք, ուր մնում էին 30 երկսեռ որբեր: Նրանց տարեկան ծախսը կազմում էր 5350 ռուբլի³⁴:

Քաղաքում անկեղանոց կամ աղքատանոց ունենալու և այնտեղ անաշխատունակ դարձած անժառանգ ծերերին, հաշմանդամներին ու աղքատներին պատսպարելու ու խնամելու անհրաժեշտությունը վաղուց էր զգացվում, սակայն դրա հիմնումը տարբեր պատճառներով ձգձգվում էր:

Որբանոցին հարակից ու նրա հետ գրեթե միաժամանակ կյանքի էր կոչվել և գոյություն ուներ տնայնագործական հիմունքներով կազմակերպված աղքատախնամ գանձարկղ կամ «աղքատաց գանձանակը»: Դրան գործերը հասարակական կարգով վարում էր պատվավոր քաղաքացիներից որևէ մեկը՝ քաղաքագլխի և քաղաքային խորհրդարանի կամ, ինչպես հաճախ անվանվում էր, հոգաբարձության ընդհանուր վերահսր-

կողությունը: Այդ ժամանակաշրջանում աղքատները քաղաքի վարչության ու բարերարների կողմից ստանում էին նպաստ և օթևան վարձով վերցված շորս մասնավոր տներում:

1887 թ. քաղաքային դումայի ձայնավորներ Ս. Աճեմովը, Ս. Խլաճիեվը, Վ. Սարմաբեշովը և Ս. Հարությունովը դիմում են քաղաքային դումա և խնդրում եղած որոշ կտակների գումարների հաշվին հիմնել անկեղանոց³⁵: Դումայի հանձնարարությամբ քաղաքային վարչությունը քրննարկում և հանձնաժողով է առանձնացնում անկեղանոցի շենքի կառուցման, նրա պահպանման ծախսերը հաշվարկելու համար:

Ի վերջո 1891 թ. այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքներն ավարտվում են և անկեղանոցը բացվում է: Այն գործում էր դեռևս 1879 թ. մշակված կանոնադրության հիման վրա³⁶, Կանոնադրության մեջ ստույգ ու պարզորոշ պատասխան էր տրվում այն հարցին, թե ովքեր կարող են օգտվել այդ հաստատությունից: Հասարակական անկեղանոցից օգտվելու իրավունք ունեին հաշմանդամները կամ հաշմանդամ դարձած անձինք, ծերացած և ուժասպառ եղած այն անձնավորությունները, որոնք ի վիճակի չէին սեփական գոյությունը պահպանելու համար հաց վաստակել և շունեին հարազատներ, որոնց խնամքի տակ ապրեին: Անկեղանոցն ապաստան էր տալիս նաև ապրուստի միջոցներից զուրկ շատ որբեր ունեցող այրիներին: Կանոնադրությամբ եկեղեցական հոգաբարձությունը հանձնարարվում էր ճշգրիտ տեղեկություններ ժողովել անկեղանոց ընդունվել ցանկացող մարդկանց իրավիճակի մասին: Հայ համայնքից դուրս գտնվող քաղաքացիները իրավունք չունեին օգտվելու անկեղանոցից³⁷:

35 ԿԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 188, թ. 12—13. Նրանք մատնանշում էին ժամանակին արված հետևյալ կտակներից ստացվող եկամուտը. 1—2. Պոպովը նման նպատակով կտակել է 36000 ռ., որը պահվում էր բանկում և տարեկան տալիս 1620 ռ. տոկոս: 2—2. Պոպովից, Կ. Խարմաշիևից, Կ. Պոպովից և ուրիշների տարբեր տարիների կատարված նվիրատվությունները կազմում էին 7100 ռ., որից ստացվում էր 313 ռ. տոկոս: 3—Նեղկահայ հարուստ Մ. Բաքաշանյանի և Կալյաթայի մյուս բարերարների նույն նպատակով թողած կապիտալի քառորդ մասը տարեկան բերում էր 1700 ռուբլի: 4—Հանգուցյալ Հ. Պոպովը Նախիջևանի աղքատների օգտին կտակել էր Տագանրոգի իր 3 կրթականները, որոնցից ստացվում էր 1075 ռ. հկամուտ: 5—Կենտրոնական շուկայի հրապարակի աղքատ հայերին տրված կրպակն իր ներքնահարկով տարեկան բերում էր 1900 ռ. եկամուտ: 6—Քաղաքի տարբեր մասերում աղքատների ունեցած 4 կրպակներից ստացվում է 585 ռ. եկամուտ:

36 Նույն տեղում, թ. 6:

37 Անկեղանոցի պահպանված արխիվից երևում է, որ նրա տնօրինությունը՝ եկեղեցական հոգաբարձությունը խիստ ընտրությամբ էր կարգավորներին աղքատանոց ընդունում և հաճախ մերժում էր պատճառաբանված թվացող շատ դիմումներ: Այսպես,

32 ЦГИА СССР, ф. 1405, св. 42, л. 6812, л. 68.

33 Գր. Զախալյան, Մոսկո, խոհեր, գեմեր, Քիֆիդ, 1914, էջ 260:

34 «Արարատ», 1913, էջ 1166:

Անկեղանոցը որբանոցի համեմատությամբ ավելի բաղմամարդ էր և ավելի շատ ծախսեր էր պահանջում: 1904 թ. անկեղանոցում խնամվում էին 40 արական և 40 իգական սեռի մարդիկ, 1906 թվականին համապատասխանաբար 25 և 43, իսկ 1908 թվին՝ 32 և 49 հոգի³⁸:

Անկեղանոցն ուներ տղամարդկանց և կանանց առանձին բաժիններ: Հաստատության տրամադրության տակ կար նաև մի երկրորդ շենք, ուր մնում էին անդամալույծները, անբուժելի հիվանդները, անընդունակ դարձած մտավորականները:

1912 թ. ս. Կարապետի եկեղեցու բակում գտնվող անկեղանոցում ապրել է 76 հոգի: Նրա տարեկան ծախսը կազմել է 8094 ռուբլի³⁹: Անկեղանոցն ուներ իր բժիշկը, խնամողները, վերակացուն և ավելի քան տասն ծառայող:

Եկեղեցական հոգաբարձության տնօրինության տակ էր նաև «ճերմակեղենի դպրոց-արհեստանոցը»՝ երեք տարվա ուսուցումով: Այնտեղ աշակերտների թիվը հասնում էր 25 հոգու, որոնք սնվում էին տեղում: Ուսուցման արհեստանոցն ուներ մեկ դիսավոր վարպետ, չորս վարպետներ: Այս հաստատության տարեկան ծախսը կազմում էր ընդամենը 3—4 հազար ռուբլի: Եկամուտներն ստացվում էին նվերներից և արհեստանոցում կարված հագուստի վաճառքից: Գյուրոց-արհեստանոցն ուներ իր կառավարչությունը, որին հասարակական կարգով օժանդակում էին մի խումբ կանայք⁴⁰:

1909 թ. ընտանիք և զավակներ չունեցող 68-ամյա սավրիշ Կ. Հալաչյանը խնդրում է իրեն ընդունել անկեղանոց և տրամադրում է տարիների ընթացքում իր խնայած 300 ռ. գումարը: Գիմումը մերժվում է, հավանաբար, այն նկատառումով, որ նրան կարող են խնամել իր եղբորորդիները, որոնց մոտ էլ բնակվում էր դիմողը: Նույն տարում 70-ամյա Հուստիան Խանչյանը խնդրում է իրեն ընդունել անկեղանոց, քանի որ ծեր է ու հիվանդ և խնամող չունի: Հոգաբարձության ժողովը որոշում է նրա դիմումը որոշ ժամանակ թողնել անհետևանք՝ անկեղանոցում սզատ տեղ չլինելու պատճառով:

Գրա հետ մեկտեղ հարգվում է Չալթրից Գ. Քանգյանի դիմումը (1908), որը խնդրում էր իր ծեր զրբանջին ընդունել անկեղանոց և պարտավորվում ամսական վճարել 5 ռուբլի: Ընթացք է տրվում նաև 76-ամյա Կատարին Աթաբյանի անկեղանոց ընդունվելու խնդրանքին, քանի որ նա զուրկ էր որևէ եկամուտից, ուներ 60 տարեկան մեկ զավակ, որը ծանր կաթվածով պսակած էր հիվանդանոցում և այլ խնամող չուներ (2499 Ա, ֆ. 55 ց. 1, գ. 200, թ. 53, 60, 62, 65):

³⁸ 2499 Ա, ֆ. 55, ց. 1, գ. 188, թ. 43, 50, 57:

³⁹ «Արարատ», 1913, էջ 1167:

⁴⁰ Նույն տեղում: Գործերը հաջող վարելու համար հոգաբարձությունը նշված հաստատությունների կառավարումը հանձնում էր գաղութի երեկի անձնավորություններին: Անկեղանոցի վերահսկողությունը 1912 թ. հանձնված էր Գ. Քելեշահյանին և Կ. Խոջայանին, որբանոցը՝ Պ. Քեղեղանին, Կ. Խոջայանին և բժիշկ Գ. Ռեիզյանին, ճերմակեղենի արհեստանոցը՝ Ա. Զուգայանին և այլն:

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ Նոր Նախիջևանի ինքնավարությունը վերացնելուց հետո, ի հակադրություն դրան, XIX դ. երկրորդ կեսին հիմնվում կամ ընդլայնվում ու վերակառուցվում և օրինական հիմքերի վրա է դրվում հասարակական մի շարք հաստատությունների (բարեգործական ընկերություններ, որբանոց, անկեղանոց և այլն) գործունեությունը, որոնք ղեկավարվում էին պետության կողմից հաստատված հատուկ կանոններով:

Եկեղեցական հոգաբարձությունը, ի տարբերություն մյուս բարեգործական հաստատությունների, գտնվում էր ներքին գործերի մինիստրության իրավասության տակ: Այդ նույն մինիստրության տնօրինության տակ էր նաև Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը: Վերջինս, հարկավ ոչ թե բարեգործական, այլ տեղի հոգևորականության կազմակերպությունն էր և անմիջականորեն ենթարկվում էր Նոր Նախիջևանի ու Քեսարաբեխյի թեմին և նրա միջոցով էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը:

Տեղի հոգևոր կառավարության խնդիրը դավանանքի, հայ համայնքի կրոնական սպասարկումն էր: Սակայն իր գործունեությամբ այն հաճախ էր առնչվում վերոհիշյալ հասարակական կազմակերպություններին, իսկ տնտեսական բնագավառում պատկառելի միջոցներ էր կուտակում նվիրատվությունների և այլ եղանակներով: Նոր Նախիջևանի վեց եկեղեցիները, Սուրբ Խաչ վանքը և հայկական գյուղերի եկեղեցիները բավականաչափ գումար էին ստանում ծնունդի, պսակի, թաղման և այլ ծիսակատարություններից և առանձնապես նվիրատվությունից: Հոգևոր կառավարության ստացած եկամուտների մասին մոտավոր պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք մի քանի փաստ: 1897 թ. Մ. Գեմիրճյանը Նախիջևանի վեց եկեղեցիներին է նվիրում 500-ական ռուբլի⁴¹: Միայն «Հայուհյաց ընկերությունը» 1902 թ. ուսումնական նպատակով Մ. Լուսավորիչ կենտրոնական եկեղեցուն է հատկացրել 27 311 ռուբլի գումար⁴²: Մ. Խոմսճյանը հայտնում էր հոգևոր կառավարությանը, որ ավելի քան տասն անձնավորություններ քաղաքի Մ. Աստվածածին եկեղեցուն են նվիրաբերել 200 մինչև 2000 ռուբլի, և որ այդ գումարը պահվում է բանկում ու նրանից ստացվում է բավականաչափ բարձր եկամուտ⁴³:

Այսպիսով տնտեսական բարվոք վիճակում գտնվող Նոր Նախիջևանի մասնավորապես իշխող դասի ներկայացուցիչները, անշուշտ, չմոռա-

⁴¹ 2499 Ա, ֆ. 54, ց. 1, գ. 1513, թ. 1:

⁴² Նույն տեղում, գ. 2206, թ. 35:

⁴³ Նույն տեղում, թ. 10:

նալով սեփական շահերը, կապիտալ կուտակելու հետ միաժամանակ, գրադվում էին բարեգործությանը: Նրանք իրենց կուտակած հարստությունից որոշ գումար էին տրամադրում ազգային-մշակութային նպատակների համար:

Վերը հիշատակված ազգային-բարեգործական հաստատություններից զատ գաղութում կային նաև այլ ընկերություններ, ինչպես ասենք փոքրահասակ երեխաների դաստիարակության, թատերասիրաց և ուրիշների, որոնց մասին խոսք կլինի մշակույթի բաժնում:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, Դոնի հայ համայնքի հասարակական պետքերը հոգալու համար կատարված բարեգործական տարբեր ձեռնարկումների նյութական միջոցների հիմնական աղբյուրը բազում տեղերից տրվող կտակ-նվիրաբերություններն էին: Գաղութի օգտին նվիրատվություններ էին կատարում ոչ միայն տեղացիները կամ այլ վայրերում բնակվող նախիջևանցիները, այլև, անգամ երկրից դուրս ապրող հայերը: Նման դեպքերից նշանավոր են հնդկահայ շրջաններում կատարվող նվիրատվությունները և նրանց մեջ հատկապես Մասեհ Բաբաջանյանի կտակը:

Դոնի ափերին զուտ հայկական քաղաք հիմնելու, հետևապես այնտեղ հայ ազգային կյանքը վերականգնելու հեռանկարն այնքան սրբաամուտ ու ոգևորիչ էր մեծահարուստ Մ. Բաբաջանյանի համար, որ գաղութի հիմնադրման հենց առաջին տարիներին նվիրաբերումներ կատարեց այնտեղ դպրոց, տպարան և անկելանոց բացելու համար: Դոնի հայ հասարակությունը նախանձախնդիր էր կտակավանդ այդ գումարները ստանալու և իր նպատակին ծառայեցնելու հարցում:

Ինչպես հայտնի է, 1861—1862 թթ. Մ. Նալբանդյանը որպես Նոր Նախիջևանի հայության պատվիրակ մեկնեց Հնդկաստան և կարողացավ ստանալ Մ. Բաբաջանյանի մեծագումար կտակով նախատեսված գումարի կեսը: Հետագայում կտակված այդ գումարները լիովին ստանալու և հայ համայնքի օգտին գործադրելու հարցը, բնականաբար, հուզում էր Դոնի հայ զանգվածին և տարբեր առիթներով պարբերաբար բարձրացվում էր այդ խնդիրը:

1903 թ. եկեղեցական հոգաբարձության ընդհանուր ժողովում Մ. Նալբանդյանը առաջարկում է պատվիրակ ուղարկել Հնդկաստան՝ մնացած գումարների հարցը լիովին պարզելու և կտակված գումարները ստացող հաստատության անունը վերաճշտելու նպատակով⁴⁴, Ժողովը հավանություն է տալիս, սակայն դրանից առաջ կատարված առաջարկների նման դա էլ որևէ գործնական հետևանք չի ունենում:

⁴⁴ «Նոր գառ», 1903, № 74.

Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձության ժողովը 1910 թ. կրկին անդրադառնալով այդ հարցին որոշում է օգտագործել անձնական ծառանգության հարցերով Հնդկաստան մեկնող թիֆլիսաբնակ իշխան Բ. Արղուլյանին: Վճռվում է վերջինիս հրավիրել Նախիջևան, տալ համապատասխան լիազորություններ, վճարել ճանապարհածախս, օրապահիկ, և խնդրել, որպեսզի Կալկաթայում զբաղվի Մ. Բաբաջանյանի կտակի հարցով⁴⁵: Հոգաբարձության այս վճիռը ևս գործնական արդյունք չի ունենում:

Ի վերջո, 1912 թ. հոգաբարձությունը լիազորում է կենսաբանության դոկտոր Հ. Ղ. Բեդեյանին Հնդկաստանում եղած ժամանակ զբաղվելու վերոհիշյալ կտակի խնդրով⁴⁶: Վերջին այս փորձը գործնական հետևվանք է ունենում: Հ. Բեդեյանը մեկնելով Հնդկաստան, ճանապարհին՝ շոգենավից հեռագրով հոգաբարձությանը խնդրում է Նոր Նախիջևանի անկելանոցի մասին տրված գրություններում ամենուրեք նշել, որ այն կոչվում է Մ. Բաբաջանյանի անունով, որպեսզի դյուրին լինի դատարանում պաշտպանել կտակված գումարների նկատմամբ նախիջևանցիների իրավունքները⁴⁷:

Հ. Բեդեյանի առաքելության մասին հաղորդումներ են տպագրվում «Մշակ», «Պրիագոլսկի կրայ» թերթերում: Մամուլը հասարակությանը տեղյակ էր պահում Բեդեյանի՝ Հնդկաստանում գտնվելու, նրա գործունեության հաջող ընթացքի, Մ. Բաբաջանյանի գերեզմանին շիրմաբար դնելու և վերջին այդ ձեռնարկմանը նորնախիջևանցիների ունեցած մասնակցության մասին⁴⁸:

Հնդկաստանից վերադառնալով, Հ. Բեդեյանը 1913 թ. մարտին հոգաբարձության և հասարակության առաջ հրապարակորեն զեկուցում է իր գործունեության արդյունքների մասին: Նա հաղորդում է, որ հնդկական դատարանը Նոր Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձությանն ընդմիջտ ճանաչել է որպես Մ. Բաբաջանյանի կտակի տեր: Հինգ տարվա ընթացքում կուտակված 10000 ռուբլի գումարը ստացվել, փոխադրվել է Ռոստովի ռուս-սփական բանկ: Այդուհետև ամեն տարի այդ բանկի միջոցով Նախիջևան էր փոխանցվելու հասանելիք գումարը⁴⁹:

⁴⁵ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, 3. Նոր Նախիջևանի հոգաբարձություն, Թ. 233, գ. 193:

⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 214, Թ. 23:

⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 215:

⁴⁸ «Приазовский край», 1913, № 7.

⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 242. մինչ այդ էլ այդ գումարը, թեև ոչ կանոնավոր, ստացվում էր Նախիջևանի քաղաքապետի անունով (ինչպես նշված էր կտակում), որը և հանձն

Այսպիսով, տասնամյակներ շարունակ արծարծվող Մ. Բաբաջանյանի կտակի հետ կապված հարցերը ի վերջո դրական լուծում են ստանում:

Նոր Նախիջևանի օգտին կատարված մեծագումար նվիրատվություններից էր նաև Ն. Աճեմյանի կտակը, որի գործադրումը մի շարք հանգամանքների պատճառով ձգձգվում էր:

Նիկողայոս Աճեմյանը 1888 թ. իր շարժական և անշարժ ամբողջ կայքը՝ մոտ 300 հազար ռուբլու արժողությամբ, բարեգործական նպատակներով կտակում է նոր Նախիջևանին: Նա մասնավորապես ցանկություն էր հայտնել այդ գումարով Նախիջևանում հիմնել տեխնիկական դպրոց, ուր հայոց լիզվի և կրոնի ուսուցումը պարտադիր առարկաներ պետք է լինեին⁵⁰:

Անցնում է ավելի քան երկու տասնամյակ, սակայն Ն. Աճեմյանի կտակի գործը ձգձգվում է: Շուտով սկսվում է համաշխարհային պատերազմը և այդպես էլ կտակողի ցանկությունը չի իրականանում:

Գաղութի օգտին կատարվող մյուս կտակներն ու նվիրաբերությունները ևս օգտագործվում էին բարեգործական, լուսավորական նպատակներով:

* * *

Նոր Նախիջևանի հասարակական կյանքի աշխուժացումը դրսևորվում էր տարբեր հղանակներով ու ձևերով: Սակայն գերազանցապես այն արտահայտվում էր հայ համայնքի համար ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթների նշումով: Դրանով նախ՝ լայն տարածում էր գտնում ու հասարակական արժեք ստանում տվյալ իրադարձությունը և միաժամանակ ձեռք բերում հայկական զանգվածի կենսունակության, նրա ինքնահաստատման ու գոյատևման նշանակություն: Այդպիսի իրադարձություններ էին մեծ հորելյանները:

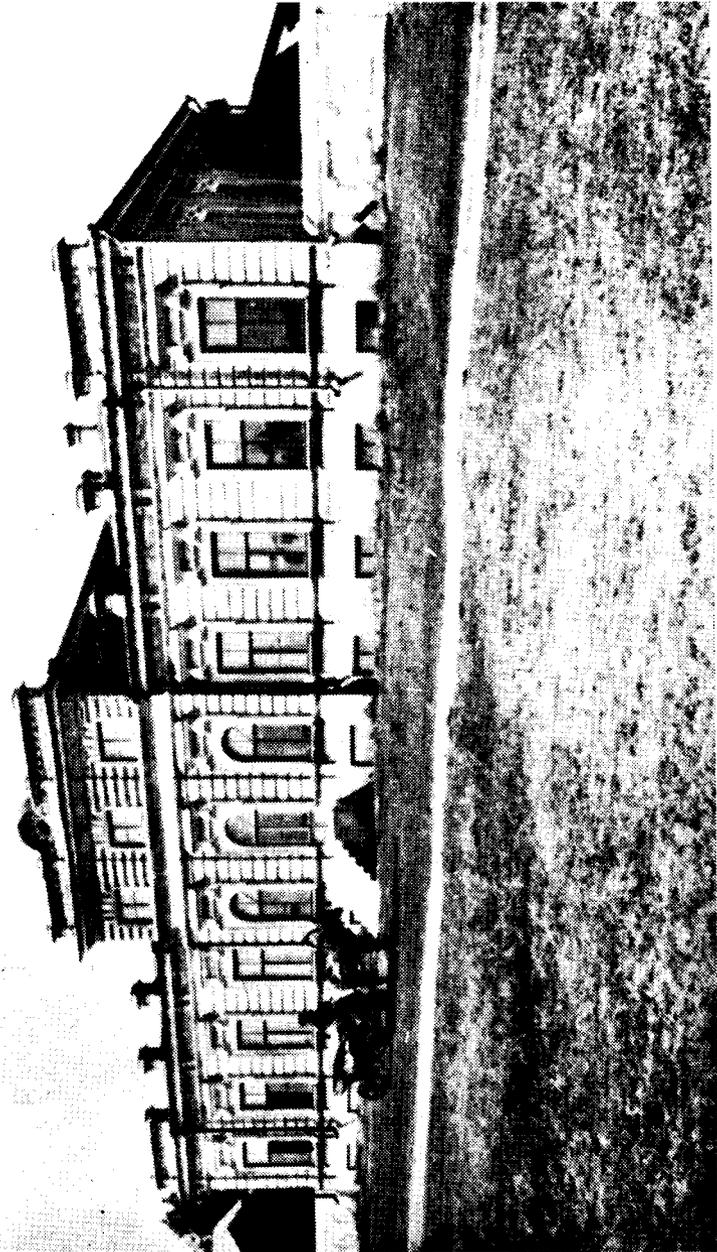
1870-ական թվականների վերջին լրանում էր Դոնի ափերին դրամահայերի հանգրվան գտնելու, Նոր Նախիջևանի հիմնադրման հարյուրամյակը: Հայ համայնքը նախապատրաստվում էր նշելու իր համար

նում էր հոգաբարձությունը: 1909 թ. օրինակ քաղաքագլուխ Մ. Բալարանովը 5785 ռ. հանձնում է հոգաբարձությանը (նույն տեղում, թ. 233, վ. 183):

2. Բեղելյանը միաժամանակ ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հնդկաստանում Մ. Նալբանդյանի գործունեության վերաբերյալ, տեղի հայկական գաղութի երկպառակտված գոյավիճակի, հայ բնակչության քանակի (որն ըստ Հ. Բեղելյանի ամբողջ Հնդկաստանում հասնում էր 6 հազարի) և այլ հարցերի մասին:

Հ. Բեղելյանը ներկայացնում է նաև իր ծախսերի մանրամասն հաշիվը 5359 ռուբլի: Հոգաբարձության ժողովն ընդունում է հաշվետվությունը և կատարած աշխատանքի համար Հ. Բեղելյանին շնորհակալություն հայտնում:

⁵⁰ «Արարատ», 1913, էջ 1167—1170, հմտ «Նոր դար», 1888, № 152:

Նյու Յորքի վեստմոնսթեր ցեղական շենք

Ռ. Պատկանյան

նշանակալից այդ տարելիցը: Հանձնարարվում է տեղի նշանավոր մտավորական, բանասեր-պատմաբան Գաբրիել Պատկանյանին գրելու գաղտնի մեկդարյան պատմությունը⁵¹:

Տոնակատարությունը նշանակվել էր 1879 թ., Եկատերինա II-ի կողմից, Նոր Նախիջևանի շնորհագրի հաստատման օրը՝ նոյեմբերի 14-ին: Հանդիսավոր արարողությունը հրավիրված էին հարևան Ռուստով քաղաքի քաղաքագլուխը, զեմստվոյի նախագահը, բանկի կառավարիչը, զինվորական մասի պետը և ուրիշներ: Հանդեսին մասնակցում էին նաև այլ հյուրեր, անգամ օտարերկրացիներ, ինչպես նաև Նոր Նախիջևանի առաջին քաղաքագլխի որդին՝ 90-ամյա Հովհաննես Կողբեթլյանը⁵²:

Նշանակված օրը, առավոտյան, ս. Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու զանգերի զողանչների տակ մեծ բազմություն է այցելում եկեղեցի, որտեղ պատարագին ու մաղթանքին մասնակցելուց հետո ուղևորվում են դեպի տոնականորեն զարդարված տեղական ակումբը: Հանդիսավոր ճաշասեղանի շուրջ Նոր Նախիջևանի հարյուրամյա պատմության երևելի կողմերը դրվատող, նրա հետագա զարգացման ուղիների մասին խորհրդածություններով լի բազմաթիվ ելույթներ են լինում: Ռուսազգի հյուրերից մեկն առաջարկում է հասարակական կյանքում աստիճանաբար ակտիվացող հայ կանանց կենացը: Հեռագրեր են ուղարկում գավառապետին և հայազգի խոշոր պետական գործիչ Լորիս Մելիքովին:

51 Գ. Պատկանյանը երեք հատորում «Հարյուրամյակ Նոր Նախիջևան հայաբնակ քաղաքի» խորագրով շարադրում է գաղտնի պատմությունը (ս. Պետերբուրգ, 1879 թ.): Այժմ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ն. ն. 8815, 8816, 8817 համարների տակ պահվում է ստվարածավալ այդ ուսումնասիրության ձեռագիրը: Ցավոք աշխատությունը ծանրաբեռնված է նաև երկրորդական մանրամասների, հաճախ Նոր Նախիջևանի պատմության հետ քիչ առնչություն ունեցող նկարագրություններով: Դրանից բացի պատմական անցքերը նկարագրելիս աչքի են զարնում հեղինակի միտումն ու շահագնացությունների մեջ ընկնելը: Այսուհանդերձ «Հարյուրամյակը» գրված է գաղտնի պատմությանը քաջատեղյակ անձնավորության, իր նկարագրած դեպքերի մասնակցի կողմից, որի շնորհիվ աշխատությունը հաճախ սկզբնաղբյուրի բնույթ է ստանում: Այդ ուսումնասիրության մեջ շատ հետաքրքիր նյութ կա Դոնի հայ գաղտնի քաղաքական պատմության, մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին:

Ուսումնասիրության որոշ բաժիններ խիստ համառոտված ձևով հայագետ Ա. Զամինյանի խմբագրությամբ, «Նոր Նախիջևանի պատմությունը» վերտառությամբ հրատարակվել են 1917 թվին, սակայն իր ամբողջության մեջ այն դեռևս մնում է ձեռագիր վիճակում:

Դոնի հայկական գաղտնի հարյուրամյա տարելիցի առիթով փոքրիկ աշխատություն գրեց նաև Ռ. Պատկանյանը (Սյուլյուկ, Նոր Նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Թիֆլիս, 1879 թ. այն նույնությամբ տպագրվել է նաև Ռ. Պատկանյանի երկերի ժողովածուի հինգերորդ հատորում, (էջ 253—272):

52 «Մշակ», 1879, № 214:

Ի նշանավորումն այդ տարելիցի, որոշվում է քաղաքում բացել արհեստավորական դպրոց, կանգնեցնել հուշարձան՝ ի պատիվ գաղութի հիմնադրման նշանավոր գործիչների՝ Եկատերինա II-ի և ժամանակի առաջադասի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արղուսյանի: Ինչպես նման դեպքերում սովորաբար արվում էր, հանդեսն ավարտվում է բարեգործական միջոցառումով: Նվիրատվություն է կազմակերպվում էրզրումում հիմնադրվելիք «հողագործական դպրոցի» օգտին և ժողովվում է բավական պատկանելի գումար: Ինչպես տեսնում ենք, Արևմտյան Հայաստանում հիմնադրվելիք դպրոցն էլ չէր վրիպում նորնախիջևանցիների ուշադրությունից: Երեկոյան տոնականորեն լուսավորված քաղաքում բնագայյան կրակներ են բոցավառվում: Հաջորդ օրը նախիջևանի կանայք և օրիորդները հատուկ պարահանդես են կազմակերպում⁵³:

1910 թ. նույնպես հանդիսավոր պայմաններում նշվում է գաղութի կարևոր հաստատություններից մեկի՝ Նոր Նախիջևանի հայոց բարեգործական ընկերության հիմնամյակը: Այդ առիթով հրատարակվում է ընկերության 25-ամյակի պատմությունը, որը դեռևս 1885 թ. գրել էր Պատկանյանը, և գտնվում էր տակավին ձեռագիր վիճակում:

Ընկերության օգտավետ գործունեությունը հատկանշվում է այն փաստով, որ իր գոյության ընթացքում բարեգործական նպատակներով ծախսել էր վիթխարի գումար, ավելի քան 200 հազար ռուբլի⁵⁴:

Եկեղեցական հոգաբարձություն ստեղծելուց հետո ընկերությունն ազատվելով որբերին ու աղքատներին խնամելու հոգսերից, ավելի էր բեղարձակել կուլտուր-լուսավորական իր գործունեությունը: Ընկերությունը իր միջոցներով բացել էր «Սանդխտյան դպրոցը», որը, ցավոք, երկար կյանք չունեցավ: Միայն մեկ տարում, 1910 թ. բարեգործականի միջոցներով ուսանում էին 114 սաներ: Տեղի, Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքների և արտասահմանի տարբեր ուսումնական հաստատություններում ընկերությունը կրթության էր տվել 619 սաների⁵⁵:

Հորեկյանի ժամանակ շեղվում է նաև այն էական հանգամանքը, որ բարեգործական ընկերության գործունեությունը ընդգրկում է եղել: Այն իր միջոցները ծառայեցրել է ոչ միայն տեղացիների, այլև բոլոր հայ կարոտյալների օգտին և այդ ձևով շատ ցավեր է դարմանել, բազում վերքեր բուժել: Ընկերությունն արձագանքել է հայ իրականության կարևոր իրադարձություններին, հայկական արժանահիշատակ տոներին,

53 «Փորձ», 1879, № 12:

54 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 210, ք. 2:

55 Նույն տեղում, ք. 33:

նշանավոր գրողների և այլ գործիչների հորեկյաններին: Տակավին 1870-ական թվականներին բարեգործականը գնել և տարածել է Ղ. Աղայանի երկերը, Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

1903—1907 թթ. ժողովել, ի մի է բերել և երեք հատորով հրատարակել Ռ. Պատկանյանի, երկու հատորով Մ. Նալբանդյանի երկերը, որանց վրա ծախսելով 4000 ռուբլի⁵⁶: Ընկերությունը կառուցել է տեղի թեմական դպրոցի շենքի վերին հարկը, այդ նպատակի համար միանվագ ծախսելով 10 հազար ռուբլի⁵⁷:

Հատկանշական է, որ ընկերության անդամներ էին ոչ միայն տեղացիները, այլև Մոսկվայի, Աստրախանի, Եկատերինոգարի և հայաշատ այլ վայրերի ներկայացուցիչները⁵⁸:

Հասարակական կյանքի հասունության արտահայտություն էր Գոնի հայության շրջանում, հետևապես ինչ-որ չափով նաև հայ իրականության մեջ համազգային գործունեություն ծավալած նշանավոր դեմքերի հորեկյանների նշումը, կամ որևէ այլ եղանակով նրանց հասարակական վաստակի հրապարակային գնահատումը: Գրանով արժեքավորվում, հետևաբար, ընդհանուր ճանաչում էր գտնում հասարակական գործունեությունը: Այդ ձևով փաստորեն խրախուսվում էին ընդհանուր հարգանքի արժանի մարդկանց հասարակական ծառայությունները: Այս ասպարեզում երախտիքի գնահատումն ուներ նաև հասարակական բարբերը բարելավելու՝ դաստիարակչական նշանակություն:

Նոր նախիջևանի հայկենտրոն գաղութը զարմանալի արգասավոր գործունեություն էր ծավալել և կարծես փորձում էր արտահայտել ու մարմնավորել պետականությունը կորցրած ժողովրդի համահայկական, համապետական ձգտումները: Այստեղ, անշուշտ, էական դեր էր կատարում Գոնի հայության տնտեսական ընդհանուր բարվոք վիճակը, բնակչության կրթական համեմատաբար բարձր մակարդակը, ուսական հասարակական մտքի ու մշակույթի ազդեցությունը, գաղութում շնորհալի ու գործունյա բազմաթիվ անձնավորությունների առկայությունը:

Հայտնի է, որ Նոր Նախիջևանի հայությունը հայ ժողովրդին տվել է հասարակական-քաղաքական և մշակույթի նշանավոր գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն: Նրանցից շատերը ոչ միայն ճանաչված դեմքեր են եղել հայ իրականության մեջ, այլև ունեցել են համառուսաստանյան գործունեության շառավիղ ու ճանաչում: Այդ ականավոր

56 Նույն տեղում, ք. 24:

57 «Տարազ», 1911, № 7—8, էջ 37:

58 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 210, ք. 41—44:

դեմքերի հետ միասին ու նրանց կողքին կային նաև ոչ սակավաթիվ այնպիսի գործիչներ, որոնք երևալով համահայկական երկնակամարում կամ նույնիսկ ամենևին նման ընդգրկում չունենալով իրենց ամբողջ տաղանդն ու եռանդը ծառայեցնում էին Դոնի հայ զանգվածին: Այստեղ նրանք, իրավամբ, ճանաչված վաստակաշատ գործիչներ էին համարվում:

Նման դեմքերից էր շնորհալի իրավաբան, տեղի բարեգործական ընկերության երկարամյա նախագահ Գրիգոր Չալխուշյանը: 1910 թ. նշվում է Չալխուշյանի իրավաբանական և հասարակական գործունեության 25-ամյակը: Նա 1838 թ. անընդմեջ հղել է քաղաքային դումայի անդամ, բարեգործական ընկերության, մի շարք հանձնաժողովների նախագահ:

Մամուլում, մասնավորապես «Մշակ», «Բարք», «Լույս» թերթերում հրատարակված բազմաթիվ հոդվածներում և հոբելյանական հանդեսի մասնակիցների կողմից շեշտվում է Չալխուշյանի հասարակական-մշակութային ազդեցուցիչ գործունեությունը, այդ սուպարեզում նրա ցուցաբերած հետևողականությունն ու մեծ եռանդը: Նա սիրահար ու պաշտպան էր հայ տաղանդի: Նրա ջանքերի շնորհիվ կարգավորվում և հուշարձաններ են դրվում Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի գերեզմաններին: Ռուս հասարակական կարծիքի առաջ պաշտպանել է հայկական դատը, բազմիցս նյութական օգնություն կազմակերպել արևմտահայերին: Չալխուշյանը հասարակական-քաղաքական հայացքներով հարել է Գր. Արծրունու ուղղությունը և միշտ հավատարիմ մնացել իր համոզմունքներին, դարձել «Մշակ» թերթի մշտական թղթակիցը⁵⁹:

Չալխուշյանը նույնիսկ իր հոբելյանի օրը 1000 ռ. գումար է նվիրում բարեգործական-մշակութային տարբեր հաստատություններին:

59 Գր. Չալխուշյանը իրավաբանի գործնական աշխատանքին զուգահեռ դեռևս 1880-ական թվականներից զբաղվել է նաև պատմաիրավական, գրական գործունեությամբ: Նրա գրչին են պատկանում «Опыт теории любви» (1883), «Армянский вопрос в лице Рафаела Патканяна» (1888), «Идеалы французской адвокатуры» (1891), «Армянский вопрос и армянские погромы в России—панисламизм» (1905), «Մտքեր, խոհեր, դեմքեր» (Թիֆ., 1914) և այլ աշխատություններ:

Չալխուշյանը մասնակցել է Ռուստով քաղաքի պատմությունը ստեղծելու համար ժամանակին հայտարարված մրցույթին: Նրա «История Ростова н/Д» մենագրությունը ներկայացված աշխատությունների մեջ ճանաչվել է լավագույնը և արժանացել հատուկ մրցանակի: Ցավոք, արժեքավոր այդ ուսումնասիրության ձեռագիրը կորել է, միայն առաջին մասն է պահպանվել շնորհիվ այն բանի, որ պարբերաբար, տպագրվել է «Юг» թերթի 1893—1894 թվականների համարներում:

Նոր Նախիջևանի քաղաքային դուման 3000 ռ. գումար է հատկացնում և հոգևոր սեմինարիայում (թեմականում) նրա անունով հատուկ թռչակ է սահմանում⁶⁰:

Չալխուշյանը դարձել էր բարեգործության մունեստիկ և նրա պրոպագանդայի շառավիղը շէր սահմանափակվում նոր Նախիջևանով. այն ուներ համահայկական ընդգրկում:

Ինչ խոսք, Գ. Չալխուշյանի հասարակական գործունեությունը դերվատվում ու բարձր է գնահատվում միայն որոշակի պատմական ժամանակաշրջանում:

Ընդհանրապես, այն ժամանակ, բարեգործական ձեռնարկումները յուրահատուկ ազգային սոցիալ-ոեֆորմիստական երանգ ունեին և ինչ որ տեղ փորձում էին սքողել սոցիալական ներհակությունները, դասակարգային հակասությունները, կամուրջ նետել մեծահարուստ ունեւորների և սակավազոր հասարակաշերտերի միջև:

Մի տարի անց, 1911 թ. համանման ձևով նշվում է թեպետև ավելի համեստ սահմաններում, 1886 թվականից քաղաքային բժիշկ աշխատած Ֆ. Քեչեկյանի 25-ամյա գործունեության հոբելյանը⁶¹:

1912 թ. քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում, հանդիսավոր պալատաներում նշվում է ս. Լուսավորչի ավագ քահանա Խաչատուր Զարիֆյանի հոգևոր և հասարակական գործունեության 50-ամյակը: Չնայած հոգևոր էությունը, Զարիֆյանն իր հայացքներով մոտ էր դեմոկրատական մտավորականությանը և ամբողջովին նվիրված գաղութի հասարակական կյանքին: Հոբելյանական հավաքին մասնակցում են Նախիջևանի և Ռուստովի գրեթե բոլոր հասարակական հաստատությունների, ռուս հոգևորականության, քաղաքի բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Այս դեպքում ևս դրվատվում և ըստ արժանվույն գնահատվում է հոբելյարի երկարամյա ու դժվարին հասարակական գործունեությունը⁶²: Նման շատ փաստեր կարելի է բերել, սակայն բավարարվենք այսքանով:

Գաղութի հասարակական կյանքին ակտիվորեն մասնակցում և դրավրա ներազդում էին նաև մշակույթի ու հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաթիվ այլ գործիչներ, որոնց մասին խոսք կլինի իր տեղում:

Ճիշտ չէր լինի պատկերացնել այնպես, որ նոր Նախիջևանի հասարակական կյանքն ընթանում էր հանգիստ ու խաղաղ, առանց ներքին հակասությունների ու լիեկոծումների: Գաղութում հասարակական այլևայլ հաստատություններ, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկներ հիմնե-

60 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1543, л. 7.

61 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1621, л. 2.

62 «Հովիվ», 1912, № 5, էջ 78, «Մշակ», 1912, № 20.

լու, հայ հասարակության բարքերը բարելավելու, նրա գոյատևման ու հեռանկարների ընդհանուր հետաքրքրությունն ներկայացնող բազում ուրիշ խնդիրների շուրջ հաճախ սուր բանավեճեր և հակամարտություններ էին տեղի ունենում հասարակական տարբեր ուժերի ու խմբավորումների միջև:

Ռուսական կայսրության մեջ ապրող ժողովուրդների մասին տեղեկատու բնույթ կրող, ընդհանրացնող աշխատություններում հայերի մասին ասվում էր, որ ազգային ղգացումը նրանց մեջ պահպանվում է շատ ուժեղ և պաշտպանվում եկեղեցու կողմից, և որ նրանք ունեն նահապետական սովորություններ, բայց չեն խուսափում եվրոպական կրթությունից⁶³: Ավելորդ չէ նշել, որ դա ռուսահայ գաղթավայրերի հայ զանգվածների XIX դ պատմության, ինչ որ շափով ճիշտ բնութագրում է:

Նոր նախիջևանի հայկական համայնքում գերազանցապես ազգային սովորություններն ու բարքերը պահպանելու և միաժամանակ ժամանակի քաղաքակրթությունից ետ շմնալու առանցքային խնդրի շուրջ տևականորեն բախումներ էին լինում: Իվ հաճախ հասարակական կյանքում անպակաս, գավառային փոքր քաղաքներին հատուկ զանազան ասեկոսներով ուղեկցվող ներգաղութային այդ պայքարն ու բանավեճերը իրենց արտացոլումն էին գտնում մամուլի էջերում:

«Մեղու Հայաստանի» լրագիրը 1870-ական թվականներին նշում էր նոր նախիջևանի հայկական գաղութի զարգացման համար նպաստավոր պայմանների առկայությունը, բայց դրա հետ մեկտեղ ընդգծում էր այնտեղ մշակութային, լուսավորական կյանքի հետ մնալու հանգամանքը: Ծեշտվում էր այն պարագան, որ ռուսահայ գաղթավայրերի շարքում նոր նախիջևանը շրջակա հայկական գյուղերի հետ աչքի է ընկնում հայկական հոծ զանգվածով, ունի հարմար դիրք ու նպաստավոր պայմաններ և, բնականաբար, նշանակալից զարգացում է ապրում: Դոնի հայ հասարակությունը, սակայն, նշում էր թերթը, ետ է մնում ազգային-մշակութային գործեր զարթեցնելու և առաջ մղելու խնդրում: Մինչ այժմ նախիջևանցիները չունեն իրենց թեմական ուսումնարանը, չեն ձեռնարկում մշակութային-լուսավորական նկատելի գործեր⁶⁴:

Գր. Չախուռչյանը խարազանում էր երիտասարդության մեջ տիրապետող բարքերը: Երիտասարդները, թողած հանրօգուտ գործունեությունը, հարուստ օժիտով հարսնացուներ էին փնտրում, իսկ օրիորդները

⁶³ «Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи», СПб., 1895, с. 7.

⁶⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1879, № 3, 5, 1879, № 101.

փոքր հասակից դաստիարակվում էին միայն հարսնացու լինելու համար: Նա երիտասարդությանն ակտիվանալու, հասարակական դեմք ունենալու, ազգային գործունեություն ծավալելու կոչ էր անում⁶⁵:

Հարկ է նշել, որ նկատելի ուժ ներկայացնող տեղի հոգևորականության զգալի մասի գործունեությունը ևս, որպես կանոն, չէր նպաստում հասարակական բարքերի բարելավմանը: Թերթերում տպագրվող հոդվածներում հաճախ էր դատապարտվում հոգևորականության անզույն ու ապաշնորհ գործունեությունը, նրանց հայ հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրների փոխարեն հաճախ միայն անձնական ապահովվածության և բանասրկությանը զբաղվելու վարքագիծը⁶⁶:

Դոնի հայ հասարակությունը հաճախ էր արեկոծվում հասարակական տարբեր երևույթների շուրջն առաջացող ներհամայնքային պայքարով: Ծարբեր խմբավորումների մեջ այդ հակամարտերը սրվում էին հատկապես հայ հասարակության կյանքում տոն տվող դիրք ունենալու, առաջին հերթին քաղաքագլխի պաշտոնին տիրելու համար:

Այդ պայքարը հաճախ այնպիսի շափեր էր ընդունում, որ դուրս էր գալիս հայ հասարակության ոլորտում տեղի ունեցող բանավոր վեճերի սահմաններից և տեղափոխվում տեղի, և անգամ կենտրոնական մամուլի էջերը:

Անցյալ դարի վերջերին մեծ շափեր ընդունեց մասնավորապես քաղաքագլուխ Հ. Բալաբանյանի և նրա հակառակորդների միջև մղվող հակամարտը, որը հայտնի է Բալաբանյան (Պալապանյան) և հակաբալաբանյան պայքար անունով: Ժամանակին Հ. Բալաբանյանին հաջողվում է տապալել Գ. Սալթիբյանին՝ նրա փոխարեն ընտրվել և ավելի բան տաս տարի վարել քաղաքագլխի պաշտոնը: Հերթական նոր ընտրությունների ժամանակ հակառակորդ կողմը ձգտում է տապալել Բալաբանյանի թեմնաժողովը: Մատնանշվում էր մասնավորապես, որ նա ծեր է, ի վիճակի չէ ակտիվ գործունեություն ծավալելու և բացի այդ իրեն չավ չի դրսևորել այդ պաշտոնում, Ռոստովում շենք կառուցելու փոխարեն վատնել է եկեղեցական հոգաբարձության այդ նպատակով նախատեսված գումարը: Ունենալով իրենց թեմնաժողով, նրանք «Պրիազովսկի կրայ» թերթի խմբագիր Ս. Հարությունյանի գլխավորությամբ քաղաքագլխի գործունեությունն ու նրան վարկաբեկող հոդվածներ են տպագրում:

⁶⁵ «Մշակ», 1900, № 239.

⁶⁶ «Մշակ», 1900, № 193, «Գրիչ», 1912, № 1:

Դրան հակառակ, Գր. Չալխուշյանը և քաղաքագլխի մյուս կուսակիցները դրվատում են Բալաբանյանի արդյունաշատ աշխատանքները (քաղաքի բարեկարգումը, թատրոնի, հիվանդանոցի, գիմնազիայի հիմնումը և այլն) և պաշտպանում նրա թեկնածությունը⁶⁷:

Ի վերջո, քաղաքային խորհուրդը, հոգնած ու անբավական ծայրահեղությունների հասնող անպտուղ այդ պայքարից, մերժում է երկու կողմերի թեկնածուներին և քաղաքագլուխ ընտրում մի նոր անձնավորության, Լազարյան ձեմարանի նախկին սան, երիտասարդ ու գործույնյա Մելքոնյան-Նեղեկյանին⁶⁸:

Հետագայում գաղութի հասարակական կյանքում մթնոլորտ ստեղծող, դրան ուղղություն տվող ուժերի հարաբերությունը փոխվում է: Տեղի հայ հասարակության կյանքում մշտապես ակտիվ դեր կատարող Գր. Չալխուշյանն աստիճանաբար երկրորդ պլան է մղվում: Նրան փոխարինելու է գալիս նոր սերունդը՝ Գր. Չուբարյանը, Գր. Լատոշնիկյանը, Խ. Փոքրջեյանը, Ս. Չոհրաբյանը և ուրիշներ: Վերջիններս գաղութի հանրային կյանքում հաճախակի երևացող ուժ էին դարձել և Գր. Չալխուշյանի փոխարեն գերադասում էին Ռ. Բերբերյանին⁶⁹:

Գաղութի հանրային կյանքի նկատմամբ հետաքրքրության աճի հետ մեկտեղ, որը նկատելի է հատկապես XIX դարի կեսերից սկսած, առաջանում էր մարդկանց հաճախակի շփումների, ընդհանուր հավաքների, հետևապես նաև նման հասարակական օջախներ ունենալու անհրաժեշտություն: Այդ առումով թատրոնի, գրադարանի ու նման այլ հաստատությունների կողքին, և նրանց հետ միասին, խիստ կարևոր էր քաղաքային ակումբ ունենալը:

1863 թ. հիմնվում է նոր նախիջևանի քաղաքային ակումբը: Այն գործում էր հատուկ մշակված կանոններով և կարճ ժամանակում դառնում է քաղաքի բնակչության հասարակական պահանջները բավարարող կարևոր հաստատություններից մեկը: Ակումբի անդամների թիվը հետևողականորեն աճում, հասնում էր մինչև 200 հոգու⁷⁰: Ակումբը կարևոր նշանակություն ուներ նախիջևանցիների բարոյական դաստիարակության, նրանց հասարակական բարբերի բարելավման գործում: Քաղաքի հանրային կարևոր ձեռնարկումները (այգի հիմնել, փողոցներ սալահատակել, ձիաքարշ երկաթուղի, էլեկտրական լուսավորություն անց-

67 «Մշակ» 1898, № 122, 147, 179:

68 Նույն տեղում, № 188:

69 Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, հատ. Գ, Բելուսթ, 1963, էջ 114:

70 Ռ. Պատկանյան, Երկեր, հ. 5, էջ 280:

կացնել և այլն) նախապես քննարկվել են ակումբում և փաստորեն եղել այնտեղ կազմակերպված բանավեճերի գործնական հետևանքը:

Ռ. Պատկանյանը հայ համայնքի հասարակական կյանքում, իրավամբ, խիստ բարձր է գնահատում քաղաքային ակումբի դերը, որի մըշտական այցելուներից է եղել ինքը: Գր. Չալխուշյանը գնահատում էր ակումբի դերը, որի մըշտական այցելուներից է եղել ինքը: Գր. Չալխուշյանը գնահատում էր ակումբի դերը, որի մըշտական այցելուներից է եղել ինքը: Գր. Չալխուշյանը գնահատում էր ակումբի դերը, որի մըշտական այցելուներից է եղել ինքը: Գր. Չալխուշյանը գնահատում էր ակումբի դերը, որի մըշտական այցելուներից է եղել ինքը:

«Մեր քույրը,— գրում է նա 1879 թ.,— մոտեցուց շատ անմոտենալի մարդոց, իրար հետ ծանոթեցուց նոցա գաղափարները, հաշտեցուց շատ վրդովված սրտեր, իրար շփելով ողորկեց շատ անհարթություններ: Եթե միմյանց հետ հաճախ հաղորդակցություն ունենալն, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ, համարվել է մարդկային ազգը դաստիարակող և կրթող, ուրեմն նախիջևանի քույրը լիովին կատարել է յուր կոչումը: Մեր քաղաքացին, ինչպես որ ասացի, մտավոր զարգացման կողմանե, ոչինչ բանի այնքան երախտապարտ չէ, որքան մեր քույրին, ուր նա, ըստ կարելույն, անցնում է յուր ժամանակը ուրախ և օգտավետ կերպով»: Եվ ապա «բավականին հանգիստ և հարմար ընթերցասենյակ, բազմաթիվ և բուզմատեսակ օրագիրներ և լրագիրներ, ազնիվ խոսակիցներ, վիճել պետք է, որ այսպիսի դուրսությունքը շուտ ծնեցնեին ամեն երիտասարդի զգայուն սրտի մեջ ընթերցանության սերը: Ամեն օր կարդալ օգտավետ գրքեր, կարդացածի վրա խոսել, դատել, վիճել՝ ահա քեզ ժողովրդական համալսարան:

Չկարծեմ, որ մեր քույրի այցելուները երբեկցե մոռանան այն բարեգործ ազդեցությունը, այն օգտավետ զրույցներն, որն ունեցել են ընթերցասենյակումն»⁷¹:

Ժամանակի հասունացած հասարակական պահանջներին ընդառաջելու, քաղաքային ակումբի՝ իր նպատակին ծառայելու հանգամանքով պետք է բացատրել այն երևույթը, որ հետագայում նման նոր հաստատություններ հիմնելու պահանջ է առաջանում:

1906 թ. նոր նախիջևանի և Ռոստովի հայկական խանութների աշխատողները նշելով, որ շունեն ընդհանուր հավաքատեղի, առանձին ակումբ ստեղծելու հարց են բարձրացնում և այդ նպատակի համար մշակում հատուկ կանոնադրություն: Նախատեսվում էր ակումբում բացի զանազան խաղերից, կազմակերպել երեկոներ, դասախոսություններ, ունենալ գրադարան և այլն⁷²:

71 Նույն տեղում, էջ 281—282, 283:

72 «Նոր կյանք» 1906, № 17, «Մեր ձայնը», 1908, № 58:

Նոր ակումբ հիմնելու համար 1907 թ. տեղի է ունենում Նոր Նախիջևանի տարբեր հաստատությունների ծառայողների հավաք: Ակումբի կանոնադրությունը մշակելու համար ժողովն ընտրում է հանձնաժողով (Օհանջանյան, Խլերնիկով, Տեր-Մանիլով, Սարիև, Մխիթարյանց և ուրիշներ): Վճռվում է ակումբի անդամ ընդունվելու հարցում դավանանքի խտրություն չդնել, տարեկան անդամավճար սահմանել 15 ռուբլի և արգելել մոլի խաղերը⁷³:

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներից Նախիջևանում սկսում են հրատարակվել տարբեր ուղղության թերթեր: Տեղական այդ մամուլը հիմնականում անդրադառնում էր Դոնի հայ զանգվածի, մասնավորապես հանրային կյանքին վերաբերող խնդիրներին: Դա որոշակի աշխույժ էր հաղորդում հայ համայնքի կյանքին, նպաստում դրա առաջադիմությանը:

2. ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՂ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի ընդհանուր առաջադիմության պայմաններում, բնականաբար մեծանում էր ինչպես ռուսական միջավայրի, այնպես էլ Մայր հայրենիքի հետ ռուսահայ գաղթավայրերի, այդ թվում և Նոր Նախիջևանի կապերի ու շփումների հնարավորությունները: Հատկապես արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով հումքի հիմնական բազա հանդիսացող ռուսական կայսրության ծայրամասերը սերտորեն կապվեցին կենտրոնական շրջանների հետ: Ինչպես ասվեց, երկաթուղային ցանցի շնորհիվ ավելի դյուրին դարձան և ընդլայնվեցին Մայր հայրենիքի հետ եղած կապերը, արգասավորվեցին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքների հետ Նոր Նախիջևանի ունեցած շփումները:

Երկկողմանի այդ շփումներն առավել սերտ դարձան մեզ զբաղեցնող ժամանակաշրջանում հոգևոր կապերի՝ գրքերի, թերթերի, մշակութային այլ ձեռնարկումների աննախադեպ ծավալումով: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին Անդրկովկասում հրատարակվող հայկական մամուլը, հարավային Ռուսաստանի կյանքն արտացոլող Ռուսաստանի ռուսական թերթերը և Նոր Նախիջևանի տեղական մամուլի օրգանները մեծապես նպաստում էին նշված կապերի իրականացմանը: Դրան-

ցում արժարժվում էին կենտրոնական ու հարավային Ռուսաստանի, Անդրկովկասի ու Հայաստանի և Դոնի հայ զանգվածի կյանքի տարբեր կողմերի հետ առնչվող բազմապիսի խնդիրներ:

Նման պայմաններում, բնականաբար, մեծանալու էր հասարակական-տնտեսական լիաթոք կյանքով ապրող Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի դերը:

Պատմության առաջ մեղանշում կլինեին ռուսական միջավայրի հետ Դոնի հայության կապերը դիտել միայն հայ-ռուսական հարաբերությունների տեսանկյունից, քանի որ Նոր Նախիջևանը միշտ էլ եղել է ռուսական կայսրության մեջ և նրա անբաժանելի մասնիկն էր կազմում: Այստեղ համառոտակի հիշատակելու ենք միայն այն փաստերը, որոնցում դրսևորվում էր ոչ թե հարավային Ռուսաստանում գտնվող մի փոքր քաղաքի, այլ և Դոնի հայության, որպես առանձին, ինքնամիտփ համայնքի վերաբերմունքը երկրում կատարվող կարևոր անցքերի նկատմամբ:

Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքը միշտ էլ արձագանքել և իր համեստ հնարավորությունների սահմաններում մասնակցել է ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքի գլխավոր իրադարձություններին:

Հայրենի երկրի շահերին ծառայելու նախիջևանցիների ձգտումը դրսևորվում էր առաջին հերթին երկրին սպառնացող արտաքին վտանգների՝ պատերազմների ժամանակ:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1812 թ. հայրենական պատերազմի ժամանակ Դոնի հայերը դրամական և նյութական նվիրաբերություններ արեցին և կազմակերպեցին աշխարհազորային կամավոր ջոկատներ⁷⁴:

Հիսուն տարի անց, գաղութի սահմաններից ոչ այնքան հեռու, մերձավոր շրջաններում ծավալված Ղրիմի պատերազմի տարիներին հայերի հայրենասիրական ներդրումն ավելի շոշափելի էր: Նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան թշնամու առաջխաղացումը կանխելու նպատակով Դոնի մատույցներն ամրապնդելու աշխատանքներին, տրանսպորտի սեփական միջոցներով նպաստեցին զորքի և ռազմական հանդերձանքի տեղափոխմանը, մեծաքանակ պարենամթերք ու դրամական միջոցներ նվիրաբերեցին ռուսական բանակին: 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին Դոնի հայության մասնակցությունն այնքան ակնառու է եղել,

⁷⁴ М. Г. Персиян, Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, Ереван, 1965, с. 196—197.

⁷³ «Приазовский край», 1907, № 247.

որ կայսրը շնորհակալություն է հայտնել և Նոր Նախիջևան քաղաքը պարզեցատրել «Ջանասիրության համար» ոսկե մեդալով և Վլադիմիրյան ժապավենով⁷⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբում Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքը, հավատարիմ իր դարավոր ավանդներին, անվերապահ արձագանքում է և ջանում իր աշակցությունը բերել հայրենիքին՝ պատերազմի հետևանքով ստեղծված դժվարին պայմաններում:

1914 թ. օգոստոսի սկզբներին հրավիրվում է Նախիջևանի և Ռուստովի հայ հասարակության համատեղ ժողով, ուր միահամուռ որոշվում է վերավոր զինվորների համար, ինչ ազգի էլ որ նրանք պատկանեն, սեփական միջոցներով հիմնել հիվանդանոց: Այդ նախաձեռնությունն իրագործելու նպատակով ընտրվում է 24 հոգուց կազմված հանձնաժողով⁷⁶: Շուտով քաղաքային դպրոցի շենքում բացվում է 400 մահճակալ ունեցող արքունական հիվանդանոց⁷⁷:

Նոր Նախիջևանի քաղաքային ինքնավարությունը որոշում է իր միջոցներով մինչև պատերազմի ավարտը պահել 150 մահճակալով հիվանդանոց: Անմիջապես բացվում է ևս երկու հիվանդանոց, մեկը՝ հայկական անկելանոցում, մյուսը հիմնում են Մելքոնյան-Նդեկյան եղբայրները⁷⁸:

Հայկական գաղութի բոլոր հասարակական կազմակերպություններն ու հաստատությունները պատրաստակամություն են հայտնում մասնակցելու վերավորների խնամելուն: «...Փափկասուն հայ օրիորդները և կանաչք,—կարգում հենք պատերազմական այդ օրերին տեղի «Գաղութ» թերթի էջերում,—ատաջարկում են իրենց անձնական ծառայությունը հիվանդներին հսկելու և խնամելու գործում»⁷⁹: Բազմաթիվ անհատներ իրենց տներում, սեփական միջոցներով, վերավոր կամ հիվանդ զինվորներ պահելու ցանկություն էին հայտնում:

Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը պատերազմական կարիքների, մասնավորապես զենքի կոշված զինվորականների ընտանիքներին ապահովելու համար Կովկասի փոխարքայի տրամադրության տակ է դնում 50 հազար ռուբլի գումար⁸⁰:

75 Վ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի գաղութը 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմի տարիներին («Երաբեր» հաս. գիտ. 1967, № 9, էջ 61):

76 «Գաղութ», 1914, № 25:

77 Նույն տեղում, № 26:

78 Նույն տեղում, № 28:

79 Նույն տեղում, № 25:

80 «Մշակ», 1914, № 243:

Ինչպես նախկինում, այս անգամ ևս քաղաքացիներից ետ չեն մնում և հաջրենասիրական ջերմ վերաբերմունք են ցուցաբերում նաև բոլոր հայկական գյուղերի բնակիչները: Այսպես, Մեծ Սալա գյուղի ընդհանուր ժողովը վճռում է իր միջոցներով վերավոր զինվորների համար պահել 10 մահճակալ: Թոփուի գյուղը վերավոր զինվորների համար տրամադրում է գյուղի ամենից հարմար տունը՝ «Ղրիմ» սպառողական ընկերության շենքի վերին հարկի հինգ սենյակները:

Շուտով բերում են վերավորների և նրանց խնամելու համար գյուղացիները սիրահոծար նվիրաբերում են ով ինչ կարող էր: «Պետք է տեսնել, թե ինչպես 9—10 տարեկան երեխաները,— գրում է թերթը,— փողոց-փողոց ընկած, փոքր հերոսների տրամադրությամբ բարձեր և ուրիշ անհրաժեշտ իրեր էին հավաքում վերավորների համար: Ընդհանրապես գյուղացիք շին փախչում ծախսերից, շնայած որ ահագին պարտքերի տակ են ընկած»⁸¹:

Նույն Թոփուի գյուղի հասարակությունը ռուսական զորքի համար իր միջոցներից երկու վազոն պաքսիմատ է պատրաստում և ուղարկում պատերազմի դաշտ⁸²:

Քաղաքի և գյուղերի հայ հասարակություններից և հաստատություններից բացի հայրենասիրական մղումներով առաջնորդվելով նվիրաբերություններ էին կատարում նաև շատ անհատներ: Ռուստովի և Նախիջևանի հայ փաստաբանները միանվագ 1500 ռ. և ամսական 5—25 ռուբլի են հավաքում՝ զինվորականների կարիքավոր ընտանիքների և վերավոր զինվորների խնամքի համար⁸³: Գենչ-Օղլույանի և Շապոռշիկյանի խանութների աշխատողներն այդ նույն նպատակով հատկացնում են իրենց աշխատավարձի 1—5 % -ը⁸⁴, վաճառական է. Պայանը մեկ վազոն պաքսիմատ է նվիրում «տաճիկների դեմ կովոլ ռուսական զորքին»⁸⁵:

Դոնի հայ հասարակությունը արձագանքում և սրտամոտ վերաբերմունք էր ունենում նաև երկրի մշակութային կյանքում կատարվող խոշոր իրադարձություններին: Այդպես է եղել նաև XIX դարում: Դումայի ձայնավոր Մ. Խլտչիևը քաղաքային խորհրդարանի նիստում հիշեցնելով, որ ընթացիկ՝ 1899 թ. բովանդակ Ռուսաստանում նշվում է Ա. Ս. Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը, գտնում է, որ հայկական գաղութը

81 «Գաղութ», 1914, № 28:

82 Նույն տեղում, № 31:

83 Նույն տեղում, № 26:

84 Նույն տեղում, № 29:

85 Նույն տեղում, № 33:

չպետք է անտարբեր ու հեռու մնա երկրի մշակութային կյանքում կատարվող կարևոր այդ միջոցառումից: Նա առաջարկում է հատուկ հանձնաժողով առանձնացնել այդ հարցով զբաղվելու համար⁸⁶: Առաջարկն ընդունվում է և ստեղծված հանձնաժողովն ու քաղաքային վարչությունը նախապատրաստական աշխատանքներ են կատարում նոր Նախիջևանում նշելու մեծ պոետի հորեկյանը:

Կազմակերպված հանդիսավոր ցերեկույթին մասնակցում են նաև քաղաքի 12 ուսումնարանների աշակերտները, որոնք նվեր են ստանում բանաստեղծի ստեղծագործությունների հորեկյանական հրատարակության մեկ հատորչակը: Պուշկինի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով քաղաքային գրադարանը կոչվում է նրա անունով: Քաղաքային Ալեքսանդրյան այգում կազմակերպվում է զբոսանք⁸⁷: Ինչպես նշում են թերթերը, հորեկյանական հանդեսի օրը քաղաքը զարդարված էր տոնակա նորեն, իսկ դրամատիկական արվեստ սիրողների ընկերությունը կազմակերպել էր հետաքրքիր արտասանություններ և բեմադրել Պուշկինի ստեղծագործություններից մեկ ներկայացում⁸⁸:

1902 թ. հայ համայնքն արձագանքում և պատրաստվում է նշելու ռուս գրողներ Ն. Վ. Գոգոլի և Վ. Ա. Ժուկովսկու մահվան 50-ամյակները: Նոր Նախիջևանի խորհրդարանը որոշում է քաղաքում բացել նրանց անվան դպրոցներ⁸⁹:

1903—1904 ուսումնական տարում Ս. Խաչ ավանում բացվում է Ն. Գոգոլի անվան քաղաքային երկսեռ տարրական ժողովրդական ուսումնարան: Հարմարավետ շենք շինելու պատճառով նպատակահարմար է համարվում նոր շենք կառուցել: Նախատեսվում է հաջորդ ուսումնական տարում բացել Վ. Ժուկովսկու անվան դպրոց⁹⁰:

Դոնի հայ հասարակությունը մեծ նշանակություն էր տալիս և հատուկ նախապատրաստվում կատարելու Լ. Ն. Տոլստոյի ծննդյան 80-ամյակը: Հորեկյանից մեկ տարի առաջ 1908 թ. դումայի ձայնավոր Ա. Սալթիկովն առաջարկում է նոր Նախիջևանում ևս համաժողովրդական ձևով նշել մեծ գրողի հորեկյանը և այն նշանավորել որևէ հանրօգուտ ձեռնարկումով: Այդ առաջարկն ընդունվում է միահամուռ և անմիջապես հեռագիր է ուղարկվում մեծ գրողի ծննդավայրը՝ Յասնայա Պոլյանա:

⁸⁶ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 940, л. 1.

⁸⁷ Նույն տեղում, Բ. 6, 16:

⁸⁸ «Նոր դար», 1899, № 103:

⁸⁹ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1063, л. 7.

⁹⁰ Նույն տեղում, Բ. 70, 186:

Խորհրդարանի ժողովը լսելով քաղաքապետի զեկուցումը, գտնում է, որ հաջորդ ուսումնական տարում Նախիջևանում կարելի է բացել Լ. Տոլստոյի անվան տարրական երկսեռ ուսումնարան: Նախատեսվում է նաև բացվելիք ուսումնարանի աշակերտներին նվիրել Տոլստոյի պատմավեպերի ժողովածուն: Խորհրդարանի անդամ Գ. Չուբարյանը, առիթից օգտվելով, առաջարկում է մեծ գրողի պատվին քաղաքի «ոստիկանական» հրապարակը վերանվանել Լ. Ն. Տոլստոյի անունով, որը նույնպես հավանության է արժանանում⁹¹:

Նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը, Դումայի 1908 թ. սեպտեմբերի 15-ի որոշման հիման վրա դիմում է Ռոստովի ուսումնական խորհրդին՝ թույլատրել հաջորդ տարվանից Նախիջևանում յոթնամյա ուսումնարան բացել և այն կոչել Լ. Տոլստոյի անունով⁹²: Ռոստովի օկրուգային ուսումնական խորհուրդը համաձայնվում է ուսումնարանը բացելու առաջարկին, սակայն նպատակահարմար չի տեսնում այն Լ. Տոլստոյի անունով կոչելու, և, մանավանդ, դրա համար կառավարության առաջ միջնորդություն կատարել:

Հատկանշական է, որ գաղութի հայ հասարակությունն այնքան հետևողական է գտնվում ռուս մեծ գրողի անունը հավերժացնելու իր ձգտման մեջ, որ չի հաշտվում ուսումնական խորհրդի վճռի հետ: Նախիջևանի քաղաքային դուման լսելով Ռոստովի օկրուգային խորհրդի որոշման մասին հաղորդումը, հանձնարարում է քաղաքային վարչությանը՝ բացվելիք ուսումնարանը Լ. Տոլստոյի անունը կրելու համար դիմել անհրաժեշտ բոլոր վերադաս ատյաններին: Այդ որոշման հիման վրա քաղաքապետը դիմում է Խարկովի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին: Նա խնդրում էր, որ հարգվեր Նախիջևանի Դումայի որոշումը և թույլատրվեր նոր բացվելիք ուսումնարանը կոչել Լ. Տոլստոյի անունով⁹³:

Նոր Նախիջևանի կանանց ակումբում հրավիրվում է ռուս նշանավոր դեմոկրատ բանաստեղծ, հասարակական գործիչ Ն. Ա. Նեկրասովի հիշատակին նվիրված երեկույթ: Չեկուցում է լսվում գրողի կյանքի ու ստեղծագործությունների մասին, կարդացվում նրա գործերից և երեկոյի վերջում տրվում է համերգ⁹⁴:

1914 թ. Մ. Յու. Լերմոնտովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը 4000 ռ. գումար է հատկացնում

⁹¹ ГАРО, ф. 91, оп. 3, д. 405, л. 19.

⁹² Նույն տեղում, Բ. 11:

⁹³ Նույն տեղում, Բ. 9:

⁹⁴ «Մեր ձայնը», 1908, № 26:

գրողի նկարները ձեռք բերելու և ժողովրդի մեջ տարածելու համար Տեղական թերթերը Մ. Լերմոնտովի ստեղծագործություններից և նրա մասին բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրում⁹⁵։

Նույն տարում քաղաքագլուխ Մ. Պոպովն արտահայտելով նորնախիջևանցիների ցանկությունը, հեռագրում է Տագանրոգ և ցավ հայտնելով, որ զրկված է անձամբ ներկա լինելու բավականությունից, ջերմորեն շնորհավորում է այնտեղ Ա. Պ. Չեխովի անվան գրադարան և թանգարան բացելու ուրախալի առիթով⁹⁶։

Ռուսաստանի կարևոր իրադարձություններին Դոնի հայությունն ինքնաբուխ, սիրահոծար վերաբերմունքը դրսևորվել է նաև այլ ասպարեզներում։ Այսպես, 1868 թ. հայկական գողութն անմիջապես արձագանքում է կայսրության հյուսիսային երկրամասերում սովից նեղված բնակչությանը օգնելու համար նվիրատվություն սկսելու կառավարության կողմից։ Քաղաքի և գյուղերի բնակիչները ակտիվ մասնակցում և այդ նպատակով նշանակալից գումար են հավաքում⁹⁷։

Հատկանշական է, որ հայ համայնքը համանման վերաբերմունք էր դրսևորում առևտրատնտեսական բազում թելերով կապված հարևան Ռոստովի նկատմամբ։ Հիշատակենք մեկ փաստ։ Նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը 1907 թ. քննարկելով պոլիտեխնիկական ինստիտուտը Վարշավայից Ռոստով տեղափոխելու գործում հարևան քաղաքի միջնորդությանը նպաստելու հարցը, դրան վերաբերվում է ամենայն համակրանքով։ Հույ համայնքի ղեկավարությունը հավաստում է, որ կարող են Ռոստովին նյութական նկատելի օգնություն ցույց տալ։ Դա արտահայտվում է առաջին հերթին նրանով, որ առանց որևէ վճարի ու պայմանի ձրիաբար Ռոստով քաղաքին է տրամադրվում նոր Նախիջևանին պատկանող սահմանամերձ հողամասը՝ պոլիտեխնիկումի համար⁹⁸։

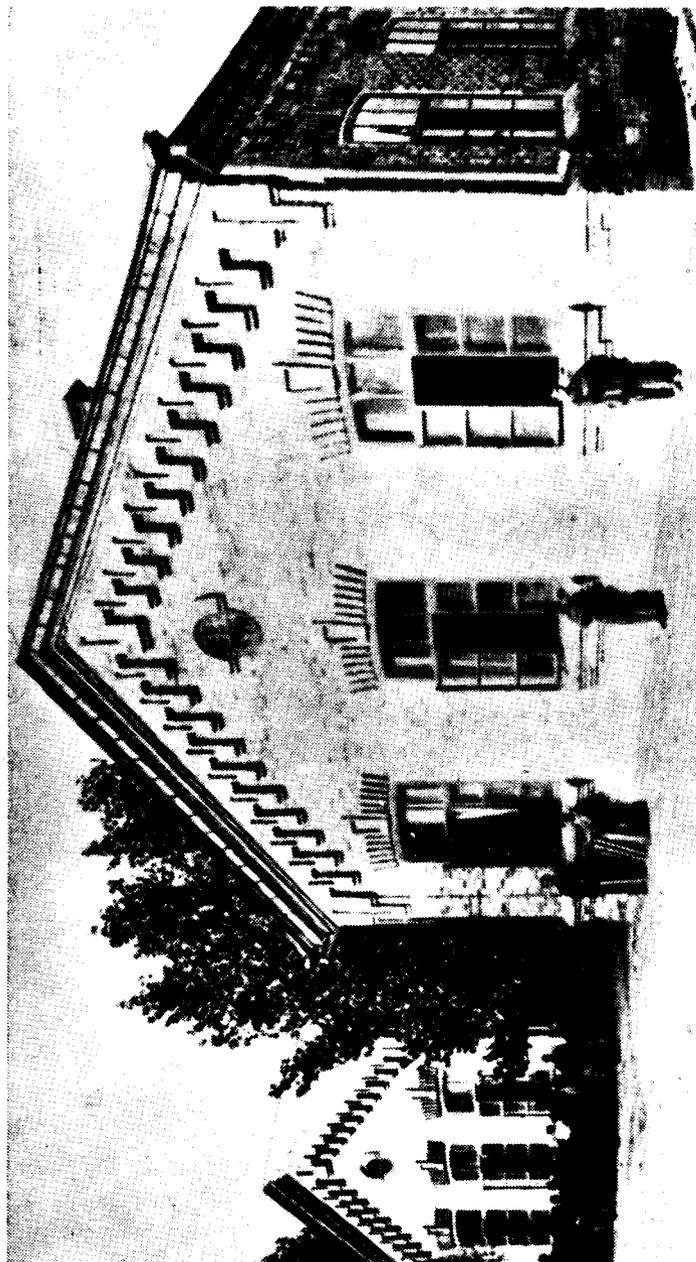
Մեջբերված փաստերը, կարծում ենք, բավարար են, երկրի կյանքում տեղի ունեցող նշանակալից իրադարձություններին նոր Նախիջևանի հայության հայրենասիրական ու սրտացավ վերաբերմունքը հավաստելու համար։ Միաժամանակ հարկ է նշել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբի տասնամյակներում Դոնի հայության կյանքն ըն-

95 «Գաղութ», 1914, № 29, 30։

96 «Приазовский край», 1914, № 16.

97 ԶԿՊՊԱ ֆ. 54, ց. 1, գ. 2153; ուս ժողովրդի նկատմամբ բարեկամական վերաբերմունքն արտահայտվում էր նաև այլ եղանակներով, այդ թվում նաև դեպի առևտրունիքն ունեցած տրամադրություններով։ Այս հարցում ևս Նախիջևանի հայ համայնքն ընթանում էր ուսահայ զանգվածների առաջին շարքերում։

98 «Приазовский край», 1907, № 323.

Նոր Նախիջևանի բնակարանային շինությունը

թանում էր ուսական իրականությանն անընդհատ մերձենալու, սերտ-
աճելու ուղղությամբ. նորնախիջևանցիները, սակայն, աշխատում էին
պահպանել ազգային ինքնությունն ու դիմապատկերը:

Մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի ու հայ իրականության հետ նոր Նա-
խիջևանի կապերն իրականանում էին բազում ձևերով: Այդ տեսանկյունի
ու աննկատ կենարար կապերն ու շփումներն էին, ըստ էության, ինչպես
ամեն մի գաղութի, այնպես էլ նոր Նախիջևանի կենսահաստատ գոյա-
տևան հիմնական գրավականը: Բազմերանգ բնույթի կենդանի ու հոգե-
վոր մշակութային այդ կապերն այնպես էին միաձուլված գաղութի բու-
վանդակ պատմությանը, որ հնարավոր չէ և անիմաստ կլինեին փորձել
այդ ամենն անջատել բուն նյութից և առանձին ներկայացնել: Այստեղ
մեր խնդիրն է ընդհանուր ձևով լուսաբանել Դոնի հայ զանգվածի՝ Մայր
հայրենիքի հետ ունեցած հասարակական կապերը:

Հայաստանի հետ հասարակական-մշակութային կապերն ու շփում-
ները գաղութի պատմության նախորդ շրջանի համեմատությամբ XIX
դարի II կեսին և XX դարի սկզբին ավելի աշխույժ և սերտ դարձան:

Նախ շարունակում էր պահպանվել և թերևս առավել արգասավոր
էին դարձել հայ ժողովրդի տարբեր հատվածները միավորող, համազ-
գային գործունեության շառավիղ ունեցող հայ հոգևոր իշխանության՝
եկեղեցու միջոցով իրականացող շփումները: Նոր Նախիջևանի և ուսա-
հայ մյուս համայնքների կապերը հայ եկեղեցու հետ արտահայտվում
էին ոչ միայն հայկական գաղթավայրերում կրոնական ծիսակատարու-
թյուններին վերահսկելու, կաթողիկոսի կոնդակներին ու շրջաբերա-
կաններին արձագանքելու, եկեղեցական հասույթները հավաքելու,
ուսումնական գործին հետևելու, այլ նաև էջմիածնում՝ մեռնօրհնների
հանդեսներին, կաթողիկոսի ընտրություններին մասնակցելու միջոցով և
այլ եղանակներով:

Ռուսահայերի շրջանում և հատկապես նոր Նախիջևանում տարած-
ված էր նաև կրոնական սովորույթով պայմանավորված Երուսաղեմ և
Մշո ս. Կարապետ ուխտագնացության գնալը: Ուխտագնացությունը տե-
վում էր մի քանի ամիս, որի ընթացքում հեռավոր ճամփորդություն կա-
տարողները հնարավորություն էին ստանում ծանոթանալու Հայաստանի,
Անդրկովկասի և Արևմտյան Հայաստանի հայության կյանքին:

Հարկավ, այս ուխտագնացությունները չէին բացատրվում նորնա-
խիջևանցիների կրոնական մոլեռանդությամբ: Դա թելադրվում էր մի
կողմից էջմիածնի, որպես համահայկական միակ հաստատության շուրջ
համախմբվելու, հայրենասիրական զգացմունքներ առաջացնելու, կենտ-
րոնաձիգ մտայնություն ունենալու, մյուս կողմից՝ Մայր հայրենիքից

արգասավորվելու և հայկական գաղութում ազգային նկարագիր պահպանելու մտահոգությամբ:

Հիշատակենք դեպի Մայր հայրենիք ուխտագնացության ժամանակի մամուլում պահպանված երկու փաստ: 1870 թ. ամռանը Նոր Նախիջևանից 50 ուխտավորների այցելում են էջմիածին և ապա ուղևորվում Արևմուտյան Հայաստան, Մշո Ս. Կարապետի վանքը⁹⁹:

1906 թ. կրոնական հանդեսների ժամանակ հաղորդում է «Արևելք» թերթի թղթակիցը, Երուսաղեմում պատրիարքը ինքն է անձամբ հանդես գալիս այցելուների առաջ և դրանով իսկ գոհունակություն պատճառում այնտեղ ժամանած ուխտավորներին, որոնց մեջ կային տեղի վանքին բավականաչափ նպաստ տված շուրջ 30 նորնախիջևանցիներ¹⁰⁰:

Իրավացի է հայրենի նոր Նախիջևանի պատմությանը քաջատեղյակ մտավորական Խ. Փորթոյանը, երբ գրում է. «Ամեն տարի ամառվա ընթացքում հայ երիտասարդությունը խոշոր խմբերով, ձիերի վրա նստած, ուխտ է գնացել Մշո սուրբ Կարապետի վանքը, ճանապարհին այցելել է Հայաստանի տեսարժան վայրերը և անպատճառ իրենց մայրենի Անիի ավերակները... Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկաթուղիները կառուցելուց հետո սկսեցին գնալ շոգեկառքով մինչև Թիֆլիս, իսկ այնտեղից ֆուրգոններով և կամ գնում էին Նովորոսիյսկ, նավով հասնում Տրապիզոն, իսկ այնտեղից դարձյալ ֆուրգոններով ճանապարհվում ուխտատեղին»¹⁰¹:

Երկաթուղիների և առհասարակ հաղորդակցության միջոցների զարգացումը մեծապես նպաստեց ուսանող երիտասարդության, մշակույթի և այլ ասպարեզների մտավոր գործիչների փոխայցելություններին:

XIX դարի վերջերից սովորություն էր դարձել Նոր Նախիջևանի ուսումնարանների, հատկապես թեմական դպրոցի բարձր դասարանների աշակերտների՝ ամռան արձակուրդներին այցելությունները Հայաստան ու Անդրկովկասի հայաշատ վայրերը: Գաղութի ուսումնական գործի տնօրեններն ու նշանավոր դեմքերն, բոտ ամենայնի, գիտակցում էին այդ այցելությունների նշանակությունը: Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի տեսուչ Ծ. Շահազիզը հատուկ գրությամբ եկեղեցական հոգաբարձությունից միջոցներ է խնդրում աշակերտների ուղևորությունը դեպի Հայաստան կազմակերպելու համար: Նա հիմնավորում է նման էքսպեդիցիոնի կազմակերպելու անհրաժեշտությունը. «Նկատված է,—գրում է

նա,— որ դպրանոցիս աշակերտները հայրենիքից հեռու, օտարութայան մեջ ծնված և սնված լինելով, վերացական մի բան են համարում իրենց սովորածները և լավ չեն կարողանում տպավորել իրանց սրտերում Մայր հայրենիքին վերաբերող ամենաէական և իրական տեղեկությունները:

Ամեն բան իրենց աչքով տեսնելու հնարավորություն տալու, ամեն բան նրանց համար շոշափելի դարձնելու նպատակով շատ ժամանակ դեռ առաջ միտք էր հղացել պարբերաբար կազմելու աշակերտական ճամբորդություններ դեպի հայրենիք, դեպի նրա նվիրական տեղերը, լայն նյութական միջոցների սղության պատճառով դժբախտաբար չէր իրագործվել այդ լավ ու օգտավետ միտքը»¹⁰², Ծ. Շահազիզի հոգացողության արդյունքը լինում է այն, որ նույն տարում 1909 թ. թեմական դպրոցի մի խումբ աշակերտներ այցելում են Արևելյան Հայաստան¹⁰³:

1911 թ. թեմականի 22 աշակերտներ ուսուցիչներ Մելիք-Օհանջանյանի և Չաթալբաշյանի ղեկավարությամբ մեկնում են Անդրկովկաս: Նրանք անցնում են Թիֆլիս-Սանահին-Հաղպատ-Անի ուղեգծով: Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքում հանդիպում են ունենում պեղումներ կատարող հնագետների հետ, լսում Ն. Մառի բացատրությունները և Ալեքսանդրապոլ-Արագած-էջմիածին-Երևան-Սևան-Թիֆլիս ուղերթով վերադառնում Նոր Նախիջևան¹⁰⁴:

Դեպի Անդրկովկասի պատմական վայրերն ու հայաշատ կենտրոնները համանման ուղևորություն են ձեռնարկում նաև Նոր Նախիջևանի իգական գիմնազիայի սանուհիները և այլ դպրոցների աշակերտներ¹⁰⁵:

Մայր հայրենիքի հետ ուսահայ գաղթավայրերի փոխադարձ կապերը լայն շափերով իրականանում էին, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, նաև պարբերական մամուլի միջոցով:

Գրական-հասարակական, մշակութային և այլ ուղղությունների հայկական պարբերականները հաճախ անդրադառնում էին հայկական գաղթավայրերի պատմության հարցերին: Հատկապես «Մշակ», «Նոր դար», «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Փորձ» և հայկական այլ թերթեր ու ամսագրեր լուսարանում էին Դոնի հայ զանգվածի հասարակական ու մշակութային կյանքի առօրյա հարցերը: Մյուս կողմից, Նոր Նախիջևանում հրատարակվող տեղական թերթերը մշտապես արձագանքում էին Հայաստանում և հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող իրադարձություններին:

99 «Արարատ», 1870, № 1, էջ 36—37:

100 «Արևելք», 1906, № 6149:

101 Խ. Փորթոյան, Նոր Նախիջևանի հայ մտավորական բանահյուսությունը, Երևան, 1965, էջ 66:

102 ԶԿԳԱ, ք. 55, ց. 1, թ. 1, գ. 73:

103 «Արարատ», 1909, էջ 588:

104 «Մշակ», 1911, № 129:

105 «Գաղութ», 1914, № 19, «Մեր ձայնը», 1908, № 30:

Մայր հայրենիքի հետ աշխույժ կապերի ու շփումների հետ մեկտեղ խիստ կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Նոր Նախիջևանը ևս իր հերթին հասարակական կյանքի հասունացման շնորհիվ ներազդող ուժ էր ձևոք բերել և յուր հնարավորությունների սահմաններում ձգտում էր նպաստել իր ժողովրդի առաջ ծառայած խնդիրները լուծելուն: Գաղութի այդ օժանդակությունը կատարվում է հոգևոր ու նյութական կյանքի տարբեր բնագավառներում և դրսևորվում բազում ձևերով ու եղանակներով:

Մայր հայրենիքի հետ գաղութի կենդանի կապերը բազմազան էին և չէին սահմանափակվում միայն ուխտագնացության, եկեղեցական տոնահանդեսներին ու կաթողիկոսական ընտրություններին գաղութահայերի մասնակցությունը կամ դեպի հայրենիք աշակերտների ուղևորություններով:

Նոր Նախիջևանի նշանավոր դեմքերը տարբեր առիթներով այցելում էին Հայաստան ու Անդրկովկասի հայկական կենտրոնները, հանդիպումներ ունենում մտավորականության, տեղի ճանաչված գործիչների հետ: Դա ևս հասարակական լայն արձագանք էր գտնում և ամրապնդում ազգակիցների հետ ունեցած կապերը:

1880 թ. դեպի հայրենիք ուղևորություն է կատարում Ռ. Պատկանյանը: Նա կանգ է առնում Թիֆլիսում, լինում Երևանում, էջմիածնում, այցելում թերթերի խմբագրություններ, դպրոցներ, հանդիպում ունենում Գր. Արծրունու, Աբ. Հովհաննիսյանի և հասարակական այլ գործիչների, բարձրաստիճան հոգևորականների հետ: Վերադարձից հետո հայ հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի խնդիրներին անմիջապես արձագանքող ու նախանձախնդիր գրողը հրատարակում է իր ճանապարհորդական տպավորությունները: Համանման այցելություններ հաճախ էին կատարվում:

Հայ ժողովրդի հասարակական-մշակութային նշանավոր իրադարձություններին, մասնավորապես հոբելյանական կարևոր հանդեսներին նախիջևանցիները մշտապես արձագանքում, իրենց պատվիրակությունն էին ուղարկում: Այսպես, օրինակ, 1912 թ., երբ Թիֆլիսում կատարվում էր «Մշակ» թերթի հիմնադրման 40-ամյա հոբելյանը, Նոր Նախիջևանի հասարակության անունից մասնակցում և թերթի ազգօգուտ, երկարամյա գործունեությունը դրվատում ու ողջունի խոսք է ասում Գր. Զախուշյանը: «Նոր Նախիջևանի անունից,— իր ելույթում նշում էր նա,— ողջունում եմ քեզ սիրելի Թիֆլիս քաղաք, որ այսքան սերտ կապերով առ միշտ կապված ես Գր. Արծրունու անվան հետ, որին այնքան սիրում էր

Գամառ Քաթիպան, որտեղ գործել է Րաֆֆին... Բուրիդ, բուրիդ սրբտանց ջերմ ողջուններ»¹⁰⁶:

Տեղի էր ունենում նաև հակառակ երևույթը: Հայաստանի կամ Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հայաշատ կենտրոններից հայ գործիչներ հաճախ այցելում էին Նոր Նախիջևան: Ռուսաստանը կովկասի հետ կապող հիմնական ուղիների հանգուցակետում գտնվող հայկական գաղութի հարմար դիրքը և լիաթոք ազգային ոգով ապրող Դոնի հայության հասարակական հասուն կյանքը պարարտ հող էին ստեղծում և անհրաժեշտ դարձնում նման փոխայցելությունները:

Նման այցելությունները էական նշանակություն էին ունենում հայ իրականության հետ շփումները պահպանելու, գաղութի հասարակական մթնոլորտն ազգային ոգով արգասավորելու տեսակետից:

1866 թ. ամռանը Ս. Նազարյանը այցելում է Նոր Նախիջևան և այնտեղ մնում մի քանի շաբաթ: Դոնի հայության հետ ունեցած հանդիպումներից մեկի մասին իր բարեկամ Մ. Փանյանին ուղղած նամակում նա գրում է. «Մի նմանապիսի հոգեշարժ բանախոսություն առանց պատրաստության պատահեցավ այն տեղի Սուրբ Խաչ վանքում, ուր ժողոված էր մեծ բազմություն և մի առանձին բարեգործական ընկերության շնորհակալական պատարագ և ծամերգություն կատարելու, այլև տոնախմբելու միևիստորի հաստատությունն ընկերության կարգերի:

Սեղանի վերա, երբ որ սկսել էին բաժակներ ըմպել... և քաղցրածախ տիրացուքը օրքեստրի հետ միասին թնդեցնում էին օդը, ուղիղն ասեմ քեզ, մի այնպիսի անսովոր ազդեցություն զդրդեց սիրտս, որ ևս կարող չէի լուռ մնալ. ուտեցավ կուրծքս և սիրտս կամեր դուրս թռչել: Ես տվեցի խոսքիս ազատ ընթացք և թևեր, որոտեցուցի արձակ օդը, ծառերի տակ դրած սեղանի վերա, և այստեղ թափեցան արտասուք թե ատենարանի և թե բաղմության աչքից: Պիտո է հուսալ, որ այսպիսի տեսարանք չեն մնալու առանց տեղական խորին տպավորության սրբտերի վրա և առանց պտղաբեր հետևանքի գալուց օրերում»¹⁰⁷:

Այս տողերը ցույց են տալիս, որ նշանավոր հրապարակախոսը լավ էր զինակցում փոխադարձ այցելությունների հասարակական և հայրենասիրական նշանակությունը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսները ռուսահայ թեմերն այցելելու միջոցին, մանավանդ ռուսաց կայսրի կողմից ընդունվելուց հետո, մայրաքաղաքից վերադառնալու ճանապարհին, որպես կանոն, կանգ էին առ-

106 Գր. Զախուշյան, Մտքեր, խոհեր, դեմքեր, էջ 113:

107 «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 732:

նում նոր նախիջևանում: Հայ հոգևոր պետերի ժամանումը, իրավամբ, գիտվում էր որպես հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանը ներկայացնող համազգային գործիչ այցելությունն, բնականաբար, լայն արձագանք էր գտնում: 1867 թ. Աստրախանից նախիջևան է գալիս կաթողիկոս Գևորգ IV-ը և արժանանում բարձր ընդունելություն¹⁰⁸:

1895 թ. նոր նախիջևան է այցելում հայ հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը (Մկրտիչ Խրիմյանը): Ռոստովի երկաթուղային կայարանում նրան դիմավորում են նահանգապետի տեղակալը, Ռոստովի քաղաքագլուխ է. Խմելնիցկին, նախիջևանի քաղաքագլուխը, երկու քաղաքների հասարակական հաստատությունների ներկայացուցիչները և տարբեր ազգերի պատկանող շուրջ 30 հազար բնակչությունը¹⁰⁹: Կաթողիկոսը ողջունում է բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներին, օրհնում ու բարեմաղթություններ կատարում: Ապա տաս օր մնում է նոր նախիջևանում, այցելում հայկական եկեղեցիները, ծանոթանում հասարակական կազմակերպությունների, դպրոցների և այլ հաստատությունների գործունեությանը¹¹⁰:

1909 թ. նոր նախիջևան է ժամանում կաթողիկոս Մատթևոս II Իզմիրլյանը: Նա այցելում է քաղաքի վեց եկեղեցիները, թեմական, արհեստավորական դպրոցները, անկելանոց, որբանոց, հիվանդանոց և ապա Ս. Խաչ վանք: Այդտեղ տեղի ունեցած հավաքում ելույթ է ունենում նշանավոր հասարակական գործիչ, գրող Մինաս Չերազը և նշում, որ նոր նախիջևանի հայկական գաղութը նշանավոր և սիրելի է ամեն մի հայի համար ոչ թե իր հարստության պատճառով, այլ շնորհիվ իր ճանաչված ազգային գործիչների և, առաջին հերթին, վանքի բակում հանգչող Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի¹¹¹:

Պետերբուրգից էջմիածին վերադառնալու ճանապարհին Գևորգ V կաթողիկոսը կանգ է առնում նոր նախիջևանում: Նրան դիմավորում են Ռոստով և նախիջևան քաղաքների ղեկավարները և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Կաթողիկոսը հանգամանորեն ծանոթանում է հայկական գաղութի կյանքին: Քաղաքի առևտրական կումբում իր պատվին տրված ճաշկերույթում գոհունակություն է հայտնում Դոնի հայության բարվոք վիճակի, նրա ուսումնական, բարեգործա-

կան հաստատությունների գործունեության, ազգային ոգին ու նկարագիրը պահպանելու համար: Նա կոչ է անում միշտ կապված մնալ Մայր հայրենիքին, ինչպես հրեաները մեկնում են Երուսաղեմ, այնպես էլ նորնախիջևանցիները հաճախ պետք է այցելեն Հայաստան ու էջմիածին¹¹²:

Նոր նախիջևանի գաղութում հայկական հոծ զանգվածի առկայությունը, հասարակական-մշակութային, ազգային կյանքի հասուն վիճակն իր վրա էր գամում հայ գրականության. ու մշակույթի, առհասարակ, հայ հասարակական նշանավոր գործիչների հայացքը: Դա ևս Մայր հայրենիքի հետ կապվելու կարևոր լծակներից էր:

Նշանավոր նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանը 1887 թ. նախիջևանի հոգևոր կառավարության տնօրեն Կ. Սրապյանին գրում էր այն մասին, որ սեպտեմբերի 15—16-ին այցելելու է նոր նախիջևան և տաս-տասներկու օր ժամանակով բացելու է իր ստեղծագործությունների պատկերահանդես¹¹³:

XIX դարի վերջում Ռուսաստանում սկսված այլազգիների հալածանքների ու բռնությունների ժամանակ Թիֆլիսում բանտարկված մի խումբ հայ մտավորականների 1897 թ. մեկ-երկու տարով արտաքսում են Կովկասի սահմաններից դուրս: Նրանց մեծ մասը՝ գրող Ղ. Աղայանը, նշանավոր հնչակյան Ռ. Խանազատը, Ռ. Բերբերյանը և ուրիշներ ժամանակավոր «բնակավայր» են ընտրում «Փոքրիկ Հայաստանը»՝ նոր նախիջևանը: Ժամանելով Դոնի նախիջևան, նրանք ծանոթանում են գաղութի ու քաղաքի կյանքին: Առաջին հերթին այցելում են Ս. Խաչ վանքում հանգչող Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի շիրիմներին: Ղ. Աղայանը Ե. Շահազիզի ուղեկցությամբ այցելում է ս. Լուսավորիչ եկեղեցի, ուր պահվում էր ավելի քան 250 հայկական ձեռագիր, դիտում ու ապա ծանոթանում է դրանց բովանդակությանը:

Նրանք նախիջևանի և Ռոստովի հայ մտավորականության մասնակցությամբ գրական հավաքներ են կազմակերպում: Այդ հավաքներին մասնակցում էին իրավաբան Գ. Չուբարյանը, բանաստեղծներ Զ. Բ. Բալուդյանը, Ռ. Անտիյանը, ինչպես և Գր. Չալխուշյանը, Ե. Շահազիզը, Մ. Բերբերյանը և ուրիշներ¹¹⁴:

Հայոց պատմության ու արվեստի քաջահմուտ գիտակ Գարեգին Հովսեփյանը 1912 թ. նոր նախիջևանի քաղաքային թատրոնի շենքում երեք ժամ շարունակ դասախոսություն է կարդում հայ միջնադարյան

¹⁰⁸ ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1732.

¹⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ. 54, ց. 1, 2298.

¹¹⁰ «Մշակ», 1895, № 32.

¹¹¹ Նույն տեղում, 1909, № 129.

¹¹² Նույն տեղում, 1912, № 134.

¹¹³ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կ. Սրապյանի ֆոնդ, վ. 266, ք. 82.

¹¹⁴ Ղ. Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1987, էջ 431—433,

436—447.

արվեստի մասին: Ինչպես ունկնդիրներն են նկատել, գիտնականը խոսում էր ոգևորված, ցուցադրում մանրանկարներ, իսկ դա՛լիճը այդ ամենն ընդունում էր լավ, անգամ հափշտակված¹¹⁵: Մի քանի տարի անց Կ. Հովսեփյանը նորնախիջևանցիների առաջ հանդես է գալիս հայ գրի և գրչության արվեստի զարգացմանը նվիրված հետաքրքիր գեկուցումով, այն զուգակցելով ձեռագրերի, զարդանկարների ցուցադրությամբ¹¹⁶:

Արևմտահայ նշանավոր գրող Զապել Եսայանը 1916 թ. Նոր Նախիջևանում գեկուցում է կարդում «Արևմտահայ գրականությունը» թեմայով: Նա կանգ է առնում մասնավորապես XX դարի սկզբի գրական նշանավոր դեմքերի և գրական ուղղությունների վերլուծության վրա: Կարանը լավ է ընդունում դասախոսությունը, իսկ Գր. Չախտուշյանը տեղի հայ հասարակության անունից երախտագիտության խոսք է ուղղում դասախոսին¹¹⁷:

Մշակութային լուսավորական ուղիով Մայր հայրենիքի հետ կենդանի կապեր պահպանելու գործում նշանակալից էր հատկապես թատրոնի դերը: Հայրենի երկրից, մասնավորապես արևելահայ և արևմտահայ նշանավոր կենտրոններ Քիֆլիսից և Կոստանդնուպոլսից թատերական շատ խմբեր էին հյուրախաղերի գալիս հյուսիսային Կովկասի հայաշատ բնակավայրերը և Նոր Նախիջևան: Նրանք տեղի սիրողական ուժերի հետ հաջողությամբ ներկայացումներ էին կազմակերպում: Փամանակի նշանավոր կամ ոչ այնքան հայտնի թատերական շրջիկ այդ խմբերը լավագույն կապող օղակ էին տարբեր երկրամասերի հայկական շրջանների միջև: Դոնի ափերին լավատեղյակ էին և ուշիուշով հետևում էին Մայր հայրենիքում ու հայ իրականության մեջ կատարվող իրադարձություններին և, ըստ արժանվույն, արձագանքում դրանց: Հիշատակենք մեր ասածը հավաստող միայն մի քանի փաստ:

Նշանավոր վիպասան Մուրացանի մահվան առիթով Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը վշտակցում է, և հանգուցյալի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Բարեգործական ընկերությունը որոշում է թեմական դպրոցում վիպասանի անունով թոշակ սահմանել¹¹⁸:

Նշանավոր երգահան Ն. Տիգրանյանի երաժշտական գործունեության 25-ամյակի առթիվ Նախիջևանից շնորհավորական հեռագիր է ուղարկվում Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետի Գ. Կամսարականի անունով¹¹⁹:

Բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանի գրական գործունեության 30-ամյակի առթիվ Նոր Նախիջևանից հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ Կարա-Մուրզայի անունով ուղարկվում է հետևյալ հեռագիրը. «Ի սրտե շնորհավորում ենք հոբելյարին՝ երկար տարիների ժողովրդական երգչին և արժանավոր մանկավարժին»¹²⁰:

Հոբիփսիմյան օրիորդաց դպրոցը կազմակերպում է աշակերտական գրական-երաժշտական պարերեկույթ: Հրավիրված էին դպրոցի, Կոկոյան ուսումնարանի սաները, այլ դպրոցների ուսուցչական խմբեր, հասարակության ներկայացուցիչներ: Երեկոն նվիրված էր հրիմյան Հայրիկի, Պ. Պոռոշյանի և Ս. Շահագիրի հիշատակին: Կատարվել են նշանավոր հայ գործիչների ստեղծագործություններից, հրապարակվել նրանց նվիրված բանաստեղծություններ¹²¹:

Պատկերացում կազմելու համար, թե Դոնի հայությունը որչափ տեղյակ ու նախանձախնդիր էր մայր հայրենիքում տեղի ունեցող իրադարձություններին, գրական-հասարակական կյանքում կատարվող քիչ թե շատ նշանակալից անցքերին, բերենք ևս մեկ փաստ:

Ինչպես հայտնի է, 1911 թ. մայիսին հանդիսավոր պայմաններում նշվեց Ալ. Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյակը, որին մասնակցելու համար հնգամյա բացակայությունից հետո Փարիզից վերադարձել էր հոբելյարը: Հանդիսավոր երեկույթին բազմաթիվ շնորհավորական հեռագրեր են ստացվում նաև Ռուսաստանի գաղթավայրերից՝ Նոր Նախիջևանից, Եկատերինոգորից, Արմավիրից, Ակերմանից, Ստավրոպոլից: Նոր Նախիջևանից վիպասանին ջերմ բարեմաղթություններ են հղում «Լույս» շաբաթաթերթի խմբագրությունը, դրամատիկական ընկերությունը, վիպասանի տաղանդը հարգող բազմաթիվ քաղաքացիներ¹²²: Դրանցից Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունը հեռագրում էր «...Համակված հարգանքով ու սիրով դեպի Շիրվանզադեն, թանկագին հոբելյարի հիշատակը հավերժացնելու համար նրա անունով հաստատում է թոշակ՝ տեղի հոգևոր դպրոցում»¹²³:

Նույն տարվա նոյեմբերին մի քանի օրով Նոր Նախիջևան է այցելում Ալ. Շիրվանզադեն, որին հասարակությունն ընդունում է ջերմորեն: Նրա պատվին կազմակերպվում է գրական-երաժշտական երեկույթ, հանդիսավոր ճաշկերույթ: Շիրվանզադեի գալստյան առթիվ մի խումբ

115 «Մշակ», 1912, № 56:

116 «Գաղութ», 1914, № 7:

117 Նույն տեղում, 1916, № 15:

118 «Արարատ», 1908, № 949:

119 «Գաղութ», 1919, № 19:

120 ՀԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 291, թ. 97:

121 «Մեր ձայնը», 1908, № 29:

122 «Լույս», 1911, № 19:

123 «Մշակ», 1911, № 107:

մտավորականներ իրենց շրջանում հանգանակություն են կատարում և ստացված գումարով ցանկանում հիմնել վիպասանի անվան գրական ֆոնդ¹²⁴։ Շուտով հավաքվում է 200 ո. գումար, որը ի պահ է տրվում եկեղեցական հոգաբարձությանը։ Սակայն մեկ տարի անց վերջինս գտնելով, որ նման գումարի պահպանումը կարող է անհամապատասխան դիտվել հոգաբարձության նպատակներին, այդ գումարը նվիրատուների գիտությունը ուղարկում է Շիրվանզադեին՝ «յուր հայեցողությամբ օգտագործելու համար»¹²⁵։ Վիպասանը Դիլիջանից նամակով տեղեկացնում է դրամը ստանալու մասին և շնորհակալություն հայտնում թե՛ հոգաբարձությանը և թե՛ նվիրատուներին¹²⁶։

Հայկական գաղթավայրերը, մանավանդ ռուսահայ օջախները մշտապես արձագանքում և առավել մեծ ակտիվությամբ մասնակցում էին համազգային բնույթ ունեցող իրադարձություններին։ Հայ հոգևոր մշակութային կյանքում նման կարևոր իրադարձություն էր հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագիր առաջին գրքի 400-ամյա միասնական հոբելյանը, որը նշվում էր 1913 թվականին։ Տոնակատարության նշանակությամբ ու ներքին իմաստով պայմանավորված, բովանդակ հայությանը համակած ընդհանուր աշխույժն ու ոգևորությունն իր ալիքների մեջ է առնում նաև Դոնի հայ զանգվածը։ Նշանավոր հոբելյանին անմիջապես արձագանքում է մամուլը, հոդվածներ են հրատարակվում ոչ միայն հայկական այլև ռուսական թերթերում։ «Պրիազովսկի կրայ» թերթը «Հայ ժողովրդի մեծ տոնը» ծավալուն հոդվածաշարք է տպագրում¹²⁷։ Դրանցում լուսաբանվում են հայկական այբուբենի ստեղծման հանգամանքներն ու նրա նշանակությունը։ Խոսվում է այն մասին, որ հայ ժողովուրդը ձևավորվել, պատմական ասպարեզում հանդես է եկել տակավին մ. թ. ա. VIII—VII դարերում և բավական երկար ժամանակ՝ ավելի քան մեկ հազարամյակ շի ունեցել սեփական այբուբեն, գիր ու գրականություն։ Եվ եթե այդպես շարունակվեր, նա կձուլվեր հարևան որևէ խոշոր, Հայաստանի հետ մշտապես շփվող ժողովրդի մեջ և կանհետանար պատմության թատերաբեմից, ինչպես կատարվել է շատ ժողովուրդների հետ։ Ապա բացահայտվում է V դ. սկզբին Մ. Մաշտոցի ու Ս. Պարթևի կողմից գրերի գյուտի նշանակությունը որպես ոչ այնքան լուսավորության, որքան ազգային ինքնագիտակցության, ինքնահաստատման ու

ազգապահպանման կարևոր միջոցի։ Հոդվածագիրն անդրադառնում է նաև Հայաստանից դուրս, Իտալիայի Վենետիկ քաղաքում 400 տարի առաջ հայ առաջին տպագիր գրքի երևան գալու հարցին։

Համազգային բնույթ ստացած հայ գրերի գյուտի առթիվ Նոր Նախիջևանում կազմակերպված տոնահանդեսին մասնակցում են հասարակության ներկայացուցիչները և քաղաքի ու գյուղերի 21 դպրոցների աշակերտները¹²⁸։ Դոնի հայ հասարակության անունից Գր. Չալխուշյանը Հայաստան հղած հեռագրում նշում է հայոց այբուբենի ու տպագրական գործի նշանակությունը հայերին տգիտությունից ու կործանումից փրկելու գործում։ Եվ ապա ավելացնում էր, որ իրենք՝ նորնախիջևանցիները գլուխ են խոնարհում «մեր սրբի աճյունի առաջ, սրբի, որը մեզ տվեց այբուբեն...»¹²⁹։

Հայկական այբուբենի և տպագրության հոբելյանի առիթով քաղաքի և հայկական գյուղերի բնակչությունը մի պատկանելի գումար՝ 50 հազար ռուբլի դրամագլուխ է հավաքում և ամբողջությամբ նվիրաբերում մանուկների ուսուցմանը՝ դպրոցական գործին։ Գևորգ V կաթողիկոսը նվիրատվության հանձնաժողովի նախագահ Ա. Սալթիկյանի անունով ուղարկած հատուկ կոնդակով իր գոհունակությունն ու շնորհակալությունն էր հայտնում մանուկների կրթության հարցում Դոնի հայության ցուցաբերած բարձր հոգատարության համար¹³⁰։

Երբեմն նաև Նոր Նախիջևանում տեղի ունեցող հասարակական-մշակութային երևույթները դուրս էին գալիս գաղութի նեղ շրջանակներից և ձեռք բերում համազգային նշանակություն։ Նման իրադարձությունների նշումը նույնպես կարևոր լծակ էր Մայր հայրենիքի ու առհասարակ հայ իրականության հետ ունեցած կապեր պահպանելու հարցում։ Գաղութի հասարակական կյանքում տեղի ունեցած այդպիսի հիշարժան անցքերից էր Ռ. Պատկանյանի մահարձանի բացումը։

Դոնի հայությունը վճռում է հուշարձաններ կանգնեցնել Մ. Խաչվանքի բակում թաղված իրենց մեծ հայրենակիցներ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի շիրիմներին։ Նորնախիջևանցիների նվիրատվության միջոցներով պատվիրվում է քանդակագործ Ա. Տեր-Մարությանին. պատրաստել նրանց կիսանդրիները։ 1901 թ. սեպտեմբերին նշվում է Ռ. Պատկանյանի, իսկ հաջորդ տարի նախատեսվում էր կատարել Մ. Նալբանդյանի հուշարձանի բացումը։

124 ԶԳՊԱ, ֆ. 55, գ. 90։

125 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 112, թ. 2։

126 Նույն տեղում, թ. 4։

127 «Приазовский край», 1913, № 114, 267.

128 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 2471, թ. 6—9։

129 Գր. Չալխուշյան, Մտքեր, խոհեր, դեմքեր, էջ 145։

130 ԶԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 141, թ. 1։

Ռ. Պատկանյանի հուշարձանի բացման հանդեսին մասնակցող հոծ բաղմուռության առաջ հանդես գալով, հանձնաժողովի նախագահ Գր. Զալխուշյանը հայտարարում է, որ հնարավոր չեղավ բանաստեղծի վերջին ցանկությունը կատարել՝ նրան թաղել էջմիածնում, սակայն միութարական է այն, որ Ս. Խաչ վանքն էլ փաստորեն էջմիածնի մի մասնիկն է:

Մոսկվայի համայնքի պատգամավոր Ալ. Մատուրյանը հրապարակում է մայրաքաղաքի հայ ուսանողության սրտառուչ ու գեղեղիկ ուղերձը, ապա ընթերցում այդ առիթով գրած իր «Ուր ես հայ բլբուլ» բանաստեղծությունը: Հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ այլ գործիչներ, որոնք դրվատում և արժեքավորում են Ռ. Պատկանյանի երախտիքը հայ գրականության ու մշակույթի մարզում, հայ հասարակական կյանքում:

Հրապարակվում են հեռագրեր «Մշակ», «Լուսա», «Մուրճ» թերթերի խմբագրություններից, ռուսահայ համայնքներից, Բաքվից, Ղարաբաղից, Կարսից, Աղստաֆայից, էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի, Ներսիսյան դպրոցի, Շուշու, Պետերբուրգի և այլ վայրերի ուսուցչական կոլեկտիվներից և աշակերտություններից: Ռ. Պատկանյանի վաստակը դրվատող ջերմ հեռագրեր էին ստացվել նաև նշանավոր գրողներ Գ. Սունդուկյանից, Պ. Պոռչյանից, Ս. Շահազիզից, և Գ. Հովսեփյանից, Գ. Դոդոխյանից, Գ. Բարխուդարյանից և ուրիշներից¹³¹:

131 Գր. Զալխուշյան, Մտքեր, խոհեր, դեմքեր, էջ 66—71: Գ. Սունդուկյանի հեռագրում ասված էր. «Թանկագին Ռաֆայել քեզ հարողնկերի ձևերով բարձրացված է ձեռագործ հուշարձան, սակայն հավերժ է քո ստեղծագործությունը ստեղծած քո հուշարձանը՝ մեր և ամբողջ հեռագա սերունդների սրտերում»: Պ. Պոռչյանը գրում էր. «Քող այդ ձեռագործ մահարձանը ապագա սերնդի սրտի խորքում հավերժացնի անմահ անունը մեծ բանաստեղծի»: «Մուրճի» խմբագրությունը ողջունում էր «հայ ազգի վշտերի և տառապանքների աշուղի՝ Ռ. Պատկանյանի մահարձանի բացման առթիվ»: (Ն. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, ֆ. 137, վ. 1373, 1377, 1375):

Հ. Թումանյանը նամակով հայտնում է Գր. Զալխուշյանին, որ նոր նախիջևանից իրեն հասցեագրված նամակը «Տարազի» խմբագրությունում երկար ժամանակ ընկած է եղել և այդ պատճառով ինքն ուշացումով է իմացել Ռ. Պատկանյանի մահարձանը բացելու մասին: Մեծ գրողը օգտագործելով Պատկանյանի հոռետեսական մի քառյակը, իր կարծիքն է հայտնել նրա ստեղծագործությունների մասին:

Ռ. Պատկանյանը գրել է.

«Բայց ախ, երբ որ անցնի ամիս ու տարի,
Կամառոտի գերեզմանը իմ քարի...
Հետքը անգամ չի մնալու իմ խաչին,
Իմ անունը, իմ հիշատակ կկորչին:

Հ. Թումանյանը վերափոխում է այսպես.

«Կրզան կանցնեն շատ շատ ամիս ու տարի,

Ռ. Պատկանյանի հուշարձանի բացումը փաստորեն ընդունում է հայկական մշակույթի համազգային յուրօրինակ հանդեսի բնույթ:

Նոր նախիջևանի հայ հասարակությունը տարբեր թեկերով կապված էր նաև հայկական գաղթավայրերի հետ:

Անշուշտ, այդ կապերը ժամանակի ընթացքում փոփոխվում, նոր երանգ էին ստանում, սակայն էականն այն է, որ միշտ էլ պահպանվում էին փոխադարձ շփումները: Դոնի հայկական գաղութը հնդկահայ օջախների հետ շուններ նախկին այն աշխույժ փոխհարաբերությունները, որպիսիք գոյություն ունեին XVIII դ. վերջերին և իրականանում էին Հ. Արզուկյանի ու Շահամիրյանների միջոցով: Թուլացել էին Կոստանդնուպոլսի հայության հետ ունեցած կապերը, դրանց փոխարեն, սակայն, ավելի քան սերտ ու արգասավոր էին դարձել շփումները ռուսահայ համայնքների հետ: Այս դեպքում նոր նախիջևանը հաճախ հանդես էր գալիս առաջատարի դերում:

1866 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունների համար նոր նախիջևանում պատգամավոր է ընտրվում գաղութի նշանավոր գործիչ, վաճառական Կ. Հայրապետյանը: Տեղեկանալով այդ մասին, նախիջևանի քաղաքագլխին գրավոր դիմում են հղում և Կ. Հայրապետյանին իրենց պատգամավոր են ճանաչում նաև Պետերբուրգի, Սիմֆերոպոլի, Հին Ղրիմի, Ղարասուբաղարի, Եվպատորիայի, Մելիտոպոլի հայկական համայնքները¹³²: Շուտով նրանց են միանում Քիշինևի, Հնչեշտի, Օդեսայի հայ հասարակությունները¹³³: Նոր նախիջևանի պատգամավորը, նշելով կաթողիկոսի ընտրության կարևորությունը, դիմում է Պետերբուրգի և մյուս քաղաքների հայ հասարակություններին և խնդրում հայտնել իրենց միտումները կաթողիկոս ընտրելու համար առաջադրված թեկնածուների հարցում¹³⁴:

Աշխույժ երթևեկ գոյություն ուներ ռուսահայ գաղթավայրերի միջև, իսկ նոր նախիջևանում հրատարակվող պարբերական մամուլի էջերում մշտապես արտացոլվում էր նրանց հատկապես հասարակական ու մշակութային կյանքը:

Ձի մամոտի գերեզմանը այդ քարի,
Եվ տանջալի նորա խաչը սրբազան
Նորա անուն՝ միշտ կմնան անասան»

(Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1945, էջ 193—194):

132 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1702, թ. 50:

133 Նույն տեղում, գ. 1711, թ. 4:

134 Նույն տեղում, գ. 1702, թ. 52:

1890 թ. նշվում էր Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման 75-ամյակը՝ Նոր Նախիջևանը ջերմորեն արձագանքում է այդ հորելյանին: Քաղաքային խորհրդարանը հատուկ անդրադառնում է այդ հարցին, նշում, որ ճեմարանը նշանակալից դեր է կատարել Նոր Նախիջևանի կյանքում, որ ճեմարանավարտ երիտասարդները օգտակար գործունեություն են ծավալել գաղութում: Լազարյան ճեմարանի նախկին սաներ, դումայի ձայնավորներ Գ. Չարիխովին և Գր. Չալխուշյանին քաղաքային խորհրդարանը գոթուղում է Մոսկվա՝ մասնակցելու հորելյանական հանդեսին: Ճեմարանի տասնութ նախկին սաներ ողջունյի ուղերձ են ուղարկում¹³⁵,

Դոնի հայկական գաղութի կապերը Մայր հայրենիքի և հայկական օջախների հետ չէին պարփակվում սոսկ հոգևոր, լուսավորական շփումների շրջանակներում, այլ շատ հաճախ գործնական օգնության բնույթ էին ընդունում: Մեր ասածն առարկայական դարձնելու նպատակով բազմաթիվ փաստերից հիշատակենք միայն մեկը:

Նոր Նախիջևանում, իմանալով, որ միջոցների պակասի հետևանքով ձգձգվում է էջմիածնի ճեմարանի կառուցումը, քաղաքագլուխ Գ. Խոջայանի նախագահությամբ քաղաքային խորհրդարանի ժողով է հրավիրվում, ուր որոշվում է 1500 ռ. նվիրել ճեմարանի կառուցմանը¹³⁶:

Ճեմարանի վերաշինությունը ավարտելու և նրա հաջող գործունեությունը ապահովելու համար Նոր Նախիջևանն այս անգամ նվիրաբերում է 1200 ռ., Չալթր գյուղը՝ 150, Մեծ Սալան՝ 100, Փոքր Սալան 25 ռուբլի: Այդ գումարով ճեմարանի սաների համար գնվում են մահճակալներ, անկողին և այլն¹³⁷:

Առանձին քաղաքացիներից և Բախչիսարայցիք ճեմարանին նվիրում է 1500 ռ., Ս. Քուշնարյանը՝ 200 ռուբլի, իսկ Մայր աթոռի տպարանի կարիքների համար ևս 200 ռուբլի գումար¹³⁸: Այդ նույն նպատակով, համանման ձևով նվիրաբերություններ են կատարում Աստրախանից, Գլչարից, Մոզդոկից, Պյատիգորսկից, Ստավրոպոլից, Գեորգիևսկից, Քիշինևից և ռուսահայ այլ համայնքներից¹³⁹:

Ավելի ակնառու է եղել հայրենակիցների օգտին ռուսահայ համայնքների կազմակերպած նյութական աջակցությունը: Անհրաժեշտ դեպքերում Մայր հայրենիքից հաճախ էին դիմում տնտեսական կայուն հիմ-

քեր ունեցող, նյութական ապահով վիճակում գտնվող Ռուսաստանի հայկական գաղութների աջակցությանը, որը վերջիններիս մոտ լայն արձագանք էր գտնում և սրտացավ վերաբերմունքի արժանանում:

Նոր Նախիջևանի հայ հասարակությունը մեծ շահերով ու պարբերաբար նյութական աջակցություն է կազմակերպել սովի, պատերազմների, հրդեհի, երկրաշարժի կամ բնական այլ աղետների հետևանքով անխիթար դրության մեջ ընկած, անտուն ու անօթեան մնացած ազգակիցներին: Հնարավոր չէ և ոչ էլ անհրաժեշտ հաջորդաբար մեջ բերել Դոնի հայության հայրենասիրական պատրաստակամ վերաբերմունքը հատկանշող բոլոր փաստերը: Պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք դրանցից միայն մի քանիսը:

1872 թ. Պարսկաստանում սկսված սովի և Շամախիում երկրաշարժի հետևանքով տուժած հայերին դրամական օգնություն են կազմակերպում Նոր Նախիջևանը և հայկական բոլոր գյուղերը¹⁴⁰:

1877 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Բագրևանդ գավառից և Բայազետ քաղաքից գաղթած, իսկ 1888 թ. Զեյթունի հրդեհից տուժած և դժվար կացության մեջ ընկած հայ բնակչությանը Դոնի հայկական գաղութը օգնում է դրամով և հացահատիկով¹⁴¹:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին հայ-թաթարական կոտորածների և սովի հետևանքով ծանր վիճակի մեջ են ընկնում Անդրկովկասի հայության զգալի զանգվածներ: Նրանց օգնություն կազմակերպելու նպատակով Ռուսաստանի հայկական գաղութներն է մեկնում հատուկ հանձնաժողով:

Վերջինս Նոր Նախիջևանի բազմամարդ ժողովին բացատրում է դրության լրջության և ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Նախիջևանի քաղաքագլխի ղեկավարությամբ ստեղծվում է տեղական հանձնաժողով, որի մեջ մտնում են նաև Ռոստովում բնակվող հայերի ներկայացուցիչները¹⁴²: Շուտով ժողովվում է 4375 ռ. գումար, մեծաքանակ հագուստեղեն և առաքվում Քիֆիս՝ կենտրոնական հանձնաժողովին: Միայն Մեծ Սալա գյուղը նվիրաբերում է 1323 ռ. և 739 կտոր հագուստ¹⁴³:

140 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 1260, 1272:

141 Նույն տեղում, գ. 1462, 1887: Այդ նույն ժամանակ մեծաքանակ նվիրատվություններ են կատարում նաև առանձին քաղաքացիներ: Անեա Ալաջալյանն, օրինակ, 3600-ական ռուբլի է նվիրում բարեգործական և մարդասիրական ընկերություններին, 1200 ռ. հոգևոր տարբեր հաստատություններին, այդ թվում և Նրուսաղեմի Ս. Հակոբ և Մշո ս. Կարապետ վանքերին («Արարատ» 1877, էջ 432—433):

142 «Приазовский край», 1907, № 41.

143 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 1829, ք. 72, 91:

135 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 120, գ. 117, վ. 187, 188:

136 «Արարատ», 1873, էջ 109:

137 Նույն տեղում, էջ 346:

138 Նույն տեղում, 1876, էջ 114, 1873, էջ 109:

139 Նույն տեղում, էջ 273—275:

Ռուսահայ գաղութներում, այդ թվում և Նախիջևանում ամեն մի գյուղ ունեւր յուր հասարակական շտեմարանը, որտեղից սովի և աղետների ժամանակ օգտվում էին բնակիչները: Հայաստանի գյուղերում շկային նման շտեմարաններ, և սովի ժամանակ ծանր իրավիճակ էր ստեղծվում: Գաղութի ճանաչված գործիչներից Խ. Փորքշեյանը համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին քաղաքի և գյուղերի բնակիչներին կոչ էր անում ամեն կերպ օգնել Երևանի նահանգում սովի մատնված գյուղացիներին: Նա միաժամանակ առաջարկում էր որոշակի գումար ժողովել և ուղարկել Հայաստան՝ գյուղերում հասարակական շտեմարաններ հիմնելու համար¹⁴⁴:

Ինչպես կտեսնենք հետագայում, մեծ եղեռնի հետևանքով Կովկաս գաղթած ու այնտեղ հանգրվանած արևմտահայությունն աջակցելու հարցում նախիջևանցիների հայրենասիրական ձգտումներն անհամեմատ ավելի մեծ շափեր ընդունեցին: Պատահական չէր, որ տակավին պատերազմի նախօրյակին Քուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հայերին օգնելու նպատակով Նոր Նախիջևանում առաջ էր քաշվում «Հայկական ազգային բանկ» ստեղծելու գաղափարը¹⁴⁵: Նոր Նախիջևանի գաղութը բարեգործական հաստատություններով և այդ նպատակով կատարվող ձեռնարկումների մեջ այն աստիճան աչքի էր ընկնում, որ այդ մասին գրվում էր անգամ կենտրոնական թերթերում: Նշանավոր մտավորական և թատերական գործիչ Ա. Աբելյանը նորնախիջևանցիների բարեգործական, ազգանվեր գործունեությունը բարձր էր դասում հայկական մյուս կենտրոններից, անգամ Բաքվից և Թիֆլիսից: «Ի պատիվ նախիջևանցի գյուղացիների և քաղաքացիների,— գրում էր նա «Մշակի» էջերում,— հարկ եմ համարում հրապարակով արձանագրել, որ ես նրանց կողմից միշտ հանդիպել եմ զարմանալի ջերմ և սրտակից վերաբերմունքի: Մեր ոչ մի քաղաք չի կարող պարծենալ Նոր Նախիջևանի առաջ իր այնքան շատ աստվածահաճո հիմնարկություններով, որոնցով այնքան առատ է Նոր Նախիջևանը և սրանց պահպանությունն ընկած է նորնախիջևանցիների ուսերի վրա, որը կատարում է անտրտունջ, ամեն տարի հոժարակամ հարկ ու տուրք վճարելով»¹⁴⁶:

144 «Գաղութ», 1914, № 16:

145 «Приазовский край», 1914, № 42:

146 «Մշակ» 1915, № 187:

3. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶՍԱԿԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Գոնի հայկական գաղութը հատկապես XIX դարի կեսերից սկսած կուտուր-լուսավորական իր հաստատություններով, հայկական պարբերականներով ու այլ հրատարակություններով, ապրում էր հասարակական-քաղաքական և մշակութային հասուն կյանքով: Հայ համայնքն ունեւր կրթված ու առաջադեմ մտավորականություն, որը մեծ ազդեցություն ունեւր և ուղղություն էր տալիս ոչ միայն տեղի հայ զանգվածի գործունեությանը, այլև հասու էր բարձրացնելու ավելի լայն ու մեծ խնդիրներ: Նոր Նախիջևանը դարձել էր ազգային կյանքով ապրող հայկական կարևոր մի կենտրոն: Այնտեղ, բնականաբար, նախանձախնդիր էին և իրենց վերաբերմունքն էին դրսևորում մանավանդ հայ ժողովրդի համար առանցքային նշանակություն ունեցող հարցերում: Կենսական նշանակություն ունեցող նման պրոբլեմներից էր, առաջին հերթին, հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածը թուրքական դժնդակ տիրապետությունից ազատագրելու խնդիրը: Արևմտահայության պատմական ճակատագրում Գոնի հայկական զանգվածի դրսևորած նկատելի ակտիվությունն ունեւր իր օբյեկտիվ հիմքերը:

Այդ հանգամանքն ավելի քան հասկանալի է դառնում, երբ թուրքիկ հայացք ենք գցում նախընթաց դարերի հայ ժողովրդի պատմական անցքերի վրա: Ինչպես հայտնի է XVI—XVIII դդ. թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների ու ապա Արևմտյան Հայաստանը օսմանյան թուրքիայի, իսկ Արևելյան Հայաստանը սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ անցնելու հետևանքով հայ ժողովրդին ընկավ ծանր ու անտանելի դրության մեջ: Ազգային, կրոնական հալածանքները, սոցիալական ճնշումները, միջնադարյան մոլեռանդությամբ կատարվող ֆեոդալական ներքին խժժություններն ու թալանը, որոնք հատուկ էին արևելյան երկու այդ բնատիրություններին, հայ ժողովրդին կանգնեցրել էին ձուլման ու ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առաջ:

Հայ առաջադեմ գործիչները, հայ հասարակական, ազատագրական միտքը համառորեն ելք էին որոնում ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար: Բնականաբար, առաջին հերթին դիմում են դեռևս խաչակրթած արշավանքներից հայերին ծանոթ եվրոպական պետություններին: Բազում փորձեր կատարելուց ու երկարատև դեպերումներից հուսախաբ լինելով և համոզվելով, որ անհնարին է եվրոպայից ուսել օգնություն ստանալ, հայ ազատագրական միտքն իր հայացքն ուղղում է դեպի հյուսիսային հզորացող հարևանի՝ Ռուսաստանի կողմը: Պատմական մի

շարք պայմանների բերումով Ռուսաստանն էր միակ այն ուժը, որը կարող էր ռեալ օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին:

Ահա հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխուժացման ու ամրապնդման կամ ուրիշ խոսքով ասած, ռուսական կողմնորոշման ձևավորման շրջանում, օգտվելով պետության հովանավորող քաղաքականությունից Ռուսաստանում ապաստան գտան և իրենց համայնքներն ստեղծեցին հայկական զանգվածները: Այդ եղանակով XVI—XVIII դդ. հիմնադրվեցին Աստրախանի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Գրիգորիոպոլի, Նոր Նախիջևանի գաղութները: Նրանք ստացան ոչ միայն դավանանքի ազատություն, ազգային սովորություններով ու իրավական նորմերով առաջնորդվելու արտոնություն, այլև տնտեսական նշանակալից առանձնաշնորհումներ: Պետության ընձեռած բարենպաստ պայմանների շնորհիվ հայկական գաղութներն ամրապնդվեցին, սկսեցին առաջադիմել ու ապրել բարվոք կյանքով:

XVIII դարի վերջին քառորդում Դոնի ափերին հոծ զանգվածով Նոր Նախիջևան քաղաքի և շրջակա հայկական գյուղերի հիմնադրումը ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն գործեց: Նոր Նախիջևանում հայկական ինքնուրույն կյանքը վերականգնելու, Դոնի հայկական գաղութը հայկական կարևոր կենտրոն դարձնելու պատրանք ու մտայնություն ստեղծվեց: Դա էր պատճառը, որ հայ հասարակական մտքի և հասարակական-քաղաքական շարժման ավանգարդում ընթացող հնդկահայ շրջանները կապեր հաստատեցին ու այդ նպատակով նորահաստատ գաղութին մեծագումար նվիրատվություններ կատարեցին:

Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախները և, առաջին հերթին, Նոր Նախիջևանի հայությունը սեփական փորձով համոզվում էր, թե թուրքպարսկական դաժան տիրապետության համեմատությամբ ազգային-տնտեսական որչափ բարվոք վիճակում են ռուսահայերը: Եվ, միանգամայն, բնական ու հասկանալի է, որ նրանք իրենց հայրենակիցների փրկության հըրը տեսնում էին ռուսական հովանավորության տակ անցնելու մեջ: Ամենևին պատահական չէր, որ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պատմական ակտը հայկական մյուս կենտրոնների հետ միասին շերտորեն ընդունել էին նաև նորնախիջևանցիները: Նրանք ի սրտե շնորհավորեցին հայրենակիցներին և «...կերանցն Արարատայ զորս փրկեցեալ ի ներբուստ ձեռաց բարբարոսաց»¹⁴⁷:

147 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թ. 55, վ. 78:

Ինչպես հայտնի է, Արևելյան Հայաստանն ազատագրվելու ժամանակ արևմտահայությունը շկարողացավ թոթափել թուրքական լուծը՝ եվրոպական պետությունների միջամտության հետևանքով¹⁴⁸:

XIX դարի կեսերից սկսած հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի զժվարին կացությունն իր վրա էր գամում հայ հասարակական ու ազատագրական միտքը:

Նոր Նախիջևանում հետևում էին թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում կատարվող կարևոր իրադարձություններին և ամեն կերպ ջանում նպաստել հարազատ ժողովրդի ազատագրման գործին: Դոնի հայության նախանձախնդիր վերաբերմունքը, վերը նշած հանգամանքներից զատ, բացատրվում էր նաև հասարակական այն մթնոլորտով, որն սկզբնավորվել էր Մ. Նալբանդյանի ժամանակ և մեծ թափ ու տարածում էր ստացել հետագայում Ռ. Պատկանյանի ու նրա հետևորդների շնորհիվ: 1870—1880-ական թվականներին արևմտահայության ազատագրման մեծ ջատագով Ռ. Պատկանյանը ուշի-ուշով հետևում էր այնտեղ կատարվող անցքերին, մասնավորապես հույսով սպասում ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրադարձություններին, դրա մեջ տեսնելով հայրենակիցների ազատագրման ռեալ ուղին: Ազատագրության համար պայքարի կոշող հայրենասիրական շնչով զրված նրա գործերը լայն արձագանք էին գտնում հայկական շրջաններում, հատկապես երիտասարդության մեջ:

Ռ. Պատկանյանի ազատագրական գաղափարների, նրա ստեղծագործությունների ազդեցությունը մեծ էր առաջին հերթին իր հայրենակիցների՝ Դոնի հայության վրա: Նոր Նախիջևանի հասարակական կյանքի մտավոր-քաղաքական մակարդակը պարարտ հող էր ստեղծում Ռ. Պատկանյանի գաղափարների տարածման համար: Այդ ամենի շնորհիվ Դոնի հայկական գաղութը հետևողականորեն և ակտիվ կերպով իր վերաբերմունքն է դրսևորել արևմտահայության պատմական ճակատագրում:

Բալկաններում 1875—1876 թթ. թուրքական տիրապետության դեմ սլավոնական ժողովուրդների ապստամբությունը ոգևորության աղբյուր է դառնում և ազատագրական մեծ հույսեր է արթնացնում Ռ. Պատկանյանի մեջ: Նա գտնում էր, որ հարմար ժամանակն է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մասին, նրա կորցրած անկախության և իր իրավունքները վերականգնելու վերաբերյալ գրել, հասարակական ընդհանուր կարծիք

148 А. Р. Иоаннисян. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия. Ереван, 1958.

ստեղծել, Ռուսաստանի և եվրոպական պետությունների ուշադրությունը հրավիրել այդ խնդրի վրա:

Իմանալով, որ Պետերբուրգում Կ. Եզյանը, Ք. Պատկանյանը, Փ. Վարդանյանը ձեռնարկել են «Լուսա» ամսագիր հրատարակելու գործը, գրում է պատմվածքներ ու բանաստեղծություններ՝ այնտեղ տպագրելու համար: Սակայն տեսնելով, որ ձգձգվում է ամսագրի հրատարակության թույլտվությունը, Ռ. Պատկանյանը պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո «Փորձ» ամսագրում և ապա «Ազատ երգեր» ժողովածուում հրատարակում է «Վանեցու աղոթքը», «Վանեցի մոր երգը», «Վանեցի կտրիճը», «Հայի արյունը», «Թալանված գեղը», «Հազարեն մեկը» և այլ մարտաշունչ բանաստեղծություններ¹⁴⁹:

Նա այդ տարիների իր շափածո գործերում ու պատմվածքներում հորդորում էր չլուել, խոսել հայի իրավունքների ու պահանջների մասին: Նա հայ փողատերերից ու գործիչներից պահանջում էր բոլոր միջոցներն ու ուժերը ներդնել հայրենիքի փրկության գործին, իսկ արևմտահայերին կոչ էր անում զենքի միջոցով ձեռք բերել բաղձալի ազատությունը: «Վանեցի գեղջուկի տաղը», բանաստեղծության մեջ սուլթանական դարավոր լուծը թոթափելու համար զենքի դիմելու ուղղակի կոչ էր անում.

«Եղբայրք հայեր, առե՛ք խոփը, տվե՛ք դարբնին կոելու

Կոել-կոփել սուր ու սուսեր Հայաստանը փրկելու»¹⁵⁰:

Հայ ժողովրդի տառապանքի ու վշտերի, նրա բողոքի ու ցասման, նրա մարտական ոգին կոփելու, նրան համաժողովրդական ապստամբության կոչող Ռ. Պատկանյանի ռազմաշունչ բանաստեղծություններն ու պատմվածքները ձեռքից ձեռք էին անցնում, արևմտահայության ազատագրության ընդհանուր միջոցառում ու ակնկալություններ ստեղծում:

Ռուսահայ համայնքները Արևելյան Հայաստանի օրինակով ռուսական զենքի հաղթանակի մեջ էին տեսնում արևմտահայության ազատագրության երաշխիքը: Նրանք ջանում էին իրենց բաժինն ունենալ հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթանակի մեջ:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հենց սկզբում Նոր Նախիջևանում նախկին պատերազմների ժամանակվա փորձով, ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով վիրավորներին խնամելու, նրանց օգտին կատարվող նվիրատվությունների գործը զլխավորելու համար: Միաժամանակ, գյուղերի ու քաղաքի բնակչությունը և համապատասխան բարե-

գործական հաստատությունները սկսում են նվիրատվություններ կատարել¹⁵¹:

Ռուսաստանի հայկական զանգվածների մտորումներն ու ձգտումները լավագույնս արտահայտվել են կաթողիկոս Գևորգ IV-ին ուղղած Պատիգորսկի հայ հասարակության դիմում-խնդրագրում: Յոթնասունհինգ մարդու ստորագրությամբ կազմված այդ վավերագրում նրանք նշում էին, որ այլևս չեն կարող համբերել ու լուելյայն տանել ստեղծված վիճակը: Իրենք խաղաղ ու ապահով պայմաններում են, իսկ իրենց ազգակից եղբայրները թուրքական տիրապետության տակ թշվառ ու իրավազուրկ վիճակում: Ապա խնդրում էին կաթողիկոսին գործադրել բոլոր միջոցները արևմտահայերի հարցը սլավոնների օրինակով լուծելու համար¹⁵²:

Ինչպես պատմում են ժամանակակիցները, պատերազմի տարիներին մեծ ապրումներ ու սպասումներ ունեցող Ռ. Պատկանյանը թերթելով մամուլը տխուր նկատում էր, որ հայերի ապստամբության մասին

151 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 1439, թ. 3:

152 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան կաթ. դիվան թ. 230, վ. 331, թ. 172—173.

«Զերդ վեհափառություն,— գրում էին նրանք,— ով ունի ուղղակի իրավունք և պարտավորություն խնամակալ լինելու թուրքահայտակ հայերին և հոգալու նոցա ապագա բարօրության մասին եթե ոչ հայոց Ազգի մի մասը և Նորա Մայր Աթոռը, որոնք գտնվում են Ռուսաց հզոր հովանավորության ներքո և միջոցներ և ազատություն ունեն իրենց պարտքը կատարելու: Այնինչ մենք խաղաղության, արդարության և իրավանց ապահովության պտուղները այստեղ վայելում ենք՝ մեր համարյուն հարազատ եղբայրները տանկական բռնակալության ամոթալի և սարսափելի լծի տակ հեծում են: Նույնիսկ այս րոպեիս, երբ ազատարար սուրը արդեն գործում է ու վճռում բազմադարյան կենտո խնդիրը, մեր թշվառ եղբայրների դրությունը, ինչպես տեղեկանում ենք լրագիրներից, մասնավոր նամակներից ու լուրերից առավել վատթարացել է: Դարձյալ անմեղ զոհեր, դարձյալ անզուրկ սրախողող կոտորածներ, դարձյալ ավարտությունը... Հայոց դրությունը առաջվանից վատթար է այժմ և պիտի առավել ևս վատթարանա, եթե ներկա պատերազմից հետո նորա միևնույն պայմանների մեջ մնան թուրքիայում, որը կարող է նոցա համար և մահ և կեանք ծնանել:

Արդ, մեր սիրտը պլուս կարող չէ համբերել, մեր եղբայրների դառն հառաչանքը, անմեղ արյունահեղությունը գոչումները և անպաշտպան զրկեանքների բողոքը լսում է մեր հոգին, լսում է անդադար և տանջվում: Մենք ռուսահայերս այլևս չենք կարող մեր եղբայրներին թուրքիո հպատակության մեջ թողնել միևնույն պայմաններով: Ուստի և մենք ներքո ստորագրեալներս մեր հասարակության ամենայն սեռի և հասակի կողմից գիմելով Ձեզ ամենաթեոնաբհարս խնդրում և աղաչում ենք փութով հոգալ և Ռուսահայոց և Մայր Աթոռի կողմից ամենայն կարելի եղած խնդրվածներով թախանձել Նորին Մեծությանը և նորա միջնորդությամբ եվրոպական պետություններին, որպեսզի ներկա պատերազմներից հետո թուրքահայտակ հայոց վիճակը ևս անպատճառ ի նկատի առնվի և նոցա ևս իրավունք և ազատություն շնորհվեն ինչպես Սլավոններին»:

14 օգոստոսի 1877 ամի.

149 Մ. Մաղյան, Ռաֆայել Պատկանյան, Երևան, 1980, էջ 270—304:

150 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 113:

սչին չկա, որ նրանք զենք չունեն¹⁵³: Իմանալով Բեռլինի վեհաժողովի, եվրոպական զորեղ պետությունների դիվանագիտական խաղերի ու խաբեության, հայերի օրինական պահանջները անտեսելու մասին Պատկանյանը գրում է «61-րդ հոդված», «Վեհաժողով» բանաստեղծությունները՝ նա զայրույթով դատապարտում է մեծ տերությունների վարքագիծը.

«Մեր հոգու վիշտը, մեր բոթն ու սուգը
Աղետարշ աշաց մեր արտասուքը
Ոչ ոք չտեսավ, ոչ ոք չըզգաց
Լուսավոր Նվրոպա կույր ու խուլ մնաց¹⁵⁴»:

Հայրենասեր բանաստեղծը միաժամանակ ցասումով մեղադրում էր հայազգի հարուստներին, որոնք ստեղծված բարեհաջող պայմաններում չմիավորեցին իրենց ուժերն ու միջոցներն՝ ազգային խնդիրներ լուծելու համար:

Ռուսահայ գաղութներն, այդ թվում և Նոր Նախիջևանը Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդող ընդհանուր հիասթափության պայմաններում և հետագա տասնամյակներում ևս կապված մնացին արևմտահայության, նրա պատմական ճակատագիրը բարենպաստ եղանակով տնօրինելու գաղափարին:

Արևմտահայությունը թուրքական լծից ազատագրելու ռուսահայ շրջանները համակած ընդհանուր շարժման մեջ XIX դ. վերջերին ակտիվ էր հատկապես մայրաքաղաքների ուսանող երիտասարդությունը:

1880-ական թվականներին Մոսկվայի հայ ուսանողներն արևմտահայությանն օգնելու նպատակով առանձին կազմակերպություն հիմնեցին:

1887 թ. Պետերբուրգի հայ ուսանողները հրատարակչական գործունեություն ծավալեցին: Նրանք հայերեն լեզվով 3000-ական տպաքանակով հրատարակում են «Ժաննա դը Արկ» աշխատությունը և մի քանի այլ գրքեր, որոնք բոլորն էլ նվիրված էին թուրքական դաժան տիրապետության դեմ բուլղար և ուրիշ ժողովուրդների ազատագրական պայքարին¹⁵⁵:

Արևելահայ շրջաններում հետագա տարիներին ևս շարունակում էին փայփայել ռուսական զենքի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու և արևելահայերի օրինակով նրա ճակատագիրը տնօրինե-

լու հույսը: Հատկանշական է, որ այդ գաղափարը համակել էր նաև Գոնի հայկական գյուղերի բնակչությանը: «Նոր դար» թերթի 1889 թ. համարներից մեկում զետեղված հոդվածում թղթակիցը անդրադառնալով Քոֆտի գյուղի բնակչության զբաղմունքներին, դպրոցի-վիճակին և հիմնականում նկատի առնելով Արևմտյան Հայաստանը, թղթակցությունն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Գյուղացիները սիրով լսում են լրագրի հաղորդած տեղեկությունները և հեռավոր հայրենիքից լուրերը շատ հետաքրքրում են նրանց»¹⁵⁶:

Թուրքիայում 1895—1896 թթ. սկսված հայկական ջարդերի հետևանքով արևմտահայերի համար ծանր իրավիճակ է ստեղծվում: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանը որբերին օգնություն կազմակերպելու նպատակով դիմում է հայկական կարևոր կենտրոնների բնակչությանը: Ռուսահայ համայնքներից օգնություն ստանալու պահանջով խոսում է Մ. Շահազիզին: Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի և ռուսահայ մյուս համայնքները ջերմորեն արձագանքում են այդ կոչին:

Ինչպես երևում է Մ. Օրմանյանի նամակներից, ռուսահայ գաղթավայրերից ստացված միջոցներով որբանոցներ, դպրոցներ են բացվում¹⁵⁷: Գոնի հայությունը մեծագումար՝ 45000 ո. նվիրատվություն է կատարում¹⁵⁸, իսկ գաղութի նշանավոր մտավորական, հասարակական գործիչ Մ. Բերբերյանն իր միջոցներով բացում է որբանոց:

Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրի հանդեպ սրտացավ, ուշադիր վերաբերմունքի արտահայտություն են նաև հայ ազատագրական շարժման գործիչների հետ Գոնի հայկական գաղութի ունեցած կապերի այլ փաստերը: Արևմտահայության ազատագրությանն իրեն նվիրած հայտնի գործիչ Ս. Կուկունյանը (1866—1914), դեռևս Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին դիմում էր Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը, ուսումը շարունակելու համար իրեն դրամական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով¹⁵⁹:

Ինչպես հայտնի է, նա 1890 թ. իր կազմակերպած ջոկատով փորձեց անցնել թուրքիա՝ արևմտահայության ազատագրության գործին մասնակցելու նպատակով: Սահմանն անցնելու ժամանակ զինված ընդհարում է տեղի ունենում, Ս. Կուկունյանը և իր ընկերները ձերբակալվում

156 «Նոր դար», 1889, № 33:

157 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, ֆ. 123, բաժին 2, վ. 107—159:

158 «Մեր ձայնը», 1908, № 73:

159 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կ. Սրապյանի ֆոնդ, Թ. 82, վ. 104, 108:

153 Ռ. Բերբերյան, Գամառ Քաթիպա («Հայրենիք», 1932, № 7, էջ 128—133):

154 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, էջ 154:

155 ЦГИА СССР, ф. 777, ст. 4, г. 1887, д. 45.

են: Յարական դատարանը Կուկունյանին դատապարտում է քսան տարվա բանտարկություն:

1905 թ. հոկտեմբերյան մանիֆեստից հետո նա տասնհինգ տարվա բանտարկությունից ազատվում է և Սախալինից վերադառնալու ու Կնդրկովկաս մեկնելու ճանապարհին, 1906 թ. ամռանը նորնախիջևեցիների մոտ հյուրընկալվում է շուրջ երկու ամիս: Նա Դոնի հայ հասարակության առաջ հանդես է գալիս գեկուցումով: Ի պատիվ Կուկունյանի, հավաքներ են կազմակերպվում, ուր նշվում է նրա դերը հայ ազատագրական շարժման մեջ¹⁶⁰:

XX դարի սկզբներին նախիջևանում հրատարակվող «Նոր կյանք», «Մեր ձայնը» և հայկական մյուս թերթերը պարբերաբար անդրադառնում էին արևմտահայության ծանր վիճակին և շեշտում այնտեղ բարենորոգումներ կատարելու անհրաժեշտությունը:

«Մեր ձայնը» թերթը 1908 թ. բազմիցս անդրադառնում է երիտթուրքերի հեղաշրջմանը և արևմտահայությանը նրանց խոստացած բարենորոգումների խնդրին: «Երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցական լոզունգը», «Հեղափոխությունը Թուրքիայում» և հատկապես «Թուրքական սահմանադրությունը հայկական կյանքում» շարունակվող հողվածաշարքում թուրքերի վարած քաղաքականության և ժողովրդի կյանքից վերցված փաստերի վերլուծության հիման վրա թերթը ցույց է տալիս, որ սպասելիքներ չպետք է ունենալ Թուրքիայում կատարվող հեղաշրջումից: Միաժամանակ «Մեր ձայնը» քննադատում է «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, որը հավատում ու գործակցում է երիտթուրքերի հետ¹⁶¹:

Բալկանյան առաջին պատերազմը կրկին Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու ակնկալություններ առաջացրեց: Պատահական չէ, որ «Գրիչ» թերթի առաջին համարը (1912, № 1) բացվում է զինված կամավորի մեծադիր նկարով «ղեպի բալկանները» բազմանշանակալից մակագրությամբ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հատկապես 1914 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ մտնելը հայկական շրջաններում, այդ թվում և հայկական գաղթօջախներում գրեթե ամենուրեք Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու հույսերի մեծ ալիք բարձրացրեց: Արևմտահայության բախտը օրինականության սահմաններում տնօրինելուն հետամուտ Դոնի հայությունն անմիջապես

արձագանքում է պատերազմին, ռուսական զենքի հաղթանակի մեջ տեսնելով ազգակիցների փրկության երաշխիքը:

Նախիջևանի ս. Լուսավորիչ կենտրոնական եկեղեցու ընդարձակ հրապարակում ռուս-թուրքական պատերազմ սկսվելու առիթով հասարակության տարբեր խավերի մասնակցությամբ տեղի է ունենում միտինգ: Քահանա Ռ. Բեկգուլյանը խոսելով սլավոնական ժողովուրդներին ազատագրելու հարցում Ռուսաստանի դերի մասին, բացատրում է պատերազմից հայերի հնարավոր սպասելիքները և կոչ անում բոլոր միջոցներով օգնել ներկա ազատագրական պատերազմին: Գ. Չուբարյանը, Գր. Չալխուշյանը նմանապես շեշտում են հայերի համար պատերազմի ազատագրական բնույթը և հորդորում օգնել Ռուսաստանին՝ հաղթանակ ձեռք բերելու: Ապա ցուցարարների հոծ բազմությունը «Կեցցե Ձեյթուն», «Մեր հայրենիք» երգելով, «Կորչի քրիստոնյաների դարավոր թշնամի Թուրքիան», «Կեցցե Հայաստանը Ռուսաստանի հովանավորության տակ», «Կեցցե հայ կամավորների խումբը» լոզունգներով շարժվում է Ռոստով: Այստեղ ցույցեր են տեղի ունենում ֆրանսիական, անգլիական ներկայացուցչությունների, քաղաքապետարանի առջև¹⁶²:

Ուսանող երիտասարդությունը հոկտեմբերի 28-ին հավաքվում է Սուրբ Խաչ վանքի հրապարակում: Շրջապատելով Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի շիրիմները նրանք երդվում են կատարել մեծ հայրենակիցների պատգամները, նվիրվել Մայր Հայրենիքում ոտնատակ եղած հայերի ազատագրության գործին: «Ձեր տնմեռ ավանդը սուրբ պահելով,— վանկարկում էին նրանք,— գնում ենք զեպի կրակից ու սրից հալածված մարդկանց երկիրը՝ մեր մատաղ կյանքը զոհաբերելու հալածված ու ոտնատակ եղած հայության ազատությանը»¹⁶³:

Տեղեկանալով, որ կառավարության թուլլություններով հայկական կոմիտեներ են ստեղծվում Ռուսաստանի հայկական գաղութներում, նման կոմիտե է ստեղծվում նաև Նոր Նախիջևանում, հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Գ. Չորեքչյանի նախագահությամբ: Կոմիտեի կազմում էին Գր. Չալխուշյանը, Գր. Բախշիսարայցյանը, Գ. Չուբարյանը, Ե. Շահաղիբը, Ռ. Բերբերյանը, Ս. Մյասնիկյանը, Խ. Փորքեչյանը և Կապուլի ալ Նշանավոր գործիչներ:

Կոմիտեն կազմակերպում է երեկույթ, ուր Գ. Չորեքչյանը տեղի հայ հասարակությանը հորդորում է նպաստել հայ ազգի ակնկալությունների իրագործմանը: Հայտնի պատմաբան և արվեստագետ Ա. Զիվելեզյանը լուսաբանում է հայկական քաղաքական կյանքում բացվող հեռանկարներ:

160. «Հայրենիք», 1937, № 2, էջ 72—93, 1955, № 4, էջ 83—87.

161. «Մեր Ձայնը», 1908, № 94—98, 100, 105, 106, 108, 114, 118, 124, 127.

162. «Մշակ», 1914, № 243, հմտ. «Գաղութ», 1914, № 32.

163. «Գաղութ», 1914, № 33.

րի, Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելու միջոցով Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու հարցը: Թեմական դպրոցի ուսուցիչ, նշանավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը հետաքրքիր դեպքեր է պատմում Զեյթունի ապստամբության, իսկ իրավաբան Խ. Փորթըշյանը՝ արևմտահայ սահմանադրության մասին: Վերջում Գր. Զալխուշյանը, խոսելով արևմտահայերի համար պատերազմի բախտորոշ նշանակության մասին քննադատում է տեղի մի քանի աղանների, որոնք անտարբեր են վերաբերվում հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ և հիշեցնում է Գամառ Քաթիպայի հայտնի խոսքերը. «Թե որ փողիցդ շահ չունի Հայաստան, թեղեմ քո ալ փողիտ ալ վրան»¹⁶⁴:

Պետական դումայի անդամ, Նոր Նախիջևանի հասարակական գործիչ Մ. Աճեմյանը Թիֆլիսից վերադառնալով գեկուցում է կարդում այց պատերազմում հայերի համար բացվող հեռանկարների, Անդրկովկասում՝ տիրող իրավիճակի, կամավորական խմբեր կազմակերպելու մասին¹⁶⁵:

Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը վճռում է հայ ազատագրական շարժման ճանաչված գործիչ Անդրանիկի դիմանկարը 5 հազար օրինակ բազմացնել և տարածել տեղական բնակչության մեջ¹⁶⁶:

Ռուսական զենքի հաղթանակին նպաստելու մտայնությամբ հայկական գաղթավայրերում կամավորական խմբեր կազմելու լայն շարժում է սկսվում: Հայրենասիրական ընդհանուր ոգևորություն էր տիրում՝ Արևմուտյան Հայաստանը ազատագրված տեսնելու հեռանկարով¹⁶⁷: Հայկական շարժմանը, արևմտահայության ազատագրության գործին իրենց համակրությունն են հայտնում նաև ռուս առաջավոր մտավորականները: Խարկովի համալսարանի պրոֆեսոր Պոզոգինը Նոր Նախիջևանի քաղաքային թատրոնի շենքում տեղի մի խումբ երիտասարդների նախաձեռնությամբ դասախոսում է «Ռուս-գերմանական հարաբերությունները և հայկական հարցը» թեմայով: Ապա ընդառաջելով հայերի ցանկությանը, սիրահոգաբար պատրաստակամություն է հայտնում մամուլի միջոցով ռուս հասարակայնությանը ծանոթացնել հայկական հարցին¹⁶⁸:

Պետերբուրգից Բ. Գորգոնը կարդալով «Պրիագովսկի կրայ» թերթը այն աստիճան համակրությամբ է լցվում դեպի հայկական հարցը, որ

ուղարկում է 200 ռուբլի՝ արևմտահայության ազատագրության գործին ծառայեցնելու նպատակով և ողջունում «հայ կամավոր հերոսներին»¹⁶⁹:

Նոր Նախիջևանի և Ռոստովի հայկական կոմիտեները կամավորական խմբեր են կազմակերպում և ճանապարհում դեպի Կովկաս: Նոյեմբերի 19-ին ս. Լուսավորչի եկեղեցում հոծ բազմության ներկայությամբ տեղի է ունենում պատերազմի դաշտ մեկնող Նախիջևանի և Ռոստովի հայ կամավորների մարտական դրոշի օծումը¹⁷⁰:

Նախիջևանում կազմակերպվում է կամավորական խմբերի հանդերձավորումը, վարժեցումը և ապա նրանց ճանապարհում դեպի Թիֆլիս, իսկ այստեղից էլ՝ ռազմաճակատ: Ընդհանուր ոգևորությունն ու շարժումը ընդգրկել էին նաև գյուղական բնակչությանը: Զալթր գյուղում, օրինակ, կազմակերպվում է հայկական գյուղերի նորակոչ զինվորների ընդունելություն: Մի խումբ չալթրցիներ հայ կամավոր զինվորների համար հավաքել էին 45 պարկ պաքսիմատ¹⁷¹:

Նոր Նախիջևանում կանայք ստեղծել էին հատուկ կոմիտե՝ տիկին Ե. Բերբերյանի գլխավորությամբ: Այս հանձնախումբը զբաղվում էր կամավորների համար սպիտակեղեն, տաք հագուստ պատրաստելու, ինչպես նաև նրանց սնունդը հոգալու խնդրով¹⁷²:

Գոնի հայկական գաղութի դերը արևմտահայության ազատագրությանը նպաստելու հարցում միայն վերոբերյալ փաստերով ու միջոցառումներով չէր սահմանափակվում: Գտնվելով Կովկասը Ռուսաստանի հետ կապող հիմնական ուղու վրա, Նոր Նախիջևանը դարձել էր հայկական տարբեր կենտրոններից կամավորների ընդունման կարևոր մի հանգրվան: Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերից և արտասահմանյան տարբեր երկրներից պարբերաբար կամավորական խմբեր էին ժամանում Նախիջևան: Նրանք այնտեղ լավ ընդունելության էին արժանանում, անհրաժեշտության դեպքում հանդերձավորվում, զինվում և ապա ուղևորվում դեպի Անդրկովկաս:

Ռուսահայ շրջաններից կամավորական խմբեր էին ժամանում Նախիջևան, Աստրախանից, Մարիուպոլից¹⁷³, Ղրիմի տարբեր քաղաքներից,

169 Նույն տեղում, 1915, № 16. Կազակուհի Ե. Ժիրովայից Նոր Նախիջևանում ստացվում է նամակ և եկեղեցական մի սրբապատկեր: Նա խնդրում էր նկարը կախել Ս. Լուսավորչի եկեղեցում, իսկ, երբ տաճկական լուծը տապալվի, ապա այն տեղափոխել ազատ Հայաստանի եկեղեցիներից մեկը: Նամակի տակ ստորագրված էր՝ Գոնի շրջանի զառամյալ կազակուհի Ե. Ժ. («Գաղութ», 1914, № 37):

170 Նույն տեղում, 1914, № 35:

171 Նույն տեղում, 1915, № 8:

172 Նույն տեղում, 1914, № 39:

173 Նույն տեղում, № 33, 39:

164 Նույն տեղում, № 32, 36:

165 Նույն տեղում:

166 Նույն տեղում, № 33:

167 Գ. Ղարիբջանյան, Լենինը և Անդրկովկասը, գիրք II, Երևան 1973, էջ 287—288:

168 Նույն տեղում, № 12:

խարկովից¹⁷⁴։ Դոնի հայկական գաղութը լավ ընդունելության է արժանացնում Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ ուսանող կամավորների առաջին խմբերին¹⁷⁵։ Առաջին համաշխարհային պատերազմին Քուրքիայի մասնակցելու հենց առաջին ամիսներին կամավորներ են սկսում ժամանել Նախիջևան և ապա Կովկասյան ռազմաճակատ մեկնել արտասահմանյան մի շարք երկրներից։ 1914 թ. նոյեմբերի վերջերին թուրք-բալկանյան պատերազմին մասնակցած 120 հայ կամավորներ են ժամանում Բուլղարիայից, դեկտեմբերի 1-ին՝ զեյթունցի 190 հայ զինվորներ՝ իրենց դրոշներով, Ռումինիայից՝ տաճկահայատակ 42 հայ կամավորներ։ Նրանք բոլորն էլ մի քանի օր մնալուց հետո մեկնում են ռազմաճակատ¹⁷⁶։ 1915 թ. Արխանգելսկի նավահանգստով 300 և ապա 200 հոգուց բաղկացած կամավորական խմբեր են ժամանում Ամերիկայից և անմիջապես ճանապարհվում դեպի Քիֆլիս¹⁷⁷։

Դոնի հայկական գաղութը, ինչպես և ռուսահայ մյուս համայնքները ամեն կերպ ջանում էին հայ կամավորներին ապահովել կամ գոնե օգնել պարենով ու հանդերձանքով։ Հիշատակենք մի քանի փաստեր։ 1914 թ. վերջերին Մոսկվայի հայ համայնքը Կովկաս է առաքում մեկ վագոն տաք հագուստեղեն, իսկ Նախիջևանի թեմական դպրոցի սաները՝ ապուխտ, երշիկ, ծխախոտ, թեյ, շաքար¹⁷⁸։

Ռոստով քաղաքի հայ կանայք՝ Ե. Ունանյանի գլխավորությամբ կազմել էին կամավորների համար սպիտակեղեն և տաք հագուստ պատրաստելու հատուկ կոմիտե։ Նրանք իրենց ձեռքի աշխատանքը պարբերաբար առաքում էին ռազմաճակատ։ Հայ վաճառական Վ. Պոպովը նվիրաբերում է 1000 ռ. գումար և 500 ռուբլու հագուստ։ Զալթր գյուղի սպառողական ընկերությունը նվիրում է 185 կտոր տաք հագուստ և 120 գդակ, իսկ Թոփտի գյուղը՝ 121 տաք վերնաշապիկ¹⁷⁹։

Մոսկվայի հայկական կոմիտեն Նոր Նախիջևան էր փոխանցել 10 000 ռ. գումար՝ կամավորների համար պարեն գնելու նպատակով¹⁸⁰։

Պատերազմի կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունների սահմանագծում ընկած շատ բնակավայրերի հայ ազգաբնակչությունը ռուսական զորամասերի տեղաշարժերի ժամանակ թուրքական վտանգից

խուսափելու նպատակով, գաղթում էր Անդրկովկաս։ Հետագայում, հատկապես 1915 թ. սկզբներից, Արևմտյան Հայաստանում և Քուրքիայի հայաշատ բնակավայրերում սկսված ընդհանուր կոտորածների հետևանքով, ինչպես հայտնի է, գաղթագնացությունը մեծ չափեր է ընդունում։ Մերձավոր արևելքի, Եվրոպայի ու Ամերիկայի տարբեր երկրներ գաղթեցին շատ արևմտահայեր։

Պատերազմի հենց սկզբից գաղթականության մեծ հոսք սկսվեց դեպի Ռուսաստանի սահմանները, Կովկասի ու հարավային Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերը։ Ապրուստի միջոցներից զրկված, անտուն ու անօթևան մնացած, համաճարակ հիվանդությունների ու սովի ճիրանների մեջ ընկած գաղթականությանը օգնելու համար հայկական շրջաններում լայն շարժում սկսվեց։ Կենսական ու հրատապ այդ շարժումը շուտով լայն արձագանք է գտնում և համազգային բնույթ ստանում։ Անմիջապես վիճակում գտնվող հայրենակիցներին ծանր վիճակից հանելու գործում ծանրությունն իր վրա վերցրած Անդրկովկասի հայության հետ իրենց ներդրումը կատարեցին նաև ռուսահայ գաղթօջախները։

Ժամանակի թերթերում հրապարակված նյութերից պարզ է դառնում, որ Նոր Նախիջևանի մտավորականությունը և առհասարակ ողջ բնակչությունը մեծ հարգանքով էր վերաբերվում ու գործնական քայլեր կատարում գաղթականությանը օգնելու համար։ Հայրենակիցներին օգնելու, իր ունեցածը նրա հետ կիսելու մտայնությունը, որով հատկանշվում էր հայկական շրջանների հասարակական մթնոլորտը, համակել էր նաև գյուղական բնակչությանը։ Տակավին գաղթականության առաջին բարավանները երևալու ժամանակ, 1914 թ. նոյեմբերին Նոր Նախիջևանի «Գաղութ» թերթը գրում էր. «Եթե գյուղացոց այդ բարձր տրամադրությունը ի նկատի ունենալով տեղումս միանձնյա ժողով կազմվի փախստական հայերին օգնելու նպատակով, մեր գյուղացիք լայն շափերով կզան օգնության թե՛ շորերով, թե՛ ուտելիղենով և թե՛ անգամ պատասպարելով»¹⁸¹։

Հայ գաղթականության, ինչպես և կամավորների օգտին, կատարվող հանգանակությանը կազմակերպված ընթացք տալու և հեշտացնելու նպատակով հայկական կոմիտեն քաղաքը բաժանել էր 26 թաղամասերի և յուրաքանչյուր տեղամասում նշանակել պատասխանատու անձ։ Առաջին Սոբորնայա փողոցում, օրինակ, պատասխանատու էր Հր. Աճառյանը, առաջին Սոֆիեվսկայա փողոցում՝ Խ. Փորքչեյանը և այլն¹⁸²։

174 Նույն տեղում, 1915, № 19, 21։

175 Նույն տեղում, 1916, № 1։

176 Նույն տեղում, 1914, № 36, 37։

177 Նույն տեղում, 1915, № 31, 32։

178 Նույն տեղում, 1914, № 39։

179 Նույն տեղում, № 37։

180 Նույն տեղում, 1915, № 8—9։

181 «Գաղութ», 1914, № 36։

182 Նույն տեղում, 1915, № 34։

Շուտով կազմակերպվում է առաջին օգնությունը: 1915 թ. հունվարին արդեն Սարիղամիշից, Օլթիից, Արդահանից, Արզվիհից և այլ բնակավայրերից շուրջ 500 գաղթականներ էին հանգրվանել Նոր Նախիջևանում¹⁸³, նրանց օգնություն կազմակերպելու գործն իրենց վրա էին վերցրել տեղի հայկական կոմիտեն, եկեղեցական հոգաբարձությունը և բարեգործական մյուս հաստատությունները: Այդ նույն ժամանակ Անդրրկովկասում պատասխարված գաղթականության համար Նոր Նախիջևանը կաթողիկոսի անունով 20 000 ո. գումար և մեծ քանակությամբ հագուստ է ուղարկում: Տագանրոգի քաղաքային թատրոնում տեղի հայկական մտավորականության նախաձեռնությամբ հայ փախստականների օգտին կազմակերպվում է երեկոյթ, որից 1000 ո. արդյունք է ստացվում¹⁸⁴:

Հոգաբարձության նախագահ բժիշկ Ա. Սալթիկյանը, գտնվելով էջմիածնում և ականատես լինելով գաղթականության վիճակին, այնտեղից հաղորդում է, որ անխնամ ու սոսկալի դրություն մեջ են 2700 որբեր: Նա միաժամանակ խնդրում է պարզել և իրեն տեղեկացնել, թե Նախիջևանի, Ռոստովի, Տագանրոգի և Նովոչերկասկի հայկական համայնքները որքան որբեր կարող են խնամել¹⁸⁵:

1915 թ. օգոստոսի 30-ին կայանում է Նոր Նախիջևանի հայ հասարակության ներկայացուցիչների ժողով: Ժողովը նկատի առնելով ստեղծված ծանր դրությունը որոշում է բացել որբանոց և 250 որբերի վերցնել իր խնամքի տակ: Որբանոցի կազմակերպման և նրա գործերը տնօրինելու համար առանձնացվում է հատուկ հանձնաժողով (Գ. Բախչիսարայցե, Ծ. Շահադիզ և ուրիշներ) և այդ մասին հեռագրով հայտնվում էջմիածին¹⁸⁶:

Ժողովուրդների համերաշխության բարձր գիտակցությամբ է հատկանշվում այն հանգամանքը, որ արևմտահայ գաղթականության դրությունը թեթևացնելու համար, հայերի հետ միասին նրանց օգնության ձեռք էին մեկնում նաև ռուսները, այդ թվում պաշտոնական հաստատությունների ներկայացուցիչները:

1915 թ. հունվարին Մոսկվայի քաղաքային դուման վճռում է 100 000 ո. գումար հատկացնել հայ գաղթականության օգտին: Այդ լուրը երախտագիտությամբ է ընդունվում հայկական շրջաններում¹⁸⁷:

183 Նույն տեղում, № 12:

184 Նույն տեղում, № 1, 3, 5:

185 ԷԿՊՊԱ, ֆ. 55, գ. 237, թ. 2—3:

186 Նույն տեղում, գ. 237, թ. 15:

187 «Գաղութ», 1915, № 4:

Աևաստուպոլի հայկական կոմիտեի ջանքերով կազմակերպվում է «հայ փախստականի օր»: Հայ, ռուս, ինչպես նաև կարայիմ, հրեա օրիորդները, աշակերտներն աշխուժորեն մասնակցում են այդ միջոցառմանը և ստացված 1773 ո. գումարը տրամադրում հայ գաղթականությանը:

Հայ գաղթականների օգտին Օդեսայում կազմակերպվում է «Հայկական օր» և հավաքվում է 11 000 ռուբլի: Այդ նույն օրը վաճառվում է «Одесса—беженцам армянам» հայ գաղթականության հարցերին նվիրված միօրյա լրագիրը¹⁸⁸:

Գաղթականների ու որբերի առանձին խմբեր ընդունելուց ու խնամելուց զատ Նորնախիջևանցիները դրամով և պարենով օգնում էին Արևելեյան Հայաստանում ապաստանած փախստականներին: Դոնի հայ համայնքը վագոններով պարբերաբար հացահատիկ և ալյուր էր ուղարկում փախստականներին¹⁸⁹:

Մեծ Սալա գյուղում հիմնված հայկական կոմիտեն հանգանակում է 1820 ռուբլի, իսկ մյուս գյուղերից՝ 3 517 ո. գումար և հոգաբարձության միջոցով առաքում էջմիածին¹⁹⁰: Առհասարակ հայ գյուղացին շատ սրտացավ վերաբերմունք ուներ թուրքական յաթաղանից փրկված հայրենակիցների նկատմամբ: Նրանք գաղթականներին սովից փրկելու գործին նպաստելուց զատ օգնում էին նրանց կազմակերպելու իրենց սեփական տնտեսությունը: Այսպես, 1915 թ. գարնանը Չալթր գյուղը 600 պարկ ալյուրի հետ 571 երկրագործական և գյուղացու տնտեսությանը անհրաժեշտ այլ գործիքներ է ուղարկում գաղթականներին¹⁹¹: Նույն ձեռքով էին վարվում Թոփաի, Սուլթան Սալա և մյուս գյուղերը:

Տնից ու տեղից քշված արևմտահայ զանգվածներին օգնելու, նրանց դրությունը տանելի դարձնելու ձգտումն այն աստիճան էր համակել ռուսահայ գաղութների բնակչությանը, որ հայրենասիրական այդ նախաձեռնությունը մասնակցում էին անգամ դպրոցի աշակերտները: Այսպես, թեմական դպրոցի աշակերտները քանիցս մասնակցում են գաղթականներին օգնելուն: Դպրոցի տեսուչ Ծ. Շահադիզը հոգաբարձության նախագահին ուղղած 1915 թ. հոկտեմբերի 3-ի գրությամբ հայտնում էր. «Սորանով պատիվ ունիմ ուղարկելու Չեզ 13 ո. 54 կ., որ հավաքել են իրենց մեջ դպրանոցիս աշակերտները՝ հօգուտ մեր թշվառ փախստա-

188 Նույն տեղում, № 16:

189 «Գաղութ», 1915, № 129, և այլուր:

190 Նույն տեղում, թ. 20:

191 Նույն տեղում, № 18:

կանները»¹⁹²։ Ավելին, աշակերտների հավաքած 20 ուրբին, որ նախատեսված էր դպրոցի բաղմամյա բժիշկ Քեչեկյանին՝ թաղման պսակ գնելու համար, ուղարկվում է գաղթականների վիճակը թեթևացնելու նպատակով¹⁹³։

Այսպիսով, թուրքական կառավարության կողմից արևմտահայ բնակչության նկատմամբ կատարած բարբարոսությունների հետևանքով Ռուսաստանում ապաստան գտած գաղթական հայությանը օգնելու հարցում մյուս գաղութների և առհասարակ հայկական շրջանների հետ հարենասիրական վերաբերմունք դրսևորեց և իր նպաստը բերեց Դոնի հայ համայնքը։

192 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 202, թ. 55։

193 Նույն տեղում, թ. 92։

Գ Լ Ո Ւ Ե Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՔՍԸ

Ինչպես նկատեցինք XIX դ. առաջին կեսին Նոր Նախիջևանում հոգային հարցի, եկեղեցական գումարների և հասարակական այլ խնդիրների շուրջ համառ պայքար էր գնում։ Դրանք խոր արմատներ ունեին գաղութի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում։ Սակայն, կառավարական ու հոգևոր իշխանության բարձր ատյաններում քանիցս քննության նյութ դարձած այդ խնդիրները շոշափում էին սոսկ հայկական գաղութին վերաբերող հարցերը, Դոնի հայության ներհամայնքային կյանքը։ Այդ իսկ պատճառով դրանք լայն տարածում չունեին և անմիջականորեն չէին առնչվում շրջակա միջավայրի, Նովոռոսիայի կամ կենտրոնական Ռուսաստանի համընդհանուր սոցիալ-քաղաքական շարժումներին։

Հետագա տասնամյակներում, հատկապես 1861 թ. գյուղացիական աեֆորմից հետո կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ աստիճանաբար Դոնի հայկական գաղութն ավելի ու ավելի է ներքաշվում երկրի սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր ոլորտի մեջ։ Դրա հետ մեկտեղ Դոնի հայ զանգվածն ընդգրկվում է ու մերվում սոցիալ-քաղաքական այն միջավայրին, որը բնորոշ էր ռուսական կյանքին։

Այդ պարագան և այն, որ Նախիջևանը մի շարք հանգամանքների բերումով և առաջին հերթին հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունենալու շնորհիվ կապված էր ռուսական կենտրոնների դեմոկրատական շրջանների հետ, Դոնի հայկական գաղութում առավել կամ նվազ չափով արտահայտվում էին ամբողջ երկրում ծավալված հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները։

Մ. Նալբանդյանը հայ իրականության մեջ այն գործիչն էր, որը հասավ ժամանակի հասարակական մտքի և սոցիալական պայքարի ամենաբարձր աստիճանին՝ հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայեցողության, դառնալով միաժամանակ ռուսաստանյան մասշտաբի գործիչ։ Դրա հետ մեկտեղ նա յուրովի շաղկապում էր իր ծննդավայրի՝ XIX դ. 40—50-ական թվականներին ներգաղութային և մյուս կողմից,

XIX դարի երկրորդ կեսի արդեն ամբողջ երկրի շարժումների մեջ ներգրավված ու նոր բովանդակություն ստացած նոր նախիջևանի սոցիալ-քաղաքական պայքարը:

Տիրող կարգերի դեմ Մ. Նալբանդյանի հակամարտն, ինչպես նշեցինք, սկզբնավորվել է հայկական գաղութի միջավայրում: Նոր նախիջևանում ստեղծված, երկար ու համառ պայքարով հատկանշվող սոցիալ-քաղաքական միջնորդություն են նախապես սնունդ ստացել Նալբանդյանի ըմբոստ ոգին, նրա անհանգիստ ու որոնող միտքը: Այդ ամենը հիմք է դառնում հեղափոխական-դեմոկրատական նրա հետագա աշխարհայացքի համար, որը ձևավորվում է ռուսական դեմոկրատական միջավայրում, ռուս առաջավոր մտածողների գաղափարական ազդեցությամբ¹: Այդ առումով միանգամայն իրավացի էր Ալ. Մյասնիկյանը, երբ հեղափոխական դեմոկրատին նվիրված աշխատության մեջ, տակավին 1919 թ., եզրակացնում էր. «Եվրոպական իրականությունը և եվրոպական միտքը մեր հրապարակախոսի վրա ունեցել են իրանց ազդեցությունը. նրա հասարակական միտքը պարզվել է ռուսական կյանքի և ռուս մտածողների շնորհիվ, իսկ հայ իրականությունը ուղղություն է տվել նրան, նախորոշել նրա իդեոլոգիան: Նալբանդյանը ամենից առաջ և ամենից շատ հայ կյանքի ծնունդ է»²:

Ահա հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայեցողության հասած և այդ մակարդակով սոցիալ-քաղաքական խնդիրներ առաջ քաշող հայ մեծ մտածողի ու գործչի քարոզած գաղափարները պայքարի ուղի էին հարթում հետագա սերունդների համար: Մանավանդ որ ռուսական կայսրության ժողովուրդների ազատագրումը ցարիզմի տապալման մեջ տեսնող գործչի հայացքները քաղաքական պայքարի հիմնական դրոշ դարձան երկար ժամանակ, ընդհուպ մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները: Այդ է պատճառը, որ Նալբանդյանի բուռն կյանքն ու անձնագոհությունը ցարական ինքնակալության դեմ պայքարի ելած նոր սերունդների, առաջին հերթին իր հայրենակիցների համար միշտ էլ մնաց ուսանելի օրինակ, ոգեշնչման աղբյուր:

Պատահական չէր, որ Նալբանդյանի թաղման ժամանակ ելույթ ունեցող հետորդները՝ Հովակիմյանցը և Բերբերյանը նշում էին նոր նախիջևանի հասարակության վրա նրա ունեցած ազդեցությունը: Հետագայում հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեություն ծավալած երիտասարդությունը մշտապես դիմում էր Նալբանդյանին, ազատության կոչող նրա մարտական ստեղծագործություններին:

¹ Վ. Բարխուդարյան, Միքայել Նալբանդյանի հայացքների ձևավորման սոցիալական միջավայրի հարցի շուրջը («Բանբեր Երևանի Համալսարանի» 1981, № 1):

² Ալ. Մառտունի, Միքայել Նալբանդյան, Մոսկվա, 1919, էջ 25—26:

1. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԸ ԵՎ ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ.

XIX դարի 60—70-ական թվականներին արևելահայ հասարակական միտքն աստիճանաբար անցում էր կատարում պահպանողական, լիբերալ մտայնությունից դեպի դեմոկրատական գաղափարախոսությունը: Հարկավ այդ տասնամյակներում արևելահայ իրականության մեջ և ընդհանրապես հայ կյանքում դեռևս գործում էին ազգային պահպանողականներն ու լիբերալները՝ մամուլի իրենց օրգաններով: Ռուս առաջավոր մտքի ազդեցությամբ ռուսանող երիտասարդության մեջ խմորվում ու արմատավորվում էր ժողովրդին լուսավորելու, նրա սոցիալական ազատագրմանը ծառայելու գաղափարը: Արևելահայ կյանքում սկսվող այդ շարժման առաջամարտիկներն էին Դորպատի, Պետերբուրգի, Մոսկվայի և Ռուսաստանի այլ համալսարաններում, ինչպես նաև արտասահմանում ռուսանող երիտասարդությունը: Որքան ավելի էին սրվում սոցիալական հակասություններն ինքնակալության ներսում այնքան ավելի էր ակներև դառնում հայ երիտասարդության մեջ դեմոկրատական տրամադրությունների ու գաղափարների ներթափանցումը³:

1870—80-ական թվականներին արևելահայ իրականության դեմոկրատական խմբավորումների մեջ առաջավոր մտավորականությունը նարոդնիկությունն էր, որի մեծագույն մասը կազմում էր սովորող երիտասարդությունը:

Նարոդնիկությունը հեղափոխական դեմոկրատիային հաջորդող, ինքնակալության դեմ պայքարող քաղաքական ամենագործող հոսանքն էր: Իզուր չէ, որ Վ. Ի. Լենինը նարոդնիկների նախահայր էր համարում հեղափոխական դեմոկրատներ Գերցենին և Չերնիշևսկուն: Հեղափոխական դեմոկրատների և նարոդնիկների, մասնավորապես հեղափոխական նարոդնիկների միջև, շատ ընդհանրություններ կային: Հիմնականն այն է, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը ցարիզմի նկատմամբ ունեին հեղափոխական դիրքորոշում: Դրանից զատ ինքնակալության դեմ պայքարի ընթացքում դեմոկրատական այդ երկու հոսանքներն էլ ելնում էին գյուղական համայնքի տեսությունից:

Նարոդնիկության հիմնական խնդիրն էր, ինչպես նշում է Վ. Ի. Լենինը, «...ոտքի հանել գյուղացիությանը սոցիալական հեղափոխու-

³ Տե՛ս Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումներին (ՊՔԸ, 1968, 1, էջ 15): Մ. Զ. Մխիթարյան, XIX դ. երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից: Երևան, 1967:

թյուն անելու համար ընդդեմ ժամանակակից հասարակության հիմքերի»⁴:

Ավելորդ չէ նշել, որ նարոդնիկական շարժումը մեծապես նպաստեց հասարակական զարգացման ընթացքին: Այդ շարժումն իր սխալներով ու տատանումներով հանդերձ որոշակի դեր կատարեց ինքնակալության դեմ ուղղված Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ:

Հայ իրականության մեջ Մ. Նալբանդյանը ուղի հարթեց նարոդնիկական շարժման համար և դարձավ այդ շարժման նախահայրը: Հողային հարցի մասին Նալբանդյանի մտորումներն ու գատողությունները հիմք դարձան 1870-ական թվականին հեղափոխական նարոդնիկության համար: Միանգամայն իրավացի է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, երբ, անդրադառնալով 1860—80-ական թթ. Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումներին արևելահայերի մասնակցության խնդրին, գրում է. «Իր բոլոր առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ 70-ական թթ. հայ հեղափոխական նարոդնիկների հասարակական-քաղաքական միտքն իր վրա կրում էր ազգակից նախորդի՝ Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքների ու գործունեության պարզ հետքերը: Այլ կերպ պատկերացնել հարցը, նշանակում է ոչ միայն ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել հայ հասարակական մտքի զարգացման ընթացքն, այլև գիտակցաբար կամ անգիտորեն աչք գոցել այն խոր ակոսի վրա, որ բացել էր XIX դարի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ հեղափոխական դեմոկրատ Նալբանդյանը»⁵:

1860—1880-ական թթ. Ռուսաստանում տեղի ունեցող դեմոկրատական, հեղափոխական խմորումներին ու շարժումներին արձագանքում էր առաջին հերթին երկրի համալսարաններում և մյուս ուսումնական հաստատություններում սովորող երիտասարդությունը: Նարոդնիկական զեմլեվոլեցիները և նարոդովոլեցիների շարժման բարձրացող ալիքը իր ուղորտի մեջ է առնում նաև արևելահայ երիտասարդության հասուն շերտերին:

Նոր Նախիջևանը ինչպես նշեցինք, բազում թելերով կապված էր Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքների, Անդրկովկասի և Հայաստանի հետ: Հաճախ Նախիջևան էին այցելում ոչ միայն հայ մշակույթի այլ նաև հասարակական-քաղաքական մարզում գործող դեմքեր: Նրանք այստեղ

4 Վ. Ի. Լենին, ԵՃԺ, հ. 1, էջ 327:

5 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումներին, էջ 22:

համապատասխան պայմաններ ու բարենպաստ մթնոլորտ էին գտնում իրենց գաղափարների տարածման համար:

1860-ական թվականների վերջերին և 70-ական թվականների սկզբներին կովկասից, Ռուսաստանի այլ վայրերից և անգամ արտասահմանից Դոնի հայկական գաղութ են գալիս հակակառավարական տրամադրություններ ունեցող անձնավորություններ: Այսպես, 1871 թ. գարնանը Նախիջևանում բանտարկվում է Կերչից ժամանած Հակոբ Սունյանցը, որը մեղադրվում էր հակակառավարական գործունեության մեջ:

1872 թ. մարտին Ռոստովի քաղաքային ոստիկանական վարչությունը գործ է սկսում 1868 թ. Կոստանդնուպոլսից դուրս եկած և 1870 թ. Նախիջևանում հաստատված Մկրտիչ Դոնիկովի դեմ և նրա վրա հակողություն է սահմանում:

1870-ական թվականների վերջերին մի խումբ երիտասարդներ, գերազանցապես Ռոստովի ռեալական ուսումնարանի սովորողներ, կապեր են հաստատում կենտրոնական նարոդնիկական խմբակների ներկայացուցիչների հետ, որոնք ժամանել էին տեղում աշխատանքներ տանելու համար⁶:

Դոնի հայկական գաղութի առաջադեմ երիտասարդության շատ ներկայացուցիչներ մասնակցում էին նարոդնիկական «Զեմլյա ի Վոլյա» և «Նարոդնայա վոլյա» կենտրոնական կազմակերպությունների տեղական խմբակների գործունեությանը: Ռոստով-Նախիջևանում արդեն 1870-ական թվականների վերջերին և 80-ական թվականների առաջին կեսում գործում էին նարոդովոլյան խմբակները: Նրանք նարոդնիկական գաղափարները պրոպագանդում էին Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորության շրջանում: Հայտնի է, որ նարոդնիկները ինքնակրթության խմբակներ էին ստեղծում և ձգտում բանվորների, առհասարակ աշխատավորների մակարդակը բարձրացնել, ինքնազարգացման միջոցով հասու դարձնել հասարակական երևույթներին, նախապատրաստել նրանց սոցիալական ու քաղաքական ազատագրման համար: Նարոդնիկական տեղական, այդ թվում նաև Հարավային Ռուսաստանի կազմակերպություններն ու խմբակները գաղափարական սնունդ էին ստանում Ռուսաստանի և արտասահմանի ղեկավար կենտրոններից: Ռոստովի և Նախիջևանի նարոդնիկական խմբակները կապված էին և նրանց վրա ուժեղ էր հատկապես Պետերբուրգի ազդեցությունը:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարոդնիկական խմբակների նշանավոր դեմքերից էին Սերոբ Փեշեքերովը և Հակոբ Շապովալովը, որոնք նարոդ-

6 А. Г. Терещенко, Новонахичеванцы в революционном народническом движении (ՊՔԸ, 1875, № 4, էջ 56):

Նիկական խմբակների մեջ էին մտել 1870-ական թվականներին: Նրանք, գեղևս Ռոստովի ուսումնարանում սովորելիս, դպրոցում իշխող կարգուկանոնի վերաբերյալ դրսևորել են բացասական վերաբերմունք: 1879 թ. ուրիշ աշակերտների հետ մասնակցում են Ռոստովի ուսումնական հաստատություններում իշխող կամայականությունները մերկացնող լուսավորության միխիստր Գ. Տոլստոյին ուղղած բողոքագրի կազմմանը:

Այդ նույն ժամանակ Ս. Փեշեքերովը և Հ. Շապովալովը Ռ. Չերնիշևի, Մ. Կայալովի, Պ. Փեշեքերովի, Մ. Պոպովի և Ռոստովի ուսումնական հաստատություններում սովորող նախիջևանցի այլ երիտասարդների հետ փորձում են ինքնաուսուցման խմբեր կազմակերպել: Սովորող այդ երիտասարդության վրա մեծ տպավորություն են գործում և բանվոր դասակարգի մեջ իրենց գործունեությունն ակտիվացնելու համար էական նշանակություն ունենում ուստիկանության և տեղական իշխանությունների դեմ 1879 թ. Ռոստովի բանվորական ելույթները, որոնք տարածվել էին նաև նախիջևանի բանվորության շրջանում: Այդ դեպքերի ականատես Պ. Փեշեքերովը հետագայում նշում էր, որ բանվորները, հեղափոխականորեն տրամադրված կազմակերպությունների ցուցումներով, գրոհում էին ուստիկանական տեղամասերի վրա:

Երիտասարդ նարոդովուցիներ Պ. Փեշեքերովը, Մ. Պոպովը և ուրիշներ ձգտում էին տարերային այդ ելույթների փորձը օգտագործել նարոդնիկական նպատակներով⁷:

Ս. Փեշեքերովը պատասխանատվության է կանչվում և քննության ենթարկվում Ռոստովի ուսումնարանում, Ալեքսանդր II-ի ժողրանկարը տարածելու համար: 1880 թ. Ս. Փեշեքերովի բնակարանը դառնում է նարոդնիկական խմբակների հավաքատեղի: Այնտեղ կազմակերպվում էր արգելված գրքերի կոլեկտիվ ընթերցանություն, որին մասնակցում էին նաև երիտասարդ բանվորները: 1880 թ. աշնանը Ս. Փեշեքերովը տեխնոլոգիական ինստիտուտում ուսումը շարունակելու նպատակով մեկնում է Պետերբուրգ: Մայրաքաղաքի նարոդնիկական գաղափարներով համակված ուսանողության շրջանում նա ավելի է ներգրավվում հեղափոխական շարժումների մեջ, ակտիվորեն հանդես գալիս նարոդովուցյան դրույթների պրոպագանդայով, նարոդնիկական գրականության հրատարակմամբ: Ամառային արձակուրդներին վերադառնալով հայրենիք, շարունակում է իր գործունեությունը Ռոստովում և նախիջևանում⁸:

1880—1881 թթ. Ռոստովի ուսումնարանի աշակերտության շրջանում արդեն կային տասը մշտապես գործող ինքնազարգացման խմբակներ: Այդ խմբակներում ուսումնասիրում էին Պ. Լավրովի, Ն. Չերնիշևսկու, Յ. Լասսալի, Կ. Մարքսի աշխատությունները⁹:

Կառավարության կողմից գործադրվող հարկադրական միջոցների մասին պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ նարոդնիկական շարժումը բավականաչափ տարածում էր գտել: Այսպես, 1880 թ. ապրիլին Եկատերինսկայի նահանգապետի կարգադրությամբ փակվում է Գր. Բաբակի Ռոստովում գտնվող լիտոգրաֆիան: Մեկ տարի անց պատասխանատվության է ենթարկվում Մկրտիչ Հայրապետովը, թագավորին հրապարակավ հայհոյելու համար¹⁰:

Նարոդնիկական գրականություն, կոչեր ու թուղիկներ պահելու և տարածելու համար ձերբակալվում է երիտասարդ դատապաշտպան Ի. Ռաֆայիլովը: Նարոդնիկական գրականություն պահելու համար նա օգտագործում էր իր և իր երկու հղբայրների բնակարանները: Խուզարկության ժամանակ նրա բնակարանում հայտնաբերվում են նարոդնիկական հրատարակություններ («Նարոդնայա վոլյա», «Ռաբոչայա գազետա» և այլն), ձևագրեր և այլ նյութեր: Նա նարոդովուցյան կոչեր էր տարածում քաղաքի շրջակայքում, Իլինկա գյուղում, Ստեպնոյ կայարանում, Բաբիչև խուտորում: Շուտով Ի. Ռաֆայիլովի և նրան համակիր իր երեք հղբայրների գործունեությունը ուստիկանության կողմից բացահայտվելով 1882 թ. նա արքային է արևմտյան Սիբիր¹¹: Նույն թվականին բանտարկվում է նաև նորնախիջևանցի Գ. Խոջակը: Բանտից ազատվելուց հետո նա հաստատվում է նախիջևանում և գտնվում ուստիկանության հսկողության տակ:

1882 թ. Ռոստովում սկսում է կազմակերպվել նարոդովուցյան խոշոր բանվորական խմբակ, կրկին Ս. Փեշեքերովի գլխավորությամբ: Պետերբուրգի նարոդնիկական միջավայրում ակտիվ աշխատանք կատարելով նա, հավանաբար, ցանկանում էր մայրաքաղաքի նարոդովուցական բանվորական խմբերի փորձը տարածել հարավային Ռուսաստանում, մասնավորապես Ռոստով-Նախիջևանում: Ս. Փեշեքերովն այդ աշխատանքներում ներգրավում է Պետերբուրգից իր երաշխավորությամբ ժամանած Ալ. Լիտվինովին և Ան. Նեշվոլոզովին:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ ГАРО, ф. 5, оп. 1, д. 134, л. 4, 11. д. 301, л. 5.

¹¹ Նույն տեղում, գ. 368, թ. 21, 22:

⁷ Նույն տեղում, էջ 87:

⁸ Նույն տեղում, էջ 88:

1882 թ. ապրիլին գալով Ռոստով նա Պետրոս և Պլատոն Փեշեքերովների միջոցով կապ է հաստատում երկաթուղու արհեստանոցի բանվորների հետ և ակտիվ մասնակցություն բերում նարոդովոլական գաղափարների տարածմանը: Ս. Փեշեքերովի, Ա. Նեշվոլովի և Ա. Լիտվինովի Ռոստով գալով աշխուժանում է նարոդնիկական խմբակների գործունեությունը, ընդլայնվում նրանց շարքերը: Վիթխարի աշխատանք է կատարվում բանվորական շրջանում և ուսանողության մեջ նարոդնիկական գաղափարների տարածման ուղղությամբ:

Խուզարկության ժամանակ բռնագրավվում է այդ խմբակների գույքը, իսկ այդ ժամանակ Պետերբուրգում գտնվող Ս. Փեշեքերովի մոտ հայտնաբերվում է գաղտնագրված գրագրություն՝ նարոդնիկական խմբակների վերաբերյալ: Սերբ և Պետրոս Փեշեքերովները հրաժարվում են որևէ ցուցմունք տալուց: Փեշեքերովների մայրը՝ Մարիանը, նրանց եղբայր Ավդեյը և Ծ. Կայալովը պնդում էին, որ իրենց տանը ոչ մի բանվոր չի եղել, որ հավաքվել են միայն ուսումնարանի աշակերտները և մասնակցել գրական ընթերցումներին:

Համապատասխան մարմինների կողմից կատարված քննություններից պարզվում է, որ Ռոստովում գոյություն են ունեցել խմբակներ և որ Փեշեքերով եղբայրները և նրանց համախոհները փորձել են բանվորների շրջանում ստեղծել հեղափոխական նպատակներ հետապնդող գաղտնի ընկերություն: 1883 թ. հոկտեմբերին Ալեքսանդր III-ի հրամանով Ս. Փեշեքերովը արստրվում է Սիբիր, իսկ նրա եղբայրները ենթարկվում են տարբեր պատիժների¹²:

Ս. Փեշեքերովի գլխավորած խմբակների գործունեությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորական շրջաններում նարոդնիկական գաղափարների տարածման համար: Պատահական չէ, որ հարավային Ռուսաստանում գործող նշանավոր նարոդնիկ Ա. Բախը Ռոստովի նարոդովոլցիներին «Փեշեքերովի խմբակ» էր անվանում: Նա, միաժամանակ, նշում էր, որ այդ խմբակը լայն կապեր ուներ ոչ միայն կենտրոնական Ռուսաստանի շրջանների, այլ նաև Տազանրոգի, Եյսկի, Եկատերինոգորի, Ստավրոպոլի հետ¹³:

Ս. Փեշեքերովի ձերբակալությունից հետո նարոդնիկական խմբակների գործունեությունն իսպառ չի դադարում: 1884—1885 թթ. նարոդովոլցիների ականավոր դեմքերից, Կ. Մարքսի բարեկամ Գ. Լոպատինը, Վ. Սուխոմլինը, ինչպես նաև Ս. Իվանովը, Ա. Բախը, Պ. Յակուբովիչը և

ուրիշներ ցանկանալով վերականգնել կազմալուծված նարոդնիկական կազմակերպությունները, մեկնում են հարավ: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում Ռոստով-Նախիջևանի հետ, ուր և սկսում են գործնական քայլերի դիմել: Այս տարիներին նարոդնիկական շարժումներին ակտիվ մասնակցող հայ մտավորականության երիտասարդ ներկայացուցիչներից էին Ռ. Չերնիշևը, Պ. Փեշեքերովը, Մ. Պոպովը, Մ. Կայալյանը, Ս. Շապովալովը, Գ. Խոջանը և ուրիշներ:

Գ. Լոպատինի ձերբակալության ժամանակ ոստիկանության ձեռքն է ընկնում նաև տեղի նարոդնիկական կենտրոնական խմբի անդամների երեք հոգուց բաղկացած ցուցակը, որոնց մեջ էին Ռաֆայել Չերնիշևը և Պետրոս Փեշեքերովը:

1884 թ. նովոչերկասկում բանտարկվում է Հակոբ Շապովալովը: Նա տեղական նարոդնիկական կազմակերպությունների ակտիվ գործիչներից էր և զբաղվում էր նաև գեների պատրաստման և գաղտնի տպարանի տրնօրինման հարցերով: Նրա գործունեությանը բարձր գնահատական էին տալիս Ա. Բախը, Վ. Սուխոմլինը և ուրիշներ¹⁴:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարոդովոլական խմբակների ակտիվ մասնակիցներից էր Մելքոն Կայալյանը: Պետերբուրգի լեոնային ինստիտուտն ընդունվելուց հետո նա ծանոթանում է նշանավոր նարոդովոլական «Մոլոդայա նարոդնայա վոլյա» խմբի կազմակերպիչ Պ. Յակուբովիչի հետ: Վերջինիս ազդեցությամբ Կայալյանը գործունեություն է ծավալում նաև իր ծննդավայր Նոր Նախիջևանում: Նարոդովոլական գաղափարներով համակված նրան համախոհ հայ երիտասարդների մեջ, հիշվում են Տազանրոգի գիմնազիան ավարտած բժիշկ Ունայանի, Մ. Պոպովի, Ս. Փեշեքերովի, Ա. Քեչեկյանի, Մ. Ոսկերչյանի անունները: 1879 թ. Սուրբ Խաչ վանքում արտասանելով «Մայր հայրենիք», «Ազատն աստված» բանաստեղծությունները, Կայալյանն իր ընկերների հետ նշում է Մ. Նալբանդյանի ծննդյան 50-ամյակը: Նա ուսանել էր Լազարյան ճեմարանում, ուստի և քաջածանոթ էր հայոց լեզվին ու գրականությանը:

Կայալյանը ձերբակալվում է, դատապարտվում 25 տարով և արստրվում Սիբիր: 1905 թ. քաղաքական այլ արստրյալների հետ նա վերագառնում է Ռոստով, ուր և 1913 թ. վախճանվում է¹⁵:

Դոնի նարոդովոլական խմբակներին մեծ շահով օժանդակում էր Չերնիշևների մտավորական ընտանիքը: Ռ. Չերնիշևը տեղի նարոդնիկական դեկավար գործիչներից էր: Չերնիշևների Սուրբ Խաչ վանքի մո-

¹² Նույն տեղում, գ. 674, թ. 55:

¹³ А. Бах, Воспоминания народовольца, «Былое», 1907, т. 2, с. 105.

¹⁴ Ա. Տերեշչենկո, նշված հոդվածը, էջ 94:

¹⁵ Ա. Լովնանիսյան, նշված հոդվածը, էջ 26—27:

տակայքում գտնվող ամառանոցը օգտագործվում էր որպես տեղի նարոգոլոցիներին խմբի հանդիպման վայր: Այնտեղ կազմակերպվող հավաքներին մասնակցում էին նշանավոր նարոգոլոցիներ Ա. Բախը, Ս. Իվանովը, Գ. Լոպատինը և ուրիշներ: Հատկապես 1884 թ. ամռանը Գ. Լոպատինի մասնակցությամբ այնտեղ հաճախ էին նարոգոլոցական ժողովներ հրավիրվում: Գ. Լոպատինի մոտ ոստիկանության հայտնաբերած ցուցակի հիման վրա, ի թիվս այլոց, բանտարկվում է նաև Ռ. Չերնիշևը: Ինչպես հայտնի է, հայկական գաղթավայրերից, և ոչ միայն այնտեղից, զանազան խնդրանքներով հաճախ դիմում էին մայրաքաղաքում բնակվող և հայկական շրջանակներում մեծ հեղինակություն վայելող, կառավարական ոլորտներում ճանաչում ունեցող Կարապետ Եզլանին: 1885 թ. Նոր Նախիջևանից Մինաս Խալիբյանը որևէ օժանդակություն կամ գոնե Ռ. Չերնիշևի մասին հավաստի տեղեկություն ստանալու համար դիմում է Կ. Եզլանին: Նա գրում էր. «Չերնիշովի գործն էլ չիմացանք ինչ արին: Նրա հետ կապ ունի Բեշևերովի գործը, որի (Չերնիշևի—Վ. Բ.) մայրը Պետերբուրգումն է, աշխատում է յուր որդուն արձակել: Որդին էլ այդտեղ է, և պետք է կարծել, որ նա ոչ մի վատ գործ չի արել, միայն բարեկամություն է ունեցել Բեշևերովի հետ, որովհետև Ռոստովում մի բակում են ապրել Ս. Ալաշալյանի տանը»¹⁶:

Ռ. Չերնիշովը հիվանդության պատճառով նույն՝ 1885 թ. հուլիսին ազատվում է բանտից, սակայն շուտով մահանում է:

Ս. Խալիբյանի նամակում ակնարկված Նոր Նախիջևանի մյուս ներկայացուցիչը Պետրոս Փեշեքերովն էր, որը 80-ական թվականների առաջին կեսի Ռոստով-Նախիջևանյան նարոգոլոցական կազմակերպության ակտիվ անդամներից էր: Նա կապված էր բանվորական շրջանների հետ, կազմակերպում էր խմբակներ, բանվորներին բացատրում գոյություն ունեցող կարգերի անարդարությունը: 1884 թ. բանտարկվում է նաև Պ. Փեշեքերովը, որը մեծ հարված էր տեղի նարոգոլոցական խմբակներին¹⁷:

1884 թ., Գ. Լոպատինի բանտարկությունից հետո փաստորեն ձերբակալվում են Ռոստով-Նախիջևանյան նարոգոլոցական խմբի բոլոր անդամները: Չերբակալությունից կարողանում է խուսափել միայն Նախիջևանի կարի մեքենաների պահեստի աշխատող Մակար Պոպովը: Վերջինս կարևոր դեր էր կատարում կապ ստեղծելու, գաղտնի գրակառուցումն ստանալու և տարածելու գործում: Նրան հաջողվում է տպագրել «Նարոգոլոցական վոլյա» թերթի № 10-ը և տարածել: 1885 թ. ձերբակալվում

է նաև Մ. Պոպովը: Նա Պետերբուրգում դատվում է Լոպատինի խմբի հետ «21-ի պրոցեսում» և դատապարտվում մահվան: Սակայն մահապատիժը փոխարինվում է երկարատև աքսորով՝ Սիբիր¹⁸:

Հայ ուսանողների հեղափոխական նարոգոլոցական շարժումների մեջ աչքի էր ընկնում Հովհաննես Մանուչարյանը: 1882 թ. մտնելով Պետերբուրգի համալսարան, հաջորդ տարին վտարվում է մայրաքաղաքից որպես ուսանողական շարժման նարոգոլոցական առաջնորդներից մեկը: Նա աքսորվում է Խարկով, ուր աշխատում է նարոգոլոցական «Չորնի պերեդել» խմբակցության գաղտնի տպարանում:

Հ. Մանուչարյանը Դոնի գործի մարզի մայրաքաղաք Նովոչերկասկում նարոգոլոցական կազմակերպում է ընդհատակյա տպարան: Նարոգոլոցական կազմակերպություններին ֆինանսավորելու նպատակով նա մասնակցում է Արմավիրում Օսլայի գործարանի հիմնադրմանը: Նա Նախիջևանցի շեր, սակայն կապված էր Ռոստով-Նախիջևանյան նարոգոլոցականների հետ: Հ. Մանուչարյանը մի քանի անգամ փախել է նարկովի և Ռոստովի բանտերից: Կալանքի ժամանակ իշխանության օրգաններին դիմադրություն ցույց տալու համար 1885 թ. դատապարտվել է մահվան, որը փոխարինվել է 10 տարվա տաժանակրություն: Շիսելյուրգում նա կալանքի մեջ է եղել շուրջ 20 տարի, որից հետո մինչև 1905 թ. եղել է Սախալինի աքսորավայրում¹⁹:

Պետերբուրգում 1884 թ. նարոգոլոցական շարժման մեջ մեղադրվող 142 ուսանողների մեջ էր Ուլյանա Ասատուրովան: Նրա հայրը՝ Նոր Նախիջևանի վաճառական Աստվածատուր Ասատրյանը նույնպես Ռոստով-Նախիջևանյան նարոգոլոցական խմբակների ակտիվ մասնակցներից էր:

Նոր Նախիջևանի որոշ բնակիչներ, որոնք աշխատում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններում, նմանապես մասնակցում էին նարոգոլոցական խմբակների գործունեությանը: Նոր Նախիջևանցի Նիկիտա Խակաևովը Տաղանրոգում կազմակերպում է նարոգոլոցական խմբակ: 1880-ական թվականների կեսերին նարոգոլոցական կոշեր են տարածում Լուսպարոն Փեշեքերովը, Եմելյան Կալալյանը և ուրիշ Նախիջևանցիներ²⁰:

Իրավացի է հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի նարոգոլոցական շարժման անցքերը հետազոտող պատմաբան Ա. Գ. Տերեշենկոն, երբ գրում է. «Ռոստով-Նախիջևանյան նարոգոլոցական խմբակների գործունեությունը հայտնի չափով հաջող կարող էր լինել,

16 ՀԿԳԱ, ֆ. 58, ց. 2, գ. 1329, թ. 63:

17 Ա. Տերեշենկո, նշված հոդվածը, էջ 96—97:

18 Նույն տեղում, էջ 98:

19 Ա. Հովհաննիսյան, նշված հոդվածը, էջ 26:

20 ГАО, ф. 829, оп. 1, д. 533, лл. 88, 127.

նրանցում նորնախիջևանցիների մասնակցության շնորհիվ, բանի որ նրանք ունեին կոնսպիրատիվ լավ կապեր, միջոցներ, բնակարաններ և այլն:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարողովուրական խմբակների մի շարք առավել կարևոր աշխատանքներում գործուն մասնակցություն էին ունենում շատ նորնախիջևանցիներ, որոնք դրսևորել էին իրենց որպես կարող պրոպագանդիստների, փորձված կոնսպիրատորների, վճռական գործողությունների պատրաստ անձնավորությունների»²¹:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարողովուրական խմբակը փաստորեն հարավի կենտրոնական կազմակերպությունն էր, որը կապեր ուներ Պովոլոժիեի, Ուկրաինայի, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Տագանրոգի, նովոչերկասկի, Խարկովի խմբակների հետ:

Նոր Նախիջևանի նարողնիկների գործունեությունը նշանակալից հետք է թողել երկրի հարավի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ: Այդ խմբակները ինտերնացիոնալ կազմ ունեին և այդ առումով նման էին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում ու նահանգներում գործող նարողնիկական կազմակերպություններին:

Ռուսաստանի նարողնիկական շարժման մեջ 1880-ական թվականների սկզբներից, մանավանդ 1881 թ. մարտիմեկյան ահաբեկումից հետո տեղատվություն սկսվեց. շարժուն սկսեց ընթանալ լիբերալիզմի ուղիով: Հետագայում նարողնիկական կազմակերպությունների ամենահասուն տարրերը հարեցին գիտական սոցիալիզմին:

Նարողնիկների մյուս մասը տեսնելով, որ սոցիալիզմի իրենց պրոպագանդան տեղ չի հասնում, ցանկալի արդյունք չի տալիս, իսկ լիբերալների ծրագրերում անտեսվում են Ռուսաստանում բնակվող այլ ժողովուրդների ազգային ազատագրության հարցերը, սկսեցին աստիճանաբար հրաժարվել համառուսաստանյան խնդիրներ արժարժելուց: Այդ բանը կատարվեց առավելապես Ռուսաստանի ծայրամասերի, այդ թվում և Անդրկովկասի նարողնիկների շրջանում: Այստեղ գործող, ազգային կազմ ունեցող խմբակները շրջվեցին դեպի արևմտահայության ազատագրության խնդիրը²²: Նարողնիկական այդ կազմակերպությունները հետագա տարիներին մեծ մասամբ միախառնվելով ազգային-ազատագրական խմբակներին դարձան ձևավորվող հայկական քաղաքական կուսակցությունների հիմնական տարրերից մեկը:

21 Ա. Տերեշչենկո, նշված հոդվածը, էջ 98—99:

22 Մ. Ներսիսյան, Նարողնիկական խմբակները Անդրկովկասում, Երևան, 1940, էջ 74—79:

Համանման երևույթ տեղի ունեցավ նաև Մոսկվայի և Պետերբուրգի ուսանողության շրջանում: Նարողնիկական տրամադրություններով համակված հայ երիտասարդությունը սկսեց դբադվել Հայկական հարցով: 1882 թ. գարնանը նրանք Մոսկվայում հիմնադրեցին «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը, որն իր հիմնական խնդիրն էր համարում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը: Նորաստեղծ կազմակերպության անդամներն իրենց բացարձակ մեծամասնությամբ Անդրկովկասի տարբեր հայաբնակ վայրերի ուսանողներ էին: Նարողնիկական ազդեցությունը որոշակիորեն կրող այդ կազմակերպությունը հրատարակեց «Ազատության ավետաբեր» իր օրգանը: «Հայրենասերների միությունը» Թիֆլիսում ունեցավ իր մասնաճյուղը, որի մեջ ընդգրկվեցին առաջավոր շատ երիտասարդներ: Նրանց մեծ մասը համակված էր նարողնիկական տրամադրություններով²³: «Ազատության ավետաբեր» թերթը լայն տարածում էր գտնում և հասնում մինչև Վան: Թերթի համարներից մեկում տպագրվում է Ռ. Պատկանյանի «Ազգային երդում» և «Սրհաս» («Երկունք Հայաստանի») բանաստեղծությունները: Առհասարակ Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը և Բաֆֆին մեծ ազդեցություն ունեին նարողնիկական երիտասարդության վրա: Հատկանշական է, որ 1884 թ. Թիֆլիսի ազգային նարողնիկական խմբակներից մեկը Ալ. Շիրվանզադեի մասնակցությամբ խմորատիպ վերահրատարակում է Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» երկը, որը տարածվել է Թիֆլիսում և գավառներում²⁴:

Այսպիսով, արևելահայ նարողնիկական խմբակներն ու նարողնիկական գաղափարներով տարված առաջադեմ երիտասարդությունը սոցիալական խնդիրներին ղուզընթաց գրեթե ամենուրեք դնում էին նաև ազգային ազատագրության հարցեր: Ինչպես տեսանք Նոր Նախիջևանում դրությունը փոքր ինչ այլ էր: Թեպետև այնտեղ նարողնիկական շարժումը զուգադիպում էր Բեռլինի կոնգրեսին ու Հայկական հարցի առաջացմանը հաջորդող արևմտահայության պատմական բախտի նկատմամբ ակտիվ հետաքրքրության տարիներին, թեպետև Նախիջևանում ուժեղ էր Ռ. Պատկանյանի ազդեցությունը, այնուամենայնիվ այստեղ նարողնիկական կազմակերպությունները ազգային խնդիրներ չէին շոշափում և մնացին միայն սոցիալական պայքարի ոլորտում:

23 Ա. Հովհաննիսյան, 1880-ական թվականների առաջին կեսի արևելահայ ազգային նարողնիկական խմբակները («Բանբեր Հայաստանի արխիվներ»), 1968, 1, էջ 130—133:

24 Նույն տեղում, էջ 134:

Այդ երևույթը բացատրվում է նրանով, որ Դոնի երիտասարդության վրա շատ ուժեղ էր համառուսաստանյան նարոդնիկական շարժման դեկավարների գաղափարական և քաղաքական ազդեցությունը: Եվ հետագետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ Նոր Նախիջևանի գաղութը որքան էլ լինեք հայտկենտրոն, այնուամենայնիվ ավելի հեռու էր Թուրքիայից և ողջակիզվող արևմտահայերի ձայնն Անդրկովկաս ավելի շուտ էր հասնում քան Դոնի ափերը:

Նոր Նախիջևանի նարոդնիկական շարժման դեկավարները թույլ տվեցին, այսպես ասած, նաև տակտիկական սխալներ: Նրանք փորձեք շարեցին իրենց գործունեության ոլորտի մեջ ընդգրկելու քաղաքի հետ բազում թելերով կապված, կոնսպիրատիվ աշխատանքի լավազույն հնարավորություններ ընձեռող, հայկական գյուղերի բնակչությանը: Համենայն դեպս հայտնի չէ գյուղական բնակչության հետ կապվելու որևէ փաստ:

Դոնի նարոդնիկական շարժումը էական նշանակություն ունեցավ հայկական գաղութի առաջադեմ մտավորականությանը, առաջին հերթին երիտասարդությանը սոցիալական պայքարի մեջ ընդգրկելու, նրա քաղաքական հասունացման գործում:

2. ԴՈՆԻ ՀԱՏԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՐ ՊՐՈՂԵՏԱՐԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1860—70-ական թվականներին բուրժուական ռեֆորմներից հետո հարավային Ռուսաստանում կապիտալիզմի առաջընթացը թեպետև կատարվում էր ավելի արագ, սակայն բուրժուազիան դեռևս որպես դասակարգ, այն աստիճան չէր առնականացել, որպեսզի դառնար քաղաքական ուժ: Նոր ձևավորվող բանվոր դասակարգը հասուն չէր քաղաքականապես և շունքի իր դեկավար կորիզը՝ կուսակցությունը:

1880-ական թվականներից արդյունաբերության զարգացումը, կադրային բանվորության աճը, նարոդնիկական ագիտացիան օբյեկտիվ պայմաններ էին ստեղծել մարքսիզմի տարածման համար: Բանվորական գործադուլային պայքարը հասունացնում էր Դոնում սեփական կազմակերպություն ունենալու գաղափարը: Առաջին կազմակերպությունը, որի մեջ մտան Դոնի առաջավոր բանվորները, շուրջ մեկ տարի գոյություն ունեցած 1875 թ. Օդեսայում կազմակերպված «Հարավային Ռուսաստանի բանվորների միությունն» էր: Նարոդնիկական ազդեցությունը կրող այդ «Միությունը» ձևավորվել էր Օդեսայում և Ռոստովում՝ միաժամանակ

կազմակերպված ընկերությունների հիման վրա: Վերջիններս էլ ունեին իրենց առանձին խմբակները²⁵:

Այդպիսի խմբակներ էին կազմակերպվում Ռոստովում, Տագանրոգում, Վլադիկավկազի երկաթուղու որոշ կայարաններում և այլ տեղերում: Այդ խմբակների մեջ առաջատար դեր էր կատարում Վլադիկավկազի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցում 1882 թ. կազմակերպված «Կենտրոնական բանվորական խմբակը»: Կենտրոնական խմբակը ստեղծել էր լավ գրագրան և ուսումնասիրում էր Մարքսի, Էնգելսի, Չերնիշևկու, Լասսալի, Լիբկնեխտի աշխատությունները: 1883 թ. «Կենտրոնական»-ը հեկտոգրաֆով անլեզալ հրատարակում է «Բանվոր» ամսապիլը²⁶: 1880-ական թվականներին բանվորական այդ խմբակները, որոնք գործում էին նարոդնիկական խմբակներին ղուգահեռ և նկատելի չափով կրում ըրանց ազդեցությունը, իրենց ծրագրերում դնում էին նաև նարոդնիկական շրջանակներից դուրս եկող խնդիրներ:

Հարկ է նշել, որ XIX դարի վերջերից տնտեսական կյանքի զարգացման, մասնավորապես արդյունաբերական ձեռնարկություններն առանձին ընկերությունների մեջ միավորվելու հետևանքով Նոր Նախիջևանը Ռոստով քաղաքի հետ մի ամբողջություն էր կազմում: Մասնավանդ սոցիալ-քաղաքական երևույթները երկու քաղաքների համար էլ ընդհանուր էին: Այդ առումով Նոր Նախիջևանը Ռոստովի մի մասն էր կազմում և առավել կամ նվազ չափերով մասնակցում այնտեղ խմորվող ու հասունացող քաղաքական իրադարձություններին: Այդ հանգամանքն ավելի քան հասկանալի կդառնա, եթե նկատի առնենք, որ հարավային Ռուսաստանի առևտրաարդյունաբերական, առհասարակ տնտեսական հիմնական կենտրոն Ռոստով քաղաքը Դոնի ավազանում և Հյուսիսային Կովկասում ուղղություն տվող դեր էր կատարում հասարակական մտքի զարգացման, սոցիալ-քաղաքական կյանքի մեջ:

Դոնում առաջին մարքսիստական խմբակն առաջացել է 1888 թվականին: Դրա կազմակերպիչն էր Ն. Մուրավիլովը: Նա չէր ընդունում նարոդնիկական հայացքները, մասնավորապես տեղորի քաղաքականությունը: Նա իր կազմակերպած խմբակներում խորապես ուսումնասիրում էր մարքսիստական գրականությունը, ռուսական իրականության տնտեսական կամ քաղաքական երևույթները համեմատում Եվրոպայում կատարվող իրողությունների հետ և համապատասխան մեկնաբանումներ ու հե-

25 «Рабочее движение в России в XIX веке», т. II, ч. 2, М., 1951, с. 104—106.

26 «Очерки истории партийных организаций Дона», ч. 1, 1898—1920, Ростов н/Д, 1973, с. 27—28.

տևելիություններ անում: Նրա կազմակերպած խմբակներին մասնակցում էին բանվորներ, ծառայողներ և սովորող երիտասարդներ: Ն. Մուրավիլովը և նրա ընկերները նշանակալից ազդեցություն ունեցան Դոնի և Հյուսիսային Կովկասի շատ քաղաքներում մարքսիզմ տարածելու և սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ հիմնելու գործում²⁷:

Սոցիալական ընդհանուր հակասությունների սրման հետ մեկտեղ պորձադուլային շարժումներն ամբողջ երկրում, այդ թվում և Դոնի ավազանում, դանդաղ, սակայն հետևողականորեն ծավալվում էին: Դրանց մեջ կարևոր էր հատկապես Վլադիկավկազի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցի 1894 թ. գործադուլը: Ռոստովի այդ գործադուլը էական նշանակություն ունեցավ Դոնի մարզի և դրա սահմաններից դուրս բանվորական և սոցիալ-դեմոկրատական շարժումների խթանման համար: Պատահական չէ, որ հետագայում լենինյան «Իսկրան» այդ գործադուլը համարեց սոցիալ-դեմոկրատիայի կողմից ղեկավարվող 1890-ական թվականների բանվորական շարժումների խոշոր երևույթներից մեկը²⁸:

1895 թ. Ռոստովում ձևավորվում է առաջին սոցիալ-դեմոկրատական, «Կենտրոնը», որը միավորում էր մարքսիստական շուրջ 10 տեղական խմբեր: Ռոստովից բացի մարքսիստական խմբակներ կային Նովոչերկասկում, Տագանրոգում, Նախիջևանում և Դոնի այլ քաղաքներում²⁹:

1898 թ. ՌՍԴԲԿ Մինսկի առաջին համագումարից և պաշտոնապես Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն հիմնելուց հետո Մոսկվայի, Իվանո-Վոզնեսենսկի, Կիևի, Օդեսայի և այլ քաղաքների սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններն սկսեցին ձևավորվել որպես դրա կոմիտեներ: Նույն տարում Ռոստովում ևս ստեղծվում է ՌՍԴԲԿ Դոնի կոմիտե³⁰: Դրա ձևավորումը պայմանավորված էր Ռոստովի սոցիալ-դեմոկրատների նախընթաց աշխատանքով: Դոնի կոմիտեի ստեղծումը հսկայական նշանակություն է ունենում Դոնի մարզում, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում սոցիալ-դեմոկրատական շարժման հետագա ծավալման համար:

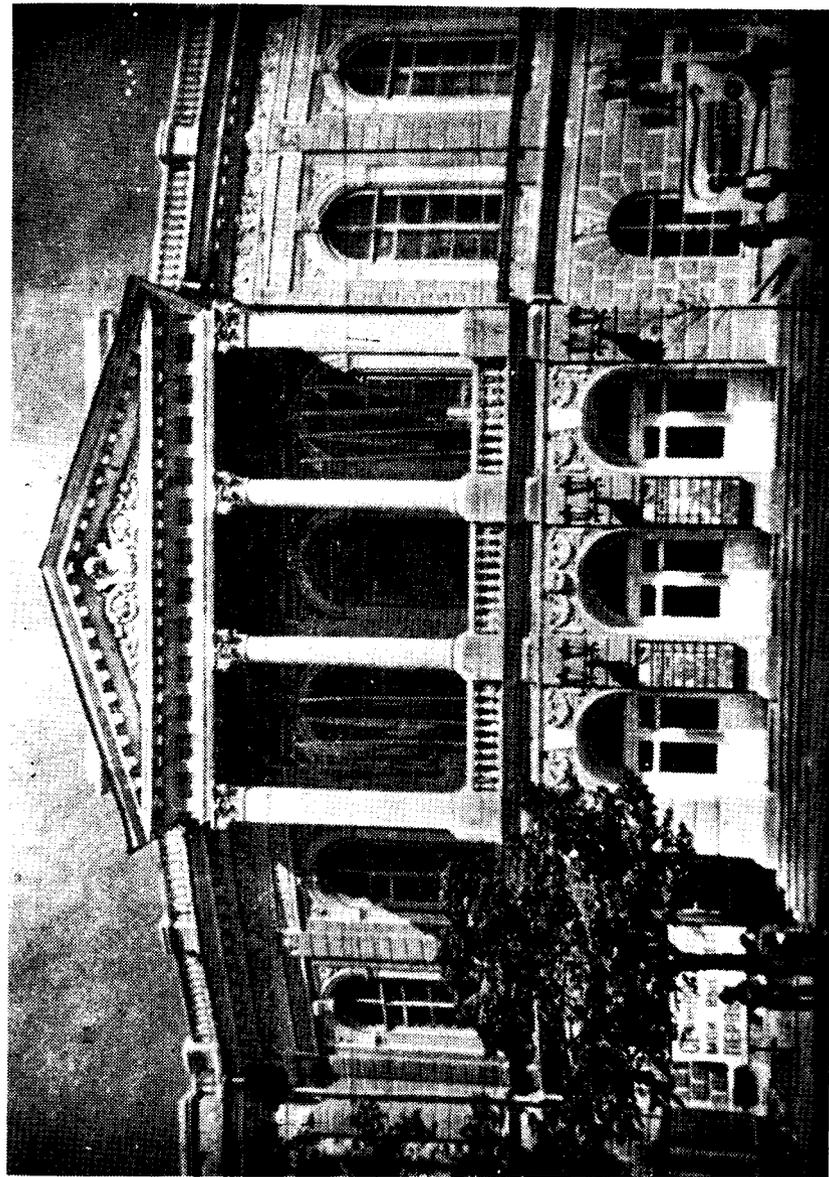
Դոնի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների գործունեությունը մեծապես նպաստում էր 1900 թ. հիմնադրված լենինյան «Իսկրան»: «Իսկրան» իր էջերում հաճախ էր անդրադառնում և նյութեր տպագրում Դոնում կատարվող իրադարձությունների մասին: 1902 թ., օրինակ, «Իսկրան» գրում էր, որ Դոնի կոմիտեի պրոկլամացիաները Ռոս-

27 Նույն տեղում, էջ 30—33:

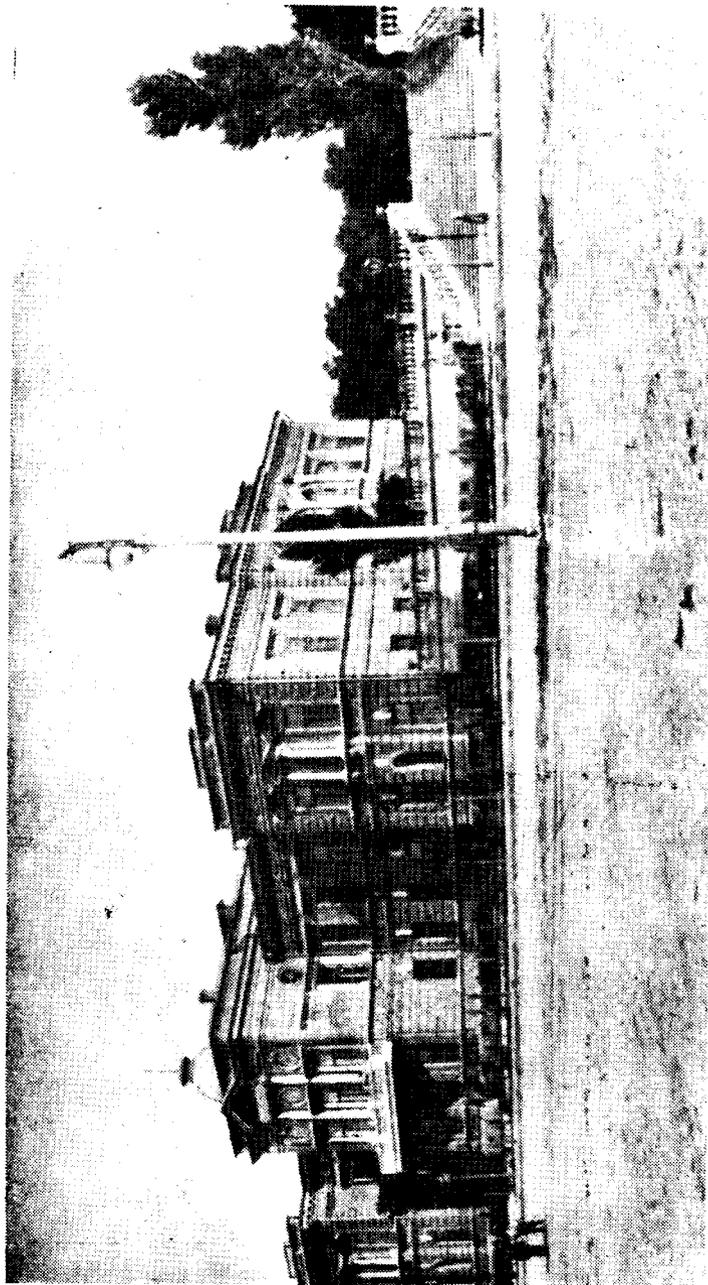
28 «Искра», № 30, 1902 г.

29 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 45.

30 Նույն տեղում, էջ 51:

Նոր Նախիջևանի ֆալաֆայի թատրոնը

Քաղաքային իրավան ցիմնագիտայի շենքը

տովից ու Նախիջևանից բացի տարածվել են Տագանրոգում, Նովոչերկասկում, Ալեքսանդրովսկ-Գրուշևսկում, Նովորոսիյսկում, Արմավիրում և ամենուրեք լավ ընդունելություն գտել³¹:

Ոչ միայն Դոնի այլև ամբողջ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների մեջ խոշոր երևույթ էր Ռոստովի 1902 թ. նոյեմբերյան գործադուլը: Գործադուլը սկսում են Վլադիկավկազի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցների բանվորները: Նոյեմբերի 3-ին Դոնկոմի հրավիրած սուցիալ-դեմոկրատների և առաջավոր բանվորների խորհրդակցությունը վճռում է պաշտպանել բանվորների պահանջները և ընդհանուր գործադուլ հայտարարել: Դոնկոմի կոշով գործադուլավորներին միանում են քաղաքի մյուս գործարանների հազարավոր բանվորներ: Գործադուլավորներին են միանում նաև Նախիջևանի մի քանի ձեռնարկությունների աշխատողները: Դոնի զորքի պետ ատաման Սվյատոպոլկ Միրսկին գործադուլավորների դեմ հանած զորքի և ոստիկանության համատեղ գործողությունների մասին ռազմական մինիստրին տված զեկուցագրում նշում էր. «Վլադիկավկազի երկաթուղու արհեստանոցի բանվորների գործադուլի վնասակար ազդեցությունը արդեն զգացվում է տեղի ֆաբրիկաների ու գործարանների բանվորների տրամադրությունների վրա: Դրանցից Նախիջևանում գտնվող երեք գործարանների բանվորներ դադարեցրել են աշխատանքները»³²:

Ռոստովի դեպքերի ազդեցությամբ գործադուլ են անում Նովոռոսիյսկ քաղաքի և Տիխորեցկ կայարանի բանվորները:

Քսաներեք օր տևող գործադուլային այդ աննախադեպ պայքարը հսկայական նշանակություն ունեցավ և ցույց տվեց, որ բանվորական շարժումը բարձրացել է նոր, ավելի բարձր աստիճանի:

Վ. Ի. Լենինը «Նոր իրադարձությունները և հին հարցերը», «Առաջին դասերը», «Ինքնակալությունը և պրոլետարիատը» և այլ հոդվածներում Ռոստովի 1902 թ. գործադուլը բարձր է գնահատում և համարում համառուսաստանյան երևույթ³³:

Հաջորդ տարում պրոլետարիատի պայքարն ամբողջ երկրում ավելի մասսայական բնույթ է ստանում: 1903 թ. մարտին Ռոստովում տեղի է ունենում 30 հազար աշխատավորության հզոր ցույց: Ցուցարարները

31 «Искра», № 22. 1902.

32 «Наш край», документы по истории Донской области (XVIII—начало XX века), Ростов н/Д, 1963, с. 334.

33 Վ. Ի. Լենին, ՆԺ, հ. 7, էջ 73—81, հ. 9, էջ 150—163, 303—308.

հանդես էին գալիս ինքնակալության դեմ ուղղված քաղաքական լողուններով³⁴:

Այդ նույն ժամանակ, սոցիալ-քաղաքական ընդհանուր բնույթ կրող պայքարից բացի, Նոր Նախիջևանում տեղի էին ունենում նաև գուտ ազգային հողի վրա կատարվող հակակառավարական հուղումներ: Դրանք ցարիզմի կողմից տակավին XIX դ. վերջերից հայ ժողովրդի դեմ սկսված հալածանքների հետևանք էին:

1903 թ. հունիսի 12-ին ցարական կառավարությունը որոշում ընդունեց հայկական եկեղեցու գույքը պետականացնելու վերաբերյալ: Ցարական նոր օրենքն ուղղված էր առաջին հերթին հայկական դպրոցների դեմ, քանի որ դրանք պահվում էին գերազանցապես եկեղեցական միջոցներով:

Այդ նոր օրենքը կ'առիթ, կ'պատճառ դարձավ ժողովրդի խուլ դժգոհությունը վերածելու բացահայտ անհնազանդության: Հատկապես մեծ ցույցեր, ելույթներ, դիմված ընդհարումներ տեղի ունեցան Անդրկովկասում: Եղան բազմաթիվ մարդկային զոհեր: Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան կոչեր, թուցիկներ հրատարակեց՝ ընդդեմ ցարիզմի ազգահալած քաղաքականության և ողջունեց ժողովրդի արթնացումը³⁵:

Հայ մտավորականության և հասարակական տարբեր խավերի մեջ լայն շարժում սկսվեց՝ ընդդեմ կառավարության այդ քաղաքականության: Լենինյան «Իսկրան» անդրադարձավ այդ խնդրին, տպագրեց ինքնակալության քաղաքականությունը մերկացնող Բ. Կունյանցի «Նոր ավազակություն» հոդվածը³⁶: Ոչ միայն ուսասանայ գաղթօջախների բնակչությանն էր համակել համաժողովրդական այդ հուղումը, այլև արևմտահայությունը արձագանքեց ցարական կառավարության դեմ ուղղված այդ շարժմանը:

Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր Վահան վարդապետ Տեր-Գրիգորյանի՝ Հայոց կաթողիկոսին ուղղած հայտարարությունից պարզ են դառնում Նոր Նախիջևանում հայկական եկեղեցու ունեցվածքը պետականացնելու օրենքի կենսագործման մանրամասները:

Սեպտեմբեր ամսին իրավասու բոլոր հոգևոր գործիչները Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում հրավիրվում են ժողովի: Նրանց ծանոթացնում են 1903 թ. հունիսի 12-ի բարձրագույն հրամանին և ներքին գործոց նախարարի հրահանգին: Հրահանգը հորդորում

էր հոծարակամ հանձնելու եկեղեցիների ու վանքերի շարժական ու անշարժ ունեցվածքը:

Մի քանի օր անց Սուրբ Խաչ վանք է գալիս Նոր Նախիջևանի ոստիկանության լիազորը և պահանջում վանքի ելումուտի մատյանը, վարձակալների հետ կնքված պայմանագրերը և այլ վավերագրեր: Դրական արդյունքի չհասնելով նա վերադառնում է:

Հոկտեմբերի 6-ին վանք են գալիս բարձրագույն հրամանը իրագործելու նպատակով ստեղծված հանձնաժողովի երեք անդամները՝ Դոնի գործերի աստամանի տեղակալ Դորրինը, Ռոստովի ոստիկանապետը և Նախիջևանի լիազոր ոստիկանը: Թեպետև իրենց մոտ ամեն ինչ գրանցված էր, այնուամենայնիվ, զննում են վանքը, օժանդակ շինությունները, պարտեզը, բանջարանոցը, ամառանոցը, ծանոթանում եկամուտների մատյանին³⁷: Նրանք վանքին են թողնում սոսկ մեկ դեսյատին տարածություն զբաղեցնող բակը և երկու հարակից տնակ: Պետականացնում են վանքի 450 դես. վարելահողերը, 10 դես. հողամաս զբաղեցնող բանջարանոցը, 8 դես. տարածք ունեցող պարտեզը և քարհանքերը: Ապա Ռոստով են հրավիրում վանքի վարելահողերի և այլ ունեցվածքի վարձակալներին, ստուգում նրանց պայմանագրերը և խստորեն պատվիրում վարձակալական վճարը վանքին տալու փոխարեն այսուհետև մուծել պետական գանձարանը³⁸:

Սուրբ Խաչ վանքում կառավարական այդ հրամանի իրագործումն այնպիսի դիմադրություն է հանդիպում, որ տեղական իշխանությունները հայկական գաղութից արտաքսում են ժառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչներ, մտավորականներ վանահայր Վահան Տեր-Գրիգորյանին և Նահապետ վարդապետ Նահապետյանին³⁹:

Յավոք, չեն պահպանվել Նոր Նախիջևանի վեց եկեղեցիների գույքի բռնագրավման վերաբերյալ եղած վավերագրերը: Անուղղակի տվյալներից, սակայն, պարզ է դառնում, որ այստեղ ևս գործը սուր բնույթ է կրել և խաղաղ ձևով չի ավարտվել: Այսպես, հետագա տարիներին վերաբերող ոստիկանական վավերագրերը պատմում են 1903—1904 թթ. տեղի ունեցած անցքերին մասնակից անձնավորությունների մասին:

Ռուսաստանի առաջին հեղափոխությունը հաջորդող ռեակցիայի տարիներին, հայկական շարժման հետ առնչություն ունենալու մեջ մե-

37 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 2174, թ. 1:

38 Նույն տեղում, թ. 2:

39 Օգտվում ենք ժառանգավորաց և ապա թեմական դպրոցների սան, նշանավոր իրավաբան և դասախոս Գրիգոր Չուբարյանի գրավոր հուշերից: Այն մեջ տրամադրեց պրոֆ. Ա. Ն. Մնացականյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

34 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 88—91.

35 Խ. Զ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, Երևան, 1967, էջ 406—422:

36 «Искра», № 49, 1903:

դադարվում էր Մուշե Դանագյուզյանը: Այդ կասկածները ճշտելու նպատակով Դոնի գործերի մարդային վարչությունը 1909 թ. հունիսին տեղեկություններ է պահանջում Ռոստով-Նախիջևանյան ոստիկանությունից: Վերջինիս հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա Ռոստովի քաղաքապետը Դոնի դորքի ատամանին հայտնում է հետևյալը. «Դոնի Նախիջևանի հողերը վարչության և հողերը սեմինարիայի հողաբարձության պես Մուշե Դանագյուզյանը 1904 թ. փետրվարին Նախիջևանում տեղի ունեցած խառնակությունների ժամանակ, որ առաջացել էին հայկական եկեղեցական գույքը պետականացնելու պատճառով, արքորվել է քաղաքապետության սահմաններից՝ ուղղմական դրություն ամբողջ ընթացքում:

Հիշյալ վանահայրը բնակվել է Մոսկվայում շուրջ մեկ ու կես տարի: Ազգինիւտարացիայի կարգադրությամբ 1905 թ. ապրիլի 8-ին վերադարձել է Նախիջևան, ուր և այժմ բնակվում է»⁴⁰:

Մարզային և տեղական ոստիկանական վարչությունների փոխանակած գաղտնի այս գրությունից պարզ է դառնում, որ Նախիջևանում եկեղեցական գույքը պետականացնելու վերաբերյալ ցարական օրենքը կիրառելիս հայ հասարակայնության կողմից այնպիսի դիմադրություն և «խառնակություն է» տեղի ունեցել, որ վերադաս իշխանություններն անհրաժեշտ են դտել քաղաքից արքայի անգամ տեղի հողերը պետին:

Նոր Նախիջևանի բնակչության տարբեր խավերի համընդհանուր բնույթ կրող այդ հուշումներին միանում է նաև թեմական դպրոցի աշակերտությունը: «Մեր տեսուչի կարգադրությամբ,—վերհիշում է 1903 թ. դեպքերը Գ. Չուբարյանը,—դպրանոցի դռները գոցել էին և պահակներ կանգնեցրել, սակայն մեզ հաջողվեց երկրորդ հարկի պատուհանից պարաններով իջնել և դիմել դեպի բազմահազար դիմադրող ժողովուրդը և քարերով կռվել գններալ Աբրամովի կազակային գումարտակի դեմ»⁴¹:

Դոնի հայ հասարակությունն անհանգստացած էր և միջոցների էր դիմում, որպեսզի կանխի Նախիջևանի թեմական դպրոցին պատկանող Ղրիմի թեոդոսիա քաղաքի խալիբյան նախկին ուսումնարանի երկհարկանի շենքի պետականացումը, որն իրականացվում էր այդ նույն օրենքով⁴²:

* * *
Ռուսաստանյան 1905—1907 թթ. առաջին բուրժուական հեղափոխությունը բավականաչափ ուժեղ արտահայտվեց նաև Դոնում:

40 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 345, л. 105, 106.

41 Ցիտում ենք Գ. Չուբարյանի հուշերից:

42 ՀԿՊԱ, ֆ. 10, գ. 81:

Հասունացող հեղափոխությունից ցարիզմը, ինչպես հայտնի է, ելք էր որոնում հաղթական պատերազմի մեջ: Ռուս-ճապոնական պատերազմի հենց սկզբում Դոնում իշխանության պաշտոնական ներկայացուցիչները ցանկանալով ժողովրդի մեջ արթնացնել առ կայսրը նվիրվածության դրամոնքներ, սկսեցին կազմակերպել «հայրենասիրական» ցույցեր: Սակայն երկաթուղայինների նման հավաքներից մեկում ցարական գններալի ելույթի ժամանակ ամբոխի միջից հնչում է «Կորչի ինքնակալությունը» կոչը: Անմիջապես տարածվում է Դոնկոմի հրատարակած «Ռոստովի և Նախիջևանի բոլոր բանվորներին» հակապատերազմական պրոկլամացիան⁴³: Տեղական իշխանությունների ձեռնարկած այդ միջոցառումը ցանկալի արդյունքների չի հանգեցնում:

Պետերբուրգի 1905 թ հունվարի 9-ի արյունոտ կիրակիի դեպքերը լայն արձագանք չգտան Դոնում, քանի որ մասսայական բանտարկությունների միջոցով կանխվեց նախապատրաստվող գործադուլային շարժումը: Սակայն առհասարակ կանխել հասունացող հեղափոխական շարժումները, անհնարին էր: Եվ ահա փետրվար ամսից սկսվում են Ռոստովի, Նոր Նախիջևանի, Նովոչերկասկի, Տագանրոգի բանվորների գործադուլները: Ընդամենը 20 օրվա ընթացքում, փետրվարի 14-ից մինչև մարտի 5-ը գործադուլ են անում Ռոստովի և Նախիջևանի 24 գործարանների ու ձեռնարկությունների բանվորներ, որոնց մասնակցում է շուրջ 3,5 հազար մարդ⁴⁴:

1905 թ. ամռանը տեղի ունեցած առավել նշանակալից իրադարձությունը դա Կուբանի, Թերեքի և Դոնի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների համատեղ ուժերով կազմակերպված գործադուլն էր: Այն ընդգրկեց Վլադիկավկազի ամբողջ երկաթուղու բանվորներին: Գործադուլն ընդունեց աննախագեպ ծավալ, գնացքների շարժումն ամբողջովին դադարեց: Շուտով, երկաթուղայինների հետ համերաշխելով, գործադուլ հայտարարեցին «Աքսայ» գործարանի, տպարանի և Քուչնարյանի ժխախոտի ֆաբրիկայի բանվորները⁴⁵:

Գործադուլի ընթացքում ի հայտ եկավ Դոնկոմի մենշևիկյան դեկավարության համաձայնողական քաղաքականությունը: Հեղափոխության ամբողջ ընթացքում Դոնի բուլշևիկները միշտ էլ համառ պայքար են մղել սոցիալ-դեմոկրատիայում գերակշռություն ունեցող մենշևիկյան թևի դեմ: Այդ տարիներին Ռոստովն իր շրջակայքի հետ բաժանվում էր երեք

43 ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 15, л. 18.

44 «Наш край», с. 356.

45 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 138—139.

չրջանի՝ Թեմերնիկի, Քաղաքային և Նախիջևանի: Դրանցից միայն Թեմերնիկի շրջանային կոմիտեի ղեկավարութունն էր գտնվում բոլշևիկների ձեռքին:

Համերաշխելով Ռոստովի կառապանների ելույթին, հուլիսին մեկ շաբաթով գործադուր են անում նաև Նախիջևանի կառապանները՝ «աննորմալ կյանքի, ցածր աշխատավարձի և քաղաքային վարչությունից դժգոհ լինելու համար»⁴⁶:

Հոկտեմբեր ամսին ամբողջ երկրում ծավալված գործադուրային շարժումն ընդգրկում է նաև Դոնը: Տեղի պահնորդական բաժնի պետ Առտմիստր Զավարզինը ոստիկանության ղեկարարամենտին հասցեագրված գաղտնի ղեկուցագրում հայտնում էր. «Հոկտեմբերի 9-ից Ռոստով և Նախիջևան քաղաքներում բանվորության, գործակատարների, արհեստավորների, ինչպես նաև միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների սովորողների շրջանում նկատվում է հատուկ բարձր տրամադրություն... Կազմակերպվում է գործադուրային բյուրո... Նկատի առնելով, որ բյուրոյի նրավիրած հավաքներին սկսում են մասնակցել քաղաքային և Նախիջևանյան շրջանների ծայրահեղ հեղափոխական ուղղություն ունեցող տարրերը, բանվորների մեջ մեծ հեղինակութուն վայելող հեռուտրատաչնորդներ, ինչպես Ի. Ստավսկին, Զ. Միխայիլովիչը և ուրիշներ, նրանց ձեռքակալել եմ այլ ընկերների հետ միասին»⁴⁷:

Հոկտեմբերյան ղեկավարից հետո Պետերբուրգի և Մոսկվայի օրինակով բանվորների ղեկուսատեսների սովետներ են ստեղծվում նաև Ռոստովում և Նախիջևանում⁴⁸: Այդ սովետները դառնում են ինքնակալության դեմ բանվոր դասակարգի պայքարը միավորող կենտրոններ:

1905 թ. դեկտեմբերին, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Դոնում հեղափոխությունը հասավ իր զարգացման բարձրագույն աստիճանին՝ ղինված ապստամբության: Դեռևս զարնան ամիսներին Ռոստովում սկսել էին կազմակերպվել սոցիալ-դեմոկրատական մարտական գրուժինաներ: Դրանք նախատեսվում էին զինված ապստամբության համար: Այդ գրուժինաների ամրապնդման և զինված ապստամբության նախապատրաստման համար կարևոր դեր կատարեցին շրջանային կոմիտեիների և սովետների սոցիալ-դեմոկրատ ազգեցիկ անդամները: Սեպտեմբեր ամսին Ռոստով ժամանած նշանավոր հեղափոխական Յու. Բուտյազինը կապ էր հաստատել նրանցից Ա. Սաբինոյի, Բ. Նալբանդյանի, Ս. Վայտենկոյի, Ի. Բաբկինի, Գ. Կրամարովի և ուրիշների հետ: Դրուժինաները

բաժանված էին շոկատների՝ տասնյակների: Նրանք փոքր խմբերով վարժվում, մարտական պատրաստություն էին ստանում: Դրուժինիկների ընդհանուր թիվը հասնում էր 350—400 հոգու: Մարտական գրուժինաների տասնյակների պետերի մեջ էին Կ. Բոգդանովը, Ի. Նալբանդյանը, Ա. Վոդուզովսկին, Ի. Չենցովը և ուրիշներ⁴⁹:

Պեռևս 1905 թ. ամռանը Նոր Նախիջևանում ևս կազմակերպվել էին զինված շոկատներ: Դրանք, սակայն, զուտ ազգայի խնդիրներ էին հետապնդում և չէին մասնակցում հեղափոխական հուզումներին: Հեղափոխության հենց առաջին ամիսներին ցարիզմի սադրանքով սկսված հայ-ադրբեջանական ընդհարումները, Ռոստովում հրեաների կոտորածները հայկական գաղութում խախտել էին անդորրը և անհանգիստ վիճակ ստեղծել: Դրուժյունը տազնապալից էր դարձել մանավանդ այն հանգամանքի հետևանքով, որ շատերը կարծում էին, թե սևհարյուրակայինները կհարձակվեն նաև հայերի վրա: Ստեղծված լարված իրավիճակն օգտագործում են տեղի դաշնակցականները: Նրանք հեղինակութուն ձեռք բերելու և հայկական զանգվածը հնարավոր հարձակումներից պաշտպանելու համար տեղի հարուստների միջոցով զենք են ձեռք բերում: Այդ զենքով կազմակերպում են դաշնակցական սպառազինված խմբեր և դիրքեր բռնում Նախիջևանի տարբեր մասերում⁵⁰:

Դեկտեմբերի 8-ին Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորների ղեկուսատեսների սովետը և Դոնկոմը հատուկ կոչով դիմում են աշխատավորությանը և կոչ անում միանալ Պետերբուրգի և Մոսկվայի սովետների հայտարարած համառուտական գործադուրներին: «Դոնի Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորների ղեկուսատեսների սովետը,— ասվում է այդ պրոկլամացիայում— միանում է Պետերբուրգյան բանվորների և բանվորուհիների որոշմանը՝ հինգշաբթի, դեկտեմբերի 9-ին առավոտյան դադարեցնել աշխատանքները բոլոր ֆաբրիկաներում և գործարաններում, բոլոր արհեստագործական ձեռնարկություններում...»

Ընկերներ, համարձակ մարտի՝ հանուն ժողովրդի ազատության ու երջանկության.

Կեցցե՛ համընդհանուր քաղաքական գործադուրը.
Կեցցե՛ համաժողովրդական Սահմանադիր ժողովը⁵¹:
Դոնի պահնորդական բաժնի պետ Զավարզինը Ռոստովի քաղաքազլխին ղեկուցում էր Թեմերնիկում բարիկադային մարտերի և մոտա-

46 «Донская речь», № 169, 1905.
47 ГАРО, ф. 826, оп. 1, д. 42, лл. 40—44.
48 «Донская речь», 263, 1905.

49 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 160, 164—165.
50 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Խ. Փորձչյանի ֆոնդ, էջ 54—55:
51 «Наш край», с. 365—366.

կա գյուղերի բնակիչների կողմից ապստամբ բանվորներին ցույց տված օգնության մասին: Ապա հայտնելով, որ «Նախիջևանի մարտական գրու-
ծինաների մի մասը մնացել է Նախիջևանում, իսկ մեծ մասը Թեմեր-
նիկում հետեցնում է. «Ռուսները դառնում է շատ լուրջ, քանի որ մեկ
օրվա ընթացքում անարգել անցնելով Թեմերնիկ խոտվարանների ջոկա-
տը համալրվել, հասել է 2 հազարի»⁵²:

Յարական իշխանությունը մտադրվել էր հնարավորություն չտալ
ապստամբությանը ծավալվելու, ճնշել այն հենց սկզբնավորման շրջ-
անում: Այդ նպատակով քաղաք բերված կազակային զորամասին հրա-
ման էր տրվել հրանոթային համադարկի օգնությամբ ղեկավարների 14-ին
գրավել Թեմերնիկը: Կառավարական զորամասի հարձակմանը բանվոր-
ները պատասխանել էին միահամուռ հրաձգությամբ և ետ մղել կազակ-
ներին: Այդ հաջողության հաջորդ օրը ապստամբները մարտական գրու-
ծինաների շտաբի ղեկավարությամբ կարողանում են գրավել Ռոստովի
երկաթուղային կայարանը: Իրանով անմիջական կապ էր ստեղծվում
Վլադիկավկազի երկաթուղու հետ, որտեղից ապստամբները օգնություն
էին ստանում⁵³:

Մարտական գրուծինաների շտաբը մշակում է Ռոստովը գրավելու
ծրագիրը: Նախատեսվում էր մարտական գործողությունները սկսել երկու
կողմից՝ Թեմերնիկի և Նախիջևանի: Լրացուցիչ օգնություն ստանալու
նպատակով Յու. Բատյագինը բանակցություններ է վարում Նոր Նախի-
ջևանի ազգային գրուծինաների դաշնակցական ղեկավարների հետ:
Վերջիններս թեպետ ուշացումով, սակայն համաձայնվում են մասնակ-
ցել մարտական գործողություններին⁵⁴:

52 Նույն տեղում, էջ 367—368:

53 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 165.

54 Նույն տեղում, էջ 166 «Очерки истории большевистских организаций
Дона», Ростов н/Д, 1965, с. 150.

Զինված ապստամբությանը մասնակցելու հայկական գրուծինաների ղեկավարության
չրական պատասխանի ուշացումը կատարվել է հետևյալ պայմաններում: Ռոստովի վրա
երկու կողմից միաժամանակ հարձակում սկսելու և քաղաքն արցանի մեջ առնելու զին-
ված ապստամբության շտաբի ծրագրերը չիրականացան: Միայն Թեմերնիկում հաջողվեց
զինված պայքար կազմակերպել: Հայկական գրուծինաները բաղկացած լինելով բնդամեր
100—150 մարդուց չէին համարձակվում առանց օգնական ուժերի, քաղաքի Թեմերնիկի
շրջանի հակառակ կողմից՝ Նախիջևանից միայնակ դուրս գալ կառավարական ուժերի դեմ:
Այդ պատճառով էլ ձգձգում էին իրենց պատասխանը: Ռոստովի կուսակցական կազմա-
կերպությունների պատմության քաջածանոթ հեղինակ Պ. Սեմերնիկը խոսելով Բատյագի-
նի կողմից հայկական գրուծինաների ղեկավարների հետ տարվող բանակցությունների
մասին, գրում է. «Սակայն հայկական գրուծինան, որը հիմնականում բաղկացած էր մանր
բարժուական շերտերից, այդ պլանին վերաբերվում էր բացասաբար և միայն ղեկավար-
ների 20-ին է սկսում համաձայնվել դրան, բայց այդպես էլ մարտի մեջ չի մտնում:

Վլադիկավկազի երկաթգծում զինված ապստամբության գործում
հսկայական աշխատանք էր կատարում Կենտրոնական բյուրոն՝ Ս. Թեյզ-
մանի գլխավորությամբ: Դեկտեմբերի 17-ին կուսակցական կազմակեր-
պությունների որոշմամբ նա մեկնում է Հյուսիսային Կովկաս՝ Ռոստովի
բանվորներին զինված օգնություն կազմակերպելու համար: Հաջորդ
օրը Միներալնիե Վոդի կայարանից հատուկ գնացքով Ռոստով է ճանա-
պարհվում 120—140 հոգուց բաղկացած զինված ջոկատ: Մարտական
այդ գրուծինան տեղ չի հասնում, որովհետև չի կարողանում անցնել
կազակների ձեռքում գտնվող Կավկազսկայա կայարանով⁵⁵:

Ռոստովի վրա նախատեսված հարձակումը մի շարք պատճառներով
չի իրականանում: Իրան մեծապես խանգարում էին նաև Դոնկոմի մեն-
շևիկները: Նրանք պատճառ բռնելով մեծ զոհեր տալու վտանգը, կտրա-
կանապես դեմ էին հարձակմանը: Ստեղծված պայմաններում բոլշևիկ-
ների գլխավորած Թեմերնիկի ապստամբությունը լուրջ բնույթ էր կրում
և կարողացավ դիմանալ միայն մինչև ղեկավարների 21-ը: Տեղեկանալով
Մոսկվայում զինված ապստամբությունը ճնշելու մասին, տեղական իշ-
խանությունները ղեկավարների 20-ին վճռական հարձակման անցան Թե-
մերնիկի վրա: Ապստամբները ամբողջ օրվա ընթացքում համառ դի-
մադրություն ցույց տալուց հետո համոզվեցին, որ ուժերը չեն բավարա-
րի հետագա պայքարի համար: Այդ պատճառով վճռեցին գիշերը տե-
ղափոխվել Նախիջևան և պայքարը շարունակել այնտեղից: Սակայն,
մինչ այժմ անհայտ պատճառով, նույն գիշերը պայթյուն է տեղի ունե-
նում «Աքսայ» գործարանի ճաշարանում, ուր պահվում էր գրուծինաների
գրեթե ամբողջ զենքը: Առանց զենքի մնալով, ապստամբները չէին կա-
րող այլևս շարունակել պայքարը⁵⁶:

1906 թ. առաջին ամիսներին Դոնում հեղափոխական շարժումները
որոշ տեղատվություն ապրեցին՝ ղեկավարների զինված ապստամբու-
թյունը ճնշելու և սկսված մասսայական բանտարկությունների հետե-
վանքով:

П. Семернин, «Рабочий класс в революции 1905—1907 гг. в Азово-Черноморском
и Северо-кавказском краях», Ростов н/Д, 1935, с. 147). Տեսնելով, որ անհար է
այլևս շարունակել պայքարը Թեմերնիկում ապստամբները վճռում են ղեկավարների 20-ին
դադարեցնել կոիվը և տեղափոխվել Նախիջևան և այնտեղից շարունակել զինված պայքարը:
Հայկական գրուծինան իմանալով այդ մասին անմիջապես համաձայնվում է միանալ
ապստամբներին, սակայն մարտերի մեջ չի մտնում, որովհետև Նախիջևանի կողմից զին-
ված պայքար չի սկսվում: Ապստամբների զենքի կորստի հետևանքով առհասարակ դա-
դարում է զինված ապստամբությունը:

55 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 169.

56 Նույն տեղում:

Այսուհանդերձ 1906 թ. ամռան ամիսներին Դոնի քաղաքներում և գյուղերում հեղափոխության նոր վերելք սկսվեց:

Քառաչին պետական գուման ցրելու առիթով Տագանրոգում բողոքիկները Դոնիսի 10-ին քաղաքական հզոր ցույց կազմակերպեցին: Ցուցարարներին ցրելու նպատակով շերված ոստիկանությունը տեսնելով նրանց մարտական տրամադրությունը փախուստի էր դիմել: Նրանց դեմ ուղարկված 41-րդ Դոնի գնդի կազակները հրաժարվեցին կրակ բացել: Տեղական իշխանությունները մեծ դժվարությամբ, օգնության հասած ոստիկանության միջոցով կարողացան միայն դադարեցնել այդ ցույցը⁵⁷:

Հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար կազակային նոր դորամասեր են բերվում Նախիջևան: 1906 թ. կեսերին Ռոստովի քաղաքայեաի կարգադրությամբ Նախիջևանի քաղաքազուխր համապատասխան շենք է վարձում՝ 150 հոգուց բաղկացած կազակային զորամասը տեղավորելու համար⁵⁸:

1906 թ. ամռանը Դոնի որոշ օկրուգներում աշխուժացան գյուղացիական և կազակային շարժումները: Հայկական գյուղերի մասին պահանջված որոշ անուղղակի տվյալներ գալիս են հավաստելու, որ այստեղ էլ գոյությունը բավականաչափ սրված էր: «Նոր կյանք» թերթի թղթակիցը խոսելով գյուղացիներից գանձվող անօրինական տուգանքների, նրանց նկատմամբ կատարվող այլ ապօրինությունների մասին, հողվածն ավաբատում է հետևյալ խոսքերով. «Պատժեցեք հանցավորին տուգանքով, բանտարկությամբ, բայց ձեր ինկվիզիտորական պատիժներով մի սպանեց նրա մարդկային արժանապատվությունը: Ժողովրդի համբերությունը հատել է, այլևս չի կարող լռել»⁵⁹:

Հեղափոխության ժամանակ հրապարակվեց ցարական մինիստր Ստոլիպինի 1906 թ. նոյեմբերի 9-ի հողային օրենքը: Այն ուղղված էր գյուղական համայնքները և գյուղացիության որոշ շերտերի տնտեսությունները քայքայելուն և հանձին կուլակության՝ ինքնակալության համար գյուղում ամուր հենարան ստեղծելու նպատակին:

Ստոլիպինյան հողային օրենքը գաղութում բացասական վերաբերմունքի արժանացավ: Հայկական գյուղերը համայնական եղանակով կարգավորում էին համագյուղական հողային-տնտեսական հարցերը: Դրանք միաժամանակ զորեղ բռնիքներ էին ազգային սովորություններն ու ավանդությունները, առհասարակ ազգային նկարագիրը պահպանելու գոր-

ծում: Համայնքի քայքայումով, որպիսի ուղղվածություն ուներ նոր օրենքը, գյուղերի դերը որպես ազգային կյանքի համապարփակ օղակների և որպես հավաքական հասարակական-սոցիալական ուժի, թուլանում, նվազում էր:

«Նոր կյանք» թերթը «Մի պատուհաս էլ» խորագրով առաջնորդող հոդված է նվիրում և քննադատում ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականությունը. «Համայնքը ժողովրդի մեծագույն մասի—կարգում ենք այնտեղ,—գյուղացիության մի հաստատություն է, որ առանձին անհատներին բնդհանուրի շահերով է կապում: Միևնույն ժամանակ համայնքն է, որ հավասարակշռում է առանձին անհատների հարաբերությունները և գոյության կովի անողոք հետևանքներն է մեղմացնում... Գյուղացիության բնդհանուր շահերի կապը խզելով, կառավարությունը կկարողանա թուլացնել նրան և վերջինս այլևս չի ներկայացնի նրա համար ընդիմադիր մասսա»⁶⁰:

Հեղափոխության տարիներին հայկական գաղութում լայն տարածում գտավ ուսանող-երիտասարդական շարժումը: Դրա կենտրոնն էր դարձել նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը: Աշակերտական այդ խորտումները գրավեցին ոչ միայն հայկական լայն շրջանների, այլ նաև Դոնի մարզի ղեկավարության ուշադրությունը:

Պատճառը հետևյալն էր. 1906 թ. աշնանը նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական դպրոցի աշակերտներից մեկի թաղման ժամանակ շորթորդ դասարանի աշակերտ Գ. Պողոսյանը դամբանական խոսքում աշակերտության անունից քննադատում է դպրոցի ռեժիմը և այդ խնդրի վրա հրավիրում հասարակության ուշադրությունը: Մանկավարժական խորհրդի և հոգաբարձության որոշմամբ իբրև հասարակական կարգ խախտողի նա դպրոցից հեռացվում է⁶¹: Բարձր դասարանի աշակերտները, ի պաշտպանություն Պողոսյանի, դասադուլ են հայտարարում:

Թեմական դպրոցի ղեկավարությունը բարձր դասարանների (4—6-րդ) աշակերտներին դպրոց չի ընդունում: Պահանջում է, որպեսզի նրանք անհատապես դիմում տան, ընդունեն իրենց մեղքերը և խոստանան այդուհետ նման արարքների չդիմել: Աշակերտները մերժում են այդ պահանջը: Նրանք թեմականի տնօրինությանը՝ հոգաբարձության պետ Մուշե վարդապետին և ռեկտորի պաշտոնակատար Ե. Շահազիզին են ներկայացնում իրենց բողոքը: Աշակերտները ապօրինի էին համարում Պողոսյանի հեռացումը, բարձր դասարանների փակումը և պահանջում,

57 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 180.

58 «Приазовский край», 1906, № 153.

59 «Նոր կյանք», 1906, № 7:

60 «Նոր կյանք», 1906, № 23:

61 «Մշակ», 1906, № 262:

որ այդ խնդիրը դրվի հասարակական լայն քննարկման⁶²: Նրանք պահանջում էին նաև թույլտվություն իրենց առանձին կադմակերպությունն ունենալու և թերթ հրատարակելու համար⁶³:

Նոյեմբերի 27-ին գումարվում է Նոր Նախիջևանի ծխականների 60 պատգամավորների ժողով: Չորս հոգի (Դեմիրյան, Համալյան, Քելեկյան, Շքանտյան) ժողովում հանդես են եկել, որպես աշակերտության պատվիրակներ և համապատասխան բացատրություններ տվել: Սակայն աշակերտության պահանջները չեն բավարարվել: Ժողովը, որին մեծ մասամբ մասնակցում էին ունեոր, բուրժուական խավի ներկայացուցիչները, հաստատում է մանկավարժական խորհրդի և հոգաբարձության վճիռը: Դուրս վարդապետն աշակերտությանը սպառնում էր կարգի հրավիրել ոստիկանության միջոցով:

Ի պատասխան այդ քայլի, Մ. Դեմիրյանը հրապարակում է հեռացված աշակերտների արտակարգ ժողովի որոշումը՝ հրաժարվել դպրոց հաճախել մինչև չընդունվին բոլոր հեռացված աշակերտները: Ինչպես նաև կոչ անել հասարակությանը՝ բողոքելու մարդկային տարրական իրավունքները դպրոցի վարչության կողմից ոտնահարելու դեմ⁶⁴:

Փոստական և հայկական մամուլը և հատկապես հեղափոխության շնորհիվ ձեռք բերված ազատության պայմաններում հիմնված «Նոր կյանք» թերթը լայնորեն լուսաբանում են թեմական դպրոցի դեպքերը: Հայկական շատ օջախներից արձագանքում և իրենց վերաբերմունքն են դրսևորում հասարակական բնույթ ստացած այդ երևույթին:

«Դոնսկայա ուլ» թերթն այդ օրերին գրում էր, որ Նախիջևանի սեմինարիայի աշակերտները դասադուլ են հայտարարել և ներկայացրել մի քանի խիստ պահանջներ, այդ թվում՝ աշխատանքից հեռացնել ունեորին⁶⁵:

Խարկովից մի շարք մտավորականներ բողոքում են թեմականում կատարված կամայականությունների դեմ և դիմում Նախիջևանի հայ հասարակությանը՝ վերաքննել այդ գործը⁶⁶:

Ղզլարի հայկական դպրոցի մանկավարժական խորհուրդն իր վերդովմունքն է հայտնում թեմական դպրոցի ղեկավարների բիրտ վարմունքի դեմ: Թեմականի նախկին սաներ, ղղլարաբնակ Կ. Պոպովը և Ա. Ավագյանը թերթի խմբագրությանը ուղղված նամակով պաշտպա-

նում էին աշակերտության իրավունքները, դատապարտում դպրոցի ճահճացած մթնոլորտը⁶⁷:

Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչ, թեմականի նախկին սան Հ. Գենչյանը դպրոցի տնօրինությանն ուղղած բաց նամակում գրում էր. «Ամբողջ էությամբ բողոքում եմ ձեր բռնության դեմ և պահանջում ամենախիստ հասարակական դատաստան»⁶⁸:

Համերաշխելով Նոր Նախիջևանի աշակերտության հետ, իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացնում Երևանի թեմական դպրոցի աշակերտները: Վերջիններս հոգաբարձությանն ուղարկած հեռագրում գրում են, որ Նախիջևանի թեմական դպրոցի դեպքերը «...չափազանց անհանգստություն և աղմուկ բարձրացրին մեր աշակերտության մեջ»⁶⁹:

Հեռացված աշակերտների անունից Ս. Համալյանը պատասխանում է Երևանի թեմականիցիններին. «Ձեր ընկերական անհապաղ օգնությունը և բարոյական խրախուսանքները, — գրում էր նա, — մեզ ավելի ևս ամբարցրեց մեր դպրոցական բյուրոկրատիկ վարչության հայտարարած կովի մեջ ու ավելի ևս հաստատեց մեր այն հույսը, որ ճշմարտությունը հալածող և ամեն մի սուրբ զաղափար ու մաքուր զգացմունք ոտնատակ անող վարչությունը կտապալվի»⁷⁰:

Հ. Տեր-Մանվելյանը «Թեմական դպրոցի խլրտումների առթիվ» հոդվածում դիմելով դպրոցի ղեկավարությանը գրում էր. «Դուք գրավական եք պահանջում աշակերտներից, որպեսզի վերջիններս ապագայում չվրդովեն ձեր ճահճացած խաղաղ հանգիստը, բայց դրանք իզուր ջանքեր ու խաբուսիկ ցնորքներ են: Խլրտումները կլինեն և կշարունակվեն մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ չեն փոխվել տիրող կարգերը, քանի դուրս չեն վճռվել կեսից ավելի անպետք ու ավելորդ բալլաստ կազմող ապիկար ուսուցիչները:

Եվ մենք հավատացած ենք, որ վաղ թե ուշ զարթնած աշակերտության բուռն գրոհի առաջ կխորտակվեն բոլոր այն հին ու փտած կարգերը, որին, դժբախտաբար, մինչև օրս ենթակա է Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը»⁷¹:

Դժվար է ասել, թե Նոր Նախիջևանի աշակերտության այդ հուզումները անմիջականորեն կապված էին հեղափոխական մյուս շարժումների հետ թե ոչ: Թերթերում տպագրվող հոդվածներում նշվում է, որ աշա-

62 «Приазовский край», № 310, 1906.

63 «Մշակ», 1906, № 273:

64 «Նոր կյանք», 1906, № 25:

65 «Донская речь», № 250, 1906.

66 «Նոր կյանք», 1906, № 22:

67 Նույն տեղում, № 24, 25:

68 Նույն տեղում, № 24:

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, № 25:

71 Նույն տեղում:

կերտներին գրգռում են դրսից, որ նրանց հրավիրած ժողովներին մասնակցել են կողմնակի անձինք: Ո՞վքեր են եղել այդ անձնավորությունները, հայտնի չէ⁷²:

Ուշագրավ է, որ թեմական դպրոցի անցքերի ժամանակ, 1906 թ. աշնանը դասադուլ են անում Սուրբ Խաչ վանքի աշակերտները, պահանջելով հեռացնել ուսուցիչներից մեկին⁷³: Դասադուլ են հայտարարում նաև Նախիջևանի իգական գիմնադիայի բարձր դասարանների աշակերտուհիները: Նրանք մտնկավարժական խորհրդին են ներկայացնում մի շարք պահանջներ⁷⁴:

Հատկանշական է նաև այն, որ հենց աշակերտական խլրտումների ժամանակ (հոկտեմբերի 14-ին) նոր Նախիջևանի 36-րդ գծի տներից մեկում հայտնաբերվում է անլեգալ տպարան: Չորս հոգի ձերբակալվում են⁷⁵:

Թեմական դպրոցի ղեկավարի լայն արձագանքից և հայ հասարակայնության ակտիվ միջամտությունից ահաբեկված Մուշե վարդապետը փորձում է զիջումներ կատարելու միջոցով մեղմել դրությունը, կանխել ստեղծված հակասությունների հետագա խորացումը: Նա հայտարարում է, թե թլուրիմացություն է տեղի ունեցել, իրենց լավ չեն հասկացել: Իրենք հեռացված աշակերտներին դպրոց ընդունելու համար չեն պահանջել գրավոր հավաստագրումներ այն մասին, թե այլևս նման խլրտումներ չեն անի:

Այդ կապակցությամբ թերթի էջերում հանդես է գալիս Ալ. Մյասնիկյանը: Նա հիշեցնում է դպրոցի տեսուչ Ե. Շահազիզի աշակերտներին տված միանգամայն այլ պատասխանները, մերկացնում հոգաբարձության պետի խորամանկությունները: «Դուք,— գրում է նա,— ոչ մի արդարացումներով չեք մաքրի ձեզ, ոչ մի անորոշ ֆրազներով ոչ ոքի միտքըն ու խիղճը չեք հանգստացնի, դուք ոչ մի խուզարկու-ուստիկանության միջոցներով, խոստումներ պահանջելով ձեր «սուրբ» նպատակին չեք հասնի:

Աշակերտությանը դուք չեք կարողանա ձգել թակարդը: Եթե նա հենց ձեր «մեղայականներով» էլ դպրոց գնա, նրա ձեռքն ու ոտքը չեք կապի: Այն շարժումը, որ այսօր տեղի է ունենում մեր աչքերի առաջ, ամեն քար ու փայտ փշրելով առաջ կընթանա⁷⁶:

Քաղաքապետը հոգևոր սեմինարիայի ոեկտորի պաշտոնակատար Ե. Շահազիզից պահանջում է դասադուլ հայտարարած 28 աշակերտների ցուցակը: Այս վտանգավոր այդ խլրտումների առաջն առնելու նպատակով ցուցում է տալիս ուստիկանությունը, որպեսզի այն աշակերտները, որոնց ծնողները չեն բնակվում Նախիջևանում երկու օրվա ընթացքում թողնեն քաղաքը: Իրանց ովքեր չեն ենթարկվի այդ հրահանգին, ուստիկանության միջոցով արտաքսել քաղաքից: Դրանց թվում արտաքսել նաև Պուզուսյանին, որի ծնողները բնակվում էին Ղզլարում: Նախիջևանում կամ շրջակա գյուղերում ապրող աշակերտների ծնողներին խստորեն զգուշացնել, որ որևէ դատապարտելի վարմունք նկատելու դեպքում նրանք ևս կարտաքսվեն⁷⁷:

Ի վերջո թեմական դպրոցի աշակերտության հուզումներին պաշտոնապես միջամտել է նաև գեներալ նահանգապետը և քաղաքապետի ու ուստիկանության միջոցով կարողացել վերջ տալ բավականաչափ մեծ աղմուկ հանած աշակերտական այդ շարժումներին⁷⁸:

Թուրքաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին ոչ միայն հայկական գաղութի, այլև ամբողջ Դոնի հեղափոխական շարժումների և սոցիալ-դեմոկրատիայի բոլշևիկյան թևի նշանավոր գործիչներ էին Հովհաննես և Բորիս Նալբանդյան եղբայրները:

Հ. Կ. Նալբանդյանը (1885—1938) հեղափոխական շարժումներին մասնակցում էր 1902 թվականից: 1905 թ. Թուստովում ղեկավարելու ժամանակ գինված ապստամբության ժամանակ դրուժինայի հրամանատար էր: Դոնի ուստիկանության գաղտնի գործակալությունը 1905 թ. սեպտեմբերին նրա մասին գեկուցում էր հետևյալը. «...Նալբանդյանը Նախիջևանի շրջանից Դոնի կոմիտեի անդամ է, ղեկավարել է բանվորներին ղենք հանձնելու գործը, զբաղվել հանցավոր հրատարակությունները հեկտոգրաֆի վերածելով: Հեղափոխական միջավայրում հայտնի է «Վանյա-տեխնիկ» մականունով և հեղափոխական ուղղության խիստ լուրջ դեմք է»⁷⁹:

Նույն պահանջական բաժնի պետը հայտնում էր, որ ղեկավարելու Նալբանդյան եղբայրների բնակարանում էր տեղավորված մարտական դրուժինաների շտաբը և որ զինված ապստամբության գործով Հ. Նալբանդյանը դատի է տրված⁸⁰:

72 «Մշակ», 1906, № 273;
73 «Նոր կյանք», 1906, № 10;
74 «Մշակ», 1910, № 229;
75 Նույն տեղում, № 17;
76 Նույն տեղում, № 26:

77 «Приазовский край», № 335, 1906.
78 «Մշակ», 1906, № 277:
79 ГАРО, ф. 826, оп. 1, д. 25, л. 249.
80 «Наш край», с. 445.

2. Նալբանդյանը ցարական դատարանի կողմից բազմիցս ենթարկվել է դատական և վարչական պատասխանատվության: Նա հետագայում շարունակեց հեղափոխական գործունեությունը և ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակին:

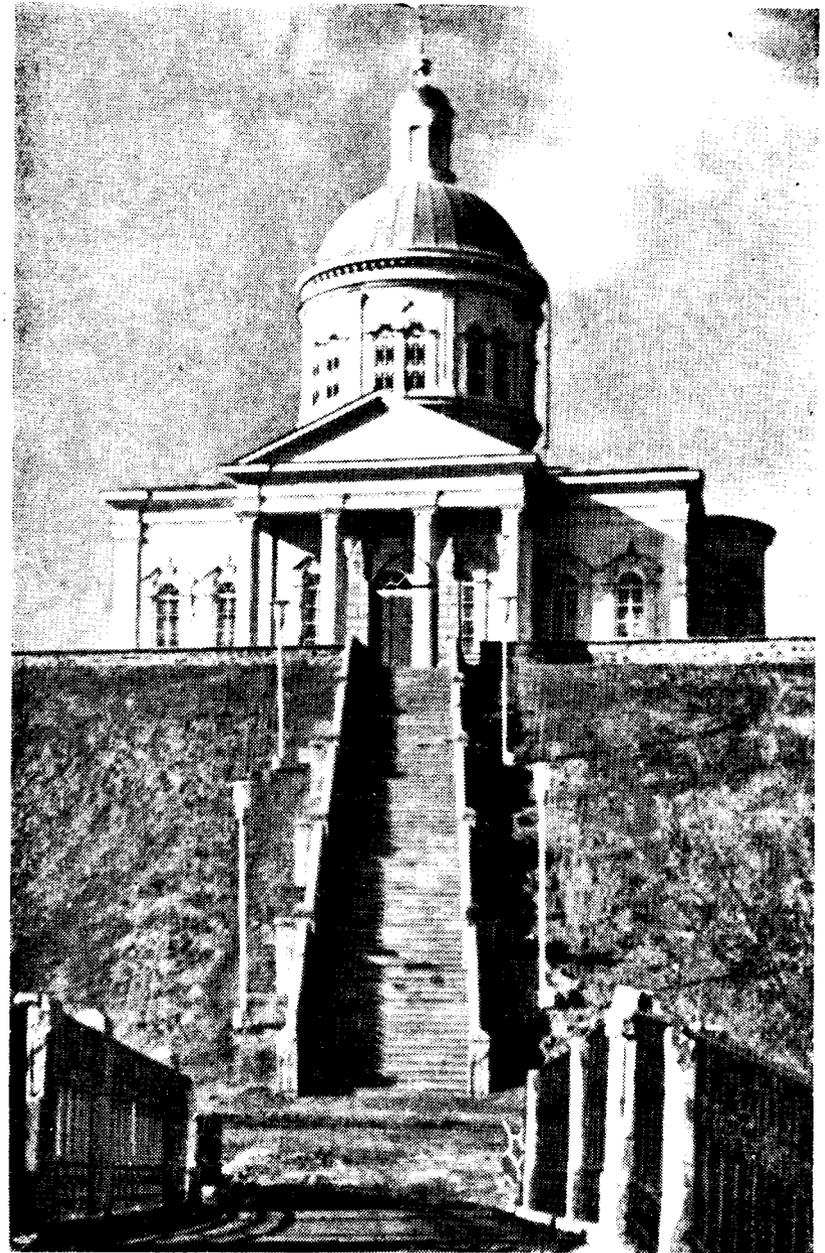
Բորիս Նալբանդյանը (1887—1915) նույնպես Դոնում, բուրժուական առաջին հեղափոխության ակտիվ մասնակիցներից է: Հեղափոխության տարիներին զբաղվում էր հատկապես գաղտնի տպարաններ կազմակերպելով և այնտեղ բոլշևիկյան թուղթիկներ, պրոկլամացիաներ տպագրելով ու տարածելով⁸¹:

1906 թ. սեպտեմբերին ոստիկանությանը հաջողվում է հայտնաբերել այն գաղտնի տպարանը, ուր կոմպոզիտոր և Բ. Նալբանդյանը տպագրում էին «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք», — «Բոլոր բանվորներին», «Բոլոր քաղաքացիներին» վերնագրերով Դոնի կոմիտեի, Նովոչերկասկի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների պրոկլամացիաները: «Այդ կոչերում, — ասվում է ոստիկանության գործակալի գաղտնի գրությունում, — քննադատվում և ծաղրի է ենթարկվում ռազմական դրոշյուն և ուժեղացված պահնորդական բաժին մտցնելու, ռազմազաշտային դատարաններ հիմնելու կառավարության գործունեությունը»⁸²:

1907 թ. բոլշևիկյան ընդհատակյա նոր տպարան հիմնելու ժամանակ ոստիկանությունը ձերբակալում է նրան:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը հատկապես XIX դ. վերջերից ներքաշված լինելով հարավային Ռուսաստանի, մասնավորապես Դոնի ավազանի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի ոլորտը որպես դրա մի անբաժանելի մասի, բնականաբար, մասնակցում էր հասարակական-քաղաքական կարևոր իրադարձություններին: Այդպես էր իրավիճակը, ինչպես նշեցինք, անցյալ դարի 80-ական թվականներին, նարոդնիկական շարժման, այնպես էլ դարավերջի բանվորական հուզումների ու հեղափոխական ելույթների շրջանում:

Նոր Նախիջևանը, միաժամանակ, հայկական կարևոր կենտրոն էր, իր առաջադեմ մտավորականությամբ, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային հասուն կյանքով: Այդ պատճառով էլ այնտեղ հասարակական մթնոլորտը հագեցած էր մի կողմից ամբողջ երկրին բնորոշ սոցիալ-քաղաքական, մյուս կողմից՝ ազգային-քաղաքական մտայնությամբ: Նոր Նախիջևանում ավելի փոքր ծավալով դրսևորվում էին գրե-

Ս. Խաչ վանքը (վերանորոգումից հետո)

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 444—445:

⁸² ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 59, т. 2, л. 657—658.

Մ. Նալբանդյանի մահաբանակ (Մ. Խաչ վանքի բակում)

թե այն բոլոր նշանակալից երևույթները, որոնք տեղի էին ունենում հայ իրականության մեջ:

Այնտեղ մարքոսիտական գաղափարախոսության թափանցման, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների առաջացման հետ մեկտեղ երիտասարդությունը սարվում էր նաև ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Նորնախիջևանցիների մի մասը շարունակում էր Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու ստեղծագործությունները, «Մշակ», «Նոր դար», «Հրնշակ» թերթերը ոգևորությամբ կարդալ, որոնք և ազգային պատրանքներ էին ստեղծում երիտասարդության մեջ⁸³:

Գաղութում աստիճանաբար ձևավորվում են հայ իրականության մեջ քաղաքական հիմնական հոսանքների, դաշնակցության և ապա սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան կուսակցության առանձին խմբեր:

Դաշնակցական անհատ գործիչներ Նոր Նախիջևանում եղել են դեռևս 1890-ական թվականներին, սակայն այդ կուսակցության ներկայացուցիչները Դոնի հայ դանգվածի մեջ իրենց գործունեությունը ակտիվացրել են 1903 թ., երբ եկեղեցական զույթի բռնագրավման կապակցությամբ ընդհանուր հուզումներ սկսվեցին: Այդ ժամանակվանից էլ նրանք Նոր Նախիջևանը կուսակցական առումով կոչում էին «Նալբանդի» շրջան: Դաշնակցականները և նրանց հարող որոշ երիտասարդներ 1904 թ. հրատարակում են «Աղավնի» շաբաթաթերթը, որը աստիճանաբար քաղաքական բնույթ էր ստանում: Թերթին աշխատակցում էին նաև Ալեքսանդրը և Սահակ Մյասնիկյանները, Գ. Զուբարյանը և ուրիշներ: Անդրանիկ այդ շաբաթաթերթը երկար կյանք չի ունենում, լույս է տեսնում մինչև 1905 թվականը⁸⁴:

Դաշնակցություն կուսակցության տեղի ակտիվ գործիչներից էր «Նալբանդ» կազմակերպության ղեկավար, թեմականի ուսուցիչ Հ. Տերտերյանը և մասամբ Ս. Վրացյանը: Վերջինս Նոր Նախիջևանում լինելու ժամանակամիջոցում էր միայն ակտիվ մասնակցում տեղի կուսակցական գործերին:

Գաղութի երիտասարդության շրջանում սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության կազմակերպության ոգեշնչողներից ու եռանդուն գործիչներից էին թեմական զույրոցի նախկին սաներ, հետագայում բոլշևիկյան կուսակցության նշանավոր գործիչներ, Սարգիս Սրապիոնյանը (Լուկաշին) և Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նրանք հաճախ էին լինում իրենց ծննդա-

83 «Վեկ» 1937, 3, էջ 8:

84 «Հայրենիք», 1955, 3, էջ 52—58:

վայրում և ակտիվորեն ներգրավվում տեղի հասարակական-քաղաքական կյանքի մեջ⁸⁵։

1904—1905 թթ. Նախիջևանի երիտասարդների հետ Ռուստովի գիմնազիայի, առևտրական և տեխնիկական ուսումնարանների հայ ուսանողները կազմում են խմբակ, որը սոցիալ-դեմոկրատական թեքում ունի։ Շուտով Բաքվից գալիս է Ս. Սրապիոնյանը և սկսում հրատարակել «Նրկու խոսք» թերթը։ Նրա շուրջն են համախմբվում մարքսիստական ուսմունքին հարող երիտասարդները, այդ թվում և թեմական դպրոցի բարձր դասարանների շատ աշակերտներ։ 1906 թ. Մոսկվայից Նոր Նախիջևան է վերադառնում Ալ. Մյասնիկյանը և Ս. Սրապիոնյանի հետ ղեկավարում սոցիալ-դեմոկրատական խումբը։

Իրար հակադիր երկու քաղաքական կուսակցությունների միջև գաղութում սկսվում է հակամարտ, որը Նոր Նախիջևանում իր առաջին հրապարակային դրսևորումը գտավ հենց ուսական առաջին հեղափոխության տարիներին։

Ցարական կառավարությունը հաշվի նստելով այն հանգամանքի հետ, որ հայ եկեղեցու գույքի գրավման մասին 1903 թ. որոշումը մեծ դիմադրության հանդիպեց և դժգոհությունների տեղիք տվեց, հեղափոխական շարժումների ճնշման տակ, հարկադրված, այլ դիջումների հետ, վերացնում է նաև այդ օրենքը։ Հայկական եկեղեցուն է վերադարձվում բոնազրաված ու պետականացված անշարժ գույքն ու այլ հարստությունները։

Միաժամանակ, 1906 թ. կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հատուկ կոնդակով էջմիածնում նշանակվել էին Կենտրոնական ժողովի ընտրություններ։ Ընդունված կարգի համաձայն հայկական եկեղեցու բոլոր թեմերի ժխականները պետք է ընտրեին իրենց պատգամավորներին։ Վերջիններս էլ էջմիածնում անմիջականորեն մասնակցելու էին կենտրոնական ժողովի ընտրությանը։

Կենտրոնական ժողովը, նրա նախաձեռնողների մտադրությամբ, արևելահայ իրականության մեջ պետք է վճռական դեր կատարեր և

ոճենար նույնիսկ սահմանադիր ժողովի իրավասություն, որը հարկավճելու չէր, ուստի բոլշևիկները և հատկապես Ս. Սպանդարյանն այն համարում էին խեղդատակություն⁸⁶։

Կենտրոնական ժողովի պատգամավորների ընտրության հարցում Նոր Նախիջևանում ուժեղ հակասություններ սկսվեցին։ Պայքարը գնում էր երեք խմբակցությունների՝ պահպանողականների, սոցիալ-դեմոկրատների, որոնց ղլխավորում էր Ալ. Մյասնիկյանը, և դաշնակցականների միջև։ Սոցիալ-դեմոկրատները ժողովի ընտրություններին մասնակցում էին դաշնակցականների թեկնածուներին տապալելու, իսկ իրենցը ընտրվելու դեպքում՝ էջմիածնում նրանց մերկացնելու համար։ Դաշնակցականները նախընտրական պայքարում դիմում էին տարբեր, այդ թվում և անթույլատրելի միջոցների՝ իրենց թեկնածուներին (Ս. Վրացյան, Հ. Տերտերյան և ուրիշներ) անցկացնելու համար։

«Մշակ» թերթի խմբագրությանը հասցեագրած նամակում Նոր Նախիջևանի թղթակիցը բողոքում էր դաշնակցականների վարքագծի դեմ։ Նա հաղորդում էր, որ ժողովն իրենց ցանկացած ընթացքը շտառալու դեպքում՝ դաշնակցականները սկսում էին խոսել ուժի դիրքերից, անգամ դիմում գնեքի։ Այդ պատճառով, հրավիրված ժողովները փաստորեն երկու անգամ խափանվել էին։ Երկրորդ ժողովում նախագահող Գր. Չալխուշյանի հետ դահլիճը թողնում է ծխականների մեծ մասը։ Դա չի խանգարում, որպեսզի դաշնակցականներն իրենց կուսակցության անգամ մի երիտասարդ ուսուցչի նախագահ դարձնեն և գրեթե դատարկ դահլիճում ժողովը շարունակեն։ «Ահա թե որն է նրանց «հեղափոխական», «դեմոկրատ» լինելը» խոսքերով է ավարտվում այդ թղթակցությունը⁸⁷։

Դաշնակցական գործիչները չէին կասկածում ընտրություններում հաջողություն ունենալու մեջ։ Իրենց ամբոխավարական գործունեությունից բացի, գաղութի բնակչության մեջ նրանց դիրքերն ամրապնդվել էր Տուլայից դեմք ձեռք բերելու և ազգային պաշտպանության դրոժինաներ կազմակերպելու շնորհիվ։ Սակայն ընտրությունները միանգամայն այլ արդյունքներ տվեցին։ Նրանց թեկնածուները լիակատար պարտություն կրեցին։ Դաշնակցության ղեկավարները և, առաջին հերթին, Ս. Վրացյանն այդ պարտությունը բացատրում էին Գր. Չալխուշյանին և Մոսկ-

85 Գ. Ա. Գալոյան. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, Ереван, 1969, с. 95.

87 «Մշակ», 1906, № 198.

85 Ս. Սրապիոնյանը ծնվել է 1883 թ. Թոփուսի գյուղում։ 1895 թ. ընդունվել է 1901 թ. ավարտել է թեմական դպրոցը։ Նույն տարում ընդունվել է Բաքվի գիմնազիան։ Գիմնազիան ավարտելուց հետո՝ 1906 թ. ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։

Ալ. Մյասնիկյանը ծնվել է Նոր Նախիջևանում, 1886 թվականին։ Նա 1898 թ. ավարտել է Ս. Խաչի ժառանգավորաց դպրոցի քառամյա դասընթացը և նույն տարում ընդունվել թեմական դպրոց։ 1904 թ. ավարտելով թեմականը, ուսումը շարունակել է Մոսկվայի համալսարանում։ 1906—1908 թթ. հեղափոխության վայրէջքի ու ռեակցիայի տարիներին գտնվում էր Բաքվում։

վայից ժամանած Պ. Չուբարին իրենց թեկնածուների շարքում չընդունելու հանգամանքով⁸⁸:

Իրականում ընարություն արդյունքները ցույց էին տալիս, որ դաշնակցության գործելակերպը հավանություն չի գտնում Գոնի հայ հասարակության մեջ: Նրանց դեմ սոցիալ-դեմոկրատներից բացի տարբեր դիրքերից հանդես էին գալիս նաև գաղութի, այսպես ասած, պահպանողական ու լիբերալ և այլ ուղղության գործիչներ: Դաշնակցության թեկնածուների պարտությունը, միաժամանակ, վկայում է վերջիններիս Նոր Նախիջևանում ունեցած թույլ ազդեցության մասին:

Գոնի հայկական գաղութում ուժեղ էր նաև հնչակյան կուսակցական խումբը: Այնտեղ կային նաև տարբեր քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական հոսանքների պատկանող գործիչներ կամ նրանց հարողներ: Գաղութի հետ կապված էր, օրինակ, ժամանակի առևակա միջավայրում ճանաչված գործիչ, կադետ, պետական դումայի անդամ Մ. Աճեմյանը և շատ ուրիշներ:

XIX դ. վերջերից հասարակական-քաղաքական այլևայլ հոսանքների, իսկ XX դ. սկզբից նաև քաղաքական կուսակցությունների պատկանող տեղական խմբավորումների միջև մղվող հակամարտություններով լեցուն էր Նորնախիջևանյան իրականությունը: Նրանց մեջ առանձնապես սուր էր հակադիր դիրքերում կանգնած երկու կուսակցությունների՝ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի և դաշնակցականների միջև տարվող պայքարը: Թուսաստանյան առաջին հեղափոխության ասորիններին հրապարակային բնույթ ստացած այդ հակամարտը աստիճանաբար խորանալով ու սրվելով, շարունակվեց հետագայում՝ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը:

Ինքնակալության հիմքերը ցնցող հեղափոխությունից ելք գտնելու համար ցարական իշխանությունը դիմում էր ամեն միջոցի միայն թե կարողանա մասնատել, թուլացնել հեղափոխական շարժումները: Իր նպատակին հասնելու համար ցարիզմը շխորչեց անգամ ազգամիջյան թշնամանք սերմանելու և հարևան ժողովուրդներին իրար դեմ հանելու պրովոկացիոն քայլերից:

Հեղափոխության առաջին ամիսներին փաստորեն ցարական իշխանության սադրանքներով Բաքվում, Շուշիում, Գանձակում, Երևանում և Անդրկովկասի այլ վայրերում սկսվեցին հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ ու կոտորածներ⁸⁹, Երկու հարևան ժողովուրդների ընդհարում-

ների դեմ իրենց վրդովմունքն ու ցասումն արտահայտեցին ինչպես հայ և ադրբեջանցի, այնպես էլ ռուս առաջավոր գրողներն ու հասարակական գործիչները՝ Հ. Քումանյանը, Սաբիրը, Մ. Գորկին և շատ ուրիշներ:

Անդրկովկասում տեղի ունեցող մեծ վնասներ ու կորուստներ պատճառող այդ ցավալի դեպքերին արձագանքեցին նաև ռուսահայ կենտրոնները, այդ թվում և Նոր Նախիջևանը: Կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ Գոնի հայ հասարակության վերաբերմունքը և ձեռնարկած քայլերը լավագույն կերպով արտահայտում են հայկական գաղութի հասարակական-քաղաքական կյանքի հասուն, ըստ ամենայնի, բարձր մակարդակը:

«Նոր կյանք» թերթը հաղորդում էր Անդրկովկասի տարբեր գավառներում տեղի ունեցող հայ-ադրբեջանական ընդհարումների մասին, դատապարտում դրանք և խաղաղության կոչ անում: Միաժամանակ թերթը մեղադրում էր տեղական իշխանություններին, կառավարության պաշտոնական ներկայացուցիչներին ոչ միայն կոտորածները չկանխելու, այլ ընդհանուրապես դրանք հրահրելու մեջ⁹⁰:

«Գոնսկայա ուշ» թերթը բազմիցս անդրադառնում, հաղորդումներ ու ընդարձակ հոդվածներ է տպագրում հայ-ադրբեջանական ընդհարումների մասին⁹¹:

Հայկական գաղութի նշանավոր մտավորականներից Ա. Չամիսյանը դրվատում է կոտորածների հետևանքով տուժածներին օգնելու Նախիջևանի կանանց նախաձեռնությունը: Ապա ավելացնում է, որ հայ գուղացին հարկադրված բահը փոխարինել է հրացանով՝ «ազգի պատիվը պաշտպանելու այն խելացնոր պատերազմի մեջ, որ ստեղծել էր փտած ուժիմը երկու հարևան ազգերի մեջ...»⁹²:

Նախիջևանի և Թոստովի հայ հասարակությունները կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի անունով ուղարկում են հետևյալ հեռագիրը. «Անզոր տանջանքների այս վշտալի տարում, երբ հայի գուլքը, պատիվը և նույնիսկ անձը դրված է ոչ միայն օրենքների պաշտպանությունից դուրս, այլև ենթարկվում է ոչնչացման, ստորացումի և անարգանքի, մենք հեռվից, անզոր օգնելու գլուխ ենք խոնարհում... Խորապես հավատում ենք Ձերդ օժուխուն, որ ռուսաց հասարակության և ռուս մամուլի լավագույն մասը կարեկից է մեր տանջանքներին»⁹³:

90 «Նոր կյանք», 1906, № 1, 7:

91 «Донская речь», № 203, 211, 213, 228, 229, 234, 1906 г.

92 «Մշակ», 1907, № 50:

93 «Մշակ», 1906, № 84:

88 Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով (դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ), Կահիրե, 1955, էջ 123—124:

89 Г. А. Галоян. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, с. 70—89.

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը ոչ միայն արձագանքում, սրբ-տացավ վերաբերմունք էր դրսևորում կատարվող ղեպքերի առթիվ, այլ իր ավանդներին հավատարիմ օգնության ձեռք է մեկնում հայրենակից-ներին: Դոնի հայությունը անհապաղ նյութական օգնություն է կազմակերպում ընդհարումների հետևանքով տուժած բնակչությանը:

Նոր Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձությունը իմանալով Բաքվի 1905 թ փետրվարի ղեպքերի մասին, անմիջապես մարդասիրական ընկերության վարչության անունով փոխադրում է 300 ռուբլի: Հոգաբարձությունը տեղեկացնում է նաև, որ երկու որբ պատրաստ են ընդունելու Նախիջևանի որբանոցը⁹⁴: Նույն տարվա հունիսին հոգաբարձությունը 450 ռուբլի է ուղարկում Երևանի նահանգի տուժածների օգտին⁹⁵:

Հայկական գյուղերը հայրենակիցներին օգնելու գործում ևս իրենց ներդրումն են կատարում: Նեսվիտա գյուղն, օրինակ, նվիրում է 257 ռ., իսկ Մեծ Սալան միայն մեկ ամսում, 1906 թ. հունվարին հանգանակում է 30 ռուբլի⁹⁶:

Կատարվող դրամական հանգանակությունը մասնակցում են Ռուսաստանի գրեթե բոլոր հայկական գաղթավայրերը⁹⁷: Դրանց մեջ առավել էշանակալից է մասնավորապես Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի դիրքորոշումը:

Դումայի ձայնավոր Գր. Չալխուշյանի առաջարկով Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը քննարկում է Բաքվում 1905 թ. փետրվարի 6—9-ը բեղի ունեցած արյունահեղ ղեպքերին վերաբերմունք ցույց տալու հարցը: Խորհրդարանը գտնում է, որ Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը չի կարող անտարբեր մնալ Բաքվի ղեպքերի նկատմամբ: Քաղաքային ինքնավարությունը պարտավոր է բաքվեցիներին ցույց տալ բարոյական և նյութական աջակցություն: Խորհրդարանը արձանագրում է, որ Բաքվի ղեպքերը զարմացնում են իրենց վիթխարի շահիերով և առեւծովածային պատճառներով, քանի որ տասնյակ տարիներ «մուսուլմանները և հայերը ապրել են համերաշխ և բարեկամաբար, որպես լավ հարևաններ»⁹⁸: Այս քաղաքային խորհրդարանը պնդում է. ա. խոր արհեստանք հայտնելով մեծ շահեր ընդունած Բաքվի բացահայտ կոտորածները կանխելու գործում տեղական իշխանությունների անտարբերու-

թյան առթիվ, հոտնկայս հարգել ղոհված հայերի և աղբբեջանցիների հիշատակը. բ. Հեռագրով Բաքվի քաղաքային խորհրդարանին անկեղծորեն ցավակցել պատահած քաղաքական դժբախտության առթիվ և ցանկանալ, որպեսզի իրավասու դատարանի միջոցով հասարակության առաջ բացահայտվեն Բաքվի ղեպքերի իսկական մեղավորները. գ. Նոր Նախիջևանի քաղաքային գումարներից 1000 ռ. հատկացնել՝ Բաքվի տուժած հայ և աղբբեջանցի բնակիչներին հավասարապես բաժանելու համար⁹⁹:

Հատկանշական է, որ վերահսկող իրավասություն ունեցող Ռուստովի քաղաքային դործերի ստյանին դուր չի գալիս Բաքվի ղեպքերի առթիվ նորնախիջևանցիների պարզորոշ ակնարկը ցարական իշխանության քաղաքականության վերաբերյալ: Անդրադառնալով այդ խնդրին, ատյանը գտնում էր, որ Նոր Նախիջևանի խորհրդարանը դուրս է եկել քաղաքային ինքնավարություններին վերապահված իրավունքների շրջանակներից, քննադատելով տեղական իշխանության օրգաններին: Հետեվաբար քաղաքների ընդհանուր կանոնադրության 2-րդ և 63-րդ հոդվածների հիման վրա մերժում է որոշման այդ կետը¹⁰⁰:

Այս փաստն է նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի հասարակական մթնոլորտը, քաղաքական հասունությունը բնորոշելու համար: Այն պարագայում, երբ Նոր Նախիջևանը հեռու լինելով կատարվող անցքերից, ի լրո հասնող տեղեկություններով էր միայն դատում ընդհարումների մասին, երբ Դոնի ռուսական թերթերը դրա պատճառը հիմնականում մուսուլմանական մոլեռանդությունն էին համարում, գաղութի հայ հասարակությունը, իրավամբ դրա մեղքը ցարական իշխանության քաղաքականության մեջ էր տեսնում: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Դոնի ափերին նման հետևության էին հանգում ղեռուս հեղափոխության ծավալվելուց և ցարիզմի վարած քաղաքականությունը բացահայտվելուց առաջ՝ 1905 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին:

Առավել կարևորը, սակայն, այն է, որ ընդհարումներին տեղիք տվողներին համարելով ցարիզմի պրովոկացիայի կույր գործիք, Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդատանը բարոյական և նյութական օգնություն էր ցույց տալիս ընդհարումների ժամանակ տուժած հայ և աղբբեջանցի բնակիչներին հավասարապես:

Տարբեր ժողովուրդների ու անգամ երկրների հետ շփումների լայն հնարավորություններ ընձեռող գաղութի հարմար դիրքը, ռուսական կենտրոնների ղեմնկրատական շերտերի հետ կապերը և առաջադեմ

94 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 55, թ. 280, թ. 15:

95 Նույն տեղում, թ. 36:

96 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 2128, թ. 88, 89:

97 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 1125:

98 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1269, л. 9.

99 Նույն տեղում, թ. 11:

100 Նույն տեղում:

մտավորականության առկայությունը պայմաններ էին ստեղծում նման ինտերնացիոնալ մտայնության համար:

Ինտերնացիոնալ այդ գաղափարայնությունը բնորոշ էր նոր նախիջևանի հասարակական-քաղաքական միջնորոտում ձևավորված նշանավոր բոլշևիկներ Ալ. Մյասնիկյանին, Ս. Սրապիոնյանին և մյուս գործիչներին, Դոնի հայ մտավորականությանն ու հայությանը առհասարակ:

Այսպիսով, ռուսաստանյան առաջին բուրժուական հեղափոխության ժամանակ նոր նախիջևանը Ռոստովի հետ մեկտեղ ու նրա սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների շարքերում, ակտիվորեն մասնակցեց հեղափոխական շարժումներին: Հայկական գաղութը միաժամանակ դարձավ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական և դաշնակցական կուսակցությունների հակամարտությունների կենտրոն: Դոնի հայությունը հարևան ժողովուրդների բարեկամության դիրքերից ակտիվորեն արձագանքեց Մայր հայրենիքում կատարվող իրադարձություններին:

Ինչ վերաբերում է Դոնի ամբողջ մարզին, ապա պետք է նկատել, որ 1905—1907 թթ. հեղափոխական շարժումների առավել մեծ շափերով ծավալմանը խոչընդոտում էին մի շարք հանգամանքներ: Դրանց մեջ հիմնականը ինքնակալությանը հավատարիմ կազակային զորամասերի առկայությունն էր և սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկյան թևի գործունեությունը:

Հեղափոխության ամբողջ ընթացքում մենշևիկները բոլշևիկներին հաջգեպ գերակշիռ դիրք ունեին կազմակերպությունների մեծ մասում և Դոնի կոմիտեում: Պատահական չէր, որ Դոնից ՌՍԴԲԿ 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ համագումարների ղեկգատներ են ընտրվել միայն մենշևիկները կամ նրանց ազդեցության տակ գտնվող գործիչները: Մենշևիկների շափավոր, համաձայնողական և անգամ օպորտունիստական քաղաքականությունը խանգարում էր հեղափոխականորեն տրամադրված աշխատավորության գործողություններն ըստ ամենայնի, ճիշտ գլխավորելուն, նրան վճռական մարտերի մղելուն:

ՌՍԴԲԿ V համագումարի արդյունքները քննարկելիս Ռոստով-Նախիջևանյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններում քրննադատվում է Դոնկոմի գործունեությունը, որում մեծամասնություն էին կազմում մենշևիկները: Դոնի կոմիտեի քաղաքական գիծը, նրա գործունեությունը խիստ քննադատվեց մասնավորապես 1907 թ. հուլիսի միջ-ըրջանային կոնֆերանսում: Դրան քաղաքային շրջանից մասնակցում էին

9, Նախիջևանից՝ 12, բոլշևիկյան խմբից 2 և մեկ ներկայացուցիչ աշակերտական կազմակերպությունից¹⁰¹:

Դոնի կոմիտեի նոր կազմը համալրվում է բոլշևիկներով: Մենշևիկների դեմ տարվող պայքարի ընթացքում բոլշևիկները կարողացան գերակշիռ ազդեցություն ձեռք բերել Ռոստով-Նախիջևանյան միացյալ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններում: Դոնի ամբողջ մարզի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններում, սակայն, մենշևիկների գերակշռությունը պահպանվեց փաստորեն մինչև 1917 թվականը:

Ստոլիպինյան ռեակցիայի տարիներին ծանր դրություն էր ստեղծվել նաև Դոնում: 1908 թ. բանտարկվում են ՌՍԴԲԿ Դոնի և Նախիջևանյան շրջանային կոմիտեիների անդամները: Դրանից հետո Դոնկոմը մինչև 1911 թ. դադարում է գործելուց: Ձերբակալությունների ու հետապնդումների հետևանքով ցրվում են նաև տեղական կազմակերպությունները¹⁰²:

Նոր նախիջևանում ևս խստորեն հետապնդվում էին սոցիալ-դեմոկրատներն ու կասկածելի համարվող անձնավորությունները: 1909 թ. բանտարկվում և ոստիկանական հսկողությամբ Սիբիր է աքսորվում Սերոբ Չալխուշյանը: Նա մի քանի ընկերների հետ ստեղծել էր սոցիալ-դեմոկրատական խմբակ: Ս. Չախալբաշյանի ղեկավարությամբ գործող խմբակը վճռել էր ակտիվ գործողությունների անցնել՝ սարքավորում ձեռք բերել, թուրքիկներ տպագրել և տարածել բանվորական շրջաններում՝ ֆաբրիկաներում ու գործարաններում¹⁰³:

Շուտով ձերբակալվում է նաև հստակվում սովորող հաշերես Սողոմոնյանը՝ իր տանը անլեգալ գրականություն պահելու համար¹⁰⁴:

Չնայած խստապույն հետապնդումներին, բոլշևիկները չէին դադարեցնում աշխատանքները: Նրանք ամեն ինչ անում էին կուսակցական կազմակերպությունները վերականգնելու համար: Բազմաթիվ ձախողումներից և վիթխարի դժվարություններ հաղթահարելուց հետո Դոնի բոլշևիկյան կազմակերպությանը հաջողվում է 1910 թ. վերականգնել Ռոստովի և Նախիջևանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբերը: Այդ նույն ժամանակ բոլշևիկների ընդհանուր ժողովը որոշում է ստեղծել ինքնուրույն կազմակերպություն և պայքարել անկայուն տարրերի ու լիկվիդատորների դեմ: Ռոստովի և Նախիջևանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբերին

101 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 186—187.

102 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 196, 205.

103 ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 691, св. 47, л. 99.

104 Նույն տեղում, գ. 681:

հայտարարվում է կուսակցական կազմակերպությունն ձևավորելու մասին: Այդ խմբերից կուսակցական դիրքերում կանգնած անձնավորությունները կարող էին անմիջապես մտնել վերականգնվող կազմակերպության մեջ: Նախիջևանյան խումբը, նշում էր Պ. Զափարիձեն, ընդունում է այդ առաջարկը և ամբողջ կազմով մտնում բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ: Ռոստովյան խումբը, որտեղ շատ էին տատանվողներն ու անկայուն սոցիալ-դեմոկրատները, հրաժարվում է այդ քայլից: «Նախիջևանի խումբն իր առաջին իսկ ժողովում,— գրում էր Պ. Զափարիձեն,— միահամուռ կերպով միացավ նոր կազմակերպված խմբի առաջարկությանը, բայց Ռոստովի խմբի հետ ապարդյուն վեճեր ու բանակցություններ սկսվեցին, բացահայտ և չկողմնորոշված լիկվիդատորները, իհարկե, չէին կարող համաձայնել նոր խմբի հետ...

Այդ բանակցություններից հետո Ռոստովի հին խումբը դադարեց գոյություն ունենալ, մնաց կուսակցական մի խումբ»¹⁰⁵:

Ռոստովի կուսակցական կազմակերպությունները լենինյան դիրքերում համախմբելու և նրա գործունեության շրջանակներն ընդարձակելու մեջ կարևոր դեր է կատարում փորձված բոլշևիկ Պ. Զափարիձեն, որը 1910 թ. հունիսին եկել էր Ռոստով: Նա ստանձնում է 1910 թ. մայիսից ձևավորված Նոր Նախիջևանի շրջանային ինքնուրույն կազմակերպության աշխատանքների ղեկավարումը: Պ. Զափարիձեն զգալի հաջողության է հասնում սոցիալ-դեմոկրատական նախիջևանյան խումբը համալրելու գործում¹⁰⁶:

1911 թ. Պետրոգրադի արհեստավորական համագումարին մասնակցելու համար Ռոստովից և Նախիջևանից ընտրվում են երեք պատգամավոր: Դոնի կուսակցական խմբերն ակտիվ մասնակցում են համագումարի նախապատրաստմանը և կարողանում պատգամավորների մեջ ընտրել տալ նաև սոցիալ-դեմոկրատ Պ. Օրլովին¹⁰⁷:

1910 թ. ամառվանից ամբողջ երկրում, այդ թվում և Դոնում սկսվում է հեղափոխական շարժումների նոր վերելք: Աճում են բանվորական շարժումները, ուժեղանում բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությունը: Ռոստովի և Նախիջևանի բոլշևիկները ստեղծում են լավ սարքավորումով անլեզալ տպարան:

1911 թ. հունվարին Դոնի ֆաբրիկագործարանային և երկաթուղիների կուսակցական բջիջների պատվիրակների ժողովն ընտրում է Դոնի

կոմիտե¹⁰⁸: Դոնի կոմիտեի վերականգնումը նշանակալից քայլ էր ագիտացիոն-մասսայական աշխատանքներն ուժեղացնելու, տեղերում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցական կազմակերպությունները վերականգնելու և ձևավորելու տեսակետից:

Պրովոկատորի մասնության հետևանքով, 1911 թ. մարտին բանտարկվում է Դոնկոմի կազմը, քարտուղար Պ. Զափարիձեի գլխավորությամբ, ոչնչացվում է անլեզալ տպարանը: Ս. Օրջոնիկիձեն, որ մինչ այդ ժամանակ էր Ռոստով, վերադաս օրգաններին հաղորդում է հետևյալը. «Դոնի Ռոստովի կազմակերպությունը ուժեղ երկրում է, դրա հիմնական պատճառը խիստ վախճ է պրովոկացիայից: Նախիջևանի ընկերներն օրինակ ոչ մի ընդհանուր բան չեն ուզում ունենալ քաղաքի հետ՝ պրովոկացիայի պատճառով»¹⁰⁹:

Ոստիկանությունը ուշի-ուշով հետևում և արգելում էր այն ամենն, ինչ աննշան շահով, անգամ, կասկածելի էր թվում: Այսպես, Մոսկվայում վլադիմիր հետևանքով մահացած նորնախիջևանցի ուսանող Ավերյանցի թաղման ժամանակ արգելվում է մայրենի լեզվով ելույթներ ունենալը, քանի որ տեղի ոստիկանությունը հայերեն չէր հասկանում¹¹⁰:

Դեռևս 1906 թ. որոշվել էր Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցում Մ. Նալբանդյանի անվան մեկ թոշակ նշանակել: 1911—1912 թթ. այդ առթիվ գրագրություններ են սկսվում հոգևոր գործերի ղեկարտամենտի, լուսավորության մինիստրության և տեղական հաստատությունների միջև: Ի վերջո, ներքին գործերի մինիստրությունը նկատի առնելով Մ. Նալբանդյանի բանտարկությունը և այն հանգամանքը, որ նա կապ է ունեցել Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ, արգելում է նրա անունով թոշակ նշանակելը¹¹¹:

Չնայած ստեղծված դժվարին պայմաններին, ազատության մեջ մնացած բոլշևիկները, նրանց թվում Բ. Նալբանդյանը ձգտում էին վերականգնել կազմակերպությունը: Նրանց հաջողվում է ստեղծել, մեծ մասամբ բանվորներից կազմված, բոլշևիկյան խումբ:

Ցարիզմի ձեռնարկած միջոցառումներն, այնուամենայնիվ, չէին կարող կանխել հեղափոխական շարժումների վերելքը, որը 1912 թ. առավել ակնառու էր դառնում: Բոլշևիկյան կազմակերպությունների ամրապնդման, աշխատավորական շերտերի վրա նրանց ազդեցության ուժեղացման հարցում հսկայական նշանակություն ունեցավ 1912 թ.

105 Պ. Ա. Զափարիձեն, Ընտրի հոգվածներ, ճառեր և նամակներ 1905—1918 թթ., Երևան, 1970, էջ 155:

106 ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 17, л. 70.

107 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 213.

108 Նույն տեղում, էջ 219:

109 Г. К. Орджоникидзе. Статьи и речи, 1910—1926, т. 1, М., 1956, с. 18.

110 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 332, л. 2.

111 Նույն տեղում, գ. 385, թ. 5—22:

մայիսից հրատարակվող բուլղարական «Պրավդա» թերթը: «Պրավդան» բանվորներին դաստիարակում էր դասակարգային համերաշխության ու համախմբվածության ոգով: Թերթը լայն տարածում և ընդունելություն էր գտնում Դոնում, հաճախ անդրադառնում այնտեղի իրադարձություններին:

Դոնի բանվորները նյութապես աջակցում էին «Պրավդային»: Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինը թվարկելով Պետերբուրգի բանվորների կոչին արձագանքող «Պրավդայի» համար խմբակային կարգով դրամ հավաքող կարևոր 50 քաղաքները և այլ վայրերը, դրանց թվում նշում է նաև Դոնի Ռոստով, Նախիջևան քաղաքները և Դոնի մարզի Ռիկովսկի հանքավայրը¹¹²:

Երկար ժամանակ Դոնում չկար կուսակցական միասնական էլենտրոն: Դոնի մարզի բուլղարական կազմակերպությունները թեպետև իրար հետ կապ էին պահպանում, սակայն ղեկավար կենտրոն չունեին: 1912 թ. աշնանը գերազանցապես Ռոստով-Նախիջևանյան բուլղարիկների ջանքերով ստեղծվում է «Կենտրոնական» անունով ղեկավար խումբ: «Կենտրոնական» խմբի աշխատանքները գլխավորում էր հավատարիմ Լենինյան, 1903 թ. կուսակցության անդամ, հեղափոխական գործունեության համար Բաքվից քստրված Վ. Մ. Կասպարյանցը¹¹³: Կենտրոնական խումբը ղեկավարում էր սուր քաղաքական պայքարի միջնորդում ընթացող IV պետական դումայի ընտրությունները:

1913 թ. ստեղծվում է բուլղարական նոր ընդհանուր կենտրոն՝ ՌՍԴԲԿ Ռոստով-Նախիջևանյան կոմիտե՝ Դ. Սամոխվալովի ղեկավարությամբ: Կոմիտեն աշխատավորության շրջանում քաղաքական ագիտացիա էր վարում, կազմակերպում բանվորների գործադուլային շարժումը: 1914 թ. դարնանը գործադուլ հայտարարեցին «Աքսայ» գործարանի բանվորները, որը տևեց շուրջ մեկ ամիս: Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին, եթե Դոնի պրոլետարիատի ավանգարդում ընթանում էին երկաթուղային գլխավոր արհեստանոցի բանվորները, ապա հեղափոխության նոր վերելքի տարիներին՝ 1910—1914 թթ. առաջատարի դերը ստանձնել էին «Աքսայ» գործարանի բանվորները¹¹⁴:

1914 թ. Ռոստովում ստեղծվում է քաղաքային կուսակցական կենտրոնական օրգան՝ ՌՍԴԲԿ ղեկավար կոլեկտիվ՝ անունով: Դրա տասնմեկ հոգուց բաղկացած կազմի մեջ էր մտնում նաև Բ. Մեզուրյանը: Ղեկավար

կոլեկտիվը Բաքվի և Պետերբուրգի բանվորներին պաշտպանելու հատուկ կոչով, որը հեկտոգրաֆով բազմացրել էր Բ. Մեզուրյանը, դիմում է Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորներին. «Ռոստովի և Նախիջևանի բուրգ բանվորներ, — ասվում էր այդ կոչում, մենք պետք է միահամուռ ոտքի կանգնենք հանուն մեր ընկերների պաշտպանության: Մենք պետք է նրանց հետ մեր համերաշխությունը արտահայտենք բողոքի գործադուլով»¹¹⁵:

Դոնի, ինչպես և ամբողջ երկրի հեղափոխական շարժումների վերելքն ընդհատվեց սկսված համաշխարհային պատերազմով:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը, ինչպես նշեցինք նախորդ բաժնում, համաշխարհային պատերազմին նայում էր նաև ազգային խընդիրների լուծման տեսանկյունով: Դոնի հայությունը պատերազմի հաջող կլքի, Թուրքիայի նկատմամբ Ռուսաստանի հաղթանակի մեջ էր տեսնում արևելյան բռնապետական լծից իր ժողովրդի մեծ հատվածի՝ արևմտահայության ազատագրման ելքը: Հետևաբար հայկական գաղութն իր հնարավորությունների սահմաններում ամեն կերպ աջակցում էր ռուսական զենքի հաղթանակին:

Նոր Նախիջևանի այն շերտերը և առաջին հերթին աշխատավորությունը, որն ավելի մոտ էր Ռոստովի բանվորական միջավայրին և դասակարգային համերաշխություն էր զգում նրա հետ, ընդգրկված էր սոցիալ-քաղաքական ընդհանուր ոլորտում և ընթանում էր այդ հունով:

Դոնի բուլղարական կազմակերպությունները քայքայվել էին ձերբակալությունների և բանակ զորակոչվելու հետևանքով: Միայն պատերազմի երրորդ տարում նրանք կարողացան միասնական քաղաքային կենտրոն հիմնել: 1916 թ. ստեղծվեց ՌՍԴԲԿ Ռոստով-Նախիջևանյան կոմիտեն, որը շուտով սկսեց հրատարակել «Պրոլետարսկոյե սլովո» անլեզալ թերթը¹¹⁶:

Պատերազմի ժամանակ ստեղծված ծանր պայմաններին բանվորները պատասխանում էին առաջին հերթին գործադուլներով: Աստիճանաբար հեղափոխական շարժումների մեջ է ընդգրկվում նաև գյուղացիությունը: Կնալով աճում, ավելի մասսայական-քաղաքական բնույթ էր ստանում գործադուլային շարժումը:

1917 թ. փետրվարյան բուրժուական հեղափոխության հաղթանակից և ցարիզմի տապալումից հետո, Պետրոգրադի օրինակով, Դոնում ստեղծվում է ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտե, որը հատուկ կոչով դիմում է Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորներին: Շուտով, մարտ ամսին ստեղծվում է ՌՍԴԲԿ Ռոստով-Նախիջևանյան նոր կոմիտե: Վերջինս գլխավորում էր հեղափոխական խմբորումները, հետևում բուլղարական կազ-

112 Վ. Ի. Լենին. էլժ, հ. 21, էջ 530:

113 E. B. Молдован, Революционная деятельность большевиков Дона в 1910—1914 гг. (автореферат), Ростов н/Д, 1975, с. 10.

114 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 250—259.

115 Նույն տեղում, էջ 262:

116 Նույն տեղում, էջ 270:

մակերպությունների ամրապնդմանն ու աճին: Ավելի ուշ, հուլիսին կոմիտեի կազմում ընդգրկվում է նաև Գ. Զախարյանցը: Նա մի քանի ամիս անց դառնում է բուլշևիկների կազմակերպած Ռոստով-նախիջևանյան Կարմիր գվարդիայի շտաբի պետի տեղակալ և ապա պետ¹¹⁷:

Փետրվարյան հեղափոխությունը և միապետության տապալումը հույսերի նոր ալիք, անգամ ոգևորություն են առաջ բերում նոր նախիջևանում: Մարտ ամսին Միքայել Նալբանդյանի մասձվան տարեդարձին մեծ ցույց է կազմակերպվում: Յուցարարներն անցնելով փողոցներով և երգելով «Դուք դո՞ քնացիք» մարտական երգը, հասնում են քաղաքի կենտրոնի ս. Լուսավորիչ եկեղեցու հրապարակը: Այնտեղ հավաքված հոծ բաղմունքի անդամները հրապարակում են ունենում Մ. Շահինյանը, Գր. Զուբարյանը և ուրիշները: Ապա սուպավորիչ այդ շքերթը շարժվում է դեպի Սուրբ Խաչ վանքը: Յուցարարները, շրջապատելով Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի մահարձանները, ձառեր են արտասանում և եկեղեցական շարականների փոխարեն երգում հեղափոխական երգեր¹¹⁸:

1917 թ. Պետրոգրադում հաղթանակած Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական հեղափոխության լուրը ցնծություն է առաջացնում Դոնում: Ռոստով-նախիջևանյան բանվորների ու զինվորների ղեկավարների սովետը որոշում է ստեղծել ռազմահեղափոխական կոմիտե: Վերջինս իր վրա է վերցնում աշխատավորության հեղափոխական շարժումները գլխավորելու դործը: Սակայն Դոնում սովետական կարգերի հաստատումը հանդիպում է տապալված ժամանակավոր կառավարության և իմպերիալիստական պետությունների կողմից սկսված աջակցություն ստացող Դոնի հակահեղափոխության համառ դիմադրությանը: Դոնը շուտով դառնում է համառուսաստանյան հակահեղափոխության հիմնական կենտրոնը: Այդ պատճառով էլ Ռոստովում սովետական իշխանությունը կարճատև գոյությունից հետո, 1917 թ. դեկտեմբերին, ընկնում է:

Սովետական կարգերի անկումից հետո Ռոստով-նախիջևանյան կոմիտեն անցնում է ընդհատակ: Վերջինս, համագործակցած Դոնի մարզի ռազմահեղափոխական կոմիտեի հետ քաղաքական աշխատանք էր տանում բանվորների և գյուղացիների շրջանում:

1918 թ. փետրվարի 23-ին հարավարևելյան ռազմաճակատի զորքերը ազատագրում են Ռոստովը, իսկ երկու օրից հետո սպիտակգվարդիական ուժերի կենտրոն նստվողերկասկը¹¹⁹:

117 Նույն տեղում, էջ 302, 312, 336, 358:

118 «Հայրենիք», 1955, № 7, էջ 72:

119 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 419.

Դոնում վերականգնվում է սովետական իշխանությունը: Ռոստով-նախիջևանյան բանվորների և զինվորների ղեկավարների սովետը արտակարգ ժողովում հայտարարում է. «...այժմվանից ամբողջ իշխանությունը Ռոստովում և նախիջևանում պատկանում է միայն իրեն»¹²⁰:

ԽՍԳԲ(Բ)Կ Դոնի բյուրոն ղեկավարում էր սովետական կարգերի ամրապնդման աշխատանքները: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի ամրապնդման գործում Դոնի բուլշևիկներին մեծ օգնություն էր ցույց տալիս հավատարիմ լենինյան, նշանավոր բուլշևիկ Ս. Օրջոնիկիձեն: Նա, որպես ԽՍՖՍՀ ժողովուհարհի Արտակարգ կոմիսար, ապրիլ ամսին եկել էր Ռոստով: Ս. Օրջոնիկիձեի հետ կապեր էին հաստատել նոր նախիջևանի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութների ղեկավար շրջանները, որոնց նկատմամբ նա ուշադիր վերաբերմունք էր դրսևորում¹²¹:

1918 թ. մայիսին գեներալ Կրասնովի սպիտակգվարդիական զորքերին, գերմանացիների աջակցությամբ, հաջողվում է գրավել Դոնի մարզը¹²²:

Սպիտակգվարդիական զորքերի թիկունքում ընդհատակյա աշխատանքները ղեկավարելու համար ստեղծվում է Դոնի բյուրո: Նրա վեց հոգուց բաղկացած կազմում էր Ս. Սրապիոնյանը: Շուտով Դոնի բյուրոն կապ է հաստատում ընդհատակյա բուլշևիկյան կազմակերպությունների հետ և լայն գործունեություն ծավալում կազակային բնակչության ներքենախավերի մեջ: Ռոստովի և նախիջևանի բնակչության շրջանում հեղափոխական ազդեցիկ էր մղում նաև Պ. Կարդաշովան (Ղարդաշյանը)¹²³:

1919 թ. գարնանը դրությունը վատթարանում է: Դեկտեմբերին գրավելով ամբողջ Դոնի մարզը, դուրս էր գալիս դեպի Ցարիցին, իսկ աշնանը նրա զորքերը գրավելով Վորոնեժն ու Կուրսկը ուղղություն էին վերցրել դեպի Մոսկվա:

Հոկտեմբերին կարմիր բանակը կասեցնում է սպիտակգվարդիականների հարձակումը: Շուտով սկսվում է հակահարձակումը, որը ուղեկցվում էր սպիտակգվարդիական, այդ թվում և կազակային զորքերի քայքայումով, կազակային սուսնձին զորախմբեր հրաժարվում էին կովկաս և անգամ անցնում էին սովետների կողմը¹²⁴:

120 «Борьба за власть Советов на Дону 1917—1920», Сборник документов. Ростов-на-Дону, 1957, с. 266—267.

121 «Հայրենիք», 1955, № 10, էջ 75—78:

122 «Борьба за власть Советов», с. 364.

123 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 433.

124 «Борьба за власть Советов», с. 479—487.

1920 թ. հունվարին Առաջին հեծյալ բանակը գրավում է Ռոստովը: Մինչև ապրիլ ազատագրվում են ամբողջ Դոնի մարզը, Հյուսիսային Կովկասը, ուր վերջնականապես վերականգնվում է սովետական իշխանությունը¹²⁵:

1917 թ. փետրվարյան բուրժուական հեղափոխությանը հաջորդող երեք տարիները, մինչև 1920 թ. հունվար՝ սովետական իշխանության վերջնական հաղթանակը, Դոնում ստեղծվել էր քաղաքական բուռն պայքարով հագեցած, բարդ ու լարված դրություն: Սովետական իշխանության դեմ Կալեդինի, Կրասնովի, Դենիկինի իրար հաջորդող սպիտակ-գվարդիական զորամասերի հարձակումներն ու կարճատև տիրապետությունը, ավստրո-գերմանական ուժերի երևան գալը, անընդմեջ կատարվող բանտարկություններն ու մահապատիժներն անկայուն ու խառն իրավիճակ էին ստեղծել Դոնի ամբողջ բնակչության, այդ թվում և հայկական գաղութի համար:

Այդ տարիներին Նոր Նախիջևանի ազգային-մշակութային կյանքը տնօրինում էր համայնական խորհուրդը: 1917 թ. վերջում, գաղութի հայ հասարակությունը բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ, ընդհանուր գաղտնի քվեարկությամբ ընտրում է 60 հոգուց բաղկացած հայ ազգային կամ «հայ համայնական խորհուրդ»: Խորհրդի նախագահ է ընտրվում Ռ. Բերբերյանը: Խորհուրդն ունեւր իր գործադիր մարմինը՝ համայնական վարչությունը, որը գլխավորում էր Ե. Շահազիզը: Համայնական խորհուրդը՝ Ե. Շահազիզի խմբագրությամբ հրատարակում է «Հայ համայնք» շաբաթաթերթը: Համայնական խորհուրդը, փաստորեն, ու միայն Նոր Նախիջևանի ու հայկական գյուղերի, այլև հարավային Ռուսաստանի ցիրուցան հայության մշակութային կյանքի տնօրենը դարձավ: Այն ինչ որ շափով ներկայացնում ու պաշտպանում էր հայության շահերը տեղական իշխանությունների առջև¹²⁶:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 506:

¹²⁶ «Հայրենիք», 1940, № 10, էջ 79, 1955, № 9, էջ 73:

Գ Լ ՈՒ Ե Ը Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Անցյալ դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին Նոր Նախիջևանի գաղութն ապրում էր հարուստ ու բեղուն մշակութային կյանքով:

Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ընթանում էր վերելքի ուղիով: Դյուղացիական ռեֆորմից հետո սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հեղաբեկումը արագացավ, կապիտալիստական արտադրության զարգացման հետ մեկտեղ սուր ու բացահայտ բնույթ ստացան դասակարգային հակասությունները: Հստակորեն դրսևորվեց տարբեր հասարակաշերտերի սոցիալական դիմանկարը:

Դեռևս 1850-ական թվականներին սկսված հասարակական-քաղաքական աշխույժը հետագա տասնամյակներում արգասավորվեց նոր երեվույթներով: Ռուսաստանը դարձավ հեղափոխական-դեմոկրատական, ապա նարոդնիկական շարժման կենտրոն, այստեղ լայն տարածում գտավ մարքսիզմը: Հեղափոխության կենտրոնը Արևմտյան Սվրոպայից աստիճանաբար տեղափոխվում էր դեպի Ռուսաստան: Սվրոպական երկրների համեմատությամբ, ավելի ուշ պատմական թատերաբեմում հանդես եկած սուսական պրոլետարիատը XX դարի սկզբին այնպիսի հուժկու էլույթներ ունեցավ, որ ցնցեց ինքնակալության հիմքերը:

Ամբողջ երկրին համակած այդ իրադարձությունները, ի տարբերություն կայսրության ծայրամասերի, որտեղ դրանք հաճախ թույլ էին իրենց զգացնել տալիս, Դոնի երկրամասում ավելի որոշակի արտահայտություն էին գտնում:

Հարկավ, ճորտատիրական կաշկանդումներից զերծ Դոնի հայկական զանգվածի մշակույթն ազատ զարգացման պայմաններ ունեւր նաև անցյալ դարի առաջին կեսին: Նկատի պետք է առնել սակայն, որ ռուսական և հայկական այն միջավայրը, հասարակական այն ընդհանուր պայմանները, որոնցից սնվում էր գաղութի մշակութային կյանքը, դեռևս կրում էին ֆեոդալիզմի ուժեղ դրոշմը և այդ տեսակետից որոշակիորեն տարբերազատվում էին դարի առաջին և երկրորդ կեսերը:

Հարավային Ռուսաստանը, այդ թվում և Դոնի ավազանը, կենտրոնական Ռուսաստանի հետ կապող ուղիների հանգույցում գտնվող Նոր Նախիջևանը, աշխույժ երթևեկ ունենալու և բազում թևերով կապված էր ռուսական կենտրոնների հետ: Բուռն կյանքով ապրող հայկական գաղութը շփումների մեջ էր և կրում էր ռուսական դեմոկրատական, առաջավոր մտքի ու մշակույթի ազդեցությունը: Այդ առումով հատկանշական է, որ Նոր Նախիջևանում արժանավայել նշվում էին Ա. Պուշկինի, Ն. Գոգոլի, Ն. Նեկրասովի, Լ. Տոլստոյի և ուրիշ գրականության ու մշակույթի այլ մեծերի հոբելյանական տարելիցները: Հոբելյանի առիթով տարածվում էին նրանց ստեղծագործությունները, նրանց անունով գրադարան կամ դրպարոց էին կոչում, նրանց կյանքի ու գործի մասին տեղի հայկական թերթերում բազմաթիվ հոդվածներ տպագրում: Այլ խոսքով, Դոնի հայկական գաղութում լայնորեն ծանոթանում, մասսայականացվում էին ռուս դեմոկրատական գրականության նշանավոր գործիչների ստեղծագործությունները:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը միաժամանակ ռուսական առաջավոր մշակույթը Հայաստան ու հայ իրականություն փոխանցողի, տարածողի դեր էր կատարում: Ռուսահայ մյուս գաղթօջախների հետ միասին Նոր Նախիջևանը հայ հասարակական ու մտավոր կյանքում ռուսական դեմոկրատական մշակույթի ազդեցությունն ու ավանդները կրող կենտրոններից էր:

Նոր Նախիջևանի մարդաշատ գաղութը մյուս կողմից լիաթոք կյանքով ապրող հայկական նշանակալից մի կենտրոն էր: Հայկական գաղութը, եթե սոցիալ-տնտեսական կյանքով լիովին կապված էր բովանդակ երկրի մասնավորապես հարավային Ռուսաստանի հետ և նրա մի մասնիկն էր կազմում, ապա իր հոգևոր կյանքով ռուսական հասարակական մտքի բարերար ազդեցությունը կրելով հանդերձ, ըստ էության, հայկական ազգային մշակույթի կարևոր օջախներից էր:

Նոր Նախիջևանը, որպես ազգային կենտրոն, միաժամանակ արձագանքում էր հայ ժողովրդի համար կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձություններին: Հայտնի է, որ արևելահայության պատմական ճակատագիրը տնօրինվում էր համեմատաբար բարենպաստ եղանակով: Հայ ժողովրդի այս հատվածը ժամանակին միանալով Ռուսաստանին իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի, նրա զարգացման հեռանկարների հետ:

Միանգամայն այլ էր իրավիճակը Արևմտյան Հայաստանում: Արևմրտահայությունը մնալով թուրքիայի տիրապետության տակ իր ապագան տնօրինելու հեռանկարներ չուներ: Ինչպես ամբողջ արևելահայությունը, այնպես էլ հատկապես ռուսահայ գաղթօջախները և դրանց մեջ բարվոք

վիճակում գտնվող Դոնի հայությունն արևմտահայության փրկության երաշխիքը թուրքական լուծը թոթափելու և Ռուսաստանին միանալու մեջ էր տեսնում:

Մեզ հետաքրքրող դարաշրջանը արևմտահայության համար եղավ աղետալի: 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Հայկական հարցի առաջացումն ու միջազգային դիվանագիտության մեջ նրա անպտուղ արձարծումները, արևմտահայության ազգային ու սոցիալական ճնշման ուժեղացումը, կազմակերպվող ջարդերն այնպիսի իրադարձություններ էին, որ իրենց վրա էին գամում համայն հայության ուշադրությունը:

Հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունեցող, ազգային կյանքով ապրող Դոնի հայկական գաղութը չէր կարող անտարբեր մնալ այդ ամենի հանդեպ: Արևմտահայ իրականությունն իր հասարակական-քաղաքական անդրադարձումն էր ունենում և առավել կամ նվազ շափերով արտացոլումը գտնում նաև Նոր Նախիջևանի մշակութային կյանքում:

Դոնի գաղութի ինչպես հասարակական, այնպես էլ մշակույթի ասպարեզում խոշոր էր նշանավոր երկու հայրենակիցների՝ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի դերը:

Մշակույթի ու լուսավորության բազմաթիվ այլ խնդիրների առիթով նորնախիջևանցիները հաճախ էին հիշում իրենց մեծ հայրենակցին: Նրանք դիմում էին Մ. Նալբանդյանի ուղենիշ հանդիսացող ստեղծագործություններին, ջանում իրականացնել նրա ազատախոհ գաղափարները:

Մյուս մեծ նորնախիջևանցու՝ Ռ. Պատկանյանի 1870—1880-ական թվականների ստեղծագործությունները և առօրյա եռանդուն գործունեությունը նպատակամղված էին արևմտահայության ազատագրությանը: Նա, միաժամանակ, հետամուտ էր լուսավորություն տարածելուն, ինչպես նաև ռուսահայ համայնքներում և, առաջին հերթին, Նոր Նախիջևանում հայոց լեզուն, ազգային սովորություններն ու նկարագիրը պահպանելուն:

Այս շրջանում Նոր Նախիջևանում հրապարակ են գալիս մի շարք ընկերություններ, որոնք սկսում են կարևոր դեր կատարել լուսավորություն տարածելու և առհասարակ մշակույթի պահպանման ու զարգացման ուղղությամբ: Հայ մտավորականությունն ու հասարակական հաստատություններն էին փաստորեն տնօրինում գաղութի մշակութային կյանքը:

Դոնի հայկական զանգվածը միաժամանակ ոչ միայն պահպանում, այլև իր հնարավորությունների սահմաններում զարգացնում էր ազգային մշակույթը: Բուրժուական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ ստեղծված համընդհանուր առաջընթացի պայմաններում և, օգտագործելով ուսուստանյան առաջին հեղափոխության բերած ազատաշունչ մթնոլորտը, հրապարակ է գալիս տեղի հայկական մամուլը: Պարբերական մամուլը սկսում է կարևոր դեր կատարել գաղութի հասարակական ու մշակութային կյանքում: Տարածում է գտնում հրատարակչական-տպագրական գործը: Փոխվում է գրականության, թատրոնի, առհասարակ արվեստի ուղղվածությունը, դրանք սկսում են ընդառաջել կյանքի պահանջներին, արձագանքել առօրյա խնդիրներին: Հիմնվում են նոր տիպի դպրոցներ:

Համառոտակի ծանոթանանք Դոնի հայ զանգվածի մշակույթի առանձին ճյուղերի պատմությանը:

1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Կրթական, դպրոցական գործը Դոնի հայության շրջանում միշտ էլ պատշաճ ուշադրության է արժանացել: Տակավին 1780-ական թվականների սկզբին, գաղութի հիմնադրման տարիներին իրավասու հայ գործիչների միջև բանակցություններ էր գնում քաղաքի հիմնադրման ժամանակ դպրոցի համար հարմարավետ տեղ հատկացնելու մասին¹: Քաղաքի հիմնադրման հենց առաջին տարիներին բացվում է առաջին դպրոցը, իսկ Սուրբ Խաչ վանքի կառուցումը լիովին շավարտված, 1780-ական թվականների վերջին այնտեղ հիմնվում է գիշերօթիկ դպրոց:

Սակայն ծխական ու մասնավոր այդ դպրոցները չէին կարող բավարարել մատուցվող սերնդի դաստիարակությանը ներկայացվող պահանջները: Այդ պատճառով էլ գաղութի երևելի դեմքերը տեղեկանալով Մոսկվայում ուսումնարան հիմնելու Հովհաննես Լազարյանի կտակի մասին, քանիցս դիմում են եղբորը՝ Հովակիմ Լազարյանին: Նրանք, վկայակոչելով Դոնում հայկական հոծ զանգվածի առկայությունը և նպաստավոր այլ հանգամանքներ, փորձում են համոզել ուսումնարանը Մոսկվայի փոխարեն բացել նոր Նախիջևանում²: Դրական արդյունքի չհասնելով, նրանք իրենց զավակներին սկսում են ուղարկել Մոսկվա՝ նորաբաց

Լազարյան ճեմարան: Դա ուսուցման արդյունավետ եղանակ էր և շարունակվեց նաև հետագայում, սակայն Մոսկվա մեկնողների թիվը սահմանափակ էր և բնավ չէր կարող լուծել տեղում բարեկարգ ուսումնարան սենեալու խնդիրը:

1830-ական թվականներին եղած վարժարանների շարքում ուսումնական գործը քիչ թե շատ լավ էր դրված տակավին 1811 թ. հիմնադրված ծխական դպրոցում: Ուսումնարանը տեղավորված էր աղյուսաշեն բարեկարգ շենքում և պահվում էր գերազանցապես նվիրատվությունների հաշվին: Սովորական ծխական դպրոցներից տարբերվում էր նրանով, որ այնտեղ դասավանդվում էին թվաբանության համեմատաբար բարդ վարժություններ, ռուսերեն և հայերեն լեզուների քերականություն և հայերենից ռուսերենի պարզ թարգմանություններ³:

Բնականաբար, ծխական այդ դպրոցը ևս չէր կարող բավարարել երեխաներին անհրաժեշտ կրթություն տալու պահանջը: Ելնելով դրանից, քաղաքի հասարակության ժողովը (1838) անհրաժեշտ է գտնում ծխական այդ դպրոցը վերակառուցել, հավասարեցնել Անդրկովկասի գավառային ուսումնարանների կարգին և անվանել նոր Նախիջևանի քաղաքային ուսումնարան: Պահանջվող լրացուցիչ ծախսերը քաղաքի հայ հասարակությունը վերցնում էր իր վրա⁴:

Նոր Նախիջևանում գավառային ուսումնարան բացելու նպատակով այս և հետագա դիմումներն իրավասու մարմինների կողմից երկարատև քննարկումների նյութ են դառնում: Ի վերջո հարցը դրական լուծում է ստանում, և միայն 1850 թ. բացվում է գավառային ուսումնարանը: Այն նկատելի չափով տարբերվում էր ժամանակի ծխական վարժարաններից: Գավառային ուսումնարանը նոր Նախիջևանի երկարակյաց ուսումնական հաստատություններից էր: Ժամանակի պահանջներից բխող փոփոխություններ կրելով հանդերձ, այն փաստորեն գործել է գաղութի գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

1877 թ. գավառային ուսումնարանը վերակառուցվում է քաղաքային երկրորդայն ուսումնարանի: 1883 թ. ուսումնարանի աշակերտների թիվը հասնում էր 97-ի, որից առաջին դասարանում 64, երկրորդ դասարանում՝ 22 և երրորդ դասարանում 11 հոգի⁵: 1891 թ. ուսումնարանը վերափոխվում է շրջապայ, իսկ 1912 թվականին՝ բարձրագույն նախնական ուսումնարանի (высшее начальное училище): Այս շրջանում սովորողների թիվը հասնում էր 143-ի: Ուսումնարանը հիմնականում պահ-

¹ ՀԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 2, թ. 2:

² Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 102, գ. 6, վ. 120, 139, 183:

³ ԳԱՐՕ, ֆ. 11, օպ. 1, ձ. 18, լ. 6—11.

⁴ ՀԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1541, թ. 12—15:

⁵ ԳԱՐՕ, ֆ. 131, օպ. 1, ձ. 14, լ. 28.

վում էր քաղաքի հասարակության (10 310 ո.), ինչպես նաև պետության գանձարանից ստացվող (2771 ո.) միջոցներով⁶:

1857 թ. տեղի քաղաքացիներից Աննա Պոպովան, ստանալով լուսավորության մինիստրության համաձայնությունը, Նոր Նախիջևանում բացում է առաջին իգական դպրոցը: Այնտեղ մյուս դպրոցներում դասավանդվող առարկաներից զատ ուսուցանվում էր նաև ձեռագործ, երաժրտություն և պար⁷:

1840—1850-ական թվականներին Նոր Նախիջևանում պայքար էր բորբոքվել մեծահարուստ Ա. Խալիբյանի դեմ: Նա մեղադրվում էր քաղաքի եկամուտներն ու զաղութի եկեղեցական գումարները տարիներ շարունակ միանձնյա տնօրինելու, հասարակությանը հաշվետու չլինելու և այդ միջոցներից պատկառելի գումար սեփականացնելու մեջ:

Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի նորընտիր առաջնորդ Գ. Այվազովսկին մեղմում է այդ հակամարտը, ըստ էության, պաշտպանության տակ առնում Ա. Խալիբյանին և խորհուրդ տալիս ունեցած միջոցներն օգտագործել լուսավորական նպատակներով: Ա. Խալիբյանն իր անունը կրող ուսումնարան է բացում, սակայն ոչ թե Նախիջևանում, այլ Ղրիմի Թևդոսիա քաղաքում⁸:

Թևդոսիայի Խալիբյան ուսումնարանը կուլտուր-լուսավորական գնահատելի գործունեություն ունեցավ: Այն գոյություն ունեցավ 13 տարի՝ 1858—1870 թվականներին, սակայն շկարողացավ բավարարել թեմի կենտրոնական ուսումնարանին ներկայացվող անհրաժեշտ պահանջները և դառնալ այդպիսին: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ուսումնարանի գոյության վերջին տարիներին քանիցս հարց էր հարուցվել այն Նոր Նախիջևան տեղափոխել և այնտեղ վերակառուցել որպես թեմական հոգևոր դպրոց:

Ճորտատիրական կապանքներից ու սահմանափակումներից զերծ լինելու, նպաստավոր հանգամանքների բերումով Դոնի հայ գանգվածի դարգացումը, ինչպես արդեն նշել ենք, տեղի էր ունենում քիչ թե շատ ավատ ու անկաշկանդ եղանակով: Ազատ ու համեմատաբար դեմոկրատական հունով ընթացող առաջընթացի ընդհանուր այդ ոգին հատուկ էր գաղութի կյանքի բոլոր կողմերին և, առաջին հերթին, մշակույթին ու

դպրոցական-ուսումնական գործին: Դրա կոնկրետ ու անմիջական արտահայտությունը պետք է համարել իգական սեռի կրթության հարցում եղած ողջամիտ վերաբերմունքը: Թեպետև Նոր Նախիջևանի սակավաթիվ վարժարանների թվում կար Ա. Պոպովայի իգական դպրոցը, սակայն 1860-ական թվականների սկզբին հարց է բարձրացվում իգական ազգային Նոր ուսումնարան բացելու մասին: Հրապարակված հայտարարության մեջ պահանջվում էր, որպեսզի առաջին դասարան ընդունվողն ունենա մինչև 8 տարեկան հասակ և իմանա ռուսերեն ու հայերեն գրել-կարդալ: Ուսումնարանին կից բացվելու էր նաև նախապատրաստական դասարան, ռուսերեն և հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնելու համար: Օրիորդաց ուսումնարանում դասավանդվելու էին կրոն, ռուսերեն, քերականություն, ռուսաց պատմություն և աշխարհագրություն, հայերեն քերականություն, հայոց պատմություն, թվաբանություն, վայելչագրություն և ձեռագործ⁹:

1861 թ. սեպտեմբերին ուսումնարանի բացման հանդեսում քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանը խոսելով հիմնվող հաստատության անհրաժեշտության մասին շեշտում է նաև կանանց լուսավորելու հարցում նորնախիջևանցիների տեսակետն արտահայտող իր կարծիքը, «Քանզի անցին գնացին ժամառակքն այնօրիկ,— ասում է նա,— երբ մարդիկ հայլին ի վերա կանանց իրեն ի վերա ծառայից: Այժմ ի մերումս մարդասեր դարու լուսավորեալ աշխարհս հայի ի վերա կանանց իբրև ի վերա մարդկան... այսինքն լինել նոցա ոչ միայն սոսկ սնուցիչ դառակաց իւրեանց՝ որ բնական է անբան կենդանեաց անգամ, այլև լինել նոցա ընդ նմին ուսուցիչ և դաստիարակ նոցա... Թող ուրեմն այսուհետև դստերք մեր շարժին միայն արտաքին փառավոր և շքեղ զգեստուք և ակնակուռ զարդուք իւրեանց... այլ թող պարծի այսուհետև իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ անձնական արժանավորութեամբ իւրով, գիտութեամբ ազգի ազգի օգտակար ուսմանց»¹⁰:

Թեև անցյալ դարի առաջին կեսին դպրոցական-ուսումնական գործում որոշ առաջընթաց էր կատարվել, սակայն Դոնի հայկական գաղութը թեև կոտրում էր դարի երկրորդ կեսը, ուսումնական գործի ոչ այնքան բարձր գրությունը: 1860-ական թվականների կեսերին Նոր Նախիջևանում կար ընդամենը չորս ուսումնարան: Դրանք էին՝ գավառային ուսումնարանը, որն ուներ 76 աշակերտ և 6 ուսուցիչ, ծխական դպրոցը՝ 81 աշակերտով և 3 ուսուցիչով, երկրորդ կարգի իգական ուսումնարանը՝

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 11, գ. 237, թ. 1—2:

⁷ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 11, г. 1856, д. 241, л. 1—2:

⁸ Վ. Միխայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն 1801—1917, Երևան, 1970, էջ 287—303:

⁹ «Համբավարեր Ռուսիոյ» 1861, № 6:

¹⁰ Նույն տեղում:

86 աշակերտով և 11 ուսուցիչով և ընդամենը 36 աշակերտ և 4 դասատու ունեցող Ա. Պոպովայի իգական մասնավոր դպրոցը¹¹:

Այսպիսով, քաղաքի շորս ուսումնարանների աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 279 հոգու: Դա մեծ թիվ չէ, և թե նկատի առնենք, որ քաղաքի բնակչության քանակը հասնում էր շուրջ 16 հազարի: Սակայն շրջակա բնակավայրերի համեմատությամբ, նոր Նախիջևանում սովորողների թիվն ավելի բարձր էր: Այդ նույն 1864 թ., օրինակ, Թոստով քաղաքի բնակչությունն անցնում էր 20 հազարից, սակայն սովորողների ընդհանուր քանակով հար մնում նոր Նախիջևանից: Ռոստովում կար միայն 3 դպրոց, ուր աշակերտների թիվը հասնում էր ընդամենը 225 հոգու¹²: 1866 թ. նոր Նախիջևանում շարունակում էին գործել վերոհիշյալ շորս դպրոցները, սակայն աշակերտների թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլև պակասել էր, իջել 233 հոգու¹³:

Դժվար չէ հասկանալ, որ վարժարանները քիչ էին և եղածներն էլ պակասավոր՝ բնակչության աճող ուսումնառության պահանջները գոհացնելու համար: Կրթական օջախների անբավարար լինելը զգացվում էր մանավանդ 1850—60-ական թվականների հասարակական-քաղաքական, կուլտուր-լուսավորական ընդհանուր հետաքրքրության և աշխույժի շրջանում, որն ավելի խթանվեց գյուղացիական ռեֆորմի առաջացրած տեղաշարժերի շնորհիվ: Այդ իսկ պատճառով միանգամայն բնական է, որ նոր Նախիջևանում ժամանակի պահանջներին համապատասխան լուսավորյալ դպրոց հիմնելու ցանկությունները և այդ ուղղությամբ գործադրվող ջանքերն այս շրջանում, հատկապես, ուժգին էին արտահայտվում և աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծ ծավալ ընդունում:

Ինչպես հայտնի է Մ. Նալբանդյանը հնդկահայ կտակների հարցը բարձրացրեց և այդ գումարով մտադիր էր նոր Նախիջևանում, իր խոսքերով ասած. «Հիմնելու մի այնպիսի բարեկարգ դպրոց, որ առաջինը լիներ, և տասը տարու մեջ ամենայն հայ մարդ պարծանքով և զմայլանքով դարձուցաներ յուր ուղբը այդ դպրոցի վերա»¹⁴: 1861 թ., Հնդկաստանից Ա. Սուլթանշահին հասցեագրած նամակում նա գրում էր. «...Նախիջևանի մեջ մի հոյակապ դպրոց ունենալու հույսը քաջալերում է ինձ և զորացնում է իմ ֆիզիկական թուլությունը պատճառված դժոխային ջերմությունից»¹⁵:

Ազգի լուսավորության մեջ նրա ապագան տեսնող և դրա մշտական շտապով Ս. Նազարյանը «Ազգային մայր դպրոց» հիմնելու անհրաժեշտության մասին խոսելով, 1864 թ. գրում էր. «Այս պատճառով մտածում ենք, որ դպրոցի առավել պատշաճավոր տեղն է Նախիջևանը, Դոն գետի վրա, Աղովյան, ուրեմն և Սև ծովին շատ մոտավոր, իսկ ժողովուրդը բուլղոսի հայ և մոտ 20 000 հոգի յուր շրջակա գյուղերով»¹⁶:

Երկու տարի անց, 1866 թ. հյուրընկալվելով նոր Նախիջևանում, նա քաղաքի հասարակությանը հորդորում է հիմնել գիմնազիա, որն անհետևանք չի անցնում: Վաճառական Մ. Փանջանին ուղղած նամակում Ս. Նազարյանը գրում էր. «Քաղաքական (իմա՝ քաղաքի—Վ. Բ.) հասարակությունը շնորհակալությամբ և ուրախությամբ ընդունեց իմ առաջարկությունը հիմնարկելու նոր Նախիջևանում մի հայկական գիմնազիոն և, որովհետև հայք բար մեծի մասին վաճառական մարդիկ են, տալով նորան ռեալական ուղղություն, բայց թույլ տալով ուսուցանել նորա մեջ և լատինական լեզուն, իբրև հիմք եվրոպական նոր լեզուների, ֆրանսիականի, գերմանականի, անգլիականի: Դորա մեջ պիտի ավանդվի բուն ազգային ոճով բոլոր ուսանելիքը ընդհանուր կրթության և մասնավոր գիտությունքը վաճառական կողման»¹⁷:

Հայ առաջադեմ գործիչներից զատ, սակայն, ոչ առանց վերջիններիս ազդեցության, Դոնի հայկական գաղութում կրթական հաստատություններ հիմնելու բաղմամբով դիմումներ և առաջարկներ է անում նաև տեղի բնակչությունը: 1859 թ. մի խումբ նախիջևանցիներ (Դ. Քառաբաշյան, Կ. Հալապետյան, Ա. Խոսրոյան, Ս. Քայալյան, Պ. Սախալյան, Զ. Խլոճյան, Զ. Հալաճյան, Գ. Սալթիբյան) դիմում են նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Գ. Այվազյանին և խնդրում Ս. Խաչավանում բացել հայկական դպրոց¹⁸:

1866 թ. Ս. Նազարյանի կողմից խրախուսված նոր Նախիջևանի հայ հասարակության ժողովը միահամուռ գտնում է, որ վաղուց հասունացել է ժամանակը քաղաքում ունենալու ժամանակի պահանջները բավարարող գիմնազիա: Ժողովը որոշում է հնդկական կտակներից, եկեղեցական արդյունքներից, քաղաքի եկամուտներից հոգալ հիմնադրվելիք գիմնազիայի համար անհրաժեշտ 24 հազար ռուբլի ծախսերը և խնդրել իրավասու ատյաններին բացելու կրթական լուսավորյալ մի օջախ: Գիմնազիայի ծրագրի մշակումը խնդրում են հանձնարարել «մեր գիտնական հայրենակցի, պարոն Ստեփանոսի Նազարյանցին, որ այժմ գտանի մեր

11 «Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год», с. 147.

12 Նույն տեղում, էջ 145:

13 ГАРО, ф. 11, оп. 1, д. 175, л. 7—12.

14 Մ. Նալբանդյան, ԵՎԺ, հ. 2, էջ 277:

15 Մ. Նալբանդյան, ԵՎԺ, հ. 4, էջ 109:

16 «Հյուսիսփայլ», 1864, № 4, էջ 234:

17 «Արարատ» 1913, № 8—9, էջ 232:

18 ԶԿՊԱ, ֆ. 415, ց. 1, գ. 46:

քաղաքումն և խնդրել ի նմանէ, որ նա կատարեսուլ զայդ գործ փութով»¹⁹։ Քաղաքագլուխը հատուկ գրությամբ Ս. Նազարյանին տեղյակ է պատում նորնախիջեանցիներ խնդրանքի մասին²⁰։

Այդ նույն տարում, 1866 թ. Ռ. Պատկանյանը խնդրում է քաղաքագլխին թույլատրել և ապա միջնորդել Օղեսայի ուսումնական օկրուգի առաջ իրեն Նոր Նախիջեանում տղաների պանսիոն բացելու իրավունք տալու մասին։ Ռ. Պատկանյանի նախաձեռնությունը հավանության է արժանանում տեղում, սակայն պանսիոնատի ծախսերը քաղաքը չի վերցնում իր վրա²¹։

Վերադաս ատյաններին ուղղած այդ բազմաթիվ դիմումները գործնական կոնկրետ հետևանքներ չեն ունենում։ Միայն Ռ. Պատկանյանի առաջարկած պանսիոնը, ինչպես երևում է, հաջորդ տարում բացվում է գավառային ուսումնարանի ենթակայության տակ։ Այնտեղ դասավանդվում էին աստվածաբանություն, թվաբանություն, հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներ։ Շենքը հարմար էր, սովորողները, որոնց թիվը հասնում էր 29 հոգու և որոնք գերազանցապես առևտրականների զավակներ էին, բավարարված էին դասագրքերով²²։ Ուսումնական այս օջախը, սակայն, երկար կյանք չի ունենում։

1867 թ. ս. Համբարձուման եկեղեցուն կից բացվում է ծխական դպրոց, ուր ավանդվում էին կրոն, հայերեն, ռուսերեն, թվաբանություն, գեղագրություն առարկաները²³։

1860-ական թվականներին բացված ուսումնարանների մեջ նշանակալից էր Սուրբ Խաչ վանքում հիմնված ժառանգավորաց դպրոցը։

Տակավին 1853 թ. մի խումբ երիտասարդներ, ի թիվս որոնց և Նպիփան Պոպոյանը տեսնելով քաղաքի հոգևորականության վիճակը, վրձնում են աղքատ հոգևորականների զավակներին կրթություն տալու նպատակով դրամ հավաքել և դպրոց բացել²⁴։

Այդ հիմքի վրա ստեղծվում է մարդասիրական ընկերությունը։ 1867 թ. Գևորգ IV կաթողիկոսը ժամանում է Նոր Նախիջեան, ծանոթանում հայկական գաղութի կյանքին և անհրաժեշտ գտնում Սուրբ Խաչ վանքում հիմնել ժառանգավորաց դպրոց, որը պետք է պատրաստեր հոգևոր գործիչներ։ Նույն տարվա սեպտեմբերին կաթողիկոսը հաստատում է բաց-

յոզ դպրոցի կանոնադրությունը²⁵։ Մարդասիրական ընկերությունը հանձն է առնում իր հովանավորության տակ վերցնել ժառանգավորաց դպրոցը, թեպետև ընկերության բազմաթիվ անդամներ համաձայն չէին դրան։ Նրանք գտնում էին, որ Սուրբ Խաչ վանքը միջոցներ ունի և կարող է հոգավ դպրոցի ծախսերը, իսկ հոգևոր մյուս դպրոցները, ուր սովորում են աղքատ երեխաները, նյութական հնարավորություններից զուրկ են և կարիք ունեն օգնության²⁶։ Մարդասիրական ընկերության հոգաբարձական խորհուրդն ազդարարում է 1868 թ. ամառվանից ժառանգավորաց դպրոցը բացվելու մասին։ Առաջին տարվա համար ընտրված էր 6 աշակերտ չքավոր հոգևորականների զավակներից, իսկ 2 հոգի էլ ընտրվելու էին հայկական գյուղերի հոգևորականների զավակներից²⁷։

Կանոնադրության համաձայն դպրոցը, քանի որ կոչված էր հոգևոր գործիչներ պատրաստելու, լինելու էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընդհանուր և Նոր Նախիջեանի ու Բնասարաբիայի թեմի առաջնորդի անմիջական հսկողության տակ։

Դպրոցը պահվելու էր մասամբ վանքի եկամուտների, մարդասիրական ընկերության տարեկան նպաստների և թոշակավոր աշակերտներից ստացվող միջոցներով։

Դպրոցի անմիջական տնօրինությունը գտնվելու էր մարդասիրական ընկերության հոգաբարձության խորհրդարանի ձեռքում։ Վերջինս իր անդամներից դպրոցի կառավարման համար առանձնացնում էր երկու հոգու, որոնք հաստատվում էին կաթողիկոսի կողմից։

Դպրոցն ունենալու էր երեք դասարան, յուրաքանչյուր դասարանը երկամյա ուսուցման ծրագրով։ Վեց տարվա ընթացքում ավանդվելու էին քրիստոնեական ուսմունք, հին և նոր կտակարանի պատմություն, եկեղեցու և հայոց եկեղեցու պատմություն, հայագիտություն, աշխարհագրություն, ընդհանուր և հայոց պատմություն, թվաբանություն, բնագիտություն, ռուսաց լեզու, երկարաշափություն, գեղագրություն, երգեսողություն²⁸։

Դպրոցում ընդունվում էին նաև աշխարհիկ բնակիչների զավակները։ Առաջին դասարան կարող էին ընդունվել իննից ոչ պակաս և տասներկուսից ոչ ավել տարիք ունեցող երեխաները։ Աշակերտների առաջադիմության հինգ գնահատական էր սահմանվում, գերեզանց՝ 5, հույժ գովելի՝ 4, գովելի՝ 3, չափավոր՝ 2 և տկար՝ 1։

19 Նույն տեղում, ֆ. 139, գ. 1711, թ. 7։

20 Նույն տեղում, թ. 8։

21 Նույն տեղում, գ. 1618, թ. 1—2։

22 ГАРО, ф. 11, д. 179, л. 17, 43.

23 «Արարատ», 1869, № 6, էջ 134—135։

24 ՀԿՊԱ, ֆ. 324, ց. 1, գ. 18, թ. 20։

25 Նույն տեղում, գ. 15, թ. 11։

26 Նույն տեղում։

27 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 206, վ. 2113։

28 ՀԿՊԱ, ֆ. 324, ց. 1, գ. 20, թ. 16։

Ապա կանոնադրությունը սահմանում էր դպրոցի հոգաբարձուների տեսչի, ուսուցիչների, աշակերտների իրավունքներն ու պարտականությունները, յուրաքանչյուր դասարանում և տարում անցնելիք առարկաները և դպրոցի առօրյայի հետ կապված այլ քիչ թե շատ կարևոր խնդիրներ²⁹:

Դպրոցի հիմնադրման տարում Գ. Չայլախյանը, Մ. Քուշնարյանը և ուրիշներ նվիրում են բավականաչափ գրականություն: Մարդասիրական ընկերությունը ևս դպրոցին նվիրում է մեծ քանակությամբ գրականություն³⁰:

1875 թ. Պյատիգորսկ մեկնելու ճանապարհին Մ. Սանասարյանը այցելում է ժառանգավորաց դպրոց: Նա գոհ է մնում աշակերտների առաջադիմությունից, ձրիավարժ սանների օգտին նվիրում է 400 ռ. և խոստանում Պետերբուրգից ուղարկել դանազան գրենական պիտույքներ ու գործիքներ³¹:

Կարճ ժամանակում սովորողների թիվը հասնում է 30—40-ի, որոնց մեծ մասը գիշերօթիկ աշակերտներ էին: Սուրբ Խաչ ավանից դպրոց հաճախողները վանքում չէին մնում, նրանք, երթեկ սովորողներ էին:

Թեպետև դպրոցը խնդիր ուներ հոգևորականների զավակներին ընդունել և հոգևոր գործիչներ պատրաստել, սակայն գործնականում այն ավելի շատ աշխարհիկ բնույթ ստացավ: Դպրոցի հիմնադրումից մի քանի տարի անց Նախիջևանի քաղաքացիները, մեծ մասամբ վաճառականական դասի ներկայացուցիչները դիմում և իրենց զավակներին տեղավորում են նորահաստատ դպրոցում³²: Շուտով նրանց օրինակին են հետևում հայկական գյուղերի մանավանդ չքավոր բնակիչները, որոնք խնդրում էին իրենց որդիներին ընդունել ժառանգավորաց դպրոցը, որպես ձրիավարժ սաներ³³:

Դպրոցի գործունեության առաջին տասնամյակը մեծապես կապվում է մարդասիրական ընկերության նախագահ, դպրոցի հոգաբարձու Նախիջևանի Պոպովյանի անվան հետ: Հետագայում նրան փոխարինում են ուրիշները:

1891 թ. հրդեհի հետևանքով վառվում է դպրոցի շենքը: Մարդասիրական ընկերությունը շուրջ 12000 ռ. գումար է ծախսում, և կառուցում նոր, ավելի հարմարավետ շենք³⁴:

29 Նույն տեղում, թ. 17—22.
30 Նույն տեղում, ֆ. 54, գ. 1147, թ. 1—6.
31 «Արարատ», 1875, էջ 272—273.
32 ԶԿՊԱ, ֆ. 324, ց. 1, գ. 11, թ. 7—11.
33 Նույն տեղում, գ. 12, թ. 4.
34 Նույն տեղում, գ. 21, թ. 90:

Ժառանգավորաց դպրոցը լավ անուն էր վաստակել և նշանակալից դեր կատարեց քաղաքի ու հայկական գյուղերի մանուկների կրթության գործում:

1870-ական թվականներին ուսումնական գործում որևէ լուրջ առաջադիմություն տեղի չունեցավ: Ծիշտ է, շարունակում էին իրենց գոյությունը եղած դպրոցները, սովելանում էր դրանց աշակերտների քանակը, և առհասարակ որոշ առաջընթաց էին ապրում, սակայն այս տասնամյակում թեկուզ և փոքր նշանակության որևէ դպրոց չբացվեց:

Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ դպրոցական կրթության ասպարեզում գեոես փոփոխություններ չէին կատարվել. անորոշություն էր տիրում: Մի ամբողջ տասնամյակում՝ 1864—1874 թթ. հրատարակված որոշումներով միայն կառավարությունը կարողացավ իրականացնել ժողովրդական կրթության ռեֆորմները: Դրանից բացի, հայ համայնքի կարող ու առաջադեմ գործիչները ջանքերը ամբողջովին ուղղված էին գաղութի ինքնավարության որոշ կողմերը, քաղաքի ինքնուրույն գոյությունը պահպանելուն, և դպրոցական գործն առժամանակ երկրորդական պլան էր մղվել: Նման պայմաններում հասկանալի է, որ բարձր մակարակի լուսավորչալ դպրոց հիմնելու ուղղությամբ նույնպես որևէ գործնական քայլ չկատարվեց: Սակայն ետոեֆորմյան բարեփոխումները իրականացնելուց անմիջապես հետո, վերագրաս ատյաններում էլ սկսեցին որոշ շափով ունկնդրել ներքևից եկող ձայներին, և լուսավորության մարզում կատարվող շարժումը 1880-ական թվականների սկզբին միանգամից բեղմնավոր արդյունքներ տվեց:

1880 թ. աշնանը Նոր Նախիջևանում բացվեց մասնագիտացված ուսումնարան՝ արհեստավորական դպրոցը: Դպրոցի հիմնադրման նախաձեռնությունն ու իրականացումը կապվում է Ռ. Պատկանյանի անվան հետ: Դոնի հայության կենսունակ գոյությունը պահպանելու մեջ մշտապես նախանձախնդիր անվանի գրողը տարբեր առիթներով, մասնավորապես Նոր Նախիջևանի հիմնադրման 100-ամյակին նվիրած աշխատության մեջ քանիցս դրվատանքով անդրադարձել է գաղութի անցյալ ծաղկուն վիճակին, և այդ հանգամանքը բացատրել զարգացած արհեստագործությունում, իսկ իր օրերում նկատվող աղքատությունը՝ արհեստներն արհամարհելուն: «Հայը,—գրում է նա,— ոչ միայն երևելի վաճառական է, այլև երևելի արհեստավոր է, ափսոս, որ մենք արհամարհել ենք այս մեր ազգային արդյունաբեր ընդունակությունը, և նորաբոլոր շահը թողել ենք անգլիացուն, գերմանացուն և հրեաներուն»: Եվ ապա «Լուսավորիչ եկեղեցիի ահագին քառակուսի հրապարակը (մեյտան) շրջապատված էր մի ժամանակ բազմամարդ, իսկ այժմ դատարկված երկ-

կարգ կրպակներով, ուր 40 տարի առաջ կաշխատեին հաղարավոր արհեստավորներ, որոնց ձեռագործը ոչ միայն կլցնէր քաղաքացոց պիտույքը, այլ նախիջևանի շրջակա քաղաքներին ու գեղերին կհայթհայթէր պիտանի ապրանք»³⁵:

Նույն տեսակետն էին պաշտպանում արհեստավորական դպրոց հիմնելու հարցում նախանձախնդիր և այդ գործին մեծապես նպաստող Ռ. Պատկանյանի համախոհները՝ քաղաքային խորհրդարանի ատենադպիր Ս. Հարությունյանը, գաղութի նշանավոր գործիչներից Հ. Պապասինյանը և ուրիշներ:

Վերհիշելով անցյալը և նշելով, որ զրիմահայ իրենց նախնիները Գոնի ափերը բերեցին առաջին հերթին կատարելագործված արհեստներ Ս. Հարությունյանն ավելացնում է. «Իրանով նորա մեր ժողովրդի հարստության հիմքը դրին նոր հայրենիքի մեջ և այդ հարստությունն առավել հաստատուն էր: Հետագա սերունդը չհետևեց նախնեաց գեղեցիկ օրինակին և արվեստները (այստեղ և ամենուրեք ժամանակակիցները «արվեստ» ասելով նկատի են ունեցել արհեստը—Վ. Բ.) մի առ մի անհետացան քաղաքէս և այժմ կտեսնենք միայն նորա ողորմելի մնացորդը: Հասարակության գործունեությունը հետզհետե կորուց չոր կանոնավոր ուղղությունը և ստացավ խտտոր ընթացք: Ձեռագործությունը բոլորովին վերջացավ և առևտուրը դարձավ միակ միջոց գործունեության: Միանգամայն փոխվեցան նաև կյանքի պայմանները: Այսպիսի երևույթների ակնհայտնի հետևանքը եղավ մեկ կողմանե ժողովրդի ընդհանուր հարստության նվազելը, իսկ մյուս կողմանե շքավորության ավելանալը»³⁶:

Հ. Պապասինյանը դպրոցի բացման հանդեսին նույնպես շեշտում է այդ հանգամանքը. «Երեսուն տարի է,— նշում է նա,— որ արվեստը մեր քաղաքի մեջ անարգված է, խայտառակված է և արտաքսված է, իբրև մի անպետք և ամոթալի գործ... Ահա այսօր մենք վարժեցանք մեր երեսուն տարվա կորստական ծանր թմրութենեն»³⁷:

Գաղութի հիմնադրման հարյուրամյա տոնակատարության առթիվ որոշվում է հիմնել արհեստավորական դպրոց:

Ռ. Պատկանյանը լավ էր հասկանում, որ սխալ ու վնասակար կլինէր մանուկներին հմտացնել միայն արհեստների մեջ, նրանց առանց հանրակրթական գիտելիքներ տալու: «Ուսումը տալիս է խելք,— հա-

մոզված էր կրպով շեշտում էր նա,— բայց հաց՝ ոչ միշտ, արվեստը տալիս է հաց, բայց ոչ խելք, ուսումը և արվեստը միացած՝ մեր ազգին կուտան խելքը հարուստներ: Ուրեմն՝ «հայերիս փրկությունը արվեստի և գիտության մեջ է»³⁸:

Ուսումնարանը բացվում էր որպես Աստվածածին եկեղեցու ծխական հոգևոր դպրոց, որը տարբեր արհեստների մեջ մասնագիտանալու թեքում էր ունենալու:

1880 թ. Նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի կողմից հաստատվում է դպրոցի 30 հոգվածից բաղկացած կանոնադրությունը³⁹:

Գործնականում կիրառություն ստացած կանոնադրության համաձայն դպրոցում հանրակրթական առարկաներից ավանդվելու էին կրոն, հայոց և ռուսաց լեզուներ, հայոց պատմություն, երկրաչափություն, գծագրություն, աշխարհագրություն: Այս առարկաները ավանդվելու էին սովորական ծխական դպրոցների ծրագրից փոքր ինչ բարձր մակարդակով: Արհեստագործության գծով աշակերտները սովորելու և մասնագիտանալու էին կոշկակարության, դերձակության, հյուանության, պղնձագործության, դարբնության, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև այլ արհեստների մեջ:

Դպրոցն ունենալու էր չորս դասարան, ուսման ընդհանուր տևողությունը ևս նախատեսվում էր չորս տարի, բացառյալ նախակրթարանի, ուր ընդունվելու էին գրել, կարդալ շիմացող տղաները: Այն աշակերտներն, որոնք դպրոցն ավարտելուց հետո ցանկություն կունենային հատկապես արհեստներով զբաղվելու, հոգաբարձության խորհրդի որոշմամբ, դպրոցում կարող էին մնալ նաև հինգերորդ տարում:

Դպրոցի կառավարումն իրականացնելու էր հինգ հոգուց բաղկացած հոգաբարձական խորհուրդը: Հինգ անդամներից երեքն ընտրվում էին նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանից, չորրորդը եկեղեցու երեսփոխանն էր, իսկ վերջինը՝ դպրոցի տեսուչը:

Հոգաբարձական խորհրդի պարտականությունն էր՝ դպրոցում բացել արհեստագործական դասարաններ, զբաղվիլ արհեստանոցները համապատասխան գործիքներով ու մեքենաներով համալրելու, բարձրորակ ուսուցիչներ նշանակելու, աշակերտների ընդունելության և ուսումնարանի հետ կապված այլ կարևոր խնդիրներով:

35 Սյուլլուկ, Նոր նախիջևանի հիմնադրության պատմությունը, Թիֆլիս, 1879, էջ 49—50:

36 «Փորձ», 1880, № 10, էջ 150:

37 Նույն տեղում, էջ 154:

38 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 339:

39 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 11, գ. 1, թ. 1—11:

Դպրոցի տեսուչը պարտավոր էր հսկել, որպեսզի ուսուցիչները, վարպետները, վերակացուները և այլ պաշտոնյաները ճշտորեն կատարեն իրենց պարտականությունները և որևէ թերություն ի հայտ բերելու պարագայում իրազեկ պահեն հոգաբարձությանը: Տեսուչի նախագահությամբ ուսուցիչներից և վերակացուներից կազմվում էր մանկավարժական խորհուրդը: Վերջինս ամիսը մեկ նիստեր էր ունենալու և հետևելու էր ուսումնական գործին:

Արհեստավորական դպրոցում ընդունելությունը կատարվում էր տարվա մեջ երկու անգամ՝ հունվարին և օգոստոսին, կարող էին ընդունվել 10-ից մինչև 12 տարեկան առողջ տղաները: Ցածր առաջադիմություն ունեցող աշակերտներին հնարավորություն էր տրվում նույն դասարանում սովորելու ևս մեկ տարի, բայց՝ դրանից ոչ ավելի: Օրվա մեջ հանրակրթական առարկաներին տրամադրվում էր 3, իսկ արհեստներին՝ 4 ժամ: Ամեն տարի աշակերտներն ամառային արձակուրդներից առաջ, մանկավարժական և հոգաբարձական խորհուրդների անդամների մասնակցությամբ, հանձնելու էին քննություններ թե՛ հանրակրթական առարկաներից և թե՛ արհեստից:

Դպրոցի նյութական միջոցները գոյանում էին ս. Աստվածածնի եկեղեցու հասույթներից, Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի նշանակած նպաստից, ունեւոր աշակերտների ուսման թոշակից և զանազան նվիրատվություններից: Եկեղեցին սովորաբար տալիս էր 400—500 ռ. գումար, իսկ քաղաքը հատկացնում էր տարեկան 6 000 ռուբլի: Աշակերտների թոշակներից և նվիրաբերություններից ստացվող գումարների քանակը կայուն չէր, ամեն տարի փոփոխվում էր:

Ավելորդ չէ նշել, որ դպրոցի օգտին կատարվող նվիրատվությունները պարբերական բնույթ էին կրում: Դպրոցի հիմնադրման հենց հաջորդ տարում՝ 1881 թ. չքավոր ընտանիքների աշակերտների օգտին Ցարիցինից ինը հայեր (Կ. Պապոյան, Զ. Կրասիլնիկյան, Ս. Տեր-Միքայելյան, Վ. Խաղիզյան, Գ. Մելիքյան և ուրիշներ) որոշակի գումար են նվիրաբերում: Թ. Պատկանյանը շնորհակալություն է հայտնում նրանց և, որ ուշագրավ է, նաև երկու ռուս քաղաքացիների (Ա. Մատյուխին, Խ. Սեմյոնով), որոնք նույնպես իրենց նպաստն էին բերել դպրոցին⁴⁰: Հետագայում նվիրաբերությունները մշտապես շարունակվել են և այն եղել է դպրոցի նյութական միջոցները նկատելի չափով համալրող աղբյուրներից մեկը:

40 «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 151:

Արհեստավորական դպրոցը բացելուց հետո հնարավոր եղավ և նպատակահարմար գտնվեց աշակերտներին մասնագիտացնել երեք հիմնական արհեստի՝ փականագործության, ատաղձագործության և կոշկակարության մեջ: Անմիջապես կազմակերպվեցին համապատասխան արհեստանոցներ, հրավիրվեցին մասնագետներ: Պարապմունքներն անց էին կացնում տվյալ արհեստին կատարելապես տիրապետող լավագույն վարպետները: Տեղում բարձրորակ մասնագետ չլինելու դեպքում այդպիսիք հրավիրվում էին անգամ հեռավոր քաղաքներից: Այսպես, 1882 թ. կոշկակարության մասնագիտության գծով պակասում էր մեկ վարպետ: Այդ բացը լրացնելու համար վարչավայրից հրավիրվում է լեհ հմուտ մի արհեստավոր, որն, ի դեպ, աշակերտներին սովորեցնում էր լեհական ձևի կոշիկ կարել⁴¹:

Արհեստավոր վարպետը ուսումնական գծով աշխատող ուսուցչի համեմատությամբ, գրեթե կրկնակի բարձր էր վարձատրվում: Դրա շնորհիվ հնարավոր էր դառնում աշխատանքի հրավիրելու արհեստավոր լավագույն մասնագետներ:

1911 թ. դպրոցի փականագործական, ատաղձագործական և կոշկակարական բաժիններում, որոնցից յուրաքանչյուրը տեղավորված էր առանձին շինության մեջ, արհեստի ուսուցումը հանձնարարված էր նշանավոր վարպետների: Տարիներ շարունակ փականագործություն էր ուսուցանում Ռիգայում, Պետերբուրգում աշխատած գերմանացի նշանավոր մի մասնագետ: Ատաղձագործի արհեստ էր սովորեցնում ռուս անվանի մի վարպետ, որն աշխատել էր Պետերբուրգի, Բաքվի, Ռոստովի նշանավոր արհեստանոցներում, գծագրության դասընթաց էր անցել Մոսկվայի հատուկ կուրսերում: Կոշկակարություն էր սովորեցնում նույնպես իր արհեստին կատարելապես տիրապետող մի հայ վարպետ⁴²:

Արհեստի ուսուցումը պարտադիր էր դպրոցի բոլոր աշակերտներին: Յուրաքանչյուր աշակերտ պարտավոր էր մեկ արհեստ սովորել: Արհեստի ընտրությունը թողնվում էր իրենց՝ աշակերտներին կամ նրանց ծնողներին: Դժվարություն առաջանալու դեպքում այդ ընտրությունը կատարում էր դպրոցի վարչությունը: Դպրոցում աշակերտների քանակը շատ մեծ չէր, հազիվ հասնում էր 50—60-ի: Այդ նույն՝ 1911 թ. փականագործի մասնագիտություն էին սովորում 26, ատաղձագործի՝ 15 և կոշկակարի՝ 15 աշակերտ: Աշակերտների մեծագույն մասը Նախիջևանից և շրջակա հայկական գյուղերից էին, իսկ նրանց շուրջ 10—15 %-ը այլ բնա-

41 Թ. Պատկանյան, Երկրի ժողովածու, հ. 5, էջ 436:

42 ԶԿՊԱ, ք. 11, գ. 13, թ. 21:

կավայրերից: Սովորողների գերակշռող մասը շքավոր ընտանիքների գավակներ էին և ուսանում էին գիշերօթիկ եղանակով, սնվում ու սովորում էին դպրոցի հաշվին:

Արհեստավորական դպրոցին հատուկ է եղել մեկ այլ երևույթ, դպրոցի ծախսերը հաճախ ավելի մեծ են եղել, քան եկամուտները: Այդ պատճառով էլ սնօրինությունը հաճախ դժվարությունների մեջ է ընկել և տարբեր աղբյուրներից մի կերպ կարողացել համալրել միջոցների պակասը: 1888 թ. դպրոցի հոգաբարձության խորհրդի նախագահն Չալխուշյանը դիմում է Դոնի մարզի ատամանին և, նկարագրելով եկամուտների համեմատ դպրոցի ծախսերի գերակշռությունը, խնդրում թույլատրել նախիջևանում 1500 ռ. գումարի վիճակախաղ անցկացնել: Մարզային վարչությունը տալիս է իր համաձայնությունը, միայն պահանջում է, որ պահպանվեն վիճակախաղի բոլոր անհրաժեշտ պայմանները⁴³:

Հաջորդ տարում դպրոցի տեսուչ Ռ. Պատկանյանը դպրոցի կարիքները հոգալու համար նմանապես եկամուտներն ավելացնելու հարց է բարձրացնում: Նա նշում է, որ դպրոցի շքավոր աշակերտների սնունդի համար անհրաժեշտ է 1000 ռուբլի: Աշակերտները 15 տարեկան հասակում ավարտում են դպրոցը սակայն ինքնուրույն կյանք մտնել չեն կարողանում: Հետևաբար, ավելացնում էր տեսուչը, հարկ է, որ նրանք կս 3 տարի մնան դպրոցում և կատարելագործվեն ընտրած արհեստի մեջ: Դրա համար հարկավոր է կս 1000 ռ. գումար: Շենքը վերանորոգելու և լավ տաքացնելու համար նմանապես լրացուցիչ միջոցների պահանջ էր դնում⁴⁴:

Գործնական կյանքի պահանջներից ելնելով, տարիների ընթացքում աստիճանաբար ավելացվում են դպրոցի եկամուտները: 1911 թ. դպրոցի մշտական եկամուտների վրա ավելացել էին եկեղեցական հոգաբարձության 1200 ռ., բարեգործական ընկերության 600 ռ. հատկացումները: Արհեստանոցների արտադրանքի վաճառքից գոյանում էր շուրջ 800 ռուբլի: Դպրոցի ընդհանուր եկամուտն անցնում էր 9500 ռուբլուց⁴⁵: Այնուհանդերձ այդ նույն տարում ավելի քան 2000 ռուբլով ծախսերն ավել էին եկամուտներից: Մեծ գումար էր վճարվում ուսուցիչներին՝ 240-ից 600 ռուբլի՝ ըստ դասաժամերի քանակի: Արհեստանոցի յուրաքանչյուր վարպետի վարձատրությունը կազմում էր 720 ռուբլի: Աշակերտների սննդի ծախսը կազմում էր 2500, իսկ հագուստինը՝ 1200

ռուբլի: Բավականաչափ գումար էր ծախսվում դպրոցի մյուս ծառայողների, գրենական պիտույքների, լուսավորության, վառելիքի և այլ պետքերի համար⁴⁶:

Արհեստավորական դպրոցն այն ուսումնական հաստատություններից է եղել, որն իր գոյության գրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում, ավելի քան երեք ու կես տասնամյակի ընթացքում, իր վրա է դամել գաղութի հասարակության ուշադրությունը:

1888 թ. «Նոր դար» թերթի թղթակիցը հաղորդում էր արհեստավորական դպրոցում կարգ ու կանոնի թուլացման, դպրոցի գործերի բարձրորդի վիճակի մասին⁴⁷:

Հետագայում Ռ. Պատկանյանի սաստկացող հիվանդությունը հնարավորություն չէր տալիս նրան զբաղվելու դպրոցի գործերով, և 1892 թ. ապրիլին դասատու Մ. Սուլթանշահը նշանակվում է տեսուչ: Այդ փոփոխությունից հետո էլ դպրոցը շարունակում էր մնալ վատ վիճակում⁴⁸:

1906 թ. թե՛ կենտրոնական և թե՛ տեղական հայկական մամուլում առավել հաճախ ահազանգեր են արվում արհեստավորական դպրոցի դրության վերաբերյալ: Մատնանշվում էր մասնավորապես այն հանգամանքը, որ դպրոցում արհեստ կանոնավոր չեն սովորեցնում, աշակերտների առաջադիմությունը ցածր է, նրանք հաճախ մնում են նույն դասարանում կամ էլ՝ ճեղքանում դպրոցից⁴⁹: Ստեղծված իրավիճակից ելնելով, քաղաքային խորհրդարանը վճռում է իր հերթական նիստում լսել արհեստավորական դպրոցի հոգաբարձության զեկուցումը: Միաժամանակ հատուկ հանձնաժողով է առանձնացվում (Չալխուշյան, Ոսկերչյան, Գասպարյան, Խրճյան, Սառուկյան, Քեչեկյան) դպրոցի վիճակը ուսումնասիրելու համար⁵⁰:

Դժվար է ասել, թե ինչպիսի անմիջական արդյունքներ տվեց դպրոցի գործերին քաղաքային խորհրդարանի միջամտությունը, սակայն պահպանված նյութերից պարզվում է, որ 4—5 տարի անց դրությունը ողնով չէր բարելավվել: 1911 թ. արհեստավորական դպրոցի տեսուչ Հ. Խոշաթյանը դպրոցի վիճակի մասին թվական տվյալներով հագեցած, հանգամանալի տեղեկագիր-զեկուցագիր է ներկայացնում հոգաբարձական խորհրդին: Տեսուչն ուշադրություն էր հրավիրում հատկապես երկու հանգամանքի վրա. «Անուրանալի է,— գրում է նա,— որ այս երկու երե-

43 ГАРО, ф. 46, оп. 1, д. 3084, л. 1—2.

44 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 445—446:

45 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 11, գ. 13, թ. 22:

46 նույն տեղում:

47 «Նոր դար» 1888, № 144:

48 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 11, գ. 5, թ. 14:

49 «Մշակ», 1906, № 239, «Նոր կյանք», 1906, № 17, 21, 24:

50 «Նոր կյանք», 1906, № 23:

վույթներից առաջինը՝ այսինքն տարվետարի աշակերտների մեծ քանակությամբ դպրոցից հեռանալը, պատճառ է հանդիսանում և երկրորդ երևույթին, այսինքն մնացածների նվազ առաջադիմության և այդ այն հասարակ պատճառով, որ ինչպես արդեն քանիցս ընդգծված է, մանկավարժական խորհուրդը ստիպված է լինում մի դասարանից մյուսը տեղափոխել շատ անգամ միանգամայն անպատրաստ աշակերտներ, որոնք և կազմում են մնացածների կամ անառաջադիմության մեծ տոկոս: Այսպիսով, ուրեմն դպրոցի համար ամենամեծ շարիքներից մեկը հանդիսանում է աշակերտների մեծ քանակությամբ տարվետարի հեռանալը, որը վհատեցնում է դպրոցի վարչությանը երբեմն մինչև հուսահատություն⁵¹:

Տեսուչի անհանգստությունը հասկանալի է, քանի որ իր իսկ անուն ազգանուններով մեջբերած ցուցակից երևում է, որ մեկ տարում դպրոցի 57 աշակերտից հեռացել է 20-ը:

1914 թ. պատերազմի նախօրյակին դարձյալ ահազանգվում էր արհեստավորական դպրոցի միջոցների պակասի, լավորակ վարպետներ չունենալու, աշակերտների պատրաստած իրերի ցուցահանդես չկազմակերպելու, գրադարանի, բնագիտական գործիքների անմխիթար վիճակի մասին⁵²:

Այսպիսով, արհեստավորական դպրոցը, անշուշտ, որպես մասնագիտացված ուսումնարան դրական գործունեություն ունեցավ պատանիներին գիտելիքներ տալու և մասնավորապես արհեստներ սովորեցնելու մեջ: Այսուհանդերձ դպրոցն այն դերը չկատարեց, որպիսի հույսեր կապում էին դրա հետ Ռ. Պատկանյանն ու նրա համախոհները: Իրավացի չէր լինի այդ հանգամանքը բացատրել հայ հասարակության անտարբեր վերաբերմունքով, քանի որ արհեստավորական դպրոցի նկատմամբ ուշադրությունը, թերևս, ավելի մեծ է եղել, քան մյուս ուսումնարաններին: Ամբողջ խնդիրն այն է, որ ժամանակները փոխվել էին, և, արհեստավորական դպրոցը չէր կարող իր վրա դրած մեծ հույսերն արգարացնել, եթե անգամ հայկական գաղութը նրա համար ստեղծեր ամենալավագույն պայմանները:

Արհեստավորական դպրոցի հիմնադրումն ու գոյությունը համընկնում էին տնտեսական կյանքում արհեստների երկրորդական պլան մղվելու և արագորեն զարգացող արդյունաբերության ճնշման տակ դրա քայքայման դարաշրջանի հետ: Արհեստագործության մեջ մասնագիտա-

51 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 11, գ. 13, թ. 53:

52 «Գաղութ», 1914, № 9:

նալը չէր բխում կյանքի հրատապ պահանջներից և այդ պատճառով էլ չէր կարող նկատելի հաջողություն ունենալ: Այն, խիստ ասած, ժամանակավրեպ ձեռնարկում էր:

Ռ. Պատկանյանը ուսմանտիկական հայացք էր գցում նոր նախիջևնի պատմության անցյալին և իր ապրած ժամանակաշրջանի համեմատությամբ գաղութի վաղեմի բարվոք վիճակը վերագրում սոսկ արհեստագործությանը: Նա չէր տեսնում կամ գրեթե չէր նկատում արդյունաբերության զարգացումը, դրա կատարած վիթխարի դերը: Հարկավ նա չէր անտեսում, անգամ դրվատանքով էր խոսում գիտության մասին, որի շնորհիվ, իր խոսքերով ասած, «Առաջվա փոքրիկ ու նեղ արվեստանոցները դարձան լայնարձակ գործարաններ, մարդու մկանունքի ուժը փոխարինեցավ շոգիով...»: Շեշտելով, որ, այնուամենայնիվ, մարդուս ապրուստը ապահովում է արհեստը, Ռ. Պատկանյանը ավելացնում է. «...ասածիս հաստատություն՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և մանավանդ՝ Նյուսիս-Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները»⁵³:

Ռ. Պատկանյանի այս խոսքերից երևում է, որ նա նկատում էր եվրոպայում ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում արդյունաբերության կատարած դերը, գիտության նշանակությունը, սակայն միաժամանակ կարծում էր, որ արհեստը կատարելագործելով, ժամանակի ոգուն համապատասխան դարձնելով ամեն ինչ կփոխվի, կկարգավորվի: Արդյունաբերության դերը, որպես արտադրության նոր եղանակի, արհեստների համեմատությամբ, դրա հեղաշրջիչ նշանակությունը նա չէր ըմբռնում: Արդյունաբերությունը գիտում էր որպես սոսկ ժամանակի ոգուն ու պահանջներին հարմարեցրած արհեստագործություն: Այդ մտայնության հետևանքով էլ անվանի գրողը մեծ ջանքեր ու եռանդ գործադրեց և նախիջևանում հիմնեց ոչ թե որևէ տեխնիկական ուսումնարան, այլ արհեստավորական դպրոց:

Արտադրության տարբեր ճյուղերի նշանակության մասին Ռ. Պատկանյանի ոչ հստակ, հաճախ հակասական պատկերացումները, մասնավորապես արհեստագործության դերի գերագնահատումը, ունեին իրենց պատճառը: Արհեստները և արհեստագործական համքարային կազմակերպությունները ազգային լեզուն, բարբերն ու սովորությունները պահպանող կարևոր լծակներ էին: Դրանի հայրության ինքնամփոփ գոյությունը, նրա ազգային նկարագիրը պահպանելու հարցում նախանձախնդիր գրողը, բնականաբար, արհեստների ու համքարությունների գոյատևման անհրաժեշտությունը գիտում էր նաև այդ տեսանկյունից:

53 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 329, 333:

Ռ. Պատկանյանը, ինչպես նաև Մ. Նալբանդյանն առևտուրը դիտում էին որպես նյութական բարիք շատեղծող, տնտեսության ոչ այնքան առաջնակարգ մի ճյուղ: Նալբանդյանի ապրած ժամանակ 1850 և 60-ական թվականների սկզբին արդյունաբերությունը տնտեսական կյանքում դեռևս, իրեն որոշակիորեն զրսևորող, արտադրության ինքնուրույն ճյուղ չէր դարձել, այդ իսկ պատճառով նա, բնականաբար, չէր նկատում որ մեքենայում դրա դերը և կարևոր նշանակություն էր տալիս երկրագործությանը: 1880-ական թվականներին, երբ արդյունաբերության զարգացումը վիթխարի քայլեր էր արել և դարձել ակնհայտ երևույթ, Ռ. Պատկանյանը շնկատելով դրա հասարակական, տնտեսական դերը, մի քայլ էտ էր գնում իր նախորդից՝ Մ. Նալբանդյանից:

Տնտեսական կյանքի պահանջներն ավելի ճիշտ էին ընկալում, դրան ընդառաջ գնում և մատաղ սերնդի ուսուցման հարցին ավելի գործնական մոտեցում ունենում Ռ. Պատկանյանի ժամանակակից հայկական գաղութի այլ գործիչներ: Նրանցից վաճառական Ն. Աճեմյանը ինչպես հիշատակեցինք վերևում 1888 թ. յուր շարժական ու անշարժ գույքը հատկացնում է Նոր Նախիջևանի աղքատ երեխաների համար տեխնիկական միջնակարգ ուսումնարան բացելու նպատակին⁵⁴: Դրա համար նա տալիս է Ռոստով քաղաքի երկու շենքերը, որոնք տարեկան բերում էին 15000 ռ. եկամուտ և 150 հազարի հասնող գումար, որից տարեկան ստացվում էր 16,700 ռուբլի տոկոս⁵⁵:

Կտակի համաձայն ուսումնարանը հայ չբավոր երեխաներին, գերադանցապես նորնախիջևանցիներին պետք է տար բարոյական դաստիարակություն, մտավոր կրթություն և տեխնիկական այնպիսի գիտելիքներ, որոնք գործնական կիրառում ունեն կյանքում:

Ուսումնարանը գործելու էր հանրակրթական և տեխնիկական-մասնագիտական առարկաների ծրագրերով: Ուսումնական առարկաներից հայոց լեզուն և հայկական եկեղեցու պատմությունը պարտադիր առարկաներ էին լինելու, մյուս առարկաները ևս ավանդվելու էին հայերեն, բացառությամբ ռուսաց լեզվի, պատմության և աշխարհագրության⁵⁶:

Նախատեսվում էր ուսումնարանում մասնագիտական առարկաների դասավանդմանը լայն տեղ հատկացնել: Բավականաչափ լայն ծրագրով ավանդվելու էին ֆիզիկա, քիմիա, տեսական և կիրառական մեխանիկա, էլեկտրատեխնիկա, շոգեմեքենաներ և այլն⁵⁷:

Ծրագիրը մշակվելուց հետո, որն իրականացնելու էին քաղաքային խորհրդարանի հանձնաժողովը և կտակակատարները, քաղաքային դուստան միջնորդելու էր կառավարության առաջ՝ ուսումնարան բացելու համար:

Տարբեր պատճառներով, հիմնականում ֆինանսական միջոցների պակասի հետևանքով, ձգձգվում է տեխնիկական ուսումնարանի հիմնումը: Ստեղծված հանձնաժողովը առաջարկում է հիմնել տարրական տեխնիկական ուսումնարան, հիմնականում էլեկտրամոտոտյոններ պատրաստելու նպատակով, և խնդրել քաղաքային դուստային 150 հազար ռ. հատկացնել ուսումնարանի շենքը կառուցելու և կահավորելու համար: Քաղաքային վարչությունը համաձայնություն է տալիս միմիայն կառուցվելիք շենքի համար հատկացնել համապատասխան տարածություն, իսկ ֆինանսական միջոցների հարցով խորհուրդ է տալիս դիմել եկեղեցական հոգաբարձությանը: Վերջինս համաձայնվում է, եթե Ն. Աճեմյանի թողած միջոցների տնօրինումը և ամբողջ կտակի իրականացումը հանձնվի իրեն: 1893—1894 թթ. ներքին գործերի մինիստրության համաձայնությամբ եկեղեցական հոգաբարձությանն է հանձնվում Ն. Աճեմյանի 27,950 ռ. անշարժ և 222,125 ռուբլու շարժական գույքը⁵⁸: 1897 թ. մահանում է նրա կինը՝ Իսկուհի Աճեմյանը, դրանից հետո միայն սկսվում է կտակի իրականացումը:

Ի վերջո, միայն 1911 թ. Նոր Նախիջևանի դուստայի որոշմամբ Ն. Աճեմյանի ողջ կտակը և այն ի կատար ածելու գործը հանձնվում է եկեղեցական հոգաբարձությանը⁵⁹: Մինչև իրավասու պետական ատյաններում պահանջվող կարգի համապատասխան այդ ամենը ձեռնարկվում և օրենքի ուժ է ստանում, անցնում են տարիներ: Սկսվում է առաջին

⁵⁸ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, л. 386, л. 5—6. Ն. Աճեմյանի կտակը, նրա թողած գույքից ու դրամազրկից ստացվող եկամուտները տնօրինելու, ինչպես նաև ուսումնարանը հիմնելու հարցում երկուրտուր բանակցություններ են սկսվում:

⁵⁹ Դուստայի ձախնավոր Գ. Չալիուշյանը և որոշ այլ գործիչներ կտակակատարներ Ս. Հարությունյանին, Ս. Քեչեկյանին և Ի. Շիրզյանին մեղադրում էին ֆինանսական միջոցները վատնելու մեջ: Այդ խնդիրն ուսումնասիրելու համար հատուկ հանձնաժողով է ստեղծվում: Կտակակատարները համապատասխան փոտտաթղթեր են ներկայացնում: Ի վերջո այդ առթիվ Տագանրոգում հրապարակային դատ է սկսվում, որը մամուլում լայն արձագանք է գտնում: Պարզվում է, որ կտակված գումարների կամ նրանցից ստացված եկամուտների յուրացում չի եղել («Ведомости Нахичеванн-на-Дону городской думы», 1898, с. 27, 28. «Таганрогский вестник», 1899, № 35, 48).

⁵⁹ ԶԿՊՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 261, մաս II, թ. 354:

⁵⁴ ԶԿՊՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 39, թ. 1:

⁵⁵ «Մեր ձայնը», 1908, № 75:

⁵⁶ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, л. 386, л. 1.

⁵⁷ ԶԿՊՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 261, թ. 41:

համաշխարհային պատերազմը, և այդպես էլ նոր նախիջևանում տեխնիկական ուսումնարան հիմնելու ն. Աճեմյանի ձեռնարկումը չի իրականանում:

1890-ական թվականներին արդյունաբերության զարգացումն արդեն այնքան էր առաջադիմել, տնտեսական կյանքում այնպիսի ուժ դարձել, որ ոչ միայն անհատ անձնավորություններ, այլև քաղաքի տնօրինությունը, ըստ ամենայնի, ըմբռնում էր դրա կարևորությունը և պայքարում քաղաքում նման ուսումնարան հիմնելու համար:

Խարկովի ուսումնական օկրուգից 1895 թ. Ռոստովի քաղաքային խորհրդարանին՝ արդյունաբերական-տեխնիկական ուսումնարան բացելու և ծախսերն իր վրա վերցնելու առաջարկություն է արվում: Տեղեկանալով այդ մասին, նոր նախիջևանի քաղաքապետ Մ. Բալբանյանը անմիջապես խնդրագիր է ներկայացնում և առաջարկում ուսումնարանը հիմնել նախիջևանում: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ ուսումնարանի հիմնադրման համար քաղաքային խորհրդարանը միանվագ 100 հազար ռուբ. և հարմար հողատարածություն է տրամադրում, պարտավորվում անվճար մատակարարել ջուր և էլեկտրականություն⁶⁰:

Վերադաս մարմիններն առաջարկում են հիմնել Ռոստով-նախիջևանյան արդյունաբերատեխնիկական համատեղ ուսումնարան: Վեճեր են առաջանում հիմնադրվելիք ուսումնարանի տեղի հարցում: Յուրաքանչյուր քաղաք ձգտում էր իր տարածքում հիմնել: Ի վերջո, 1898 թ. Դոնի մարզի ատամանը նոր նախիջևանի քաղաքային վարչությանն առաջարկում է կրկին քննարկել այդ հարցը և համաձայնության եզրեր գտնել, այլապես ուսումնարանը կբացվի Ռոստովում: Այս անգամ ևս հարևան քաղաքները չեն կարողանում փոխադարձ համաձայնության գալ: Ռոստովի քաղաքային խորհրդարանը որոշում է կայացնում ուսումնարանը բացել յուր տնօրինած քաղաքի սահմաններում⁶¹:

Դոնի հայկական գաղութում գիտակցում էին, որ արտագրության մյուս կարևոր բնագավառում՝ գյուղատնտեսության մեջ նմանապես անհրաժեշտ է պատանիներին համապատասխան մասնագիտական գիտելիքներ տալ՝ երկրագործությունը ժամանակի պահանջների մակարդակով վարելու համար:

Նոր նախիջևանի վաճառական ն. Սարինյանը ցանկանում էր Սուրբ Խաչ վանքում բացել երկամյա երկրագործական դպրոց: 1886 թ. նա տարեկան 1500 ռ. է հատկացնում այդ նպատակին, իսկ իր մահից հետո դպրոցը ֆինանսավորվելու էր իր թողած կտակի համաձայն: Ն. Սարին-

յանը դպրոցին էր տրամադրում նաև Ստավրոպոլի նահանգի Դաշլա դե-տափի 900 դես. տարածություն սեփական ագարակը⁶²: Երկրագործական ուսումնարանը հարակից էր լինելու ժառանգավորաց դպրոցին և նոր նախիջևանի ու հայկական գյուղերի մանուկներին տալու էր գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներ:

Այս նախաձեռնությունը, ինչպես նաև Ս. Խոջայանի թողած 90 հա-ւար ռ. գումարով հայկական գյուղերում գյուղատնտեսական դպրոց բացելու⁶³ ծրագրերն այլևայլ պատճառներով չեն իրականանում:

Նոր նախիջևանի ուսումնական հաստատությունների մեջ աչքի էր ընկնում և ամենից ավելի նշանակալից դեր է կատարել հոգևոր սեմինարիան կամ թեմական դպրոցը: 1880-ական թվականների սկզբին հիմնադրված այդ դպրոցը կոչված էր նաև բավարարելու ժամանակի պահանջներին համապատասխան, լուսավորչալ դպրոց ստեղծելու նորնախիջևանցիների ցանկությունները:

Արևելահայ կյանքում թեմական դպրոցները ծնունդ առան 1836 թ. մարտի 11-ին Նիկոլայ I-ի կողմից հաստատված «Հայ-լուսավորչական հավասի հոգևոր գործերի կառավարման կանոնադրության» կամ հանրածանոթ «Պոլոժենիյեի» հիման վրա: «Պոլոժենիյեի» համաձայն, ուսական կայսրության հայ-լուսավորչական հոտը բաժանվում էր վեց (Նոր նախիջևանի ու Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Երևանի, Վրաստանի, Ղարաբաղի և Շիրվանի կամ Շամախու) թեմերի: Դպրոցական հարցերին նվիրված այդ «Կանոնադրության» 7-րդ բաժնի հոդվածների համաձայն ուսահայ յուրաքանչյուր թեմ ունենալու էր մի հոգևոր դպրոց՝ սեմինարիա:

«Պոլոժենիյեի» հիման վրա 1837 թ. թեմական դպրոցներ հիմնվեցին Թիֆլիսում և Երևանում, 1838 թ.՝ Շուշիում և 1844 թ.՝ Շամախիում: Թեմական դպրոցները թեև ստեղծվել էին հոգևոր գործիչներ պատրաստելու համար, սակայն շուտով նրանց հոգևոր բնույթը ետին պլան մղվեց: Այդ դպրոցները սկսեցին հիմնականում աշխարհիկ սկզբունքներով առաջնորդվել և ավելի լայն ու գործնական նշանակություն ստացան: Կրթական այդ օջախները, բացառյալ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, նախառեֆորմյան շրջանում մի կերպ բարձր էին տալիս իրենց գոյությունը և միայն 1870-ական թվականներից դարձան ուսումնական կենտրոններ⁶⁴:

62 ՂԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 1824, 1915.

63 «Մշակ», 1907, № 58.

64 Վ. Երևանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երե-վան, 1970, էջ 12—15, 54—55:

60 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 750, л. 8—9.

61 նույն տեղում, թ. 62:

Անդրկովկասի հայկական թեմերում եթե «կանոնադրության» հիման վրա արագորեն դպրոցներ հիմնադրվեցին, ապա բուն Ռուսաստանի երկու թեմերում նման ուսումնարանների ստեղծումն այլ ընթացք ստացավ: Աստրախանում թեմական դպրոց չբացվեց, և այդ դերը առավել կամ նվազ հաջողությամբ կատարում էր Աղաբաբյան նշանավոր դպրոցը: Նոր Նախիջևանում ոչ միայն թեմական, այլև բարձր հիմքերի վրա դրված որևէ կրթական օջախ հիմնադրելու փորձերը հանդիպում էին ուսումնական բարձրագույն գերատեսչությունների հարուցած արգելքներին: Եվ, ինչպես արդեն նկատեցինք, մինչև 1870-ական թվականների վերջն այդ ասպարեզում որևէ նկատելի առաջընթաց չկատարվեց:

1857 թ. նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ նշանակված Գ. Ալվազովսկին գալով նոր Նախիջևան ականատես եղավ բնակչության ցանկությանը և համոզվեց համապատասխան ուսումնարան հիմնելու անհրաժեշտության մեջ: «Հայտնեց նա իր միտքը քաղաքացեաց, — կարդում ենք թեմական դպրոցի հիմնադրմանը նվիրված արխիվային մի փաստաթղթում, — գտավ իրեն համակրող ամբողջ հասարակությունը, որ իր հովվի խոսքերին ականջ դնելով, վազ անցավ իր եկեղեցեաց գումարներն իր ձեռքով պահանջելեն, որի համար շատ տարիներ ի վեր վեճ բացած էր: Ամենայն ինչ հանձնեց իր նոր և աշխարհահռչակ առաջնորդին, իր բոլոր եկեղեցեաց գումարներն ավանդեց նորա ձեռքը, միայն թե կատարեր նա իր խոստումը մի ազգային վարժարան տար իրեն, ժամանակիս համար լուսավորեր իր որդիքը արժանի որդիք շիներ նոցա ազգի և եկեղեցվո, արդյունավոր անդամներ պատրաստեր հասարակությանս համար, որ և հավատարիմ հպատակներ լինեին բարերար տերության մերոս»⁶⁵:

Նախատեսվող ուսումնարանը Ա. Խալիբյանի ցանկությամբ բացվեց Թեոդոսիայում: Սակայն դրանից հետո էլ թեմական առաջնորդը չէր հրաժարվել Նախիջևանում ուսումնարան հիմնելու մտադրությունից: 1862 թ., երբ Դոնի հայ հասարակությունը, քաղաքագլխի գլխավորությամբ, դիմում է Եկատերինոսլավի նահանգապետին նոր Նախիջևանում ուսումնարան բացելու խնդրանքով, Գ. Ալվազովսկին փորձում է այդ ցանկությունը ի կատար ածել: Բնականաբար նա իր հայացքն ուղղում է նոր Նախիջևանի մեծահարուստ Ա. Խալիբյանի կողմը: Թեմական առաջնորդին ուղղած պատասխան նամակում վերջինս հայտնում է, որ ինքը

65 ԶԿԳԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, թ. 8:

վիրավորված է նախիջևանցիների անբարյացակամ վերաբերմունքից և հրաժարվում է այնտեղ ուսումնարան հիմնել: Միաժամանակ, նա հայրենակիցների վատ վերաբերմունքով է բացատրում այն հանգամանքը, որ ինքն ուսումնարանը նոր Նախիջևանի փոխարեն հիմնել է Թեոդոսիայում⁶⁶:

Խալիբյան ուսումնարանը փակվելուց անմիջապես հետո, 1871 թ. քաղաքի հայ հասարակությունը դպրոցի ծախսերը հոգալու պարտավորությամբ դիմում է հայոց կաթողիկոսին և խնդրում այն փոխադրել նոր Նախիջևան: Կաթողիկոսը 1873 թ. համաձայնություն է տալիս Խալիբյան ուսումնարանը տեղափոխելու և այն նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական դպրոց վերանվանելու մասին, պայմանով, որ քաղաքն իր վրա վերցնի դպրոցի հոգան ու տնօրինությունը: Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը քննարկում և գոհունակությամբ ընդունում է կաթողիկոսի առաջարկը:

Հաջորդ տարում կաթողիկոսի կոնդակով թույլատրվում է Նախիջևանում բացել ծրագրված դպրոցը, դրան հանձնելով Խալիբյան ուսումնարանի շենքը, կահկարասիքը և տպարանը⁶⁷: Նոր Նախիջևանում համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում դպրոցի բացման ուղղությամբ: Հաստատվում է դպրոցի հոգաբարձությունը, Գ. Աղափիրյանը նշանակվում է տեսուչ և որոշվում է 1875 թ. փետրվարին կատարել բացումը: Սակայն Եկատերինոսլավի նահանգապետ Ի. Դուրնովսն արգելում է դպրոցի բացումը, քանի որ այն շուներ բարձրագույն իշխանության կողմից հաստատված կանոնադրություն:

Գևորգ IV կաթողիկոսը դիմում է բարձրագույն ատյաններ՝ դպրոցի կանոնադրությունը հաստատելու համար: Միաժամանակ նա հոգաբարձությանն առաջարկում է բացել ուսումնական այդ հաստատությունը, որպես հոգևոր դպրոց: Շուտով (1875 թ. սեպտեմբեր) բացվում և հրեգամյա կյանք է ունենում ծխական տարրական դպրոցներից բարձր մակարդակ ունեցող նոր Նախիջևանի հոգևոր դպրոցը⁶⁸:

1880 թ. հունիսի 27-ին Ալեքսանդր II-ը հաստատում է թեմական դպրոցի կանոնադրությունը: Կանոնադրության համաձայն նոր Նախիջևանում բացվող հոգևոր սեմինարիան պահվելու էր թեմի եկեղեցիների և Խալիբյան ուսումնարանի շենքի արդյունքներից ու աշակերտների ու-

66 ԶԿԳԱ, ֆ. 415, գ. 77:

67 ԶԿԳԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, թ. 9:

68 Նույն տեղում, թ. 10:

ման վարձից գոյացող միջոցների հաշվին: Դպրոցի կառավարումն իրականացնելու էր Դոնի հայ համայնքի կողմից ընտրված հոգաբարձությունը:

Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսը գալիս է Նախիջևան և հաստատված կանոնադրության հիման վրա նախապատրաստում թեմական դպրոցի բացումը: Նախնական հաշիվներ կատարելով, նա համոզվում է, որ դպրոցը ֆինանսապես պահող երեք աղբյուրներից ստացվում է 10 հազար ռուբլի, որն անբավարար էր դրա անխափան գոյությունն ապահովելու համար: Թեմական առաջնորդը դիմում է քաղաքային վարչությանը: Վերջինս դպրոցին տրամադրում է հատուկ շենք և քաղաքի միջոցներից հատկացնում տարեկան 7 հազար ռուբլի: Ընտրվում է վեց հոգուց բաղկացած հոգաբարձական խորհուրդ՝ թեմի առաջնորդի տեղապահ Ե. Շապոշնիկյանցի գլխավորությամբ և 1881 թ. նոյեմբերին կատարվում թեմական դպրոցի բացումը⁶⁹:

1881—1882 ուսումնական տարում բացվում է միայն երկու դասարան՝ առաջին ու երկրորդ և նախակրթական երեք բաժին՝ ստորին, միջին և բարձր: Յուրաքանչյուր տարի բացվելու էր ևս մեկ դասարան մինչև որ դասարանների թիվը հասներ վեցի: Այսպիսով, թեմական դպրոցն ունենալու էր վեց դասարան և եռաստիճան նախակրթարան:

Նոր Նախիջևանում բարձրորակ դպրոցներ հիմնելու համար գործադրվող երկարատև ջանքերի ժամանակ մշտապես քննարկվում և բանավեճեր էին գնում ապագա դպրոցի կարգի, դրա բնույթի և ուղղության հարցերի շուրջը: Լուրջ տարակարծություններ սկսվեցին մասնավորապես թեմական դպրոցի շուրջը: Այս առաջնակարգ ուսումնական հաստատության հիմնադրմանը նախորդող ամբողջ ժամանակաշրջանում, 1870-ական թվականներին գաղութի հայ հասարակության մեջ եղած տարակարծություններն այնպիսի շափեր էին ընդունել, որ դրանց արձագանքեցին «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերը:

Այնքան որքան ձգձգվում էր թեմական դպրոցի հիմնումը, բնակչության մի մասը նպատակահարմար էր գտնում բացել պետական ուսումնական ուսումնարան, իսկ թեմականի փոխարեն ունենալ հոգևոր դպրոց: Լուսավորության մինիստր Դ. Տոլստոյը, Նոր Նախիջևանում եղած ժամանակ տվել էր իր համաձայնությունը ուսումնարանում հայոց լեզվի և կրոնի լրացուցիչ ուսուցում մտցնելու մասին, ինչպես այդ արվել էր Լազարյան ճեմարանում⁷⁰:

69 Նույն տեղում, թ. 11:

70 «Մշակ», 1876, № 16:

Հիմնավոր կրթության անհրաժեշտությունը գիտակցող բնակչության առավել զորեղ թևը թեմական դպրոց ունենալու տեսակետն էր պաշտպանում, մանավանդ, որ թեմի բնակչության հիմնական մասը գտնվում էր Նոր Նախիջևանում: Նրանք էական նշանակություն չէին տալիս այն հանգամանքին, որ թեմական դպրոց ավարտողները չեն կարող անմիջապես համալսարան ընդունվել: Նրանց կարծիքով Դոնի հայությանը հարկավոր է առաջին հերթին պայքարել տգիտության դեմ: Ասել է թե՛ ունենալ միջնակարգ կրթությամբ երիտասարդներ⁷¹:

Հիմնական առարկությունը նաև այն էր, որ դպրոցը ստեղծվում է միայն հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով, այն դեպքում, երբ կյանքն այլ պահանջներ էր դնում: Խոսվում էր այն մասին, որ գիմնազիաների համեմատ թեմականն ավելի նեղ ու սահմանափակ գիտելիքներ է տալու և այլն⁷²:

Այս և համանման մտավախությունը շարունակվում էր անգամ կանոնադրությունը հաստատվելուց հետո էլ, քանի որ դպրոցի նպատակների մասին կանոնադրության համապատասխան հոգվածները տեղիք էին տալիս նման կասկածների: Այնտեղ ասվում էր, որ դպրոցի նպատակն է լինելու պատրաստել հայկական եկեղեցու բարեկիրթ սպասավորներ և ծխական դպրոցների համար ուսուցիչներ: Միայն հայանցիկ նշվում էր, որ դպրոցում միջնակարգ ուսումնարանների ծրագրով ավանդվելու են ընդհանուր գիտություններ, բարոյական և մտավոր կրթության արժանավոր քաղաքացիներ պատրաստելու համար: Սակայն պետք է նշել, որ դպրոցը բավականաչափ լայն գիտելիքներ էր տալիս իր սաներին: Այնտեղ ավանդվում էին կրոն (հին և նոր կտակարան, հայ եկեղեցու պատմություն, աստվածաբանություն), հայերեն, ռուսերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն լեզուներ, թվաբանություն, աշխարհագրություն, պատմություն (հայոց, ռուսաց, ընդհանուր), մանկավարժություն, հոգեբանություն, տրամաբանություն, բնագիտություն, գծագրություն, գեղագրություն, երգեցողություն և մարմնամարզություն⁷³:

Կյանքի պահանջներին համապատասխան, ինչպես Անդրկովկասի այնպես էլ հատկապես Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը գործնականում այլ բնույթ ստացավ: Այն աստիճանաբար դարձավ բազմակողմանի կրթություն տվող, աշխարհիկ սկզբունքներով առաջնորդվող միջնակարգ մի հաստատություն: Թեմական դպրոցը, փաստորեն, ուղղություն էր տալիս Դոնի և ոչ միայն Դոնի հայ զանգվածի կրթական գործին: Նրա սա-

71 «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 30, 60, 1881, № 29, 35, 37:

72 Նույն տեղում, 1881, № 61:

73 ԶԿՊԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, թ. 7:

ները կյանքի լայն ասպարեզ էին դուրս գալիս և շատ սակավներն էին հոգևոր կոչում ընդունում: Այն դարձավ առօրյա խնդիրներին ընդառաջող, հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների հետ կապված մի հաստատություն: Ամիննին պատահական չէր, որ Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությանն այդպիսի լայն արձագանք տվեց թեմական դպրոցում սովորող երիտասարդությունը:

Դպրոցն իր սկզբնավորման շրջանում, 1881—1882 ուսումնական առաջին տարում, երեք նախակրթարանում և երկու դասարանում ուներ 152 աշակերտ: Հաջորդ տարում սովորողների թիվն ավելացել էր միայն 4 հոգով և հասել 156-ի: Նրանցից 115 հոգի թոշակավոր և 41 ձրավարձ աշակերտներ էին⁷⁴, 1886—1887 ուս. տարում դպրոցն ուներ արդեն վեց դասարան և նախակրթարանի հետ՝ 201 աշակերտ⁷⁵, XIX դ. 90-ական թվականներին և XX դ. սկզբին աշակերտների թիվը հասնում էր 250-ի:

Թեմական դպրոցի առաջին տեսուչն էր նշանավոր մանկավարժ Ա. Բահաթրյանը: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնը վարում էր լեզվաբան Գ. Չարիխյանը, իսկ 1903 թվականից՝ վաստակաշատ բանասեր ու մանկավարժ Ե. Շահազիզը⁷⁶:

Թեմական դպրոցի մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք տասնամյա անցյալ ունեցող ուսումնարանի 1890—1891 ուսումնական տարվա տվյալները: Դպրոցն ուներ 17 որակյալ ուսուցիչ և իր բժիշկը: Տարվա ընթացքում գումարվել է 8 մանկավարժական ժողով: Ուսումնական խնդիրներից զատ մանկավարժական ժողովը հանգամանորեն քննարկել է տարբեր առարկաների համար կազմված նոր դասագրքերը: Ժողովը եկել է այն կարծիքի, որ, օրինակ, Աբովյանի հայոց պատմության ձեռնարկի փոխարեն նպատակահարմար է օգտագործել Ս. Պալասանյանի պատմության դասագիրքը և նման այլ հետևություններ⁷⁷:

Դպրոցն ուներ իր գրադարանը, որը կազմակերպվեց դեռևս ուսումնարանի բացման ժամանակ՝ հանգանակած գումարով: Առաջին տարիներին սակայն, շատ աղքատիկ էր, պակասում էր մասնավորապես մանկական գրականությունը: Այդ շրջանում գրադարանը համարված էր միակողմանի, գերազանցապես Մխիթարյանների հրատարակությունների

74 «Մեկու շալաստանի» 1882, № 122:

75 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ֆ. Կաթ. դիվան, ք. 236, վ. 132:

76 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, ֆ. 129 (Ս. Չաթալբաջյանի), ք. 10—32:

77 «Արարատ», 1892, էջ 46:

րով: 1891 թ. արդեն գրադարանն ուներ տարբեր բնույթի 900 կտոր գիրք, բավականին լավ կահավորված ֆիզիկայի լաբորատորիա և այլն⁷⁸:

Աշակերտների թիվը հասնում էր 210-ի, որից 70—80 հոգի ձրավարձ էին: Թոշակավորների մեջ էին Մ. Բալաբանյանի անվան մեկ աշակերտ և տեղի բարեկործական ընկերության 32 սաները: Դպրոցը տարեկան տալիս էր 4—6 շրջանավարտ: 1889—1890 ուս. տարում թեմական ավարտել են չորս աշակերտներ՝ Հ. Քեչեկյանը, որն ուսումը շարունակել է արտասահմանում, և հետագայում գաղութի նշանավոր գործիչներ դարձած Հ. Բեղեկյանը, Ռ. Բերբերյանը և Ռ. Մուսվիզյանը⁷⁹:

Դպրոցի տարեկան եկամուտը եղել է 30970 ռուբլի, իսկ ծախսերը՝ 18 437 ռուբլի: Եկամտներից ավելացած 12 533 ռ. գումարը հոգաբարձությունն որոշել էր ծախսել դպրոցի շենքն ընդարձակելու վրա, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվեր գիշերօթիկ սաներ պահելու: Այդ տարվա ընթացքում թեմական դպրոցի նյութական միջոցները բարելավվում են մեկ այլ աղբյուրից: Դեռևս դպրոցի հիմնադրման ժամանակ Խաչերես Դյաշկովը կտակել էր 100 հազար ռուբլի, որպեսզի մահվանից հետո այդ դրամագլխի տոկոսներով իր անվան թոշակառու աշակերտներ պահվեն: 1891 թ. երբ նա մահանում է, Մոսկվայի բանկում պահվող նրա կտակած գումարի 5000 ռ. հասնող տոկոսները անցնում են դպրոցին⁸⁰:

Հոգևոր սեմինարիայի պահպանման նյութական միջոցների խնդիրը պարզ էր, այն կատարվելու էր մյուս թեմական դպրոցների ձևով: Այլ կերպ ասած, դպրոցը պահվելու էր թեմի մեջ մտնող հայկական համայնքների եկեղեցիներից ու վանքերից ստացվող գումարներով: Դպրոցի հիմնադրման ժամանակ թեմակալ Մակար արքեպիսկոպոսը սահմանեց թեմի 38 եկեղեցիների ու վանքերի յուրաքանչյուրի տարեկան վճարելիք գումարը, որը կազմում էր 4130 ռուբլի⁸¹: Այդ գումարի կեսն ու անգամ մի փոքր ավելին ստացվում էր Նոր Նախիջևանի վեց, հայկական գյուղերի հինգ եկեղեցիներից և Սուրբ Խաչ վանքից: Մշտապես զգալի գումար՝ 500—750 ռուբլի էր մուծում Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին: Արիմի, Մուղավիայի, Ինչպես և Օդեսայի, Իզմայիլի և Նոր Նա-

78 Նույն տեղում, էջ 32—37:

79 Նույն տեղում, էջ 38—39:

80 «Նոր դար», 1891, № 25:

81 ԶԳՊԱ, ֆ. 10, գ. 19, ք. 6. Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմի եկեղեցիների և վանքերի, հետևապես նաև թեմում ցրված հայկական համայնքների մասին պատկերացում կազմելու համար մեջ ենք բերում այդ ցուցակը (հմտ. Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կաթ. դիվան, ք. 235 ք. վ. 26, ք. 4):

խիչկանի ու Բեսարաբիայի թեմում գտնվող մյուս հայկական համայնքների եկեղեցիները փոքր ներդրում էին կատարում դպրոցի պահպանութվան համար:

Եկեղեցիներից ստացվող գումարը, քանի որ բավարար չէր, նոր նախիչկանի քաղաքային խորհրդարանը, նշանակում է տարեկան 6—7 հա-

1. Սուրբ Ակատերինե եկեղեցի Ս. Պետերբուրգի	—500 ռ.
2. Սուրբ Խաչ եկեղեցի Մոսկվայի	—500 ռ.
3. —»— Լուսավորիչ ավագ եկեղեցի նոր Նախիչկանի	—600 ռ.
4. —»— Աստվածածին եկեղեցի նոր Նախիչկանի	—400 ռ.
5. —»— Համբարձում եկեղեցի նոր Նախիչկանի	— 50 ռ.
6. —»— Գևորգ եկեղեցի նոր Նախիչկանի	—500 ռ.
7. —»— Նիկողայոս եկեղեցի նոր Նախիչկանի	—300 ռ.
8. —»— Թեոդորոս եկեղեցի նոր Նախիչկանի	— 50 ռ.
9. —»— Համբարձում եկեղեցի Չալթր գյուղի (Ն. Նախիչկան)	— 75 ռ.
10. —»— Աստվածածին եկեղեցի Մեծ Սալա գյուղի	— 75 ռ.
11. —»— Սարգիս եկեղեցի Թոփուի գյուղի	— 75 ռ.
12. —»— Գևորգ եկեղեցի Փոքր Սալա գյուղի	— 25 ռ.
13. —»— Հովհաննես Խարապետ եկեղեցի Նեավիտա գյուղի	— 25 ռ.
14. —»— Աստվածածին եկեղեցի Քիչինևի	— 25 ռ.
15. —»— Աստվածածին եկեղեցի Աքերմանի	—100 ռ.
16. Աստվածածին եկեղեցի Օրհնեյի	— 10 ռ.
17. —»— Աստվածածին եկեղեցի Իսմայիլի	— 10 ռ.
18. —»— Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի Կոթինի	— 10 ռ.
19. —»— Աստվածածին եկեղեցի Հնչեշտի	— 50 ռ.
20. —»— Լուսավորիչ եկեղեցի Օղեսայի	— 50 ռ.
21. —»— Պետրոս և Պողոս եկեղեցի Գրիգորիոպոլի	— 40 ռ.
22. —»— Աստվածածին եկեղեցի Գրիգորիոպոլի	— 35 ռ.
23. —»— Փրկիչ եկեղեցի հարասուբազարի	—100 ռ.
24. —»— Աստվածածին եկեղեցի հարասուբազարի	— 50 ռ.
25. —»— Աստվածածին եկեղեցի Սիմֆերոպոլի	—100 ռ.
26. —»— Աստվածածին եկեղեցի, Հին Խրիմի	— 30 ռ.
27. —»— Աստվածածին եկեղեցի Օրբազարի	— 25 ռ.
28. —»— —»— —»— Նոդայսկի	— 10 ռ.
29. —»— —»— —»— Բախչեսարայի	— 10 ռ.
30. —»— Նիկողայոս եկեղեցի իվպատորիայի	— 10 ռ.
31. —»— Հրեշտակապետաց եկեղեցի Թեոդոսիայի	— 15 ռ.
32. —»— Գևորգ եկեղեցի Թեոդոսիայի	— 10 ռ.
33. —»— Հովակիմա և Աննայի եկեղեցի Թեոդ.	— 10 ռ.
34. —»— Աստվածածին Աղոթարան Մելիտոպոլի	— 10 ռ.
35. —»— Աստվածածին Աղոթարան Սյսկի	— 10 ռ.
36. Հրեշտակապետաց Աղոթարան Կերչի	— 10 ռ.
37. —»— Խաչ վանք նոր Նախիչկանի	—100 ռ.
38. —»— Խաչ վանք Հին Խրիմի	— 100 ռ.

Ռ. Պատկանյանի մահուրձանը (Ս. Խաչ վանքի բակում)

Ալ. Մյանհիկյան

դար ուրիշի նպաստ: Միաժամանակ որոշվում է հնդկահայ կտակներից և բարեգործական հաստատությունների միջոցներով լրացնել դպրոցի պահպանությանն անհրաժեշտ գումարը: Այսպիսով, դանդաղ, սակայն հետևողականորեն աճող դպրոցի ընդհանուր ծախսերի սոսկ քառորդ մասը, հաճախ էլ միայն 15—20% -ը կազմում էին թեմի եկեղեցիներից ստացվող դրամական միջոցները: Մանավանդ, որ դպրոցի հիմնադրման ժամանակ թեմի հոգևոր հաստատությունների համար սահմանված դրամը հետագայում մնաց անփոփոխ, իսկ երբեմն էլ այլևայլ պատճառներով պակասում էր: Այսպես, սկզբնապես սահմանված 4130 ուրուլու փոխարեն 1886 թ. որոշ եկեղեցիներ մուծումներ չկատարելու պատճառով այդ գումարը իջել էր 3465 ուրուլու⁸²: Դա էր պատճառը, որ դպրոցի հոգաբարձությունը հարկադրված էր դիմելու թեմի եկեղեցական խորհուրդներին և միջոցներ խնդրելու⁸³:

Դպրոցի եկամուտների կեսից ավելին կլանում էր տեսուչի, ուսուցիչների, սպասարկող անձնակազմի աշխատավարձը, մյուս մասը հատկացվում էր գրիչերօթիկ աշակերտներին պահելու համար և շենքի պահպանությանը:

1890-ական թվականներից դպրոցի ծախսերը, հետևաբար նաև եկամուտներն անցնում էին 30 հազար ուրուլուց: 1892—1893 ուս. տարում դպրոցի եկամուտները և ծախսերը հղել են 33 360 ուրուլու⁸⁴, իսկ 1913—1914 ուս. տարում հասել են շուրջ 38 հազարի⁸⁵:

82 Նույն տեղում, գ. 36, թ. 7:

83 Նույն տեղում, ֆ. 10, գ. 95:

84 «Մշակ», 1893, № 12:

85 «Արարատ», 1914, էջ 1103—1107: Դպրոցի պահպանության նյութական աղբյուրների, դրա եկամուտների և ծախսերի մասին պատկերացում կազմելու համար համառոտակի մեջ բերենք 1909—1910 ուս. տարվա տվյալները: Այդ տարում դպրոցի եկամուտները գոյացել էին աշակերտների ուսման վարձից՝ 13680 ուրուլու, Դյաչկովի, աննշան շափով նաև այլ անձնավորությունների դպրոցին նվիրած դրամազխի տոկոսներից՝ 3991 ուրուլու, քաղաքային վարչությունը հատկացրել էր 6875 ուրուլու: Թեմի եկեղեցիներից ստացված հասույթը եղել է 4475 ուրուլու: Դրանից նոր նախիջևանի եկեղեցիները տվել են 2500, Սուրբ Խաչ վանքը՝ 850, շրջակա գյուղերի եկեղեցիները՝ 275, Պետերբուրգի եկեղեցիները՝ 750 և Մոսկվայի եկեղեցին 100 ուրուլու: Դպրոցի կրպակներից ստացվել է 3400 ուրուլու և այլն: Տարվա ընդհանուր եկամուտը հասել է 36238 ուրուլու:

Այդ գումարից 22 400 ուրուլու հատկացվել է ուսուցիչների և մյուս ծառայողների աշխատավարձին, 6000 ուրուլու ծախսվել է աշակերտների սննդի և հանդերձանքի, 650 ուրուլու գրեական պիտույքների, 9858 ուրուլու տաքացնելու, լուսավորելու, վերանորոգելու վրա: Դրանից բացի 690 ուրուլու ծախսվել է բժշկի աշխատավարձի և դեղորայքի, 1000 ուրուլու՝ Խաչվան դպրոցի ապահովագրության և պահպանության համար (ԶԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 850, թ. 5—6):

Հոգևոր սեմինարիան թեև կոչված էր ուսումնական առումով սպասարկելու ամբողջ թեմի հայկական բնակավայրերին ու համայնքներին, սակայն աշակերտները հիմնականում հավաքվում էին տեղից՝ Նախիջևանի և հայկական գյուղերի բնակիչներից: Շատ քիչ սովորողներ կային Հյուսիսային Կովկասի, Արիմի, Բեսարաբիայի հայկական բնակավայրերից, թեև դպրոցի գիշերօթիկ բաժինը սպասարկում էր դրսից եկած և չքավոր ու որբ աշակերտներին:

Սովորողների, առաջին հերթին դրսեկ աշակերտների ավելանալուն խղջնդոտում էր այն հանգամանքը, որ թեմական դպրոցի շրջանավարտները չէին օգտվում պետական գիմնազիա ավարտողների իրավունքներից: Նրանք չէին կարող համալսարան ընդունվել, թեև թեմականի ծրագիրը ոչնչով չէր գիշում, ընդհակառակը ավելի լայն գիտելիքներ էր տալիս, քան գիմնազիան:

Գիմնազիաները տարբերվում էին մյուս ուսումնարաններից նրանով, որ պարտադիր կարգով ավանդվում էին դասական լեզուներ՝ լատիներեն, հունարեն և համարվում դասական կրթություն տվող դպրոցներ: Գիմնազիաներին հատուկ ծրագրից չէր զրկվելու նպատակով թեմական դպրոցում մտցված էր նաև լատիներեն: Չնայած դրան թեմական դպրոցի շրջանավարտները չէին օգտվում առանց քննության համալսարան ընդունվելու արտոնությունից: Բարձրագույն դպրոց ընդունվելու դժվարությունների պատճառով շատերը գերադասում էին սովորել գիմնազիայում:

Թեմական դպրոցի սաներին համալսարան ընդունվելու իրավունք վերապահելու մասին պարբերաբար կրկնվող դիմումները մնում էին առանց դրական հետևանքների: Այսուհանդերձ թեմականի շրջանավարտների զգալի մասը, բավարար պատրաստություն ստանալու շնորհիվ կարողանում էր քննություն հանձնել և կրթությունը շարունակել արտասահմանի կամ Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Այսպես, օրինակ, Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի 1887 թ. հետո տված 190 շրջանավարտներից 58 հոգի կամ 30 տոկոսն ընդունվել է բարձրագույն ուսումնական հաստատություն⁸⁶:

Դպրոցի շրջանավարտները տեղում, Ղզլարում, Մոզդոկում, Արմավիրում և Հյուսիսային Կովկասի այլ բնակավայրերում, Արիմի հայկական քաղաքներում, Խարկովում և այլուր մանկավարժական արդյունավետ աշխատանք էին կատարում: Թեմական դպրոցի շրջանավարտների մի մասը ուսումը շարունակում էր Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Խարկովի և կենտրոնական այլ քաղաքների համալսարաններում ու ինստիտուտներում:

րում և կամ արտասահմանում և, վերադառնալով հայրենիք, կուլտուրալ-լուսավորական ու հասարակական բեղմնավոր գործունեություն էին ծավալում:

Դպրոցի շրջանավարտները միշտ էլ կապեր էին պահպանում ուսումնարանի հետ: Հարազատ դպրոցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տեսակետից բնորոշ է թեմականի նախկին սան, երգվյալ հավատարմատարի օգնական Գ. Չուբուրյանի վարմունքը: Նա դպրոցի տեսուչ Ս. Շահազիզին է ուղարկում (1916) 3000 ռուբլի, որով երախտագիտության զգացումով դպրոցին փոխհատուցում էր իր 6-ամյա ուսուցման պարտքը: «Դեռ աշակերտության նստարանից, — գրում էր նա, — ջերմ ցանկություն եմ ունեցել անպայման պարտահատուցյ լինել Ձեր խնամքին հանձնված դպրոցին, որտեղ ամբողջ վեց տարի գիշերօթիկ սան եմ եղել: մի դպրոցի, որի հետ մինչև այսօր կապված եմ մտքի և զգացմունքի ներքին թելերով: Օգտվելով այն նյութական հնարավորությունից, որ ներկայումս ստեղծվել է ինձ համար շտապում եմ գեթ համեստ շահով հատուցել պարտքս⁸⁷»:

Թեմական դպրոցում աշխատանքի անցան ճանաչված ու անվանի շատ մանկավարժներ, որոնք արգասավոր գործունեություն ծավալեցին մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում:

Թեմական դպրոցը փաստորեն դարձել էր հարավային Ռուսաստանի հայկական համայնքների կուլտուրալ-լուսավորական գործի ջահակիրը: Այն միաժամանակ դարձավ Նոր Նախիջևանի հայաշատ գաղութի հասարակական-մշակութային կյանքի, ինչպես նաև դեմոկրատական գաղափարների կենտրոնը:

Ոչ միայն թեմական դպրոցի, այլ Դոնի հայկական գաղութի պատանիների ու երիտասարդության ուսումնառության մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել նաև կարևոր մի հանգամանք:

Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում և արտասահմանում կրթություն ստացած նախիջևանցիների մի մասը վերադառնում էր հայրենի քաղաք և իր գիտելիքները ծառայեցնում դրա առաջընթացին: Գաղութի փոքր ու սահմանափակ հնարավորությունները սակայն, անհնար էին դարձնում նրանց բոլորի վերադարձն ու աշխատանքի ասպարեզ դառնելը: Այդ պատճառով Նոր Նախիջևանից և հայկական գյուղերից դուրս եկած երիտասարդության մեծագույն մասը այլևս չէր վերադառնում: Նրանք որպես բժիշկ, իրավաբան, ինժեներ, գիտնական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, նկարիչ, երաժշտագետ կամ թատերագետ աշխա-

86 ԸԿԳԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 114, ք. 25:

87 ԸԿԳԱ, ֆ. 10, գ. 130, ք. 2:

տանքի էին անցնում տարբեր տեղերում և բնականաբար ցրվում երկրով մեկ:

Այդ մասնագետների, մտավորականների մի ղգալի մասը կապերը շէր խզում Գոնի հայությունից, բայց մի մասն էլ աստիճանաբար կտրվում ու խորթանում էր հայկական գաղութից: Այդպիսին էր գործնական, իրական կյանքի միտումն ու տրամաբանական ընթացքը, դրա անխուսափելի հետևանքը:

Թեմական դպրոցի հիմնադրման հաջորդ տարում, 1882 թ. սեպտեմբերին բացվում է «Գոգոյան օրիորդաց հայկական վարժարանը»: Մկրտիչ Գոգոյանը (Կոկոյան, 1796—1865 թթ.) Նոր Նախիջևանի նշանավոր առևտրականներից էր: Տակավին 1857 թ. Նախիջևանում և Տագանրոգում գտնվող շարժական ու անշարժ գույքը և պատկառելի մի գումար է կտակում մահից հետո իր անունը կրող իգական դպրոց բացելու համար⁸⁸:

Կտակի իրականացումը ձգձգվում էր: Նրա կինը՝ Սրբուհի Պապասինյանը մեկնում է Պետերբուրգ, խնդրամատուց լինում բարձրագույն մարմիններին: 1877 թ. ստացվում է իրավասու ատյանների վճիռը դպրոցի բացման և այն կայսրուհի Մարիայի հովանավորության ներքո գտնվող ուսումնարանների կարգը մտցնելու մասին: Այդ շրջանում Գոգոյանի կտակի գումարն արդեն հասնում էր շուրջ 230 հազար ռուբլու⁸⁹:

Գյրոցի բացումը կատարվում է հանդիսավոր պայմաններում: Կաղմակերպված ցերեկույթում հանդես են գալիս մանկավարժ Ա. Բահաթրյանը, Ռ. Պատկանյանը: Վերջինս դրվատելով Մ. Գոգոյանի նախաձեռնությունը, նշում է իգական սեռի կրթության և դաստիարակության կարևորությունը, որն, իրավամբ, տվյալ ժողովրդի կամ նրա առանձին հատվածի քաղաքակիրթ լինելու շափանիչ էր: Նա Գոգոյան օրիորդաց վարժարանը արհեստավորական դպրոցից հետո համարում է Գոնի հայության երկրորդ պարծանքը⁹⁰: «Արվեստական դպրոցի սաները,—ողջունի խոսքում ասում է Ռ. Պատկանյանը,— կխնդրեն իրենց քույրերին՝

88 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1627, թ. 3—8: Մ. Գոգոյանը առևտրական ընկերություն էր հիմնել Ա. Խալիբյանի հետ: Վերջինս բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր ռուս գրող Ն. Կուկոլնիկի հետ: Կուկոլնիկը հաճախ էր լինում Խալիբյանի մոտ և նրա միջոցով ծանոթանում ու մտերմանում էր Գոգոյանի հետ: Նա խորհուրդ է տալիս Գոգոյանին՝ սեփական միջոցներն օգտագործել բարեգործական-լուսավորական նպատակներով, հիմնել իգական ուսումնարան: Այդ գաղափարը մոտ էր Մ. Գոգոյանի սրտին, մասնավորապես իր շորս գավակները մասնակց հասակում մահացել էին և նա մեացել էր անժառանգ:

Նրա կտակակատարներն էին Գ. Խաթրանյանը, Կ. Կողբեթյանը և քաղաքապետ Գ. Սալթիբյանը:

89 «Տարազ», 1903, № 19, էջ 188:

90 «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 120:

Կոկոյան վարժարանի սանուհիներին, խորունկ արմատացնել իրենց մեջ լարեկրթությունը և աշխատասիրությունը, որպեսզի ժամանակն անցնելով, երբ երկուսը ևս չափահաս մարդիկ և քաղաքացիք կլինեն, իրենց կողման և պարզերես և գիտակցաբար կարողանան հորդորելու իրենց ժամանակակից երևյալքին նույն առաքինությունը»⁹¹:

Մ. Գոգոյանի երկհարկանի քարե տանն սկզբնապես բացված դպրոցում ընդունվում էին 7—11 տարեկան տարբեր դասի պատկանող, գերազանցապես աղքատ ընտանիքների հայ աղջիկները: Ուսման ընդհանուր տեղությունը վեց տարի էր: Գյրոցն ավարտող աշակերտուհիներն արտահագուստի համար միանվագ ստանում էին 150, իսկ գերազանցիկները՝ 200 ռուբլի:

1876 թ. Պետերբուրգի իգական դպրոցների համար սահմանված ծրագրի մակարդակով ուսումնարանում անցնում էին հայոց և ռուսաց լեզուներ, ընդհանուր, ռուսաց և հայոց պատմություն, հայկական եկեղեցու պատմություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, երգեցողություն, նկարչություն, ճեռագործ, ուղղագրություն: Յանկացողները կարող էին նաև երաժշտություն սովորել: Ռուսաստանի պատմությունից ու աշխարհագրությունից բացի մյուս բոլոր առարկաներն ավանդվում էին հայերեն⁹²:

Ուսուցչական կազմն ընտրվում էր գերազանցապես իգական սեռից, սակայն խիստ ընտրություններ և միայն բարձրորակ մասնագետներից: Ուսումնարանը կառավարվում էր հոգաբարձական խորհրդի կողմից, որի նախագահը լինում էր Նոր Նախիջևանի քաղաքապետը: Գոգոյան իգական դպրոցի հիմնադրման և դրա առաջին տարիների գործունեությունը հիմնականում կապվում է հոգաբարձական խորհրդի նախագահ, քաղաքապետ Գ. Սալթիբյանի անվան հետ:

Գոգոյան օրիորդաց դպրոցը Նոր Նախիջևանի արգասավոր կյանք ունեցած ուսումնական հաստատություններից էր: Առանց նկատելի տատանումների իր գոյությունը պահպանեց պատշաճ մակարդակով և բարի անուն վաստակեց: Այդ ուսումնարանի նշանակությունն անուրանալի է գաղութի իգական սեռի կրթության ու դաստիարակության գործում:

XIX դարի առաջին կեսում Նոր Նախիջևան այցելած ռուս և օտար-երկրացի գիտնականներն ու ճանապարհորդներն իրենց գոհունակությունը հայտնելով հայերի տնտեսական ձեռներեցությունից ու կենցաղի կազմակերպման մակարդակից, միաժամանակ հանդիմանելով նշում

91 Ն. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, թ. 244:

92 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 1665, թ. 1—8:

էին հայ կանանց՝ միայն ընտանիքում պարփակված, մեկուսի վիճակը: Գարի երկրորդ կեսին կապիտալիստական հարաբերությունների հետեւանքով տեղի ունեցող հեղաբեկումները փոփոխություններ առաջացրին նաև այս ասպարհում: Լուսավորական—գեմեոկրատական շարժումն իր ալիքների մեջ առավ նաև իգական սեռի ներկայացուցիչներին: Կանայք աստիճանաբար սկսեցին դուրս գալ ընտանիքի ներփակ շրջանակներից և մասնակցություն ունենալ գաղութի հասարակական, լուսավորական կյանքին: Այդ խնդրում, ինչ խոսք, նշանակալից է Գոգոյան օրիորդաց վարժարանի դերը: Նոր նախիջևանի հայկական գաղութի մանկավարժության ասպարհում, սիրողական թատրոնում, երաժշտության մեջ բարեգործական հաստատություններում և այլ ասպարհներում աշխատող կանանց մեծ մասը Գոգոյան վարժարանի սանուհիներն են եղել կամ էլ ուսումնական այդ հաստատության բարերար ազդեցությունը կրած գործիչներ:

Նշանակալից դեր կատարող վերոհիշյալ կրթական օջախներից բացի նոր նախիջևանում միշտ էլ գործել են ծխական կամ նույնատիպ, ոչ սակավ դեպքերում նաև մասնավոր 6—7 դպրոցներ: Դրանք տարրական գիտելիքներ էին տալիս և աշակերտներին նախապատրաստում միջնակարգ կրթություն ստանալու համար:

Հասարակական կարգով և մասնավոր սկզբունքներով նոր դպրոցներ բացելու ցանկություններն ու փորձերը բնորոշ էին ոչ միայն գաղութի հիմնադրման առաջին տասնամյակներին, այլև նրա գոյության ամբողջ ընթացքին: 1890 թ., օրինակ, նոր նախիջևանի քաղաքացի Մարիա Սարմակեշովան դիմում է իրավասու մարմիններին՝ քաղաքի երկսեռ երեխաների համար բացելու երկրորդ կարգի մասնավոր ուսումնարան, ուր բացառությամբ կրոնի, ուսուցումը լինելու էր ռուսերեն լեզվով: Խարկովի ուսումնական օկրուգից այդ մասին հարցում են կատարում լուսավորության մինիստրությանը: Վերջինս արգելք հարուցելու ոչ մի առիթ չի տեսնում և տալիս է իր համաձայնությունը⁹³:

Պատանիների բարձրագույն կրթություն ստանալը դյուրացնելու նպատակով նոր նախիջևանում տարիներ շարունակ քննարկվում էր գիմնազիա բացելու խնդիրը: 1893 թ. քաղաքային խորհրդարանը կրկին անդրադառնում է այդ հարցին: Դումայի որոշ անդամներ նկատի առնելով հայերի ծավալուն առևտուրը, առաջարկում են վաճառականական դպրոց բացել: Սակայն ձայնավորների մեծ մասը (Գ. Սալթիկյան, Ս. Հարությունյան, Մ. Ղլտչյան, Ե. Կողբեթյան) մերժում է գիմնազիայի փոխա-

րեն վաճառականական դպրոց բացելու առաջարկը: Նրանք պնդում էին գիմնազիա ունենալու անհրաժեշտության վրա, որպեսզի երեխաները հարավորություն ստանան բարձրագույն հաստատություն ընդունվելու: Միաժամանակ գտնում էին, որ գիմնազիայում հայ աշակերտների համար պարտադիր պետք է լինի հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը⁹⁴:

Ի վերջո, XX դարի սկզբին նախիջևանում բացվում է պետական գիմնազիա: Գոգոյան իգական դպրոցը նմանապես օգտվում էր պետական գիմնազիաների բոլոր իրավունքներից⁹⁵:

Դոնի հայկական գաղութի ուսումնակրթական գործը չէր սահմանափակվում սոսկ քաղաքի շրջանակներով: Սակայն, հայկական գյուղերում առավել դժվարին պայմաններում էր իրականացվում մատաղ սերնդի ուսուցումը:

Հայկական գյուղերում, հենց հիմնադրման ժամանակ, կառուցվում են նաև եկեղեցիներ: Աստիճանաբար, այդ եկեղեցիների հոգևոր սպասավորների միջոցով սկսվում է երեխաներին գրաճանաչության վարժեցնելու գործը: Պատահական ու անկանոն բնույթ կրող, ուսուցման այդ հիմքի վրա XIX դ. առաջին կեսում հետզհետե կազմակերպվում են եկեղեցիներին կից ծխական դպրոցները: Դրանք հիմնականում XIX դ. 40—50-ական թվականներից արդեն մշտական գործող դպրոցներ էին: Փոքր Սալա գյուղի դպրոցն, օրինակ, բացվել էր 1867 թ. և բարձրք վիճակում չէր, սակայն 1880 թ. Ա. Զալալյանի կողմից ուսուցչի պարտականությունները ստանձնելուց հետո դրությունը փոխվում է⁹⁶:

Անցյալ դարի վերջերին հայկական վեց գյուղերում կային մեկական, որոշ տեղերում երկուական դպրոցներ բազմաթիվ աշակերտներով: 1896 թ. Զալթր գյուղի ծխական դպրոցն ուներ 287 աշակերտ, Քոփտի գյուղի դպրոցը՝ 162, Մեծ Սալայինը՝ 193, Փոքր Սալայինը՝ 94, Նեսվիտայինը՝ 61 և Կատարինավան գյուղի դպրոցը 34 աշակերտ: Դրանից զատ Զալթր, Մեծ Սալա և Նեսվիտա գյուղերն ունեին նաև իգական դպրոցներ, որոնցում համապատասխանաբար սովորում էին 69, 60 և 31 աղջիկներ⁹⁷: Դրանք վեց տարվա դասընթացով երկդասյա կամ մեկդասյա դպրոցներ էին: XX դարի երկրորդ տասնամյակի սկզբին գյուղական դպրոցների քանակն ավելացել էր: Յուրաքանչյուր գյուղում կա-

94 «Արձագանք», 1893, № 121:

95 ԶԿԳԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 887, թ. 2—4:

96 «Արարատ», 1882, էջ 258:

97 ԶԿԳԱ, ֆ. 54, գ. 2212, թ. 2—8:

2—3, անգամ շորս դպրոց: Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թոփաթի գյուղն ուներ շորս դպրոց⁹⁸:

Գյուղերի ծխական դպրոցների տնօրինությունն իրականացնում էր Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարչությունը: Դրանք պահվում էին տրվյալ գյուղի համայնքի, մասամբ էլ եկեղեցու միջոցներով: Այստեղ բարեգործական ընկերությունների աջակցությունը և նվիրատվությունները էական դեր չէին կատարում, որովհետև խիստ սակավադեպ ու պատահական բնույթ էին կրում: Հայտնի է, օրինակ, որ շալթրցի Ս. Խաղնադարյանը 1879 թ. պատրաստի մի տուն և խանութ է նվիրել տեղի ծխական դպրոցին⁹⁹:

Գյուղական դպրոցները հետամնաց ու անբարենպաստ միջավայրի պատճառով տարբերվում էին քաղաքի նույնատիպ դպրոցներից և մեծ մասամբ գտնվում էին անմխիթար վիճակում: Քաղաքի մեկդասյա դպրոցն ավարտողները հաջողությամբ ընդունվում էին թեմական ուսումնարանի առաջին դասարանը: Գյուղերի երկդասյա դպրոցի վեց տարվա դասընթացն ավարտած աշակերտը, որը պետք է ընդունվեր թեմականի 3-րդ կամ 4-րդ դասարանը, հազիվ կարողանում էր առաջին դասարան ընդունվել: Դա գյուղական դպրոցների մակարդակի պերճախոս վկայություն է:

Մամուլի էջերում և այլ առիթներով քաղաքի ու նրա մտավորականության՝ հայկական գյուղերի առաջադիմությանը շնչաստելու մասին եղած քննադատությունը հիմնականում վերաբերում էր ուսումնական գործի նկատմամբ եղած անտարբերությունը: Անգամ XX դարի սկզբներին, երբ որոշ տեղաշարժեր էին կատարվել գյուղերի կուլտուր-լուսավորական կյանքում և գյուղական դպրոցի սաները կարողանում էին ուսումը հաջողությամբ շարունակել գիմնապիսներում ու թեմականում, դպրոցների ընդհանուր դրությունը դեռևս հեռու էր բավարար լինելուց: Տեղական մամուլը բավմիցս անդրադարձել է գյուղական դպրոցների խեղճ ու անկայուն վիճակի, ուսուցիչների պակասի, ծրագրերի բացակայության, մանուկներին բավարար գիտելիքներ չտալու խնդիրներին¹⁰⁰:

Երեխաների դաստիարակության ու կրթության նկատմամբ Դոնի հայության ցուցաբերած դրական վերաբերմունքի դրսևորումներից էր նաև նախադպրոցական դաստիարակության նկատմամբ ունեցած ուշադրությունը: Նախ նշենք, որ դպրոցներում կային նախակրթարաններ,

որ երեխաներին գրաճանաչություն էին սովորեցնում, նրանց նախապատրաստում դպրոցական ուսուցման համար: Դա այն ժամանակվա պայմաններում ուսուցման խելամիտ եղանակ էր, սակայն նախադպրոցական տարիքի մանուկները դուրս էին մնում դաստիարակության հասարակական ոլորտից:

Նախադպրոցական տարիքի երեխաների հետ տարվող աշխատանքի կազմակերպումը սկզբնավորվել է Գեղամախյում XIX դ. առաջին կեսին: 1860-ական թվականներին նախադպրոցական ուսուցումը կամ մանկական պարտեզների կազմակերպումը տարածվում է նաև այլ երկրներում¹⁰¹:

Արևելահայ իրականության մեջ մանկապարտեզ առաջին անգամ կազմակերպվում է Նոր Նախիջևանում: Դրա առաջին նախաձեռնողը, հավանաբար եղել է Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Հ. Խլճյանը: Ռ. Պատկանյանը Պետերբուրգից առաքած իր ճամփորդական ուղեգրություններում (1878) խարազանելով նախիջևանում հանրօգուտ ձեռնարկումներն արգելակող տգետ մարդկանց գործունեությունն ավելացնում է. «...այդ նոքա են, որոնք որ Խլճյանին արգելք եղան հասարակաց մանկական պարտեզ բանալուն...»¹⁰²: Նշանակում է 1878 թ. առաջ քաղաքագլուխ Հ. Խլճյանը փորձել է նախադպրոցական երեխաների համար նախիջևանում բացել մանկապարտեզ, սակայն հաջողություն չի ունեցել:

Մանկապարտեզ կազմակերպելու պատիվը պատկանում է Պատկանյան ամուսիններին՝ Ռ. Պատկանյանին և իր կնոջը՝ Օլգա Ամիդի Մելիք-Չարմյանին: Ռ. Պատկանյանը տարբեր առիթներով նշում էր մանկապարտեզի կարևորությունը բարեկիրթ մարդու հիմքերը դնելու գործում: «Մանկական պարտեզ Նոր Նախիջևանի մեջ» հոդվածում, հանդիմանելով մայրերին՝ երեխաներին սխալ դաստիարակելու մեջ, գրում է. «Երեխային պետք է մաքուր օդ, անդուլ և կանոնավոր շարժմունք, սննդարար կերակուր (որքան աժան և անպաճուճ, այնքան լավ), անդորր քուն, աստիճանաբար մտավոր զարգացումն, անսեթևեթ հագուստ և խոհեմ ու անդուլ խրատ և հովանավորություն մոր: Ինչ որ դրանցից ավելի է, այն սպանիչ թույն է երեխայի համար»¹⁰³:

1878 թ. ստացվում է մանկապարտեզ բացելու թույլտվությունը: Պատկանյան ամուսինների ջանքերով կարճ ժամանակում բացվում և երկու տարի, մինչև 1881 թ. գործում է մանկապարտեզը:

98 «Գաղութ», 1914, № 20:

99 «Մշակ», 1879, № 194:

100 «Նոր կյանք», 1906, № 9, «Մեր ձայնը» 1907, № 5, 1908, № 100, 123, 127 և

101 Վ. Երկանյան, Պաշար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 102:

102 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 17:

103 Նույն տեղում, էջ 212:

Ռ. Պատկանյանն այդ տարիներին գրում է մանկական հոգուն հաս-
նանալի բանաստեղծությունների ու երգերի մի ամբողջ շարք: Դրանք են՝
«Բազիկ-բազիկ, Կարմիր թափիկ», «Արի գարուն», «Արև, արև դուրս
արի» «Կոունկներ», իսկ ամենափոքրիկների համար՝ «Մափը», «Ճիվ ճի-
վը», «Կատուն», «Բազիկը» և այլն¹⁰⁴: Այդ բանաստեղծությունների մի-
ջոցով մանուկները դյուրություն էին ստանում շրջապատը ճանաչելու և
առաջին թոթովանքները կատարող իրենց կարողությամբ իմաստավո-
րելու այն:

Հետագա տասնամյակներում ևս շարունակվեց նախադպրոցական
տարիքի մանուկների դաստիարակության նկատմամբ եղած ուշադրու-
թյունը: Մանկական պարտեզների ձեռնտու լինելը ավելի ակնհայտ դար-
ձավ: Այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքները կայուն հիմքերի վրա
դնելու նպատակով 1904 թ. ստեղծվեց «Նախադպրոցական մանկանց դաս-
տիարակության ընկերությունը»: Ընկերությունն ակտիվ գործունեու-
թյուն ունեցավ և մինչև 1916 թ. ամեն տարի հրատարակում էր իր հաշ-
վետվությունը¹⁰⁵:

Լուսավորության տարածման, ուսումնական-կրթական գործի կազ-
մակերպման մեջ հաջողության հասնելը մեծապես կախված էր համա-
պատասխան մանկավարժ կազմերից: Այդ իսկ պատճառով նոր, լուսա-
վորչալ դպրոցի համար տարվող պայքարը զուգակցվում էր շնորհալի
ուսուցիչներ պատրաստելու հետ:

XIX դարի առաջին կեսում, ժամանակի պահանջների համեմատ,
մանկավարժական առաջադեմ ու բեղուն գործունեություն ծավալեցին
Սերովբե և Գաբրիել Պատկանյանները: Նրանցից հետո նոր նախիջևանի
դպրոցները շունեցան հմուտ, գիտելիքների բավարար պաշար ունեցող
կամ բարձրագույն կրթությամբ մանկավարժներ: Այդ խնդիրը, բնակա-
նաբար, հուզում էր գաղութի հասարակայնությանը, նրա գործիչներին:

Մ. Բալաբանյանը «Մշակ» թերթի էջերում (1873) բարձրացնում է
այն հարցը, որ Ղրիմի և նոր նախիջևանի դպրոցները շունեն որակյալ
ուսուցիչներ և գտնվում են անմխիթար վիճակում: Նա առաջարկում է
գաղութների միջոցներով կազմակերպել ուսուցիչներին արտասահմանում
բարձրագույն կրթություն տալու գործը: Բարեգործական հաստատու-
թյուններին խորհուրդ է տալիս Լազարյան ճեմարանում, բարձրագույն
գաղութներում սաներ պահելու փոխարեն այդ գումարը ծախսել ուսու-
ցիչներ պատրաստելու նպատակով: Նորնախիջևանցիներին կոչ է անում

¹⁰⁴ Մ. Սալյան, Ռ. Պատկանյան, էջ 303:

¹⁰⁵ ԶԿԳԱ, ք. 57, ց. 2, գ. 1863, թ. 1:

հետևել Սիմֆերոպոլի հայերի օրինակին, որոնք հատուկ ընկերություն
էին հիմնել, որն իր միջոցներով դպրոցների համար ուսուցիչներ է
պատրաստելու¹⁰⁶:

Այս բնագավառում արևելահայ իրականության մեջ բեկում է կա-
տարվում 1870-ական թվականների վերջերին և 1880-ական թվական-
ների սկզբներին: Մանկավարժական բնույթ ունեցող հանդեսները, հայ
նշանավոր մանկավարժները, որոշ պարբերականներ ակտիվորեն անդ-
րադառնում են ուսուցիչներ պատրաստելու հարցերին: Բազմաթիվ եղա-
նակներ են առաջարկվում, ծրագրեր, դասագրքեր կազմելու փորձեր կա-
տարվում:

1882 թ. Թիֆլիսում բացվեց հայոց ուսուցչական ընդհանուր առա-
ջին ժողովը: Դրան մասնակցում էին ժամանակի գրեթե բոլոր աչքի ընկ-
նող մանկավարժները: Քսան օր տևած ժողովը քննարկեց բազմաթիվ ու
բազմապիսի դպրոցական, մանկավարժական հարցեր: Այն բացառիկ
երևույթ էր արևելահայ դպրոցի կյանքում: Ուսուցչական ընդհանուր ժո-
ղովն ուսումնակրթական գործի, մանկավարժության ասպարեզում կա-
տարված առաջընթացի հանրագումարը, դրա առհավատչյան էր¹⁰⁷:

Դոնի հայկական գաղութն իր վրա կրում էր արևելահայ դպրոցի և
առհասարակ արևելահայ իրականության մեջ կատարվող տեղաշարժերի
ազդեցությունը: Պատահական չէր, որ նոր նախիջևանում հենց 1880-
ական թվականների սկզբին բացվեցին ժամանակի պահանջները բավա-
րարող մի քանի դպրոցներ:

Հայկական գաղութում լայն տարածում ունեցող «Հյուսիսսփայլ»
ամսագրի քարոզած գաղափարները խոր հետք թողեցին նոր նախիջե-
վանի դպրոցական կյանքի վրա: Միջնադարյան ավանդներով առաջնորդ-
վող գաղութի կրթական գործը խարազանող, նոր սկզբունքներով դպրոց
հիմնելու և առհասարակ հասարակական առաջընթացին ուղղված Մ. Նալ-
բանդյանի և Ս. Նազարյանի ստեղծագործությունները ճանապարհ հար-
թեցին ու պարարտ հող ստեղծեցին նաև մանկավարժության ասպարեզի
հետագա գործիչների համար:

Ս. Նազարյանը (1814—1879) կապված էր նոր նախիջևանի հետ:
Լուսավորություն տարածելու, մանուկ սերնդին կրթելու ժամանակի հա-
մար առաջադեմ նրա հայացքները մեծապես նպաստել են արևելահայ
նոր դպրոցի, այդ թվում և Դոնի հայության ուսումնական գործին:

Նոր նախիջևանի հայության ուսումնակրթական ասպարեզում մեծ
էր նաև Ռ. Պատկանյանի (1830—1892) ավանդը: Հայրենի քաղաքում և

¹⁰⁶ «Մշակ», 1873, № 50:

¹⁰⁷ Վ. Նեկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 99—119:

Դոնի հայ զանգվածի շրջանում ծավալած անխոնջ գործունեության ընթացքում նա կատարեց նաև նախկինում Պատկանյան գերդաստանին բնորոշ մանկավարժական բեղուն աշխատանք: Նա իր հիմնադրած արհեստավորական դպրոցի անփոփոխ տեսուչն էր և հայոց լեզվի ու աշխարհագրության դասատուն: Նկատելով, որ երեխաները սովորանում, չեն կարողանում յուրացնել դասերը, նրանց համար ստեղծեց հատուկ դասագրքեր: Դրանք մատչելի էին մանուկներին և նպաստում էին մայրենի լեզվին արագ տիրապետելուն: «Եթե կուզենք,— հաճախ շեշտում էր Պատկանյանը,— որ հայը միշտ մնա հայ՝ պարտավոր ենք, նորա ձեռքեն հայերեն գիրքը անպակաս անելու: Գրականություն ունեցող ազգը երբեք չի կորչիլ աշխարհիս երեսեն»¹⁰⁸:

Նոր նախիջևանում տարբեր տարիներում ուսուցչի պատվավոր աշխատանք է կատարել հայագետ-պատմաբան Ստ. Պալասանյանը (1837—1883): Շուրջ տասնմեկ տարի (մինչև 1918 թ.) մանկավարժական-գիտական գործունեություն է ծավալել ականավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը (1876—1953): Խոշոր է հատկապես նշանավոր բանասեր Ե. Շահագիր (1856—1951) վաստակը: Լուզարյան ճեմարանն ավարտելուց անմիջապես հետո, 1880-ական թվականներին նա Նոր նախիջևանում մանկավարժական ուղիատանքի անցավ: Ավելի քան երեք ու կես տասնամյակ իրեն լիովին նվիրեց երեխաների կրթությանը և Դոնի հայության պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրմանը:

Շուրջ քսան տարի, մինչև մահը, 1903 թ. դպրոցում աշխատեց և հմուտ մանկավարժի անուն վաստակեց Ալ. Մյասնիկյանի սիրված ուսուցիչ Վ. Քիրլյանը: Նա ավարտել էր Լազարյան ճեմարանը, սովորել Մոսկվայի համալսարանի լեզվագրական ֆակուլտետում: Համալսարանական ուսումն անավարտ թողնելով աշխատանքի էր անցել սկզբում՝ Մոզդոկի դպրոցներում և ապա՝ Նոր նախիջևանում¹⁰⁹: Մանկավարժական երկարամյա ու բեղմնավոր աշխատանք են կատարել Խ. Զարիֆյանը, Ս. Զաթալբաշյանը, Ե. Շապոշնիկյանը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Ըստ ամենայնի գիտակցելով ուսուցչի կարևոր դերը, Դոնի հայկական համայնքը լուրջ քայլեր էր կատարում դպրոցները բարձրորակ դասատուներով ապահովելու ուղղությամբ:

1915 թ. քաղաքի վեց եկեղեցիների ծխականների ընդհանուր ժողովը, դպրոցների համար լավ մանկավարժներ պատրաստելու նպատակով, վճռում է Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագույն հաստա-

տություններում սովորող շնորհալի ուսանողներին հատուկ թոշակ նշանակել: Միաժամանակ հարց է բարձրացվում ուսուցիչների ծերությունն ապահովելու համար միջոցներ հայթայթելու մասին¹¹⁰:

Ցնվոթ, համանման վերաբերմունք չէր նկատվում հայկական գյուղերում: Այնտեղ թե՛ դպրոցները և թե՛ ուսուցիչները գտնվում էին անբարենպաստ պայմաններում: Ոչ միայն XIX դ., այլև անգամ XX դ. առաջին տասնամյակում հաճախ էր ահազանգվում գյուղական դպրոցների ցածր մակարդակի, ուսուցչի անապահով վիճակի, նրա նկատմամբ հարգանքի բացակայության մասին: Գյուղացին եկեղեցական տոների, զանազան ծիսակատարությունների առիթով ծախսեր էր կատարում, սակայն, դպրոցի, ուսուցչի համար՝ ամենևին¹¹¹: Հետագա տարիներին գյուղական դպրոցների և ուսուցիչների դրությունը որոշ չափով բարելավվեց, սակայն միշտ էլ ցածր մնաց քաղաքի դպրոցների մակարդակից:

Դպրոցներում ուսուցումը պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու համար, բանիմաց ուսուցչից զատ, անհրաժեշտ էր ունենալ համապատասխան դասագիրք: Առանց դրա դժվար ու գրեթե անհնար էր ցանկալի արդյունքների հասնել: Վերևում, թեմական դպրոցի մանկավարժական ժողովի օրինակով, նշեցինք, թե ինչպես դպրոցը հոգ էր տանում հրապարակի վրա եղած լավագույն դասագրքերը օգտագործելու ուղղությամբ: Արևելահայ գաղութներում, մասնավորապես Նոր նախիջևանում, հաճախ բանավեճ էր սկսվում մայրենի լեզուն տեղական բարբառով, թե՛ երեխաներին մեծ մասամբ անհասկանալի գրական լեզվով դասավանդելու հարցի շուրջ¹¹²:

Ինչպես և պետք էր սպասել, հաղթում էր բնակչությանը հետզհետե ավելի ու ավելի հասկանալի դարձող գրական լեզվով ավանդելու տեսակետը: Դպրոցը լավ դասագրքով ապահովելու խնդրին այնքան կարևոր նշանակություն էր տրվում, որ դրա համար նույնիսկ հատուկ մրցույթներ էին կազմակերպում:

Նախիջևանի բարեգործական բնկերությունը 1912 թ. 500 ու մրցանակ էր սահմանել մեկդասյա և երկդասյա տարրական դպրոցների դասագրքի համար: Մրցույթի պայմաններն էին՝ դասագիրքը բաղկացած էր լինելու հինգ մասից, գրված գրական լեզվով, առանց գավառաբարբառների, տպագրվելու էր 1200 տպաքանակով: Պահանջվում էր նաև, որ պեսզի դասագրքի նյութը բազմազան լինի և շարադրված այնպիսի ձե-

108 Բ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 350:

109 «Մշակ», 1903, № 4, 1904, № 26:

110 Ընդհանուր, հ. 57, ց. 2, գ. 1077, թ. 1:

111 «Նոր կյանք», 1906, № 9, «Մեր ձայնը», 1908, № 100, 123, 127:

112 «Մշակ», 1902, № 115, 143, 172:

վով, որ բավարարի թե՛ քաղաքի և թե՛ գյուղերի դպրոցների կարիքները¹¹³:

Այսպիսով, Դոնի հայությանը հաջողվեց իրականացնել մատաղ սերնդի կրթությունն ապահովող ուսումնական համապատասխան օջախներ ստեղծելու վաղձմի բաղձանքը: Հաջորդաբար բացվեցին արհեստավորական, թեմական և Գոգոյան դպրոցները: Դրանք նշանակալից դեր կատարեցին գաղութի և, կարելի է ասել, ինչ որ շափով նաև հարավային Ռուսաստանի հայկական այլ բնակավայրերի պատանիների կրթության ասպարեզում:

Նոր Նախիջևանի ուսումնական գործի 1880-ական թվականների սկզբի այդ վերելքը, ցավոք, հետագայում շարունակվեց: Ավելին, հաջորդ տարիներին հնարավորություն չէր ստեղծվում նույնիսկ եղած դպրոցները ժամանակի պահանջների ոգով վերակառուցելու:

Դա բացատրվում է նրանով, որ 1880—1890-ական թվականներին ցարիզմն անցավ, այսպես կոչված, հակառեֆորմների ռեակցիոն քաղաքականության՝ ընդհանրապես և հակահայկական քաղաքականության՝ մասնավորապես: 1880-ական թվականների կեսերից կառավարությունը սկսեց հայկական դպրոցների իրավունքները սահմանափակելու քաղաքականություն վարել: 1885 թ. փետրվարին կայսրը հաստատեց Կովկասի հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին լուսավորության և ներքին գործերի մինիստրությունների մշակած կանոնները: Դրանով ծխական դպրոցների տնօրինությունը եկեղեցուց վերցվում և տրվում էր լուսավորության մինիստրության ուսումնական վարչությանը: Հոգևոր իշխանությանը թողնվում էր միայն կրոնի ուսուցմանը հետևելը:

Այդ օրենքով ցարական իշխանությունները փաստորեն իրավունք էին ստանում միջամտելու հայկական դպրոցների գործերին: Էջմիածնի սինոդի դիմադրության, կաթողիկոսների (Մակար և Խրիմյան) միջնորդությունների շնորհիվ ձգձգվում և որոշ շափով մեղմացվում է դպրոցների մասին որոշման կատարումը:

Հաջորդ տասնամյակում, սակայն, իրավիճակն ավելի է վատթարանում: 1897 թ. հունիսի 2-ին Նիկոլայ II կայսեր հրամանով փակվում են ծխական դպրոցները¹¹⁴:

Յարական բյուրոկրատիայի սկսած հալածանքները միայն տարրական դպրոցներով չսահմանափակվեցին: Փորձեր եղան միջնակարգ թե-

մակայն դպրոցներն ենթարկել պետական իշխանությունների անմիջական տնօրինությանը: Այնքանով, որքանով թեմական դպրոցները կոչված էին հոգևորականներ պատրաստել, պաշտոնական մարմիններն այդ խնդրին մոտենում էին զգուշորեն: Միջամտելու հարմար առիթը թեմական դպրոցների նոր կանոնադրություն մշակելու հարցն էր:

Այդ կարգի դպրոցներից միայն նոր Նախիջևանի թեմականն ուներ կայսրի կողմից հաստատված կանոնադրություն: Մյուս դպրոցները, շունենալով կառավարության կողմից հավանության արժանացած կանոններ, ընդօրինակել ու առաջնորդվում էին նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի կանոնադրությամբ: Կաթողիկոս Մ. Խրիմյանն ավելորդ էր համարում նոր կանոնների մշակումը, քանի որ Նախիջևանի կանոնադրությունը հաստատված էր բարձրագույն իշխանության կողմից:

Կառավարական ատյաններում առաջարկություն էր արվում վերացնել հայկական եկեղեցու օրենսդրությունը՝ «Պոլոժենիյեն» և այն վերակազմել ժամանակի պահանջներին համապատասխան: Նախատեսվում էր կրճատել թեմականների թիվը, աշակերտների սահմանափակ քանակով պահել միայն Թիֆլիսի, Երևանի և նոր Նախիջևանի դպրոցները: Ի վերջո, ներքին գործերի մինիստր Գորեմկինը 1899 թ. թեմական դպրոցների հարցը հետաձգում է մինչև հայկական եկեղեցիների և վանքերի գույքի բռնագրավումը¹¹⁵:

1903 թ. եկեղեցական գույքի բռնագրավումը սկսվեց իրականացվել: Սակայն 1905 թ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունը հնարավորություն չտվեց ցարիզմին իրագործելու ոչ միայն իր այդ մտադրությունը, այլև հարկադրեց վերացնել հայկական դպրոցների մասին եղած մյուս ապօրինի որոշումները:

1905 թ. նոր Նախիջևանում վերաբացվեցին տղաների Ս. Համբարձման, Ս. Թեոդորոսի և Սանդխտյան օրիորդաց ծխական դպրոցները¹¹⁶, Սակայն, եթե Անդրկովկասի ծխական դպրոցներում վերականգնվեց նախկին իրավիճակը, դրանք կրկին անցան հոգևոր իշխանության հովանավորության տակ, ապա ռուսահայ գաղթավայրերի նկատմամբ այլ քաղաքականություն տարվեց: Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի և Աստրախանի թեմերի ծխական դպրոցները մնացին լուսավորության մինիստրության ենթակայության տակ: Այդ դպրոցները նույնացվեցին պետական տարրական դպրոցների հետ միայն այն տարբերությամբ, որ կրոնը և հայոց լեզուն ավանդվում էր մայրենի լեզվով¹¹⁷:

113 «Հովիվ», 1912, № 15, էջ 237:

114 Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 128—216:

115 Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 210—212:

116 «Մեր Հայրը», 1908, № 18:

117 ԶԳՊԱ, 3. 57, ց. 2, գ. 1046, թ. 36:

Թեմական դպրոցների նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք էր մշակվել: Աստրախանում թեմական ուսումնարանը վերաբացելու առաջարկները պետական իշխանությունները թողեցին անհետևանք, իսկ Նախիջևանի թեմական դպրոցի իրավունքները սահմանափակելու հետևողական գիծ էր տարվում:

Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոց ավարտողը, ինչպես նշեցինք, չէր օգտվում պետական միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտների իրավասությունից, թեպետ ուսուցումը կատարվում էր նույն ծրագրով: Առանց քննության բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվելու իրավունքից շօտվելու հետևանքով, շատերն իրենց երեխաներին թեմականի փոխարեն տալիս էին գիմնազիա: Թեմականին աշակերտներ մատակարարող ծխական դպրոցները եկեղեցու տնօրինությունից հանվելուց հետո խիստ թուլացան, որովհետև ծնողները գերադասում էին իրենց զավակներին քաղաքային ուսումնարաններ տալ:

Այդ ամենի հետևանքով թեմական դպրոց ընդունվող աշակերտների քանակը հետզհետե պակասում էր: Թեմականին միջնակարգ դպրոցի իրավունքներ վերապահելու մասին հետևողականորեն կատարված հիմնավոր գիմումները այդպես էլ ընթացք չստացան¹¹⁸:

Պետական իշխանությունների կողմից Դոնի հայկական գաղութի ուսումնակրթական գործին ընդառաջ չգնալը, անշուշտ, վնասում, դժվարություններ էր հարուցում, սակայն ներքին գիմադրության շնորհիվ էական նշանակություն չունեցավ և չկարողացավ խոչընդոտել ընդհանուր առաջընթացը:

Քաղաքի պետական ու մասնավոր բոլոր դպրոցներում առարկաների մի զգալի մասը, իսկ կրոնն ու հայոց լեզուն՝ պարտադիր, դասավանդվում էին հայերեն: Թեմական դպրոցում ուսուցումը կազմակերպված էր այնպիսի մակարդակով, որ շրջանավարտները կարողանում էին քննություններ հանձնել և ընդունվել բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

Նոր Նախիջևանի գաղութի դպրոցները նյութական միջոցներով ավելի ապահով վիճակում էին, քան կայսրության ու անգամ Անդրկովկասի հայկական մյուս կրթական օջախները: Այստեղ դպրոցների նյութական կարիքները, եկեղեցուց զատ և դրանից ավելի մեծ չափերով, հոգում էին քաղաքային վարչությունը և բավարար միջոցներ ունեցող բարեգործական ընկերությունները: Անգամ ծխական դպրոցները բավա-

Ս. Մրապիոնյան (Լուկաշին)

¹¹⁸ Նույն տեղում, գ. 887, թ. 1—4, գ. 1077, թ. 1, «Արձագանք», 1893, № 121, և այլն:

Մ. Սարյան

կանաչափ նպաստ էին ստանում քաղաքի միջոցներից¹¹⁹: Ներգաղութային հասարակական այդ հաստատությունները և քաղաքային խորհրդարանը նկատելի շափով ազդում էին կրթական գործի վրա և դրան տալիս ցանկալի ուղղություն:

XIX դարի վերջում Նոր Նախիջևանի և հայկական գյուղերի դպրոցներում սովորում էր շուրջ երկու հազար աշակերտ¹²⁰: Եթե նկատի առնենք, որ մի քանի հարյուր պատանիներ ու երիտասարդներ ուսանում էին Ռուսաստանի և արտասահմանի համալսարաններում ու ինստիտուտներում, Ռուստովի, Տալանրոզի և այլ քաղաքների դպրոցներում, ապա կարելի է հետևեցնել, որ մատաղ սերնդի կրթության գործը, ընդհանուր առմամբ, բարվոք վիճակում էր:

Նոր Նախիջևանում կրթության ու լուսավորության ասպարեզում այնպիսի առաջընթաց էր տեղի ունեցել, որ հարց էր բարձրացվում կազմակերպել համապատասխան դասընթացներ:

Մ. Բերբերյանը մատնանշելով Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում համալսարանների «կրտսեր եղբայրների», մասնավոր կամ ժողովրդական համալսարան բացելու հանգամանքը, առաջարկում էր հետևել այդ դրական օրինակին: Նա ժամանակը հասունացած էր համարում Նոր Նախիջևանում բացելու նման համալսարան, այնտեղ կազմակերպել դասախոսություններ XIX դ. հայ, ռուս, և եվրոպական գրականություն և պատմություն, քաղաքատնտեսություն, փիլիսոփայություն, բնագիտություն, գյուղատնտեսություն, հաշվապահություն և այլ առարկաներից: Դրա համար նա առաջարկում էր հրավիրել բանիմաց դասախոսներ, այդ թվում ռուսներից և օտարազգիներից (Ն. Մառ, Ի. Վեսելովսկի և ուրիշներ), ինչպես նաև տեղի որոշ լավագույն ուսուցիչների մասնակից դարձնել դասախոսություններ կարգալուծ¹²¹:

Այսպիսով Նոր Նախիջևանում, կրթական գործը շնայած եղած խոչընդոտներին այնուամենայնիվ, առաջադիմում էր: Մասնավորապես 1880-ական թվականների սկզբներից որոշակի բեկում կատարվեց այս ասպարեզում: Տեղում բացված Նոր դպրոցների ընձեռած պայմանները ղուգակցվելով Նովոռոսիայի խոշոր քաղաքների, մասնավորապես ռուսական մայրաքաղաքների, ինչպես նաև արտասահմանի ուսումնական հաստատություններում նորնախիջևանցիների ուսանելու համար ստեղծված հնարավորությունների հետ, կարելի է ասել, ապահովվում էր Դոնի

¹¹⁹ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1046, ք. 36:

¹²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 54, գ. 2404, ք. 2-8:

¹²¹ «Նոր կյանք», 1906, № 18:

հայկական գաղութի, ժամանակի պահանջներին համապատասխան ուսումնակրթական գործի անհրաժեշտ մակարդակը:

2. ՄԱՂՈՒԼ

Գոնի հայկական գաղութի զարգացումը, մանավանդ հասարակական, մտավոր կյանքի հասունությունը պարբերական մամուլ ունենալու հող էր նախապատրաստել: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ 1850-ական թվականների վերջերին և 60-ական թվականների սկզբին «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, բազմաթիվ ընթերցողներ ուներ նոր նախիջևանում:

Մամուլի սեփական օրգաններ ունենալու անհրաժեշտության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ հետագա տասնամյակներում հրատարակվող Անդրկովկասի հայկական, և Ռոստովում ու հարավային Ռուսաստանի այլ քաղաքներում լույս տեսնող ռուսական պարբերականներին ակտիվորեն թղթակցում էին նորնախիջևանցիները: Հայկական և ռուսական պարբերականների նորնախիջևանցի թղթակիցները շնչափում էին Գոնի հայկական գաղութի առևտրատնտեսական և հատկապես հասարակական ու մշակութային կյանքին վերաբերող խնդիրներ:

Նոր նախիջևանում պարբերական հիմնելու առաջին նախաձեռնողներից էր Ռ. Պատկանյանը:

1863 թ. Ռ. Պատկանյանը դիմում է Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտե և խնդրում թույլատրել «Հյուսիս» անունով հայերեն թերթ հրատարակել¹²²: Գրաքննչական կոմիտեն իր հերթին հարցում է անում ներքին գործերի մինիստրությանը: Մինիստրությունը, քաղաքական նպատակներից ելնելով, բարեհաճ վերաբերմունք է ցուցաբերում, տալիս դրական կարծիք և գրաքննչական կոմիտեին հայտնում դրա շարժառիթները: Պաշտոնական շրջաններին անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ Թուրքիայում հայկական ավելի շատ պարբերականներ կային, քան Ռուսաստանում: Մինիստրությունը նպատակահարմար էր գտնում ընդլայնել ռուսահայ հրատարակությունների քանակը, որպեսզի դրանց միջոցով ուժեղանա Ռուսաստանի ազդեցությունն արևմտահայության վրա¹²³:

¹²² ЦГИА СССР, ф. 777, оп. 2, д. 43, л. 1.

¹²³ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 71, л. 1—2.

Այսուհանդերձ, մինիստրությունն արգելում է թերթում ունենալ քաղաքական բաժին, թեև հրատարակիչը նշել էր, որ այդ բաժնում լուսաբանվելու են միայն պաշտոնական լուրեր, որոնք հիմնականում առնչվում են արևմտահայությանը¹²⁴:

1863 թ. հոկտեմբերին Պետերբուրգում հրատարակվում է «Հյուսիս» շաբաթաթերթը: Թերթի առաջին համարում հոդվածներ են զետեղվում Լեհաստանի ապստամբության, Հ. Ալամդարյանի մասին, հրատարակվում է Գ. Պատկանյանի «Վարդան Մամիկոնյան» պոեմը և այլ նյութեր: Հաջորդ համարներում քննադատվում է փոքր ժողովուրդների նկատմամբ Թուրքական կառավարության վարած քաղաքականությունը, հանգամանորեն լուսաբանվում են Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Ղարաբաղի մելիքությունների պատմությունը, Վ. Լանգլուայի ճանապարհորդությունը և այլն:

«Հյուսիս» շաբաթաթերթում մեծ մասամբ տպագրվում էին Գ. Պատկանյանի երկարաշունչ ստեղծագործությունները, որոնք առանձին հետաքրքրություն չէին առաջացնում: Անգամ Ռ. Պատկանյանը շատ սակավ էր հանդես գալիս իր իսկ հիմնած պարբերականում: Թերթի տրնօրինությունն ու հրատարակության կադմակերպումը փաստորեն ծանրացել էին բանաստեղծի հոր՝ Գ. Պատկանյանի վրա:

Շաբաթաթերթն առանձնապես հաջողություն չունեցավ: Քաղաքական բաժին չունենալու պատճառով թերթը կտրված էր ժամանակակից կյանքի հետաքրքրություն առաջացնող իրադարձություններից: Թերթի լիարժեք գործունեությունը կաշկանդվում էր 1860-ական թվականներին սկսված անբարենպաստ մթնոլորտի պատճառով: Աստիճանաբար թերթին դադարում են թղթակցել և նրանից հեռանում են Ք. Պատկանյանը, Կ. Քանանյանը և ուրիշներ: Ընդամենը 31 համար լույս տեսնելուց հետո «Հյուսիս» շաբաթաթերթը հաջորդ տարում՝ 1864 թ. փակվում է:

Երկրի ընդհանուր զարգացումը, հասարակական-քաղաքական երեվոլյուցիաների և մշակութի նկատմամբ աշխույժ հետաքրքրությունն ավելի ու ավելի էր հրատապ դարձնում հայկական գաղութում պարբերական ունենալու անհրաժեշտությունը:

Ռ. Պատկանյանը 1876 թ. և հաջորդ տարիներին ակտիվորեն գրում էր մամուլի սեփական օրգաններ ունենալու մասին: Դիմելով համաքաղաքացիներին և մատնանշելով բնակչության գրագիտության աստիճանը, նա շեշտում էր ժողովրդին հասկանալի լեզվով պարբերականի անհրաժեշտությունը: «Ծս ձեզ կառաջարկեի քաղաքս մեջ ունենալ մի շաբաթական լրագիր այդ լեզվով գրած, որ մեր ժողովուրդը կարդար և

¹²⁴ Այս տեղում, ֆ. 777, ց. 2, գ. 43, թ. 15—16:

նորա միտքը բացվեր զանազան օգտավետ գիտություններով: Այդպիսի լրագիրը եթե կյանք ունեցավ քաղաքիս մեջ գոնե 5 տարի, կարող եմ ձեզ հավատացնել, որ այդ 5 տարին, լուսավորության կողմանե կհավասարվի ուրիշ հիսուն տարվա...»: Եվ ապա «Նախիջևանը 100 տարինն ավելի է, որ արդեն կարոտ է և մինչև այսօրս յուր ցոծի մեջ տեղած չէ տեղական լրագիր»¹²⁵:

Ուշագրավ է, որ բանաստեղծը թերթը դիտում էր որպես ոչ միայն ժողովրդին լուսավորելու, քաղաքակրթություն տարածելու, այլ նաև՝ սոցիալական պայքարի զենք: Դիմելով երիտասարդությանը, Ռ. Պատկանյանը գրում է. «Նախ և առաջ մենք միտքերիս մեջ հաստատ պիտի որոշենք, որ հայի թշնամիներուն (այսինքն մեր տեղի քանի մի աղաներուն) շատ լավ հայտնի է լրագրի մի օր ունենալու ազդեցությունը ժողովրդի վերա. այդ պատճառով նոցա հոգին շատ լավ կվկայե, որ, պնշուշտ պետք էր չիծլած՝ արմատախիլ անել նորան, որ նոցա ապօրինի ստացած մեծությունը մենք ական չիփորենք (подкопать)»¹²⁶:

1878 թ. հուլիսին, լինելով Պետրոգրադում, նա դիմում է մամուլի գլխավոր վարչության և խնդրում թույլատրել «Նոր Նախիջևան» անունով թերթ հրատարակել: Թերթի խմբագիրն ու հրատարակիչը լինելու էր ինքը: Թերթում նախատեսվում էր ունենալ քաղաքական, գրական, պատմական լուրերի, քննադատության, ֆելիետոնի, նահանգային խրոնիկայի, հայտարարությունների բաժիններ¹²⁷:

Մայրաքաղաքում Պատկանյանին հուսադրում են այնպես, որ այնտեղից գրած նամակներում նա ոգևորված՝ հայրենակիցներին ողջունում էր լրագիր ունենալու առթիվ և խոսում թերթի խնդիրների, լեզվի մասին¹²⁸:

Մամուլի գլխավոր վարչությունից Ռ. Պատկանյանի դիմումն ուղարկվում է Եկատերինոսլավ, նահանգապետի կարծիքը ստանալու: Հետագիմական իր հայացքներով ճանաչված Ի. Դուրնովոն հայտնում է, որ Ռ. Պատկանյանին չպետք է թույլատրել հայերեն նման թերթ հրատարակել: Նահանգապետն իր բացասական վերաբերմունքը պատճառաբանում էր նրանով, որ Նախիջևանում և Ռոստովում չկային այնպիսի պաշտոնական դեմքեր, որոնք տիրապետեին հայերենին և հնարավորություն ունենային գրաքննության ենթարկել թերթը: Այդ նույն պատճառա-

բանությամբ ներքին գործերի մինիստրությունն արգելում է թերթի հրատարակումը¹²⁹:

Բանաստեղծի և նրա համախոհների բազում դիմումները մամուլի գլխավոր վարչությանը, գրաքննչական ատյանին, ինչպես նաև Կ. Եզյանին, Ք. Պատկանյանին՝ գործին միջամտելու համար, ապարդյուն են անցնում: Ի վերջո, Ք. Պատկանյանը հասկացնում է, որ լրագրի մերժման պատճառը ոչ թե թերթի ծրագիրն է կամ իրենց թույլ միջնորդությունները, այլ այն բնութագիրը, որ տեղական իշխանությունները տվել են Ռ. Պատկանյանին¹³⁰:

Բանաստեղծը չի հաշտվում թերթի հրատարակությունը ձախողվելու մտքի հետ: Դիմում է ազդեցիկ այլ անձնավորությունների, ցանկանում ստանալ կաթողիկոսի միջնորդությունը, սակայն հաջողություն չի ունենում¹³¹: Խնդիրն այն էր, որ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսված հայրենասիրական շարժումների շրջանում, որոնց ոգեշնչողներից էր Ռ. Պատկանյանը, նա չէր վայելում քաղաքական այնպիսի վստահություն, որ թույլատրվեր հայերեն թերթ հրատարակել: 1880 թ. Ռ. Պատկանյանը կրկին բարձրացնում է թերթ հիմնելու հարցը, սակայն նույնպես ապարդյուն:

Մինչև XIX դ. վերջը և XX դարի սկիզբը բազմաթիվ դիմումներ էղան պետական իրավասու ատյաններին՝ Նախիջևանում տարբեր բնույթի թերթեր հրատարակելու վերաբերյալ:

Բերենք մի օրինակ: Նախկին ուսուցիչ Հ. Բոգդանյանը դիմում է մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը «Խոսք» անունով լրագիր հրատարակելու իրավունք ստանալու համար: Առաջարկվում է նախատեսվող լրագիրն անվանել «Զրույց», որն ընդունվում է, սակայն այդպես էլ թերթ հրատարակելու հնարավորություն չի ստեղծվում¹³²: Բոլոր այդ փորձերը հանդիպում էին պետական պաշտոնական մարմինների բացասական վերաբերմունքին և մերժում ստանում:

Դա ցարական իշխանության հայկական գաղթավայրերի և մանավանդ նոր Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման անմիջական արտահայտություններից էր:

1861 թ. ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո կատարված մի շարք վերափոխումներով ռուսական պետությունը երկրում մշտցրնում էր վարչատնտեսական, իրավական, ժողովրդական կրթության

125 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 412, 413:

126 Նույն տեղում, էջ 408:

127 ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 11, д. 30, л. 1.

128 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 17—22:

129 ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 11, д. 30, л. 5—6.

130 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, № 1045:

131 Մ. Ստոյան, նշվ. աշխ., էջ 301:

132 «Նոր դար», 1903, № 29:

միօրինակ կառավարման եղանակ: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման միտումներով թելադրված այդ ռեֆորմների իրականացմանը թվում էր, թե խոշընդոտում էին կայսրության տարածքում, հատկապես հարավային Ռուսաստանում կղզիացած հունական, հայկական, գերմանական, լեհական, շվեդական և այլ գաղթօջախները: Այդ պատճառով էլ, ինչպես իր տեղում նշեցինք, ռեֆորմների կիրառման ժամանակ վերացվեցին գաղութների կամ համայնքների շնորհազրեբը:

Արտոնությունները վերացնելուց հետո էլ այդ գաղթավայրերը, արմատացած ավանդույթների ուժով, բարեգործական և հասարակական այլ հաստատությունների շնորհիվ, շարունակում էին իրենց գոյությունը: Ավելին, դրանցից ստվար բնակչություն ունեցող կենսունակ գաղթօջախները կապիտալիզմի հարաճուն զարգացման փուլում նույնիսկ վերելք էին ապրում:

Ռուսահայ գաղթավայրերի մեջ նշանակալից էր նոր նախիջևանի գերը:

Գտնվելով Անդրկովկասը կենտրոնական Ռուսաստանի հետ կապող ուղիների հանգույցում, նոր նախիջևանը սնվում, լիցքավորվում էր Հայաստանից և, իր հերթին արգասավորում ռուսահայ մյուս գաղութների կյանքը: Բնապատմական պայմանների բերումով Դոնի հայկական գաղութն ինչ-որ չափով ռուսահայ համայնքների կենտրոն, և դրանց ազգային դեմքը պահպանելու հարցում՝ առաջատար դառնալու միտումներ ունենում:

Ահա թե ինչու ցարական իշխանությունները խոշընդոտում էին նոր նախիջևանում ազգային վերելքին ընդառաջող ամեն մի ձեռնարկում: Դրանով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի կենտրոնը Քիշինևից նոր նախիջևան շտեղափոխվեց: Բոլոր հանգամանքներն ու պարագաները խոսում էին նախիջևանը թեմի կենտրոն դարձնելու օգտին: Անտեսելով այդ, ինչպես նաև բազմաթիվ հիմնավոր դիմումներ, այդ թվում և Հայոց կաթողիկոսի միջնորդությունը, կառավարությունը չգնաց այդ քայլին:

Այդ նույն նկատառումներով, Անդրկովկասի հայաշատ կենտրոնների համեմատ, նոր նախիջևանում թեմական դպրոցն ավելի քան շրջ տասնամյակ ուշ հիմնվեց, իսկ Աստրախանում լիոլլատրվեց առհասարակ թեմական դպրոց բացել:

Ցարական պաշտոնյաները լավ էին հասկանում, թե ազգային մամուլը որպիսի դեր կարող է կատարել ցաք ու ցրիվ հայ համայնքների ու մայր հայրենիքի միջև կապերն աշխուժացնելու գործում և առհասարակ դրանց ազգային-մշակութային կյանքում: Դրանով էր թելադրված

նախիջևանում հայկական պարբերականներ հիմնելու հարցում իշխանության բռնած բացասական դիրքը:

Մայրենի լեզվով թերթ հրատարակելու հնարավորությունից զրկված լինելով, գաղութի մտավորականներն իրենց հայացքն ուղղում էին Ռոստով: Նրանք սկսեցին խմբագրել ու հրատարակել «Պրիագովսկի կրայ», «Դոնսկայա ռեչ», «Դոնսկայա պչելա» և մամուլի այլ օրգաններ:

Միայն 1905—1907 թթ. Ռուսաստանյան առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության վերելքի հուժկու ալիքը ոչնչացրեց ցարական բյուրոկրատիայի հարուցած այդ արգելքները: Հեղափոխության շնորհիվ ստեղծված քաղաքական բարենպաստ պայմաններում նոր նախիջևանում հիմնվեցին մամուլի տեղական օրգաններ: Մեկը մյուսի ետևից սկսեցին հրատարակվել «Նոր կյանք», «Մեր ձայնը», «Լույս», «Գրիչ», «Գաղութ» և այլ պարբերականներ:

Հեղափոխական շարժումների ծավալման հենց առաջին տարում՝ 1905 թ. մամուլի տեղական օրգան հիմնելու առաջին հաջող փորձը կատարեց Ս. Սրապիոնյանը: Նրա խմբագրությամբ հրատարակվեց «Նոր խոսք» ամսագիրը: Այդ ամսագիրը սոցիալ-քաղաքական ուղղվածություն ուներ: Այն տպագրվում էր հեկտոգրաֆով, ընթերցողների լայն շրջանակ չունեցրեց և առանձնապես տարածում չգտավ: Չորս համար լույս տեսնելուց հետո դադարեց «Նոր խոսք» ամսագրի հրատարակությունը:

Հեղափոխության իսկական ծնունդը «Նոր կյանք» շաբաթաթերթն էր: Մի խումբ երիտասարդներ (Հ. Ղարաբյուզյան, Հ. Տեր-Մանվելյան, Գ. Բեդելյան, Օ. Անոփյան, Հ. Մահտեսյան, Ս. Մյասնիկյան) ոգեշնչված հեղափոխության առաջ բերած ազատաշունչ գաղափարներով, վճռում են «Նոր կյանք» խորագրով թերթ հրատարակել¹³³:

«Պրիագովսկի կրայ» թերթն իր ընթերցողներին ազդարարում էր նախիջևանում հուլիսի 2-ին հայերեն «Նոր կյանք» շաբաթաթերթ հրատարակվելու մասին: Թերթի առաջին համարի (1906 թ. հուլիսի 2-ի) լույս տեսնելու առթիվ երկրամասում լայն ճանաչում գտած ռուսական այդ պարբերականը հատուկ հոգվածով ողջունեց «Նոր կյանքի» ծնունդը¹³⁴:

Ուսանող Գ. Անոփյանի խմբագրությամբ (հրատարակիչ՝ Գ. Բեդելյան, խմբագիրներ էին նաև Ն. Ղարաբյուզյանը, Հ. Տեր-Մանվելյանը), լույս աշխարհ եկած պարբերականը շեշտված դեմոկրատական ուղղություն ունեցող գրական, հասարակական և քաղաքական շաբաթաթերթ

133 Ծ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ս. Մյասնիկյանի ֆոնդ, Վ. 5:

134 «Приазовский край», 1906, № 162, 176.

էր: Այն նպատակ ուներ անդրադառնալ Ռուսաստանի և արտասահմանի հույժ կարևոր իրադարձություններին, տեղական անցքերին, գրական, գեղարվեստական և մշակույթի հարցերին:

Այսուհանդերձ, թերթն իր հիմնական խնդիրն էր համարում ռուսահայ զանգվածների կյանքի լուսաբանումը, Մայր հայրենիքի հետ դրանց ունեցած հարաբերությունների վերհանումը: Իր կոչմանը հավատարիմ, թերթը հենց առաջին համարում հաղորդում է զետեղում 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը վերացնելու, հայկական եկեղեցու իրավունքները վերականգնելու, պետականացված գույքը ետ վերադարձնելու մասին: Թերթը նույն համարում անդրադառնում է Անդրկովկասում սկսված հայազրբեջանական ընդհարումներին և դրանք համարում ցարական պաշտոնյաների կողմից հրահրված դատապարտելի ու ցավալի մի իրողություն:

Հեղափոխության ազդեցության տակ թերթն իր էջերում մեծ տեղ է հատկացնում սոցիալ-քաղաքական թեմատիկային:

«Նոր կյանք» շաբաթաթերթը հաջորդ տարում՝ 1907 թ. դադարեց գոյություն ունենալ:

Ժամանակագրական առումով «Նոր կյանքին» հաջորդում և նրա գործունեությունը շարունակում է 1907 թ. վերջերին հիմնված «Մեր ձայնը» օրաթերթը: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչն էր Հ. Մալխասյանը: Մամուլի այս օրգանը, որի խորագիրն առաջարկվում էր փոխարինել «Նոր նախիջևանի ձայն»-ով, ուներ «Հայոց կյանք», «Ռուսաց կյանք», «Օտար կյանք» բաժիններ: Հայաշատ վայրերում թերթն ուներ իր թղթակիցները, որոնց շնորհիվ կարողանում էր տպագրել բազմազան ու թարմ նյութեր:

«Մեր ձայնը», նախորդի օրինակով, իր հիմնական խնդիրն էր համարում գաղութահայ կյանքի լուսաբանումը: «Բուն հայրենիքից դարերով անջատված ժողովուրդը,— գրում էր խմբագրությունը թերթի խնդիրների մասին,—որ ժամանակի ընթացքում օտար կուլտուրայի ազդեցության տակ և տնտեսական դրության ճնշման շնորհիվ հետզհետե մոռացության է տվել իր լեզուն, ինքնագիտակցությունն ու այդպիսով խորթանում է մայր երկրից, մեծ կարիք է զգում որ առաջ գար մի օրգան զբաղվելու նրանով, չթողնելու հայ լեզվի ողնացումը, կապելու գաղթական ժողովրդին մտավորական կերպով իր հայրենիքի հետ»¹³⁵:

Հիրավի, թերթը պարբերաբար անդրադառնում էր ռուսահայ գաղթօջախների, ինչպես նաև արտասահմանյան հայ զանգվածների վերաբերյալ ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերին: Դրա հետ

մեկտեղ «Մեր Ձայնը» լայն ընդգրկումով արժարժում էր ռուս և հայ ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի հասարակական հետաքրքրություն ներկայացնող էական շատ պրոբլեմներ:

Թերթն իր տեսադաշտում էր պահում և ընթերցողներին իրազեկ դարձնում արևմտահայության իրավաքաղաքական դրությունը: «Բեռլինի վեհաժողովը» հոգվածաշարում վեր են հանվում եվրոպական խոշոր տերությունների դիվանագիտական խաղերը հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմական ճակատագրում¹³⁶: Թերթում ճիշտ դիրքերից բացահայտվում են երիտթուրքերի հեղաշրջման էությունը, նրանց սահմանադրության և առաջադիմական լուղունգների սնամեջ լինելը և դատապարտվում հայկական այն շրջանները, որոնք հավատում ու հույսեր էին կապում նրանց հետ¹³⁷:

Թերթն այնպիսի համարում էր ձեռք բերել, որ նրան թղթակցում էին նշանավոր շատ հայ գործիչներ: Ա. Շիրվանզադեն հանդես է գալիս մատթեոս Իզմիրլյանին նվիրված մեծ հոդվածաշարով¹³⁸: Անվանի մանկավարժ Ս. Մանդինյանը անդրադառնում է Ս. Լիսիցյանի, Հ. Փումանյանի, Լ. Շանթի կազմած և մեկ տարի առաջ Թիֆլիսում հրատարակված այբբենարանին¹³⁹:

«Մեր ձայնը» ակտիվորեն արձագանքում էր ռուսական մշակույթի ու հասարակական կյանքի երևույթներին: Այսպես, Մ. Բերբերյանը «Մեծ մարդը», իսկ գրող-ժուռնալիստ Ա. Կայծունին (Ա. Փումանյանը) «Լե Տոլստոյի մոտ» վերնագրով ընդարձակ հոդվածներ են նվիրում ռուս մեծ գրողի ՏՕ-ամյակին¹⁴⁰: Հոդվածագիրներն ընթերցողներին ծանոթացնում են Լե Տոլստոյի ստեղծագործություններին և ըստ ամենայնի արժեքավորում դրանք: Մի շարք հոդվածներում թերթը լուսավորություն, կուլտուրա տարածելու հարց էր բարձրացնում: Կոչ էր անում երիտասարդությանը ակտիվ գործունեություն ծավալել, ժողովրդին հաղորդակից դարձնել կուլտուրային:

Նյութական միջոցների սղության պատճառով 1908 թ. վերջում թերթը փակվում է¹⁴¹:

Նոր նախիջևանի պարբերական մամուլի օրգաններից ամենից երկարակյացը «Լույս» շաբաթաթերթն էր (1910—1914): Թերթը գրական-հասարակական ուղղություն ուներ: Այն խմբագրում էր գաղութի

136 «Մեր ձայնը», 1908, № 132, 133:

137 Նույն տեղում, № 96—98, 105, 106, 108, 114, 118, 124, 127:

138 Նույն տեղում, № 88—91, 93, 96:

139 Նույն տեղում, № 94—97:

140 Նույն տեղում, № 97, 98:

141 Հիմնական, ք. 23, գ. 15, թ. 3—4:

135 «Մեր ձայնը», 1908, № 12:

աչքի ընկնող դեմքերից բժիշկ Գ. Ռեիզյանը: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ «Լույսը» չէր անդրադառնում քաղաքական հարցերին: Սակայն, դրա փոխարեն ուներ առավել շեշտված կուլտուր-լուսավորական և գրական-գեղարվեստական բովանդակություն: Թերթը հաճախ էր անդրադառնում Ռուսաստանի հայկական գաղութների, մասնավորապես Հյուսիսային Կովկասի, Արմի հայ պանգլածների, ինչպես նաև Մուղավիայի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Աստրախանի հայ համայնքների կյանքի կարևոր իրադարձություններին:

Թերթը, ինչպես պետք էր սպասել, բավարար չափով լուսաբանում էր Հայաստանի ու հայ իրականության, Ռուսաստանի և արտասահմանի, հատկապես իր ուղղությանն առնչվող երևույթներն ու անցքերը:

«Լույսը» արտացոլում էր նոր նախիջևանի գաղութի ոչ միայն մշակույթն ու հասարակական հարաբերությունները, այլև ժամանակակից պատմության, ինչպես նաև անցյալի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հարցերը: Թերթը հարկ եղած պարագայում, պատմական էքսկուրսներ էր կատարում դեպի գաղութի պատմության առաջին շրջանը՝ նախառեֆորմյան տասնամյակները: Թերթը քանիցս արժարձել է հասարակական սուր բանավեճ առաջացնող քաղաքի և հայկական գյուղերի հողային հարցերը: Այդ առիթով վեր է հանվել գաղութի սկզբնավորումից սկսած և XIX դ. 30—40-ական թվականներին սուր բնույթ կրած հողային հարաբերությունների ամբողջ պատմությունը:

Գաղութի քիչ թե շատ նշանակալից իրադարձություններն իրենց անդրադարձումն էին գտնում թերթում: «Լույսը» դարձել էր Դոնի հայության առօրյա կյանքի երևույթներին արձագանքող, նախիջևանցու սրտին մոտ և ընդունելի պարբերական:

«Լույս» շաբաթաթերթին զուգահեռ և նրա հետ միասին, միայն ավելի կարճ ժամանակով՝ 1912—1914 թթ., հրատարակվում էր «Գրիչ» պարբերականը: Լույս տեսավ Ս. Պապայանի խմբագրած սույն շաբաթաթերթի ընդամենը 27 համար: Այս պարբերականը ևս գրական-հասարակական ուղղություն ուներ: Այն լուսաբանում էր գերազանցապես նոր նախիջևանի, նկատելի չափով նաև ռուսահայ մյուս համայնքների և Մայր հայրենիքի ազգային, մշակութային և գրական-հասարակական կյանքը:

1913 թ. մամուլի գլխավոր վարչության և Ռոստովի քաղաքապետի համաձայնությամբ թուլլատրվում է Ռոստովում հրատարակել «Գաղութ» շաբաթաթերթը¹⁴²: Խմբագիր հրատարակիչն էր Ս. Մյասնիկյանը (Ա.

Մյասնիկյանի ավագ եղբայրը) և Ա. Տոմբայանը: Թերթը ունենալու էր հայկական կյանք, գրական, դատական, տեղական խրոնիկա, մամուլ, շաբաթվա տեսություն, ծաղրանկարի, ֆելիետոնի, դրախոսության բաժիններ: Տպագրվելու էին հասարակական, տնտեսական և քաղաքական բնույթի հոդվածներ¹⁴³:

«Գաղութ» շաբաթաթերթը հրատարակվում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1914—1916 թվականներին: Հետևաբար, իր ծրագրին համապատասխան, հայկական, մասամբ նաև տեղական այլ խնդիրների անդրադառնալով, թերթը, բնականաբար, հագեցված էր պատերազմի և դրա հետ առնչվող անցքերը լուսաբանող նյութերով:

Թերթը յուրովի արտացոլում էր պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանը թուրքական բռնատիրությունից ազատագրելու հայկական գաղթաշխարհում և հանուր հայության մեջ առաջացած ոգևորությունն ու պատրանքները: Նրանում պարբերաբար նյութեր էին տպագրվում Ռուսաստանից և արտասահմանյան հայկական համայնքներից ուղարկված և մեկնող կամավորների մասին: «Գաղութ» շաբաթաթերթը լուսաբանում էր արևմտահայության կոտորածների հետևանքով Հյուսիսային Կովկաս ու հարավային Ռուսաստան եկած գաղթականներին օժանդակելու, նրանց ապաստանելու այնպիսի հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք հաճախ չեն պահպանվել արխիվներում:

1915—1916 թթ. հրատարակվեց նոր նախիջևանի թեմական ղեկավարի 5-րդ դասարանի աշակերտների «Գասրնկեր» թերթը: Այն գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ էր, և խմբագրությունը լույս տեսավ 25 համար:

1915 թ. «Վրձին» խորագրով գրական ժողովածու (տարեգիրք) հրատարակեց և Տիրացույանը:

Նոր նախիջևանի և Ռոստովի հայ հասարակության նախաձեռնությամբ 1918—1920 թթ.՝ Ե. Շահազիզի և Ռ. Բերբերյանի խմբագրությամբ հրատարակվում է «Հայ համայնք» գրական-հասարակական շաբաթաթերթը: «Հայ համայնքը» կոչված էր լուսաբանելու հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի հայության կուլտուր-լուսավորական, բարեգործական, դաստիարակչական և կյանքի այլ կողմերին վերաբերող հարցերը¹⁴⁴:

143 Նույն տեղում, թ. 2:

144 ԶԳՊԱ, ֆ. 118, ց. 1, գ. 19, թ. 5: 1920 թ. Ե. Զուբարի, Ա. Հովհաննիսյանի և Ն. Մելիք-Յուլյանի խմբագրությամբ հրատարակվեց Ռ. Կ. Կ. Ռոստով-Նախիջևանյան կազմակերպության հայկական սեկցիայի օրգան «Բանվորի կոիվ» թերթը: Դրա շարունակու-

142 ЦГИА СССР, ф. 776, г. 1913, оп. 17, д. 7, л. 1.

Դոնի հայկական մամուլը ներկայացնելիս ճիշտ չէր լինի սահմանափակվել միայն նոր նախիջևանում հրատարակված հայկական պարբերականներով: Դոնի հայության ժողովրդային հակումներ ունեցող որոշ մտավորականներ, ինչպես ասվեց, դեռևս տեղական մամուլի հայկական օրգաններ հիմնելուց առաջ իրենց ձեռքը վերցրին Ռոստովում լույս տեսնող, Դոնի ավազանում ու հարավային Ռուսաստանում ճանաչում գտած մի շարք կարևոր թերթերի տնօրինումը:

Այդ պարբերականներն անդրադառնում և լուսաբանում էին ոչ միայն նոր նախիջևանի, այլև նկատելի շափով նաև հայ ժողովրդի պատմամշակութային հարցերը: Դրանցից էր Ս. Հարությունյանի խմբագրած «Պրիազովսկի կրայ» թերթը: Նախնական կրթությունը ստանալով նոր նախիջևանում, ապա սովորելով Թեոդոսիայի իսախրյան վարժարանում Ս. Հարությունյանը ուսումը շարունակում և ավարտում է Մոսկվայի համալսարանը: Երկու տարի Մոսկվայում և Պետերբուրգում իրավաբանությանը զբաղվելուց հետո, 1873 թ. վերադառնում է հայրենի քաղաք: Շուտով դառնում է գաղութի նշանավոր հասարակական գործիչներից մեկը: Նա նպաստում է Դոնոյան ուսումնարանի, Արհեստավորական դպրոցի բացմանը, բարեգործական այլևայլ հաստատությունների հիմնադրմանը:

1891 թ. Ս. Հարությունյանը գնում է Ռոստովում հրատարակվող «Դոնսկոյե պոլե» թերթի հրատարակության իրավունքը, այն վերանվանում «Պրիազովսկի կրայ» և սկսում լույս ընծայել ընդարձակ ծրագրով: Կարճ ժամանակում թերթը լայն ընդունելություն է գտնում և լավ անուն վաստակում: Այն ամենին չէր զիջում «Դոնսկայա/ժիզն», «Ուտրո Յուգա», «Յուժնի տելեգրաֆ» և ճանաչում ունեցող այլ պարբերականների: Ս. Հարությունյանը մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1911 թ. թերթի անփոփոխ խմբագիրն էր¹⁴⁵:

Թերթը բավարար տեղ էր հատկացնում նոր նախիջևանում կատարվող իրադարձություններին, նույնիսկ միջամտում ներգաղութային խնդիրներին, բանավեճի մեջ մտնում հայկական պարբերականների հետ: Գնահատելի է հատկապես այն, որ թերթը ընթերցողներին ծանոթացնում էր նաև հայ ժողովրդի մշակույթին: Այսպես, Յու. Վեսելովսկին «Մկրտիչ Պեշիկթաշլյան» ակնարկում նշելով, որ ուսը ընթերցողը, բացառյալ

թյունը հանդիսացավ «Բանվոր» (խմբագիր՝ Ա. Բերբերյան) եռօրյա թերթը: նոր նախիջևանի բարրառով 1920 թ. հրատարակվեց նաև ՌԿ(Բ)Կ Ռոստովի կոմիտեի հայկական սեկցիայի «Նարիպկիթ» (խմբ. Կ. Չուբար) թերթը:

145 П. Горцо-Виноградский, С. Х. Арутюнян—основатель газеты «Приазовский край» («Записки Ростовского на Дону общества истории, древностей и природы, т. II, Ростов н/Д, 1914, с. 264—266).

Պ. Աղամյանի, չի ճանաչում արևմտահայ մտավորականությանը, հանգամանորեն ներկայացնում է գրողի խորապես հայրենասիրական ու ազատասիրական ստեղծագործությունները¹⁴⁶:

«Նամակ Պարսկաստանի մասին» խորագրի տակ թերթը տպագրում է («Արաքս» հանդեսից) Բաֆֆու Լեմաճու հոդվածաշարը¹⁴⁷: «Հայ ժողովրդի մեծ տոնը» ծավալուն հոդվածում հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400 ամյակների առթիվ թերթը բացահայտում է հեռավոր անցյալում կատարված պատմական այդ անցքերի նշանակությունը հայ ժողովրդի քաղաքական և մշակութային կյանքում¹⁴⁸:

Լուրերի բաժնում թերթը հաղորդագրություններ էր տպագրում հայկական մշակութային կյանքում կատարվող անցքերի մասին: 1906 թ. 131-րդ համարում նշվում է, որ արտասահմանում ստեղծվել է «Փարիզի հայերի միություն» նոր ընկերությունը: Յլն լեզալ ձևերով պաշտպանելու է հայ ժողովրդի մշակութային նվաճումները, քաղաքակիրթ աշխարհին ծանոթացնելու է հայերի անցյալին ու ներկային, ինչպես նաև պրոպագանդելու է արևմտաեվրոպական քաղաքակրթություն: Նորաստեղծ ընկերության նախագահ է ընտրվել Ն. Ներսիսյանը, տեղակալ՝ Ն. Շիրվանզադեն, իսկ քարտուղար՝ «Անահիտ» ամսագրի խմբագիր Ա. Չոպանյանը:

Հաղորդումներ են տպագրվում «Վարդանանց» տոնի, հայ նոր գրականության հիմնադիր Խ. Աբովյանի հուշարձանը Երևանում բացելու մասին և այլ լուրեր: Թերթում հաճախ հանդես էր գալիս Մ. Շահինյանը:

«Донская речь» թերթը խմբագրում էր նոր նախիջևանի ճանաչված դեմքերից Մ. Բերբերյանը: Թերթն անդրադառնում էր հայ ժողովրդի հատկապես մշակութային կյանքի հարցերին: Թերթի հրատարակությանը մեծապես նպաստում էր խմբագրի կինը, կրթված մտավորական Սոֆյա Բերբերյանը: 1901—1903 թթ. նա թերթի շանասեր աշխատակիցներից էր և փաստորեն գեղարվեստական բաժնի խմբագիրը¹⁴⁹: Վերահաս մասն ընդհատում է նրա ժողովրդային բեղուն գործունեությունը:

Նշանավոր գրքասեր Հ. Տեր-Աբրահամյանը խմբագրում էր «Դոնսկայա պշելա» թերթը: Նախորդ պարբերականի նմանությունամբ սա ևս շոշափում էր առավելապես Դոնի և ուսահայ մյուս համայնքների,

146 «Приазовский край», 1892, № 272, 273.

147 Նույն տեղում, № 316, 323, 326:

148 Նույն տեղում, 1913, № 114, 267:

149 «Մշակ», 1904, № 59:

ինչ որ չափով նաև հայ իրականության գրական-լուսավորական հարցերը: Այսպես, նոր նախիջևանում հանրային գրադարան ունենալու անհրաժեշտության և հասունացած այդ խնդրի ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մասին թերթում հանդես է գալիս Գ. Չալխուշյանը¹⁵⁰:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից Տեր-Աբրահամյանը ուսերեն հրատարակում էր նաև «Դոն-Ազովյան ուս-հայկական օրացույցը»: Տեղեկատու նյութեր պարունակող ամենամյա այդ հրատարակությունում լայն տեղ էր հատկացվում նաև Դոնի հայկական գաղութին վերաբերող հաղորդումներին: 1890 թ. օրացույցն, օրինակ, մանրակրկիտ տվյալներ է պարունակում նոր նախիջևանում քաղաքային վարչության, բարեգործական հաստատությունների, քաղաքային և գյուղական ղրպրոցների, բժշկական, դատական, ոստիկանական ծառայության ու դրանց անձնակազմի վերաբերյալ¹⁵¹:

Նոր նախիջևանի հայ մտավորականները տեղում մամուլի օրգանների ունենալուց առաջ և դրանից հետո ուսական թերթերից զատ հանդես էր գալիս հայկական կենտրոնական մամուլի էջերում: Մամուլի այդ օրգաններից էին «Մշակը» (թղթակցում էին Գ. Չալխուշյանը, Ա. Աբելյանը, Հ. Գենջյանը, Ջ. Բեկ-Բուլաղյանը և ուրիշներ), «Մեղու Հայաստանի», «Նոր դար», «Փորձ», «Արձագանք» և այլ պարբերականներ:

Այդ ամենով հանդերձ, Դոնի հայության համար կարևոր էր տեղական պարբերականների հիմնումը: Նոր նախիջևանում հրատարակվող թերթերը տարածվում էին նաև հայկական գյուղերում, ինչպես և այլ մանավանդ մամուլի սեփական օրգաններ շունեցող, գաղութներում: «Մեր ձայն» լրագիրն, օրինակ, ուղարկվում էր Սուլթան Սալա գյուղի դպրոցին և Յալթայի հայկական համայնքին¹⁵²:

Դժվար է գերազնահատել մամուլի դերը: Այն կարևոր լծակ հանդիսացավ Դոնի հայության հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքը խթանելու գործում: Պարբերական մամուլը մտավորականության ձեռքում հզոր մի միջոց էր՝ հրատապ ու կարևոր խնդիրները հասարակական քննարկման ենթարկելու, բնակչությանը քաղաքականապես հասունացնելու, հայկական կյանքն առաջ մղելու համար: Դոնի հայ զանգվածը մամուլի միջոցով հասու էր դառնում հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող անցքերին, նրա առօրյային և դրանով իսկ արգասավորվում ու ազգային լիցք ստանում:

Մամուլն էական դեր կատարեց լուսավորություն տարածելու, ղրպրոցական-կրթական ուղղությամբ առաջադիմության հասնելու, հետադիմական երևույթներն ու բարբերը խարազանելու, հայ մտավոր կյանքը հասունացնելու գործում:

Նոր նախիջևանում հետաքրքիր ընթացք է ունեցել տպագրական-հրատարակչական գործը: Գաղութի հիմնադրումից մեկ տասնամյակ անց, երբ պայմանները թե՛ բնակչության գրագիտության և թե՛ տեխնիկական հնարավորության առումով, բնավ հասունացած չէին, նոր նախիջևանն ունեցավ տպարան:

Ժամանակի աղատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Հ. Արղուիսյանի ջանքերով 1790 թ. Պետերբուրգից նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանք տեղափոխվեց Գ. Խալզարյանի տպարանը: Դրա հնգամյա գործունեության տարիներին հրատարակվեց իր ժամանակի համար բավականաչափ մեծ քանակի (քսան) գիրք: XVIII դ. վերջերին նոր նախիջևանում Խալզարյան տպարանի հիմնումը կուլտուր-լուսավորական խոշոր երեվույթ էր ոչ միայն հայկական գաղութի, այլև ամբողջ երկրամասի համար: Դա հարավային Ռուսաստանի առաջին տպարանն էր¹⁵³:

Խալզարյանի տպարանը 1796 թ. Աստրախան տեղափոխելուց հետո նոր նախիջևանում տպագրական-հրատարակչական գործը դադարեց:

XIX դարի 20-ական թվականներին Գ. Պատկանյանը փորձում է տպարան հիմնել, անգամ տառեր է ձուլել տալիս, սակայն նրա այդ նախաձեռնությունը հաջողությամբ չի պսակվում¹⁵⁴: Ավելին, մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները նոր նախիջևանը մնում է առանց սեփական տպարանի, թեպետև տեղի մտավորականները պարբերաբար փորձեր էին անում այդ ուղղությամբ:

Այսպիսով, Դոնի ափերին բավականաչափ բարձր մակարդակով սկսված տպագրությունը հնարավոր չեղավ հետագայում շարունակել: Սակայն երկրամասի, այդ թվում և Դոնի ավազանի վարզացման մի-

153 Վ. Բարխուդարյան, Ռուսահայերի առաջին տպարանը, ՊԲՀ, 1967, № 4:

154 Հ. Տեր-Սիմոնյանը, 1871 թ. գիմելով վերադառա ստանանք՝ տպարան հիմնելու համար, հիշատակում է, որ 1828 թ. տպարան է բացվել: «43 տարի սրանից առաջ, — դրում է նա, — 1828 թ. այսինքն ի հիշատակ նախիջևան քաղաքի 50-ամյա հոբելյանի բացվում է իմ քաղաքական (իմա՝ քաղաքային—Վ. Ք.) տպարան, ամեն ինչ պարագաներով, բայց ավստ, այն տպարանի հիմքը անգամ չի երևիլ այժմ» (ԶԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1770, թ. 7):

Եթե այս վկայության հիման վրա ընդունենք, որ Գ. Պատկանյանին, այնուամենայնիվ, հաջողվել է հիմնել տպարան, ապա հարկ է նշել, որ այն գործել է շատ կարճ, քանի որ տպարանի հրատարակություններից ոչինչ չի հասել մեզ:

150 «Донская пчела», 1886, № 25.

151 Донско-Азовский русско-армянский календарь на 1890 год. Ростов н/Д. 1889 г., с. 190—195.

152 «Մեր ձայն», 1908, № 24:

տումները, առանձնապես հասարակական-քաղաքական և կուլտուր-լուսավորական կյանքի առաջընթացն այլ պահանջներ էին դնում: Գարոց-ները դասագրքերով, ծրագրերով ապահովելու, պարբերականներ, գրքեր հրատարակելու համար աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր հրատապ դառնում տպարան ունենալու խնդիրը:

Այդ իսկ պատճառով 1860-ական թվականներից ուժեղանում են տպարան հիմնելու և՛ ցանկությունները, և՛ այդ ուղղությամբ կատարվող գործնական քայլերը: 1866 թ. Ս. Նազարյանը Նոր Նախիջևանում եղած միջոցին, հայկական գիմնադրա հիմնադրելու, հասարակության կողմից ուրախությամբ ընդունված, առաջարկի հետ մեկտեղ գտնում է, որ հարկ է նաև հայկական և լատինական տառատեսակներով տպարան հիմնել: Տպարանի հիմնադրման համար անհրաժեշտ 10 հազար ռուբլի գումարը նա խորհուրդ էր տալիս ժողովել ողջ հասարակությունից՝ միանվազ կատարվող հանգանակությամբ¹⁵⁵:

1868 թ. Հ. Տեր-Գաբրիելյանը նախիջևանում տպարան հիմնելու թույլտվություն է խնդրում¹⁵⁶: Միայն երեք տարի անց Եկատերինսկայի նահանգապետի գրասենյակից տեղեկացնում են, որ Պետերբուրգի համապատասխան ատյանների և ներքին գործերի մինիստրության համաձայնությամբ նրան վերապահվել է տպարան բացելու իրավունք: Միաժամանակ զգուշացվում էր հատկապես հայերեն տպագրությանը հետևելու մասին¹⁵⁷: Գլխավորապես ֆինանսական միջոցների պակասի հետևանքով տպարան հիմնելու այդ փորձը ևս հաջող ընթացք չի ունենում¹⁵⁸:

Երկու լեզվով՝ հայերեն և ռուսերեն դպրոցական դասագրքեր հրատարակելու համար Հ. Տեր-Սիմոնյանը 1870 թ. տպարան հիմնելու թույլտվություն է ստանում: Բացվելիք տպարանի վերահսկողությունը դրվում է Նոր Նախիջևանի քաղաքագլխի վրա: Նահանգային վարչությունը գտնում է, որ հայերեն կարելի է հրատարակել միայն այն գրքերը, որոնք անցել են հայերեն իմացող սըխատակից ունեցող Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտեով¹⁵⁹: Արգելակիչ այդ հանգամանքի, թերևս նաև այլ պատճառներով ձախողվում է նաև այդ տպարանի բացումը:

Ռ. Պատկանյանը «Նոր Նախիջևան» անունով թերթ հրատարակելու հայտ ներկայացնելու հետ մեկտեղ խնդրել էր տպարան հիմնելու թույլ-

տվություն: 1878 թ. հուլիս-օգոստոսին Պետերբուրգում եղած ժամանակ վստահ լինելով, որ տպարանի հարցում որևէ արգելք չկա, գնում է տպարանի սարքավորում: Այդ մասին նա հաղորդում է Նախիջևանի քաղաքագլխին և իր տիկնոջը: «Այստեղ իմ խորին շնորհակալությունը չհայտնել չեմ կարող և պ. Քնաֆֆին,— գրում է Ռ. Պատկանյանը,— որ մեծ բարեկամական փաստ ցուցուց ինձ՝ տպարանի գնելուն: Կա տպարան, որ կարծե մինչև մեկ միլիոն, իսկ մեր Նախիջևանինը արժեցավ միայն 3000 մանեթ, բայց կհավատաք, որ մերը ևս նույն պաշտոնը կկատարե, ինչպես և վերև հիշած թանկագինը: Մեր Նախիջևանը կունենա քանի մի շաբաթից մի պատվական, հարուստ, մեր պետքը բոլորովին լցնող տպարան, ուր մի հատիկ ասեղ պակաս չի լինիլ. հենց եկած օրս կարող ենք սկսել տպելու այցելության տոմսակեն սկսած մինչև մի մասնագիտական գիրք կամ ժողովրդական պարբերագրություն: Ուրեմն, այդ մասին կարող ենք միմյանց շնորհավորել և մեր նորահիմն տպարանին շատ երկար կյանք և գործունեություն բարեմաղթել»¹⁶⁰:

Նոր Նախիջևանում տպարան ունենալն այնքան կենսական և Ռ. Պատկանյանի համար էլ այնքան նվիրական ցանկություն էր, որ նա լիահույս իր նախաձեռնած գործի հաջողությանը, հատուկ բանաստեղծությամբ ողջունում է տպարանի հիմնումը:

Բարի եկար, հյուր թանկագին,	Հաստատ մնա, երկար ապրե
Ազգապարծանք գործարան,	Մեր մեջ, ո՛վ հայ տպարան,
Քեզ շատ վաղուց և անհամբեր	Եվ բո կյանքեն կյանք կստանա
կրսպասեր Նոր Նախիջևան:	Մեր կիսաշունչ նախըրվան:
Կալլու բարի, ոտքդ թեթև,	Հայ մանկանցը տուր դասագիրք
Համայնաշահ գործատուն,	Զվարճալի, օգտաբեր,
վստա: Ենք դու: պիտի կանգնես	Իսկ շափահաս ժողովրդին
Շատ կործանած հայի տուն:	Միտք ձոխացնող շատ գրքեր ¹⁶¹ :

Մեծ բանաստեղծին և քաղաքացուն վիճակված էր այս հարցում էլ հուսախաբ լինել: Նույն տարվա նոյեմբերին ստացվում է տպարան բացելու վերաբերյալ Եկատերինսկայի նահանգապետ Ի. Գուրնովոյի բացասական պատասխանը:

Անուղղակի որոշ տվյալներից երևում է, որ անցյալ դարի 70-ական թվականներին հիմնվել է տպարան, սակայն տպագրական-հրատարակչական փոքր հնարավորություններով: Հ. Տեր-Աբրահամյանը 1880-ա-

155 «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 733:

156 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 1129:

157 Նույն տեղում, ֆ. 139, գ. 1770, ք. 3—4:

158 Նույն տեղում, ք. 6—7:

159 ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 4, г. 1870, д. 652.

160 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 18:

161 Նույն տեղում, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 106:

կան թվականների սկզբներին Ռոստովում հիմնել էր հայերեն և ռուսերեն լեզուներով տպարան: Այդ տպարանում երկու լեզուներով տպագրվել են միայն որոշ գրքեր: Փաստորեն XX դարի սկզբին են հիմնվում տեխնիկապես հագեցված բարեկարգ տպարաններ: Դրանցից աչքի էր ընկնում հատկապես Ս. Ավագյանի տպարանը: Վերևում հիշատակված գրեթե բոլոր հայկական տպարանները տպագրվում էին այդ տպարանում:

Նոր Նախիջևանի տպարաններում հրատարակվեցին Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի երկերի ժողովածուները, գեղարվեստական գրականություն, դպրոցական դասագրքեր, գաղութի ու բարեգործական հաստատությունների պատմությունը և բազմաթիվ այլ գրքեր:

Նոր Նախիջևանում տպարաններ թեև ուշ հիմնվեցին (բացառյալ Խալիլարյան տպարանի), սակայն գրի ու գրականության նկատմամբ սերը միշտ էլ ուժեղ է եղել: Դրան մեծապես նպաստել է ինչպես ռուսումնական հաստատությունների, այնպես էլ կրթված մտավորականության առկայությունը գաղութում:

Միակն դպրոցները տակավին XIX դարի առաջին կեսում ունեին աշակերտական ընթերցարաններ, իսկ եկեղեցիները՝ կրոնական բովանդակությամբ գրականության փոքրիկ գրադարան: Խղճուկ վիճակում գտնվող այդ գրադարանները հետագայում ընդլայնվեցին: Քաղաքի նշանավոր դպրոցներն ունեին ավելի բարվոք գրադարաններ: Նոր Նախիջևանի հոգևոր ուսումնարանը, օրինակ, 1879 թ. ուներ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն գրքերի բավականաչափ հարուստ գրադարան: Այնտեղ կային «Շավիղ լեզվագիտության» (ՍՊբ, 1788), Մ. Կաղանկատվացու «Պատմությունը», Ռ. Պատկանյանի «Պատմություն Մեծին Պետրոսի» (ՍՊբ, 1863): Ս. Շահագիրի (1865 թ.) Մոսկվայում հրատարակված «Լևոնի վիշտը», Բաֆֆու «Դավիթ-Բեկը», Կոնյուվի «Առակները» (ռուսերեն), դասագրքեր, մեկ տասնյակից ավելի բառարաններ և այլ գրքեր¹⁶²:

Գրքի նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան մեծ էր, որ Զ. Տեր-Աբրահամյանը 1872 թ. Նախիջևանում գրախանութ է բացում: Այնտեղ վաճառվում էին ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Փարիզում, Վենետիկում, Վիեննայում, Չմյունխենում, Երուսաղեմում տպագրված գրքեր¹⁶³:

Գաղութի նշանավոր ուսումնական հաստատությունները՝ թեմական, Գոգոյան, Արհեստավորական, Ժառանգավորաց դպրոցները ունեին որոշ չափով մասնագիտացված գրադարաններ: Քաղաքային ակումբի գրա-

դարանը նախատեսված էր ընթերցող լայն հասարակության, ավելի ճիշտ ակումբ հաճախող քաղաքացիների համար: Բոլոր այդ գրադարաններն էլ աստիճանաբար աճում, հարստանում էին: Այդ ամենով հանգերձ, բնակչության գրագիտության աստիճանն ու գրքի նկատմամբ սերն այնքան բարձր էր, որ հանրային գրադարան ունենալու պահանջ էր զգացվում:

1886 թ. հանձնաժողով է ստեղծվում գրադարանի կազմակերպումը նախապատրաստելու համար: Հավանաբար հաջորդ տարում բացվում է նոր Նախիջևանի հանրային գրադարանը: Հանրային գրադարանին հասարակական այնպիսի կարևոր նշանակություն էր տրվում, որ դաստիարակության նշանակվում գաղութի ամենից ավելի պատասխանատու պաշտոն վարող անձնավորությունները: 1900 թ. հանրային գրադարանի վարիչի պաշտոնը վարում էր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Ա. Խաղամովը¹⁶⁴: Նախիջևանի Ա. Ս. Պուշկինի անունը կրող հանրային գրադարանն ուներ տարբեր բնույթի ու տարբեր լեզուներով գերազանցապես ռուսերեն և հայերեն գրականության հարուստ ֆոնդ՝ շուրջ 3400 կտոր գիրք և բազմաթիվ պարբերական հրատարակություններ¹⁶⁵: Գրադարանի հիմնական ֆոնդը հայ, ռուս և եվրոպական հեղինակների գեղարվեստական ստեղծագործություններն էին, որոնց թվում մանկական գրքեր և թատերագրական գործեր: Քիչ չէր բնագիտության, մաթեմատիկայի, բժշկության, մանկավարժության, աշխարհագրության, պատմության, փիլիսոփայության, հոգեբանության վերաբերյալ գրականությունը¹⁶⁶:

Գրադարանն ուներ հայկական ավելի քան քսանմեկ կարևոր պարբերականների, այդ թվում «Արաքս», «Աղբյուր», «Արձագանք», «Բազմավեպ», «Գեղունի», «Դպրոց», «Թատրոն», «Լուսա», «Հանդես ամսօրյա», «Հանդես գրականական», «Մուրճ», «Տարազ», «Փորձ» և այլ հանդեսների օրինակներ¹⁶⁷:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍ

Դոնի հայկական գաղութում զարգացում ապրեց հատկապես գրականությունը: Նոր Նախիջևանի աշխույժ միջավայրը, գրագետ մտավոր-

164 «Памятная книжка области войска Донского на 1900 г.», Новочеркасск, 1900, с. 114.

165 Каталог книг Нахичеван н/Дону «Пушкинской» библиотеки. Нахичеван, н/Дону, 1907 г.

166 Նույն տեղում:

167 Նույն տեղում:

162 ԶԿՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1782, ք. 3—18.

163 «Արարատ», 1872, № 1, էջ 43.

ազատագրական շարժումների լծորդումն է գյուղացիական հեղափոխության հետ:

Նա իր ապրած ժամանակաշրջանի ազգային և սոցիալական երևույթները խորութամբ քննելով հանգում է այնպիսի մեծ ընդհանրացումների, որ ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ազատագրումը կարողացավ կապել համառուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ: Հիրավի, մարգարեական էին Նալբանդյանի կանխատեսումները՝ «Ռուսիո ազատությունն ընդհանուր մարդկության վերաբերությամբ մեծ խորհուրդ ունի»:

Նրա բոլոր գործերը հագեցած էին դարաշրջանի առաջավոր գաղափարներով, հեղափոխական պաթոսով:

Մ. Նալբանդյանի ստեղծագործությունները, մանավանդ հրապարակախոսական հոդվածների մի զգալի մասը նվիրված են գրականության և արվեստի հրատապ հարցերին: Այդ աշխատություններով նա դնում է հայ ռեալիստական քննադատության ու գեղագիտության և մյուս կողմից՝ գեղարվեստական հրապարակախոսության հիմքերը: Նա մերժում էր ամեն մի հետադիմական և կյանքի առաջընթացն արգելակող երևույթ և նկատում ու պաշտպանում նորը, առաջադիմականը:

Նալբանդյանը առաջ էր քաշում գրականության ժողովրդայնության պրոբլեմը, միաժամանակ պաշտպանում ժողովուրդների իրավահավասարության գաղափարը, խարազանում ազգային խտրականության քաղաքականությունը:

Ռ. Պատկանյանը ազգային զարթոնքի, մտավոր-քաղաքական վերածնության, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսն էր և խարազանում էր միջնադարյան հետամնացությունն ու ամեն մի հինն ու իր դարն ապրածը:

Պատկանյանը ևս վճռականորեն կողմնորոշվում էր դեպի ժողովրդական լեզուն և գեղարվեստական մտածողությունը: Նա, Նալբանդյանի նման, ընթանալով Խ. Աբովյանի բացած ուղիով, հանդես էր գալիս գրաբարի մերժումով և աշխարհաբարի կրթոտ պաշտպանությամբ: Պատկանյանի համար նույնպես գրավոր խոսքը ժողովրդին մոտեցնելը, այն հասկանալի դարձնելը՝ գրականության ժողովրդայնացման հարցն էր, որը բխում էր կյանքի պահանջներից: Նա իրավամբ գտնում էր, որ գրաբարն ի վիճակի չէր, հասարակական նոր հարաբերությունների պայմաններում հաղորդակցության միջոց լինել ժողովրդի համար:

Ռ. Պատկանյանը գրական ասպարեզ է իջել գրականության հասարակական ներգործուն դերի, բանաստեղծ-քաղաքացու դերի հստակ գիտակցությամբ: Նրա ստեղծագործություններին բնորոշ է կյանքի իրո-

ղությունների իրական ընկալումը: Մի շարք բանաստեղծություններում նա քննադատում է իր ապրած ժամանակաշրջանի սոցիալական հակասությունները, իր անսքող համակրանքն է արտահայտում ժողովրդի ներքնախավերի նկատմամբ:

—Մի՛ զարմանա, պարոն Սարգիս,
էս աշխարքի աղաթին,
Իշխանք, գանա, դուն խաբար չի՞ս,
Վուր քասիբին կու ատին¹⁶⁹:

Բանաստեղծը ճշմարիտ ազգասիրություն ու հայրենասիրություն էր համարում անշահախնդիր նվիրվածությունը հարազատ ժողովրդի լուսավորությանը, կուլտուրական զարգացմանը, նրա ազատագրությանը: Նա գրական տարբեր ժանրերի իր ստեղծագործություններով ժամանակակից սերնդին դաստիարակում էր հայրենիքին, ժողովրդի ազատագրության անձնագր՝ նվիրվածության ոգով:

Պատկանյանը հայ ժողովրդի XIX դարի 60—80-ական թվականների ազգային-ազատագրական շարժումների բուն ու ցասկոտ երգիչն էր: Նա հաճախ էր դիմում պատմական թեմաների: Պատմությունը, Պատկանյանի կարծիքով, պետք է ծառայի արդիականությանը: Պատմության հերոսական դրվագների վերհիշումը բանաստեղծի համար ժողովրդի ազգային գիտակցությունն արթնացնելու, նրան ազատագրական պայքարի կոչելու, սեփական ուժերի նկատմամբ հավատն ամրապնդելու միջոց էր: «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմում վերակենլու դանացնելով Ավարայրի ճակատամարտի հերոսին, նրան մասնակից է դարձնում իր ժամանակաշրջանի ազատագրական շարժմանը: V դարի հերոսի կերպարով բանաստեղծը ժողովրդին մարտակոչ է անում նրա ազգային-մշակութային ինքնությանը սպառնացող օտարի լուծը թոթափելու համար:

Այդ նույն նպատակին է ծառայում Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը: Պատմության և իրականության համադրմամբ պոետը ակնառու է դարձնում օտարի բռնապետությունից ազամամբ պոետը ակնառու է դարձնում օտարի բռնապետությունից ազատագրվելու անհրաժեշտությունը, ժողովրդին հարազատ, հասկանալի լեզվով և պատկերներով արտահայտում նրա նվիրական զգացումներն ու ձգտումները: Պատահական չէ, որ այդ բանաստեղծությունը հայ նոր գրականության մեջ առաջին շափածո գործն էր, որ ձեռք բերեց լայն ժողովրդականություն և դարձավ համազգային երգ:

169 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու հ. 1 Երևան, 1963, էջ 43:

Անուրանալի է Ռ. Պատկանյանի դերը երգիծական գրականության զարգացման գործում: Նրա համար երգիծանքը միշտ էլ գաղափարական սուր պայքարի զենք է հղել: Պատկանյանը ուսական առաջավոր գրականության ավանդները, մասնավորապես երգիծանքի բնագավառում, ինքնատիպ ձևով կիրառեց հայ գրականության մեջ:

Հարկ չկա յայտել ծանրանալ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի կյանքի ու գործունեության վրա, քանի որ այդ մասին գրվել է բավականաչափ շատ: Ուսումնասիրողները, նպատակ ունենալով արժեքավորել նրանց գրական ժառանգությունը, ցույց տալու նրանց տեղն ու դերը հայ գրականության պատմության մեջ, շեշտված ձևով լուսաբանել են երկու գործիչների հայացքների տարբերությունները ոչ միայն գրականության, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքին վերաբերող հարցերում: Մեզ ղբաղեցնող հարցասիրության, գաղութի գրական կյանքի, հասարակական մտքի վրա նրանց ունեցած ազդեցության վերհանման տեսակետից առաջնահերթ է դառնում երևույթի հակառակ կողմը՝ նրանց ընդհանուր գծերի, նրանց հայացքների նույնությունը:

Միանգամայն բնական ու հասկանալի է, որ թե՛ Նալբանդյանը և թե՛ Պատկանյանը, մանավանդ առաջին շրջանի ստեղծագործությունների նյութը քողում էին իրենց քաջածանոթ ու հարազատ միջավայրից՝ Նոր Նախիջևանի իրականությունից: Մի հանգամանք, որը մեծապես նպաստում էր Դոնի հայության շրջանում նրանց ստեղծագործությունների նկատմամբ եղած հետաքրքրությանն ու դրանց լայն տարածմանը:

Մ. Նալբանդյանը «Մինին խոսք, մյուսին հարս» 1857 թ. գրած, բայց միայն վերջերս հայտնաբերված վիպակում¹⁷⁰ նկարագրում է երիտասարդ կտրիճների Մշո ս. Կարապետ ուխտի գնալու և վերադարձից հետո ընտրած աղջկա հետ ամուսնանալու նորնախիջևանցիների ավանդական սովորույթը: Մի երիտասարդ խոսք առնելով աղջկա ծնողներից, ընդունված կարգով ուխտի է գնում, սակայն աղջկա հայրը դրժում է պայմանը և աղջկան ամուսնացնում մեկ ուրիշի հետ:

Կ. Հայրապետյանին ուղղած նամակում Մ. Նալբանդյանը խնդրում էր հոգ տանել ու կազմակերպել վիպակի տպագրությունը, «որովհետև, — գրում էր նա, — այդ բանի գլխավոր նյութը առած է նախիջևանցոց կյանքից, վասն որո և մանավանդ հասկանալի և օգտակար նախիջևանցոց համար»¹⁷¹: Մ. Նալբանդյանի գեղարվեստական ու հրապարկախոսական ուրիշ շատ գործեր նույնպես առնչվում են Դոնի հայության անցյալին ու առօրյային:

Ռ. Պատկանյանն իր ստեղծագործությունների մի պատկառելի մասի նյութը վերցրել է հայկական գաղութի կյանքից:

Հատկանշական է, որ դեռևս հեղինակի կենդանության օրոք՝ 1879 թ. Նոր Նախիջևանում, առանձին գրքուկով լույս է տեսնում գաղութի վերնախավը ձաղկող, տեղի բարբառով գրված «Նոր Նախիջևանի քնար» երգիծական բանաստեղծությունների շարքը:

Խաղաղ Դոնի ափերին ծնված հայ մշակույթի երկու նշանավոր դեմքերն էլ հասակ են առել ու առնականացել միաժամանակ, ուսական միևնույն դեմոկրատական միջավայրում: Նրանց հասարակական, գեղագիտական հայացքների ձևավորման գործում կարևոր դեր են կատարել Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Դորպատի համալսարանները:

1850-ական թվականներին ուսական և եվրոպական երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարվող իրադարձությունները՝ 1848 թ. հեղափոխությունը, Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանում ծայր առած հակաճորտատիրական շարժումը, Իտալիայում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարը արձագանք էին գտնում ուսական կենտրոնների երիտասարդության, այդ թվում և հայ ուսանողության մեջ:

Ե՛վ Նալբանդյանը, և՛ Պատկանյանը համարձակորեն բացահայտել են ժամանակի հասարակության հակասությունները, իրենց ազնիվ ցասումն արտահայտել տիրապետող շարիքի ու անարդարության դեմ, բացահայտորեն դրսևորել աշխատավոր ներքնախավերի նկատմամբ ունեցած համակրանքը:

Երկու գործիչներն էլ հայոց լեզվի, կրթության, առհասարակ լուսավորության ու մշակույթի հարցերում հետևողականորեն մերժել են ամեն մի հին ու հետադիմականը և պաշտպանել նորը, առաջադիմականը:

Նրանք բազմիցս անդրադարձել են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերին: Եվ, եթե Նալբանդյանը 1860-ական թվականների սկզբներին հայ ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրման ուղիները որոնում էր համառուսաստանյան շարժումների մեջ, ապա Պատկանյանը, մեկ տասնամյակ անց՝ 70-ական թվականների վերջերին աբդեն, հիասթափված միջազգային դիվանագիտության տմարդի վերաբերմունքից, խարազանում էր հայկական հարցում եվրոպական խոշոր տերությունների բռնած դիրքը, նրանց քաղաքականությունը:

Նրանց երկուսին էլ հատուկ է եղել գաղափարական համոզվածությունն ու սկզբունքայնությունը, բուռն, կրքոտ սերը դեպի հայրենիքը և նույնպիսի կրքոտ ատելությունը նրա թշնամիների հանդեպ: Ապրելով նույն ժամանակաշրջանում նրանք, բնականաբար, անդրադառնում էին տվյալ դարաշրջանի և ազգային կյանքի առաջադրած հրատապ պրոբլեմներին և դրանց տալիս դրական, առաջադիմական մեկնաբանություն:

170 Ս. Դառնյան. Միգայիկ Նալբանդյան, Երևան, 1979, էջ 152:

171 Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հ. 4, Երևան, 1949, էջ 54:

Այլ խոսքով, նորնախիջևանցի երկու ականավոր դեմքերն էլ, չնայած քաղաքական տարբեր շեշտադրության, գրականության, լուսավորության, ընդհանրապես ժողովրդի կենսական շահերն արտահայտելու խնդրում միևնույն ուղղության ներկայացուցիչներ էին:

Նոր նախիջևանում մեծ էր հետաքրքրությունը Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործությունների նկատմամբ: Քաղաքի հասարակական միջավայրը համակված էր նրանց գործերով: Այդ ազդեցությունն այնքան վիթխարի էր, որ նրանց երկերը ձեռագիր կամ խմբատիպ օրինակներով ձեռքից ձեռք էին անցնում, երգերի վերածված նրանց բանաստեղծությունները լայն տարածում էին գտնում:

Հայկական գաղութի և հայ իրականության հետ Մ. Նալբանդյանի ունեցած կապերի ու ազդեցության մասին է վկայում այն փաստը, որ Պետրոպավլովյան բերդում նրան այցելում ու նրա վիճակով հետաքրքրվում էին շատերը, հատկապես նորնախիջևանցիները, որոնց թվում Ա. Սուլթանշահը, Հ. Սահրադյանը, Մ. Բաղալյանը, Մ. Բերբերյանը, Կ. Հայրապետյանը, Ս. Նազարյանը և ուրիշներ: Նրա թաղմանն այնպիսի հոծ բազմություն էր հավաքվել, և կատարվեց այնպիսի անսովոր հանդիսավորությամբ, որ ցարական իշխանությունը հատուկ «գործ» սկսեց այդ առթիվ: Նալբանդյանի մահից հետո էլ ժողովուրդը նրա անվան շուրջն առասպելներ էր հյուսում:

Նորնախիջևանցիները Նալբանդյանին և Պատկանյանին թաղեցին իրենց համար ուխտատեղի դարձած Սուրբ Խաչ վանքի բակում:

Ինչպես իր տեղում նշեցինք, հայ գրականության և մշակույթի ականավոր երկու գործիչներին գնահատող երախտապարտ հայրենակիցները հուշարձաններ կանգնեցրին նրանց շիրիմներին: Պատկանյանի մահարձանի բացումը վերածվեց հայ գրականության յուրատեսակ ազգային հանդեսի:

Վերջապես Նալբանդյանի և Պատկանյանի ստեղծագործությունների նկատմամբ հայրենակիցների հետաքրքրության մասին է վկայում այն փաստը, որ XX դարի սկզբին նոր նախիջևանում առանձին գրքերով հրատարակեցին նրանց երկերը:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ Նալբանդյանի և Պատկանյանի ստեղծագործությունները ուղղություն են տվել գաղութի մշակութային կյանքին, գրական-գաղափարական լիցք հաղորդել նոր նախիջևանի հասարակությանը, առավելապես երիտասարդությանը: Նրանց երկերից մտավոր սնունդ, գաղափարական ազդակներ ու ստեղծագործական ներշնչանք են ստացել Դոնի հայության մի քանի սերունդներ:

Նոր նախիջևանում գրական ժանրերից առանձնապես զարգացավ գրամատուրգիան: Դա պայմանավորված էր թատրոնի նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրությամբ:

Դեռևս 1870-ական թվականների վերջերին Ռ. Պատկանյանը ուշադրություն է դարձնում Ղ. Ալաճալյանի տեղական թեմայով գրված «Ակամա պսակ» պիեսի վրա: Նա բարձր է գնահատում պիեսը և խրախուսում երիտասարդ հեղինակին՝ նույն եղանակով շարունակելու գրական իր գործունեությունը¹⁷²: Ալաճալյանը շարունակում է գրել դրամաներ և ակտիվ մասնակցել գաղութի գրական-թատերական կյանքին:

Հետագայում, XIX դարի վերջին տասնամյակներում և XX դարի սկզբներին նոր նախիջևանի թատերական-մշակութային ասպարեզի ակտիվ ներկայացուցիչներ Գ. Չուբարը, Հ. Խաղամյանը, Ա. Աբելյանը մեծ մասամբ տեղական փաստերի ընդհանրացումով գրում ու բեմադրում են դրամատիկական բազմաթիվ գործեր: Լավ ընդունելություն է գտնում մասնավորապես Ա. Աբելյանի «Նշանվածները» պիեսը:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում գրական-հրապարակախոսական աշխույժ գործունեություն էր ծավալել գաղութի մտավորականության հեղինակավոր գործիչ Մ. Բերբերյանը: Նա հատկապես իր խմբագրած «Գնասկայա րեչ» և «Նոր կյանք» թերթերում հաճախ էր հանդես գալիս ծավալուն հոդվածներով: Նա հայկական զանգվածին ծանոթացնում էր ուսու և եվրոպական նշանավոր գրողների ու գրական գործիչների, մշակույթի ու հասարակական կյանքի կարևոր իրադարձությունների հետ: Մ. Բերբերյանի ջանքերի շնորհիվ են նախապատրաստվում, գրաքննչական դժվարությունները հաղթահարվում և 1903—1906 թթ. հրատարակական ազդեցություն են Պատկանյանի երկերի ժողովածուները: Նա դրական ազդեցություն է գործել Դոնի հայ հասարակության գրական կյանքի վրա:

Շ. Կուրդիյանը աշխատում էր «Գինջ-Օղլյան և Շապոշնիկյան» նշանավոր առևտրական ընկերության գործակատարներ պատրաստող ուսումնարանում: Առևտրական տան տնօրենները գնահատում էին Կուրդիյանի մանկավարժական գործունեությունը և նրա համար աշխատանքի պայմաններ ստեղծում: Մ. Բերբերյանի միջոցով նա ծանոթանում է ու շփվում տեղի և դրսի մտավորականների հետ¹⁷³:

172 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, 5, էջ 232—233:

173 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ե. Փորջեյանի ֆոնդ:

Կուրդիսյանն ականատես է լինում Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Ռոստովում և Նախիջևանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, որոնք նրա վրա մեծ տպավորություն են գործում: Հեղափոխության ազդեցության տակ նա վճռականորեն կանգնում է աշխատավորության շահերի պաշտպանության դիրքերում: Նա սկսում է շափածո գործերով պարբերաբար հանդես գալ տեղական մամուլում և հատկապես «Նոր կյանքում»: Այս շաբաթաթերթի խմբագրությունում 1906 թ. ամռանը Ալ. Մյասնիկյանը ծանոթանում է պոետի հետ, հետագայում ևս հանդիպումներ ունենում և օժանդակում նրա ստեղծագործական աշխատանքներին: Ե. Կուրդիսյանը իր ստեղծագործություններում, մասնավորապես «Աւատության ղողանջը», «Այնտեղ գնացեք» բանաստեղծություններում ազատության ձայն էր հնչեցնում: Նա կոչ էր անում շրջակա դեպի խեղճ գյուղացին, հանքերում տառապող բանվորները, սոցիալիզմի լույսը տանել նրանց մութ խրճիթները¹⁷⁴: Նրա այդ և հետագայում գրված շափածո գործերը վկայում էին, որ ասպարեզ է իջել հայ պրոլետարական բանաստեղծը:

Պոետի «Նվեր հայ գաղութին» բանաստեղծությունը գրված էր բնակչության արտահոսքի, գաղութը, առհասարակ հայրենի երկիրը թողնելու, այն ամառի դարձնելու վնասակար երևույթը կանխելու մտահոգությամբ:

Կաց աղբեր ջան, հեշ մի գնար
 Ռրի աղբեր, խորհուրդ անենք
 Օտար երկրից խեր չկա
 Մի ճար գտնենք ապրելու
 Թող չմարի մեր օջախը
 Արի նորից քար, կիր կրենք
 Նրա գլխին բան չկա:
 Մեր փուլ տունը շտկելու¹⁷⁵:

Այս շրջանում սոցիալ-քաղաքական որոշակի երանգ ունեցող և այլ բովանդակության բանաստեղծություններով պարբերաբար հանդես էին գալիս արդեն ձևավորված պոետ Օ. Անուփյանը և ուրիշներ:

Մ. Շահինյանը երիտասարդության ավելի քան տաս տարիներն անց է կացրել Նոր Նախիջևանում (Հ. Ղլտճյանի թոռն էր), գործակցել տեղի մտավորականության երևելի դեմքերի հետ¹⁷⁶: Մամուլում նա տպագրում էր գրականության, գեղագիտության և այլ հարցերին նվիրված ծավալուն հոդվածներ, դասախոսություններ կարդում Մ. Նալբանդ-

174 «Նոր կյանք», 1906, № 23, 25:
 175 Նույն տեղում, № 22:
 176 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Մյասնիկյանի ֆոնդ, թ. 15:

յանի մասին: Նա սկսելով մասնակցություն էր ունենում գրական մշակութային կյանքին:

Նոր Նախիջևանի գաղութի հայկական և Ռոստովի ռուսական պարբերականների հայ խմբագիրները, թերթերի թղթակիցների մի զգալի մասը գրական ճաշակ ունեցող անձնավորություններ էին: Նրանք հաճախ հանդես էին գալիս Դոնի հայության առօրյային վերաբերվող տեղական նշանակություն ունեցող ֆելիտոններով, պատմվածքներով և գրական այլ ժանրերի ստեղծագործություններով:

Թարգմանություններ էին կատարվում առանձնապես եվրոպական ճանաչված հեղինակների գործերից, որոնք ևս նպաստում էին գաղութի գրական կյանքի առաջխաղացմանը:

Արվեստի ամենից առավել մեծ տարածում գտած և ժողովրդականություն վայելող ճյուղը թատրոնն էր: Թատրոնը ժողովրդին հոգևոր անունդ տվող, նրան լուսավորող, նրա կուլտուրական ու մտավոր զարգացմանը նպաստող անփոխարինելի մի ուժ էր: Իգուր շէ, որ Ռ. Պատկանյանը նշում էր, թե թատրոնը հայելու նման ցոլացնում է ժողովրդի մտավոր և հոգեկան իրավիճակը, նրա վարքն ու բարքը:

Դոնի հայության մեջ թատերական արվեստի նկատմամբ հետաքրքրությունը դրսևորվել է դեռևս գաղութի հիմնադրման առաջին տասնամյակներին: Ստեղծված բարենպաստ հասարակական մթնոլորտի շնորհիվ 1830-ական թվականից Նոր Նախիջևանում կազմակերպվում են թատերական ներկայացումներ: Մոսկվայում կրթություն ստացած և հայրենի քաղաքում աշխատանքի անցած մի խումբ երիտասարդներ՝ Թ. Խաղամյանը, Մ. Տիգրանյանը և Մ. Քուլչնարյանն աշակերտների մասնակցությամբ դպրոցի շենքում մի քանի տարի շարունակ ներկայացումներ են կազմակերպում: Բեմադրում էին հատկապես Թ. Խաղամյանի պատմական թեմաներով գրված պիեսները¹⁷⁷:

1860-ական թվականներին Արծաթպանյան եղբայրները և նրանց համակիրները որոշ փորձեր են կատարում թատերական խումբ կազմակերպելու ուղղությամբ¹⁷⁸:

Այդ ժամանակվանից Նոր Նախիջևանի թատերական կյանքում կարեվոր դեր են սկսում կատարել Կոստանդնուպոլսից և Թիֆլիսից հյուրախաղերի եկած նշանավոր դերասաններն ու դերասանական խմբերը:

177 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ե. Շահազիզի ֆոնդ 1 բ., գ. 14:
 178 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 421:

նորը է մասնավորապես Կ. Պոլսից ժամանած Թովմաս Ֆասուլաճյանի դերը: 1869 թ. նա ներկայացումներ էր տալիս Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերում՝ Մոզդոկում, Ղզլարում: Հայաշատ վայրերում նրա հետագա թատերական շրջագայություններին նահանգային իշխանությունների կողմից արգելքներ են հարուցվում: Թ. Ֆասուլաճյանը մեկնում է Պետերբուրգ և նրան հաջողվում է ներքին գործերի մինիստրությունից թույլտվություն ստանալ հայերեն լեզվով ներկայացումներ տալու Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքներում¹⁷⁹: Նա մայրաքաղաքից ուղղակի մեկնում է նոր Նախիջևան և տեղի սիրողների մասնակցությամբ մի քանի ներկայացում կազմակերպում, որոնք անցնում են մեծ հաջողությամբ: Տեղիում ներկայացումները շարունակելու բնակչության բուռն ցանկությունը թատերախումբ բերելու նպատակով նա մեկնում է Կ. Պոլիս:

1870 թ. սկզբին Ֆասուլաճյանը 18 հոգուց բաղկացած թատերախումբով վերադառնում է Նախիջևան և բեմադրում պատմական թեմաներով դրամաներ, Գ. Սունդուկյանի «Նաթաբալան», «Գիշերվա սաբրը խեր է», Մոլիերի կատակերգությունները¹⁸⁰:

Ներկայացումները կազմակերպվում էին վաճառական Ի. Պոպովի ցորենի ամբարում, որը զուրկ էր որևէ հարմարությունից: Այն փոքրիշատե թատրոնի պահանջներին հարմարեցնելու նպատակով Նախիջևանի քաղաքապետը հանձնարարում է քաղաքի ճարտարապետին համապատասխան վերափոխումներ կատարել այնտեղ¹⁸¹: Ճարտարապետն իր հերթին Ֆասուլաճյանից խնդրում է ամեն անգամ տեղյակ պահել ներկայացումների մասին, որպեսզի ինքն օգնի բեմադրությունները կազմակերպելուն¹⁸²:

Ֆասուլաճյանի խմբի ներկայացումները մեծ տպավորություն ու ազդեցություն են գործում նախիջևանցիների վրա: Տեղի թատերական նշանավոր գործիչ Գ. Չուբարը այդ մասին գրում է. «Նա կրցավ գրավել հասարակության սերը և հարգանքը, վառել նրանում ազգային կայծը, ծանոթացնել նրան հայության պանծալի անցյալի հետ»¹⁸³: Անտարակույս իրավացի է Գ. Ստեփանյանը, երբ Ֆասուլաճյանի խմբի ռուսաստանյան շրջագայությունների մասին գրում է. «Թատերական արվեստին

179 Ա. Երեմյան, Ռուսահայ թատրոնի պատմություն, Վենետիկ, 1933, էջ 750:

180 Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 2, Երևան, 1969, էջ 275—276:

181 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1757, թ. 2:

182 Նույն տեղում, թ. 4—5:

183 «Հայաստանի կոչակ», 1929, № 31:

հաղորդակից է դարձրել գավառական մի շարք քաղաքների հայությունը, նրանց կապել է հայ մշակույթին, պատմական ողբերգությունների ցուցադրմամբ նպաստել ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը»¹⁸⁴:

Նոր Նախիջևանի թատերական կյանքի վրա վիթխարի է հուշակավոր դերասան Պետրոս Աղամյանի ազդեցությունը: Առաջին անգամ նա նոր Նախիջևան է եկել Ֆասուլաճյանի խմբի հետ: Հետագայում՝ 1882, 1883, 1885 թվականներին բազմիցս այցելում է Նախիջևան: Մի քանի ձմեռ, փոքր ընդմիջումներով մնում է այնտեղ, հանդիպումներ ունենում և մտերմանում Բ. Պատկանյանի հետ:

Աղամյանի հյուրախաղերը, նրա մասնակցությամբ տրվող ներկայացումները մեծ հաջողություն են ունենում, ոգևորությամբ բնորոշվում և մղում տալիս թատրոնի նկատմամբ եղած հետաքրքրություններին: «Կարող եմ ասել,— գրում է Բ. Պատկանյանը,— որ Նախիջևանի թատրոնը, որ յուր հոգևարքն էր զգում, պր. Աղամյանի գալույթն նոր հոգի ստացավ և թատերասերները նոր հույսերով խրախուսվեցան»: Եվ ապա «...Աղամյանը յուր քանքարի զորությամբ ծանոթացուց ժողովրդին թատրոնի իսկական խորհրդի հետ»¹⁸⁵:

Հիրավի, Պ. Աղամյանը այնպիսի հետք էր թողել, որ նրա մահվան տասնամյակի առթիվ տեղի դրամատիկական ընկերությունը հատուկ ներկայացում է կազմակերպում: Ընկերության նախագահ Գ. Չուբարը զեկուցում է տալիս դերասանի կյանքի ու գործունեության մասին, կազմակերպվում է Նախիջևանի բանկում պահվող նրա իրերի ցուցահանդես, թատրոնի ճեմասրահում դրվում է Աղամյանի կիսանդրին: Այդ առթիվ թատերասեր Զ. Գենջյանը գրում է. «Աղամյանը կարծես Նախիջևանցի լիներ, այնքան մոտ է նրա անունը նախիջևանցու սրտին, անխտիր բոլոր խավերի համար էլ: Նախիջևանի հայ բեմի անցյալը շատ սերտ կապված է այդ կախարդական անվան հետ»¹⁸⁶:

Ֆասուլաճյանի խմբի և Աղամյանի հյուրախաղերը մեծապես խթանում են տեղում մշտական թատրոն ստեղծելու մտայնությունը: Բ. Պատկանյանը նշելով (1878) թատրոնի կարևոր նշանակությունը ժողովրդին լուսավորելու գործում, գտնում էր, որ մշտական թատրոն ունենալու ժամանակը հասունացել է. «Այժմ կարող ենք հավաստի լինել,— գրում էր նա,— որ Նախիջևանը կունենա ժողովրդական թատրոն, այսինքն մի նոր միջոց ազգային լուսավորությունը առաջ տանելու, ազգի աչքը բա-

184 Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 2, էջ 281—282:

185 Բ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 357, 360:

186 «Մշակ», 1903, № 58:

նալու, ազգի ասիական թմրությունը և անտարբերությունը փարատելու, ազգի զարգացման ճանապարհը նրա սուղև մաքրելու և ազգի երեկի և աներևույթ թշնամիներու «օղունկները» կտրտելու»¹⁸⁷:

Գոնի հայ զանգվածի շրջանում թատերական կյանքը առաջ մղելու խնդրում էական նշանակություն ունեցավ մի խումբ երիտասարդների կողմից 1880 թվականին «Թատերական արվեստ սիրողների ընկերության» հիմնումը: Ընկերության հիմնադիր անդամներից էին Ի. Չարիխովը, Տ. Պոպովը և ուրիշներ¹⁸⁸: Շուտով Ընկերության նախագահ է ընտրվում և տասնամյակների շարունակ եռանդուն գործունեություն ծավալում Գ. Չուբարը: Տեղական թատերական գործին են լծվում Հ. Խաղամյանը, Ղ. Ալաչալյանը և շատ ուրիշներ:

Թատերասերների ընկերությունը հոգ է տանում տեղական ուժերով մշտապես ներկայացումներ կազմակերպելու մասին: Բեմադրվում են հայ, ռուս և և՛վրոպական հեղինակների գործեր: Տարեկան տրվում է 6—8, երբեմն մինչև 10 ներկայացում: 1893—94 թատերաշրջանում բեմադրվում է 4 հայերեն և 6 ռուսերեն, հաջորդ տարում՝ ընդամենը 5, 1895—96 թատերական տարում՝ 6 հայերեն և 3 ռուսերեն, իսկ 1903—1904 թթ. 18 հայերեն և 2 ռուսերեն ներկայացում: Տաս տարվա ընթացքում (1893—94 մինչև 1903—1904 թատերական տարին) ընկերությունը կազմակերպում է շուրջ 80 ներկայացում¹⁸⁹:

Ուշագրավ է, որ թատերասերների ուժերով կազմակերպված «Պեպոյի» բեմադրությունը, թեպետև Հ. Խաղամյանը դրաման հմտորեն վերածել էր տեղական բարբառի, հաջողություն չի ունենում: Դա բացատրվում է նրանով, որ Թիֆլիսի և Նոր Նախիջևանի բարբերն ու կենցաղը իրարից այնքան կտրված ու հեռացած էին, որ մեկին բնորոշ երեվույթը մյուսի համար տիպիկ չէր և մնում էր անհասկանալի: Ռ. Պատկանյանը դիտելով ներկայացումը, գրել է. «Պարոն Սունդուկյանի «Պեպոն» անհասկանալի մնաց նախիջևանցիներուն, և պատճառն այն է, որ Թիֆլիսցիին նման չէ նախիջևանցիին, Թիֆլիսի մարդիկ չկան Նախիջևանի մեջ: Պեպո, որի անձնավորության շուրջը պտուտ է գալիս բոլոր խաղի իմաստը, Պեպո, կրկնում եմ չկա Նախիջևանի մեջ»¹⁹⁰:

Այդ անհաջողությունը պատճառ դարձավ, որ երկար ժամանակ «Պեպոն» հանվեց Նոր Նախիջևանի բեմից: Տասնչորս տարի անց, 1895 թ. Հ. Աբելյանի դերասանական խումբը քաղաքի առևտրական ակումբում

բեմադրում է «Պեպոն», որին կրկին հետևում է տասնամյա ընդմիջում: Միայն 1911—12 թվականներից սկսվում է պարբերաբար բեմադրվել «Պեպոն» և՛ Նոր Նախիջևանում, և՛ հայկական գյուղերում¹⁹¹: XX դարի երկրորդ տասնամյակից Գ. Սունդուկյանի անմահ պիեսի նկատմամբ ստեղծված հետաքրքրությունը պետք է բացատրել նախիջևանցի հանդիսատեսի բարձր մակարդակով:

Թատերասերների ընկերության հիմնումը ճիշտ է, աշխույժ մտքրեց այդ ասպարեզում, սակայն շենք շունենալու հանգամանքը նկատելիորեն խոչընդոտում էր թատերական գործին: Առանց թատրոնի շենքի, տեղում մշտական թատրոն ստեղծելու ձգտումն ու այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերը ցանկալի արդյունք չէին կարող տալ: Այդ պատճառով էլ դեռևս 1870-ական թվականներից բարձրացվում էր թատրոնի շենք կառուցելու հարցը:

1878 թ. Նախիջևանում Ռոստովի իգական գիմնազիայի հայ ուսանողուհիների և տեղի երիտասարդ սիրողների ուժերով չբավոր մի ուսանողի օգտին ներկայացում է տրվում: Ներկայացումն անցնում է հաջողությամբ, սակայն, ինչպես գրում է թղթակիցը, հանդիսատեսը թատրոնից դուրս է գալիս հոգնած և ուժասպառ, նեղ ու անհարմար շենքի պատճառով և հարց է բարձրացնում նոր շենք կառուցելու մասին¹⁹²:

Հաջորդ տարում Ռ. Պատկանյանը, դրվատելով երիտասարդ թատերասերների հաջող խաղը, նույնպես նշում է թատրոնի նոր շենք կառուցելու անհրաժեշտությունը¹⁹³:

Ի վերջո, դումայի մի խումբ թատերասեր անդամներ քաղաքային խորհրդարանում պաշտոնապես բարձրացնում են շենքի հարցը: Քաղաքային խորհրդարանը միջոցներ է տրամադրում, թատերական և բարեգործական հաստատություններն էլ օժանդակում են, և 1896 թ. հիմնադրվում է ճարտարապետ Ն. Տումպախյանի նախագծած շենքը¹⁹⁴, որը մի քանի տարվա ընթացքում կառուցվում և 1900 թ. շահագործման է հանձնվում:

Թատրոնի նոր, հարմարավետ շենքը, որի նմանը շունեին հարևան քաղաքները, նկատելիորեն նպաստում է թատերական գործին: Նոր Նախիջևանի դրամատիկական ընկերությունն ավելի հաճախ է ներկայացումներ կազմակերպում: Ներկայացումների հարմար պայմանները և թատերասեր հասարակության առկայությունը դեպի Նախիջևան էր

187 Ռ. Պատկանյան, Երկիրի ժողովածու, հ. 5, էջ 232:

188 «Приазовский край», 1909, № 69.

189 «Մշակ», 1904, № 122:

190 «Մշակ», 1881, № 233:

191 Գաբրիել Սունդուկյան—150 (մատենագիտություն), Երևան, 1976:

192 «Մշակ» 1878, № 139:

193 «Մշակ», 1879, № 4:

194 «Նոր դար», 1896, № 121:

ձգում դրսի նշանավոր դերասաններին: Ուժեղանում է թատերախմբերի ու անվանի դերասանների հոսքը:

XIX դարի 70—80-ական թվականներին, Լթե Նյուրախաղերի էին գալիս Կ. Պոլիսի դերասաններն ու թատերախմբերը, ապա հետագա տասնամյակներում ուժեղանում է Թիֆլիսի և մասամբ Բաքվի դերասանական խմբերի դերը:

1890-ական թվականներից սկսած Նյուրախաղերի էին գալիս Գ. Պետրոսյանի, Հ. Աբելյանի, Սիրանուշի, Ա. Արմենյանի, Ի. Ալիխանյանի թատերախմբերը: 1896 թ. Գ. Պետրոսյանի և Հ. Աբելյանի ղեկավարությամբ բեմադրվում է, գերազանցապես հայ դրամատուրգների, 10 պիես¹⁹⁵: Սակայն երեք տարում՝ 1897—1899 թթ., հավանաբար կառավարության արգելքների պատճառով, ոչ մի ներկայացում չի կազմակերպվում: 1900 թ. համբավավոր Սիրանուշի ղեկավարությամբ վերսկսվում են թատերական ներկայացումները: 1902 թ. թատերական այդ խումբը տեղի սիրողների մասնակցությամբ նոր նախիջևանում բեմադրում է տաս դրամա¹⁹⁶:

1905 թ. նոր նախիջևանի քաղաքային թատրոնի շենքը տրամադրվում է հայոց դրամատիկական ընկերությանը, որն Ա. Արմենյանի ղեկավարությամբ տալիս է 19 ներկայացում¹⁹⁷: Հաջորդ տարում Ա. Արմենյանի և Ի. Ալիխանյանի ջանքերով կազմակերպվում է 29 ներկայացում¹⁹⁸:

Անդրկովկասից և Կ. Պոլսից պարբերաբար ժամանող թատերական խմբերը թարմ շունչ և ազգային լիցք էին հաղորդում գաղութի թատերական կյանքին:

Նյուրախաղերի Եկող թատերական խմբերի բեմադրություններին մշտապես մասնակցում էին նաև տեղի թատերասերները: Նրանք ճանաչված ռեժիսորների ու դերասանների հետ աշխատելով, ժամանակի ընթացքում մեծ փորձ ու վարպետություն են ձեռք բերում:

Գ. Չուբարից, Հ. Խաղամյանից բացի, որոնք նաև բեմադրություններ էին տալիս, մեծ վաստակ ունեին սիրող դերասաններ Ղ. Ալաջալյանը, Կ. Թիթրյանը, Թ. Պոպովը, Ա. Խիթարյանը, Մ. Սալթիքյանը և շատ ուրիշներ: 1904 թ. «Թատերական արվեստ սիրողների ընկերությունը» դրամատիկական թատրոնում նշում է սիրող դերասաններ Կարապետ

195 Բ. Հաբուրյունյան, 19—20-րդ դդ. հայ թատրոնի տարեգրություն (1801—1922) հ. 1, Երևան, 1980, էջ 448—465:

196 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 58—101:

197 Նույն տեղում, էջ 189—211:

198 Նույն տեղում, էջ 215—252:

Թիթրյանի¹⁹⁹, իսկ 1907 թ.՝ Թադեոս Պոպովի բեմական գործունեության 25-ամյակը²⁰⁰:

Տեղի դրամատիկական ընկերությունն այնքան էր աճել և փորձառու դարձել, որ քաղաքային վարչության հետ համաձայնության է գալիս 1907 թ. սկսած սեփական ուժերով բեմադրել տարեկան 10—12 ներկայացումներ²⁰¹: Ավելին, նոր նախիջևանի թատերական խումբը ներկայացումներ էր տալիս շրջակա հայկական գյուղերում և Դոնի ավազանի ու Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերում²⁰²:

Բեմադրվում էին եվրոպական, ռուսական և հայ նշանավոր դրամատուրգների պիեսները: Հայ դրամատուրգներից ներկայացվում էր հատկապես Գ. Սունդուկյանի «Պեպոն», «Բաղնիսի բողան», Բաֆֆու «Դավիթ Բեկը», Ա. Շիրվանզադեի «Պատվի համար»-ը, Նար-Դոսի «Սպանված աղավինին», Ա. Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը», Լ. Շանթի «Ճամբուն վրա», Ա. Աբելյանի «Նշանվածները» և այլն:

Հայկական գյուղերը ևս XX դարի սկզբից սկսել էին տեղական ուժերով ներկայացումներ կազմակերպել: 1910 թ. Թոփտի գյուղում, իսկ հաջորդ տարին Չալթրում ստեղծվել էին թատերասերների խմբեր, որոնք տեղի ուսումնարաններում բեմադրում էին «Պեպոն»²⁰³: Հետագայում Չալթրի դրամատիկական խմբակը երկար փորձերից հետո կարողանում է ներկայացնել «Արշակ Բ» ողբերգությունը և «Պեպոն»²⁰⁴: Թոփտի գյուղի թատերասեր ուսուցիչները աշակերտների մասնակցությամբ բեմադրում են նաև «Չար ոգի», «Պատվի համար» դրամաները²⁰⁵:

Թատրոնը, որպես հասարակական բարքերը կրթող, կուլտուրական զարգացման կարևոր մի գործոն անհրաժեշտ պահանջ էր դարձել նաև գյուղական բնակչության համար:

Թատրոնի նկատմամբ հետաքրքրությունը, կազմակերպվող ներկայացումներն ունեցան նաև այլ նշանակություն: Դա բարերար ազդեցություն ունեցավ նաև հայերեն գրական լեզուն արմատավորելու գործում:

Նորնախիջևանցիների խոսակցական լեզուն հայկական բարդ ու խճողված բարբառներից է: Դրանք շարունակ ապրելով Ղրիմի թաթարների հետ կողք-կողքի ու նրանց տիրապետության տակ, հայերը գոր-

199 «Մշակ», 1904, № 33:

200 «Южная театральная газета», 1907, № 26:

201 «Մեր ձայնը» 1907, № 1:

202 «Նոր կյանք», 1906, № 1:

203 Բ. Հաբուրյունյան, 19—20-րդ դդ. հայ թատրոնի տարեգրություն, հ. 2, էջ 493—494:

204 «Գաղութ», 1914, № 13, 16, 31:

205 Նույն տեղում, № 2, 3:

ծածել են թուրք-թաթարական բազմաթիվ բառեր ու արտահայտություններ, որոնք մտել են տեղական բարբառի մեջ և ավելի խրթին դարձրել այն:

Դոնի ափերին հաստատվելուց հետո էլ հայերը երկար ժամանակ աշխույժ հաբաբերությունների մեջ էին Ղրիմի և Կ. Պոլսի հայկական շրջանների հետ, հանգամանք, որը նպաստում էր տեղական բարբառում թուրքական ազդեցությունը պահպանելուն: Այնպես որ, այդ շրջանում հայերեն գրական լեզվին անծանոթ հայկական զանգվածն ամուր փարված էր տեղական բարբառին:

Գ. Պատկանյանը պատմում է մանկավարժական գործունեության ժամանակ իր հետ պատահած մի դեպքի մասին: Դոնի ափերին հայերի հաստատվելուց կես դար անց, 1820-ական թվականների վերջերին նրանց այնքան խորթ էր արևելահայ գրական լեզուն, որ նույնիսկ դպրոցի աշակերտները չէին ըմբռնում ուսուցչի արտասանած «թանաք» բառը: Դրա տակ նրանք հասկանում էին «թէնէքէ»՝ թիթեղ²⁰⁶:

Ռուսական միջավայրն աստիճանաբար իր ներգործությունն է ունենում: Նոր Նախիջևանի բարբառում զգացվում է ռուսերենի ազդեցությունը, որը հետզհետե ավելի ու ավելի է նկատելի դառնում:

XIX դ. երկրորդ կեսից Հայաստանի և ռուսահայ շրջանների հետ շփումների ու կապերի ուժեղացման, կրթություն ստացած մտավորականության շնորհիվ, տեղական բարբառի հարևանությամբ հետզհետե իր ուրույն տեղն է գրավում արևելահայ լեզուն: Գրական լեզվի ճաշակ պատրաստելու, այն տարածելու գործում խոշոր է դպրոցի, մամուլի, դրականության և թատրոնի դերը:

Դպրոցներում ուսուցումը, հատկապես անցյալ դարի վերջերից տարվում էր գրական հայերենով, դասագրքերը նույնպես կազմվում էին գրական հայերենով: Նույնիսկ 20-րդ դ. սկզբին բանավեճ էր գնում զրպրոցում գրական հայերենով, թե՞ տեղական բարբառով ուսուցանելու հարցի վերաբերյալ: Այն կարծիքն էր հայտնվում, որ գրական լեզվով դասագրքերն աշակերտներին անհասկանալի են, ուստի և առաջարկվում էր առաջին տարում ուսուցանել բարբառով²⁰⁷: Սակայն 1912 թ. դպրոցական դասագրքի համար սահմանված մրցանակում արդեն հատուկ շեշտվում էր դասագրքը գրական լեզվով, առանց գավառաբարբառների շարադրելու պահանջը²⁰⁸:

Մամուլի տեղական օրգանները լույս էին տեսնում գրական լեզվով, սակավ դեպքերում միայն հոդվածներ էին տպագրվում Նախիջևանի բարբառով: Ռ. Պատկանյանի և տեղի մյուս գրողների ստեղծագործություններն ու հրատարակատեսակական հոդվածները հրատարակվում էին մեծ մասամբ գրական հայերենով: Մամուլը և գեղարվեստական գրականությունը ունեին ընթերցողների լայն շրջան և էական դեր էին կատարում գրական լեզվի արմատավորման գործում:

Դպրոցական ուսուցման, մամուլի, գիր ու գրականության հետ մեկտեղ լեզվի հարցում կարևոր էր նաև հայ թատրոնի նշանակությունը: Հարկավ տեղի դրամատիկական խումբը ներկայացումներ էր տալիս նաև տեղի բարբառով, սակայն դրանք եզակի դեպքեր էին: Մշտապես լեզվեցուն դահլիճներում կազմակերպվող թատերական ներկայացումների միջոցով նախիջևանցու ականջն ընտելանում էր արևելահայ գրական լեզվին:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին գրական լեզուն գործածվում էր հասարակական, պաշտոնական միջավայրում, իսկ բարբառն՝ ընտանիքում ու կենցաղային հարաբերություններում: Երկուսն էլ հավասարապես զոյակցում և հասկանալի էին նախիջևանցուն: Այս շրջանում նոր Նախիջևանի բարբառն էլ բավականաչափ մաքրվել էր խրթին արտահայտություններից, դարձել ավելի հասկանալի²⁰⁹:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի հասարակական կյանքի ու մշակույթի ընդլայնումը առաջադիմությունը պայմաններ էր ստեղծել թատրոնից բացի, զարգացնելու նաև արվեստի այլ ճյուղեր՝ կերպարվեստը, երաժշտությունը և այլն:

Դոնի հայկական զանգվածը մեծ հաջողությունների հասավ մասնավորապես գեղանկարչության ասպարեզում: Հայկական գաղութում ծնված ու նախնական կրթություն ստացած շնորհալի շատ պատանիներ հետագայում դարձան հայկական մշակույթի ճանաչված դեմքեր: Նրանցից է նկարիչ Հմայակ Արծաթպանյանը (1876—1919):

Տեղի ժառանգավորաց դպրոցն ավարտելուց հետո մասնագիտական կրթություն է ստանում Մոսկվայի գեղանկարչության, քանդակագործու-

209 Նոր Նախիջևանի բարբառի մասին պատկերացում կազմելու համար բերենք լեզվի մասին մամուլում բարբառով տպագրված հոդվածից մի հատված. «Թե՞ մեր լեզուն Նախիջևանի մեջ չէ թե միայն առաջադիմություն չի անիլ, հապա բանի կերթա ետ կդարն է, բանի կերթա կընողացվի նէ, անդոր խոշոր պատճառներէն մեկն ալ ան է, որ մեր վարժապետներուն մեջը հայնակը իրեն արժանի տեղը բռնած չէ, նարա վրան, ինչպես մեկ էնկ հարկատր առարկայի վրա տէյէն շին նայիլ ոչ վարժապետները, ոչ ալ աշակերտները» («Մեր ձայնը», 1908, № 25):

206 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 8816, Թ. 34:

207 «Մշակ», 1902, № 115, 143, 172:

208 «Հովիվ», 1912, № 15, էջ 237:

թյան և ճարտարապետության ուսումնարանում՝ աշակերտելով Վ. Սևրովին: Ուսումնարանն ավարտելուց հետո 1900 թ. վերադառնում է հայրենիք ու նկարչություն դասավանդում Արհեստավորական դպրոցում և Նոր Նախիջևանի ու Ռոստովի այլ ուսումնարաններում²¹⁰:

Դեմոկրատական գաղափարներով տոգորված ռեալիստ նկարիչն իր ստեղծագործություններում մեծ տեղ է հատկացրել հայրենակիցների կյանքին ու կենցաղին: Այդ թեմատիկային են նվիրված «Աղջիկը հարս» (1893), «Աղջիկը դաշնամուրի մոտ» (1899), «Հիվանդ երեխայի մոտ» (1900), «Օրորոցի մոտ» (1911) նկարները:

1911—1912 թթ. նկարիչը շրջագայում է Հայաստանում, լինում Անիում: Վերջին տարիների նրա ապրումների ու հոգևոր կյանքի գեղարվեստական արտահայտությունը եղան «Հրդեհ հայկական գյուղում» (1915), «Թուրքերի գազանությունները» (1919), «Դեպի լավագույն աշխարհ» (1919) և այլ կտավներ:

Նոր Նախիջևանի դպրոցներում, Հ. Արծաթպանյանից դատ, նկարչության դասեր էին տալիս հայ կերպարվեստի նշանավոր նաև այլ դեմքեր, մի հանգամանք որը, անշուշտ, դրական նշանակություն էր ունենում աշակերտների գեղագիտական դաստիարակության հարցում:

Անվանի նկարիչ Ստեփան Աղաջանյանը (1863—1940) 1904 թ. սկսած ուսուցչություն էր անում Գոգոյան, Արհեստավորական դպրոցներում և Նոր Նախիջևանի այլ հանրակրթական ուսումնարաններում²¹¹:

Նա այստեղ ստեղծեց ազգային-հոգեբանական բարձր հատկանիշներով օժտված, աշխատավոր մարդու նկատմամբ ունեցած ջերմ վերաբերմունքի արտահայտությունը կրող իր մի շարք նկարները: Դրանցից են «Նկարիչի քրոջ աղջիկը», «Ինքնադիմանկար» (1909), «Հյուանը» (1910), «Զկնորսը» (1912), «Մտորումներ» (1914) և ուրիշ կտավներ:

1907 թ. կազմակերպվեց Ս. Աղաջանյանի գործերի ցուցահանդեսը, և նրա նկարները բարձր գնահատականի արժանացան:

Նոր Նախիջևանում և Ռոստովում կազմակերպվում էր նաև ռուս և հայ հայտնի նկարիչների, այդ թվում և Գ. Բաշինջաղյանի ստեղծագործությունների ցուցադրում: Դա ևս նպաստում էր բնակչության մեջ գեղանկարչության նկատմամբ հետաքրքրություն արթնացնելուն: Քաղաքի դպրոցներում մանկավարժական աշխատանք էին կատարում նաև նկարիչ Հ. Ղարիբյանը և ուրիշներ²¹²:

210 ԶԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 12, թ. 32:

211 ԶԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 12, թ. 33:

212 Նույն տեղում, թ. 34:

Հայտնի է, որ տեղի քաղաքային ուսումնարանն է ավարտել, մանկությունն ու պատանեկությունը հայրենի Նոր Նախիջևանում անցկացրել մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը (1880—1972): Դոնի ընդարձակ տափաստաններում նա մանկական հետաքրքրությամբ ընկալեց բնությունը, այնտեղ ստացավ նախնական կրթությունն ու դաստիարակությունը: Կարոցն ավարտելուց հետո, գրասենյակային կարճատև ծառայության ժամանակ, և Հ. Արծաթպանյանի ղեկավարությամբ նկարչական առաջին փորձերը կատարեց²¹³: Այդ ամենն, անշուշտ, նախնական այն տպավորություններն էին, որոնք պետք է ծլարձակեին և հարուստ ու առատ բերք տային:

Հետագայում, մասնագիտական կրթություն ստանալով Մոսկվայում, շրջելով Արևելքի երկրները և հաստատվելով Հայաստանում, նա մեծ վարպետությամբ ստեղծեց գործեր, որոնցում զարգացնելով հայ կերպարվեստի դարավոր ավանդույթները, գեղագիտական նոր ու խոր ընդհանրացումներ կատարեց: Մեծ անուն վաստակելով և լայն ճանաչում գտնելով, Մ. Սարյանը միշտ էլ կապված մնաց իր ծննդավայրի՝ Դոնի հայության հետ: Պատահական չէ, որ մանուկ հասակում ծննդավայրում ապրած այդ տարիների նշանակությունը շեշտում էր հենց ինքը՝ Մ. Սարյանը. «Իբրև մարդ և արվեստագետ ձևավորվելու պրոցեսում, — գրում է նա, — հսկայական, ուղղակի որոշիչ դեր են կատարել մանկությանս տարիները»²¹⁴:

Իր ծննդավայր Նոր Նախիջևանում, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ղեկոս պատանեկության հասակում գեղանկարչական աշխատանքներով աչքի է ընկել Մ. Սարյանի կրտսեր ժամանակակից, XX դարի ռեալիստական կերպարվեստի անվանի ներկայացուցիչ Գրիգոր Շլդյանը (ծն. 1900 թ.): «Հիշում եմ նրան այն օրերին, — գրում է Մ. Շահինյանը, — երբ նա ղեռ բոլորովին փոքրիկ, սևաչ մի տղա էր, որին քույրս սիրում էր հեքիաթներ պատմել: Նկարչի տաղանդն ու շրջապատող աշխարհի նկատմամբ լուրջ ուշադրությունը, «ապա մի տեսածդ նկարագրիր» առաջարկը ճշտությամբ կատարելու հմտությունը նրանում ցայտունորեն դրսևորվել են ղեկոս այն ժամանակներից»²¹⁵:

Նկարիչը 1923 թ. հաստատվելով Իտալիայում, դառնում է «Անի» և «Հայ ազատ արվեստագետների միության» անդամ և մասնակցում նրանց կազմակերպած ցուցահանդեսներին:

213 Մ. Սարյան, Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք 1, էջ 39—40:

214 Նույն տեղում, էջ 4:

215 Մ. Շահինյան, Նկարիչ Գրիգոր Շլդյան («Հայրենիքի ձայն», 1975, № 34):

1958 թ. Գ. Շլդյանը այցելում է Սովետական Հայաստան, էջմիածնի Մայր տաճարի համար ստեղծում «Հայկական աստվածամայրը» նկարը:

Նկարչի անհատական ցուցահանդեսներ են կազմակերպվել Հոտմում, Փարիզում և այլուր: Իսկ 1984 թվականին՝ Մոսկվայում:

Նկատելի առաջընթաց է տեղի ունենում երաժշտական արվեստի ապարեզում:

Նոր նախիջևանն աչքի էր ընկնում ժողովրդական հարուստ երաժշտությունում: Հայերը դրիմաբնակ իրենց նախնիներից ժառանգել և Դոնի ավերին հնչեցնում էին ժողովրդական հարավատ երգերը: Դոնի հայկական գաղութում ստեղծվեցին հարսանեկան, աշխատանքային, կննցադային բազմազան երգեր ու պարեղանակներ²¹⁶:

Բավականաչափ լայն տարածում գտած ժողովրդական երաժշտությանը զուգահեռ աստիճանաբար իր ուրույն տեղն է գրավում նաև պրոֆեսիոնալ երաժշտությունը: Շատ երիտասարդներ երաժշտական բարձրագույն կրթություն էին ստանում և վերադառնալով հայրենիք կամ աշխատանքի անցնելով շրջակա քաղաքներում համերգներ էին տալիս տեղացիների համար: Հասարակության մեջ աստիճանաբար սկսում է մշակվել համեմատաբար բարդ երաժշտություն ընկալելու ճաշակ և ունակություն:

Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը: Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի ուսանող զորեղ ու գեղեցիկ ձայն ունեցող Ն. Շահլամյանը (1860—1904) ձայնը մշակելու և կատարելագործվելու նպատակով օպերային թատրոնում աշխատանքի անցնելուց առաջ երեք տարով մեկնելու էր Իտալիա²¹⁷: Հայրենիք այցելելու ճանապարհին, տեղացիների խնդրանքով կանգ է առնում Նոր նախիջևանում: Տեղի դրամատիկական ընկերության անդամների մասնակցությամբ նա համերգ է տալիս, որն անցնում է մեծ հաջողությամբ: Այդ մասին թերթում հրատարակված հաղորդման մեջ կարդում ենք. «Մեր հայ ընտիր հասարակությունը ամենայն պատվով, ուրախությամբ և քաջալերությամբ ընդունեց, խրախուսեց և բարոյապես ու նյութապես վարձատրեց երիտասարդ պարոնին»²¹⁸:

²¹⁶ Այդ մասին տե՛ս Խ. Փոստելյան, Նոր նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը., Մ. Կյուլենյան, Նոր նախիջևանի հայ ժողովրդական երգերն ու եղանակները («Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» նյութեր և ուսումնասիրություններ, գիրք 2, Երևան, 1971): Ե. Շահիջյան, Դարավոր արձատներ (Նոր նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսության նյութեր), Երևան, 1980:

²¹⁷ Մ. Մուրադյան, Հայ երաժշտությունը XIX և XX դարերում, Երևան, 1970, էջ 290—292:

²¹⁸ «Նոր դար», 1889, № 33:

Հայ երաժիշտները, Անդրկովկասում երբեմն արգելքների հանդիպելով, հաճախ իրենց հայաքցն ուղղում էին դեպի Նոր նախիջևան, ուր ընդունելություն էին արժանանում: Կարա-Մուրզայի համերգը Թիֆլիսում արգելվում է, սակայն կազմակերպվում է Նոր նախիջևանում, որտեղ հնչում են Մ. Նալբանդյանի «Մեր հայրենիքը» և այլ երգեր²¹⁹:

Դոնի հայկական գաղութում երաժշտական կյանքն այնքան էր առաջադիմել, որ առանց դրսեկ ուժերի մասնակցության կազմակերպվում էին հետաքրքիր համերգներ կամ երաժշտական երեկոներ: Հիշատակենք միայն մեկ փաստ: Եկեղեցական հոգաբարձությունն իր նախագահ Գ. Խոջոյանի ղեկավարությամբ կազմակերպում է դրամատիկական-երաժշտական երեկույթ: Լեփ-լեցուն դահլիճում բեմադրվում է «Թյուրիմացություն» կատակերգությունը, ելույթ է ունենում 60 հոգուց բաղկացած քառաձայն երգչախումբը, հնչում են ուսական և իտալական օպերաներից առանձին դերերգեր: Վերջում Քելեշահինյան հինգ եղբայրները՝ երկուսը դաշնամուրով, երկուսը ջութակով և մեկը թավջութակով կատարում են Գլինկայի «Ռուսլան և Լյուդմիլա» օպերայի նախերգանքը և այլ հատվածներ: Ծոխ երեկույթը ավարտվում է եվրոպական պարերով²²⁰:

Տեղական ուժերով նման ծրագրով համերգ տալը վկայում է բարձրորակ կազրերի առկայության և հայ հասարակության երաժշտական պատշաճ մակարդակի մասին:

Նոր նախիջևանում թանգարան կազմակերպելու գաղափարը, նույնպես, խոսում է հայկական գաղութում մշակութային կյանքի զարգացման մակարդակի մասին:

Դեռևս Տավրիկյան թերակղզին թողնելու ժամանակ դրիմահայերը, հաղթահարելով գաղթագնացության դժվարությունները, իրենց հետ բերել էին թանկարժեք իրեր, խաչքարեր, հնագիտական արժեք ունեցող եկեղեցական անոթներ և ձեռագրեր: Ձեռագրերից ամենահինը 1212 թվականի էր, իսկ նորը՝ գրված 1780 թ., Հ. Արղուիթյանի դավթարն էր:

Ձեռագրերի թիվը հասնում էր շուրջ 300-ի, իսկ այդ գործին մոտ կանգնած և դրանով հատկապես զբաղված Ե. Շահազիզի կարծիքով՝ 325-ի²²¹: Ձեռագրերի մեծագույն մասը պահվում էր ս. Լուսավորչի կենտրոնական եկեղեցում, իսկ մյուս մասը՝ եկեղեցիներում և առանձին անհատների մոտ: Նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդը պահանջում է (1903) քաղաքի և գյուղերի եկեղեցիներում պահվող ձե-

²¹⁹ «Հայրենիք», 1939, № 3, էջ 76:

²²⁰ «Նոր կյանք», 1936, № 23:

²²¹ Ե. Շահազիզ, Պատմական պատկերներ, էջ 73—140:

Ե Չ Բ Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. 1861 թ. փետրվարի 19-ի գյուղացիական ռեֆորմը, շնայած իր սահմանափակ բնույթին, էական նշանակություն ունեցավ Ռուսաստանի, ինչպես նաև ռուսական կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդների տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում:

1870-ական թթ. մի շարք բարեփոխումներով, որոնք ընդառաջում էին կապիտալիզմի զարգացման պահանջներին, ամբողջ Ռուսաստանում մտցվում էր միասնական վարչաիրավական կարգ: Դրան խոչընդոտում էին նաև երկրի տարբեր մասերում կղզիացած գաղութները: Բնականաբար այդ գաղութների առանձնաշնորհումները վերացնելու և ինքնամփոփ ձևով ապրող տարբեր ժողովուրդների զանգվածներին շրջակա բնակչության հետ նույն պայմանների մեջ դնելու հարց էր բարձրացվում:

1870 թ. վերացվում է հայկական մագիստրատը, հետևաբար և նոր Նախիջևանի գաղութի ինքնավարությունը:

Սակայն շուրջ մեկ դար ինքնավար եղանակով ապրող հայկական համայնքը միանգամից չէր կարող հրաժարվել դրանից: Շուտով, նոր հարաբերությունների պայմաններում, հիմնվեցին ազգային-բարեգործական այնպիսի հաստատություններ (բարեգործական, մարդասիրական ընկերություն, եկեղեցական հոգաբարձություն), որոնք ստեղծված իրավիճակում գալիս էին ինչ-որ չափով փոխարինելու գաղութի ինքնավար մարմիններին:

Դրանից բացի, Դոնի մարզում, այդ թվում և նոր Նախիջևանում զեմստվոներ շմտցվեցին: Տեղական ինքնավարության այդ հաստատությունների տնտեսական իրավասություններն անցնում էին նախկին մագիստրատին փոխարինող ու մասամբ նրան հիշեցնող նորընտիր քաղաքային խորհրդարանի ու քաղաքագլխի տնօրինմանը: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև հայկական գյուղերի հետ նոր Նախիջևանը էթնիկատնտեսական մի ամբողջություն կազմելու ավանդական դրության պահպանումը մեծապես նպաստում էին Դոնի հայության հավաքական գոյությունը, դառնում նրա հարատևման կարևոր գրավականը:

2. Գյուղացիական ռեֆորմը նոր Նախիջևանի համար այն հետևանքները չունեցավ, ինչ որ մյուս բնակավայրերի, քանի որ այստեղ գոյու-

թյուն չունեն ճորտատիրություն: Դոնի հայության տնօրինության տակ թողնվեց տակավին կայսերական շնորհագրով նրան տրված հողային ընդարձակ (87 հազար դեսյատին) տարածքը, միայն հայ երկրագործները դրվեցին պետական գյուղացիներին համահավասար դրության մեջ:

Դոնի ավազանի, այդ թվում և հայկական գաղութի դեռևս մինչև-ֆորմյան շրջանում սկսված բուրժուական հարաբերությունների զարգացումն ավելի մեծ թափ ստացավ: Նոր Նախիջևանն ավելի ակտիվորեն ներքաշվեց երկրամասի կապիտալիստական զարգացման ոլորտի մեջ, աստիճանաբար սկսեց վերանալ գաղութի ներփակ վիճակը:

Գյուղատնտեսության մեջ առաջադիմեց հատկապես դաշտավարությունը՝ հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը: Այն որոշակի ապրանքային բնույթ էր ստացել: Անասնապահությունն ու այգեգործությունը համանման առաջընթաց չապրեցին, միայն հարմարվեցին ժամանակի պահանջներին:

Զարգացավ արդյունաբերությունը, որը գյուղատնտեսության արտադրանքը (բուրդ, ճարպ, կաշի) վերամշակող գործարանային արտադրության բնույթ ուներ: Ավելի մեծ թափով առաջադիմող հարևան Ռուստով քաղաքում դարգանում էին մետաղաձուլական, քիմիական, ծխախոտի և խոշոր արդյունաբերության այլ ճյուղերը: XIX դարի վերջերից մոստովը նոր Նախիջևանի հետ տնտեսական մի միասնական շրջան էր դարձել, և արդյունաբերական արտադրանքով նրանք լրացնում էին մեկը մյուսին:

Դոնի հայկական գաղութն իր ներփակ կյանքով ու համեստ հնարավորություններով չէր կարող խթանել խոշոր արդյունաբերության զարգացմանը: Այդ պատճառով տեղի հայ բուրժուազիայի առևտրաարդյունաբերական շրջանների ճանաչված ներկայացուցիչները (Քուշնարյան, Մելքոնով-Եզեկով և ուրիշներ) իրենց կապիտալը ներդնում և ձեռնարկություններն ու գրասենյակները հիմնում էին տնտեսական-արտադրական անհամեմատ ավելի լայն պայմաններ ընձեռող հարավային Ռուսաստանի խոշոր կենտրոն դարձող Ռոստովում, մասամբ նաև այլ քաղաքներում:

Արդյունաբերության աճի հետևանքով ու դրա ճնշման տակ, ետին պլան է մղվում ու քայքայվում նոր Նախիջևանի տնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկը՝ արհեստագործությունը: Ճիշտ է, արհեստները շարունակում էին մնալ բնակչության անմիջական պահանջմունքները բավարարող արտադրության անհրաժեշտ ճյուղերից մեկը, սակայն տնտեսական կյանքում այլևս նախկին դերը չէին կատարում:

Նոր հասարակարգի ընձեռած հնարավորությունների ու պահանջների համապատասխան, լայն ծավալ է ընդունում ներքին ու արտաքին առևտուրը: Տոնավաճառային առևտուրն իր տեղը զիջում է մշտական առևտրին:

3. Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումով պայմանավորված հասարակական-քաղաքական ընդհանուր զարթոնքն իր ոլորտի մեջ է առնում նաև Դոնի հայ գաղութը: Հաղորդակցության հնարավորությունների (երկաթուղի) մեծացմանը զուգընթաց աշխուժանում ու բազմազան են դառնում կապերը ուսական կենտրոնների, առհասարակ ուսական միջավայրի և Մայր հայրենիքի ու հայ իրականության հետ:

Դոնի հայ համայնքն ակտիվորեն արձագանքում և մասնակցում է ուսական հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններին: Փոխայցելությունների և մամուլի միջոցով իրականացվող շփումների շնորհիվ ուժեղանում են կապերը Մայր հայրենիքի հետ: Աշխուժացող այդ կապերի միջոցով արգասավորվում է նոր նախիջևանի ազգային կյանքը: Մյուս կողմից, Դոնի հայկական գաղութը, իր հնարավորությունների սահմաններում, նյութական ու բարոյական աջակցություն էր կազմակերպում հայրենակիցներին:

Նոր պայմաններում ուժեղանում է երիտասարդության հոսքը դեպի ևուսաստանի ու արտասահմանի կրթական օջախները: Սովորող երիտասարդությունը համակվում է դեմոկրատական, ազգային-լուսավորական գաղափարներով: Ռուսական առաջավոր մտքի ազդեցությամբ նրա մեջ արմատավորվում է ժողովրդին լուսավորելու, նրա սոցիալական ազատագրմանը ծառայելու ձգտումը:

Ռուստով-նախիջևանյան երիտասարդությունը մասնակցում է 1870—1880-ական թվականների նարոդնիկական շարժմանը: Ի տարբերություն Անդրկովկասի համանուն կազմակերպությունների, որոնք գերազանցապես ազգային-ազատագրական խնդիրներ էին բարձրացնում, Դոնի նարոդնիկական խմբակները մնացին միայն սոցիալ-քաղաքական պայքարի ոլորտում:

Դոնի հայ զանգվածը ակտիվորեն մասնակցեց 1905—1907 թթ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությանը, հետագա հեղափոխական շարժումներին և սովետական իշխանության համար մղված մարտերին, իսկ նրա շատ զավակներ (Հ. Նալբանդյան, Ա. Մյանսիկյան, Ս. Սրապիոնյան և ուրիշներ) ղեկավար մասնակցություն ունեցան այդ պայքարում:

4. XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին վերելք ապրեց մշակույթը:

Դոնի հայ զանգվածի ինչպես հասարակական-քաղաքական, այնպես էլ մշակույթի ասպարեզում մեծ է եղել հատկապես նրա երկու նշանավոր զավակների՝ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի դերը: Նրանք ամբողջ կյանքում կապված լինելով նոր նախիջևանի հետ, իրենց գործունեությամբ և ստեղծագործություններով մեծապես ազդել և ուղղություն են տվել գաղութի հասարակական-մշակութային կյանքին:

Այս շրջանում հիմնվել են ժամանակի պահանջները բավարարող նոր դպրոցներ (թեմական, արհեստավորական, Գոգոյան), տպարաններ, ակումբներ: Ռուսական առաջին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության ստեղծած ազատաշունչ մթնոլորտում հրապարակ է գալիս տեղի հայկական մամուլը («Նոր կյանք», «Մեր ձայնը», «Լույս», «Գրիշ», «Գաղութ»), որը նշանակալից դեր է կատարել գաղութի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում: Լայն տարածում է գտնում թատրոնը: Այն մեծապես արգասավորվում էր Անդրկովկասից և Կոստանդնուպոլսից ժամանող պրոֆեսիոնալ դերասանների ու թատերական խմբերի (Ֆասուլաճյան, Ալվամյան, Աբելյան, Սիրանույշ, Արմենյան) հյուրախաղերի շնորհիվ:

Զարգանում են գրականությունը, կերպարվեստը և արվեստի մյուս ճյուղերը:

Նոր նախիջևանը կրում է ուսական դեմոկրատական մշակույթի և հասարակական մտքի բարեխոր ազդեցությունը:

Դոնի հայ զանգվածը նշանակալից դեր է կատարել հայկական ազգային մշակույթի ավանդները պահպանելու, դարգացնելու և ուսական միջավայրում պրոպագանդելու գործում:

Հայկական գաղութում մշակույթն այնպիսի զարգացում ապրեց, որ նրա առանձին ճյուղեր (գրականություն, կերպարվեստ) դուրս եկան համայնքի նեղ շրջանակներից և համազգային նշանակություն ստացան:

Նոր նախիջևանում ստեղծված մշակույթը դարձավ նոր շրջանի համահայկական մշակույթի կարևոր ու անբաժանելի մասը:

* * *

XVIII դարի վերջերին, նոր հասարակական հարաբերությունների առաջացման արշալույսին, հաղաղ Դոնի ափին հիմնադրված նոր նախիջևանի հայկական գաղութի զարգացումը կանխորոշվեց բնապատմական մի շարք նպաստավոր հանգամանքներով:

Ղրիմի թերակղզուց գաղթեցված (1778) հայությունը հաստատվեց Կովկասը կենտրոնական Ռուսաստանի, իսկ Ռուսաստանն էլ արտասահ-

մանյան երկրների հետ կապող ցամաքային և ջրային ուղիների հանգույցում:

Նոր Նախիջևանը հիմնադրվեց որպես զուտ հայկական քաղաք, իր հետ մի ամբողջությամբ կազմող հինգ հայկական գյուղերով, որոնք համապարփակ բնույթ էին տալիս գաղութին:

Դոնի հայկական գաղութն օգտվում էր պետության հովանավորող քաղաքականությունից: Կայսերական հրովարտակով նրան վերապահվեցին տնտեսական և իրավաքաղաքական նշանակալի առանձնաշնորհումներ:

Նոր Նախիջևանը գերծ մնաց ճորտատիրությունից: Այդ ամենի շնորհիվ համեմատաբար ազատ ու անկաշկանդ ընթացավ գաղութի զարգացումը:

Նոր Նախիջևանը դարձավ ազգային լիաթոք կյանքով ապրող հայկական նշանավոր կենտրոն: Հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունեցող հայկական գաղութում մեծ թափով զարգացան հասարակական-քաղաքական կյանքն ու մշակույթը: Ամենևին պատահական չէր, որ նոր Նախիջևանը հայ ժողովրդին պարզեց տարբեր բնագավառների համագային ականավոր գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն:

Այսպիսով, նոր Նախիջևանի շուրջ մեկուկես դար գոյատևած հայկական գաղութը բեղմնավոր ուղի անցավ և մնալուն ու շխամբող հետք թողեց հայ-ռուսական հարաբերություններում, հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության մեջ:

РЕЗЮМЕ

В XVIII в. в преддверии Кавказа был основан город Новый Нахичеван—одна из известных армянских колоний в России, имеющая богатую историю. Эта колония сыграла важную роль в армяно-русских отношениях, экономическом развитии Донского бассейна, общественно-политической и культурной жизни армянского народа нового периода.

Как известно, исходя из своих экономических и политических целей, русское правительство организовало в 1778 г. переселение армянского и греческого населения Крымского полуострова. Крымские армяне осели на правом берегу Дона, основав город Новый Нахичеван, а в его окрестностях деревни Чалтырь, Топти (Крым), Мец Сала, Султан Сала и Несвита.

По указу Екатерины II от 14 ноября 1779 г. они получили значительные экономические и правово-политические привилегии. Это благоприятствовало быстрому развитию в Новом Нахичеване различных отраслей сельского хозяйства, промышленности, ремесел и торговли, оживлению общественной и культурной жизни.

Первому периоду истории колонии (1779—1961) был посвящен наш труд «История Ново-Нахичеванской армянской колонии», вышедший в 1967 г. на армянском языке.

Данное исследование посвящено истории армян на Дону в пореформенный период, в эпоху развития капиталистических отношений. Этой книгой завершается история армянской колонии Нового Нахичевана досоветского периода.

* * *

Крестьянская реформа 1861 г., несмотря на свой ограниченный характер, повлекла за собой значительные изменения в экономической и общественной жизни страны. Последовавшие за реформой преобразования 1860—1870-х годов имели важное значение

для перехода к единому административно-правовому строю во всей стране. Естественно возник вопрос об уравнивании положения населения обосновавшихся в разных местах России колоний, имевших некоторые привилегии и обособленность в управлении, с положением местного населения.

В 1870 г. был упразднен армянский магистрат, а следовательно, и самоуправление Нового Нахичевана. В истории колонии начался новый период.

Отметим, что колония, пользовавшаяся самоуправлением в течение целого века, не сразу прекратила свое существование. Длительное время армянское население Дона продолжало традиционную общинную жизнь. Кроме того, возникшие в Новом Нахичеване благотворительные учреждения фактически заменили прежние органы самоуправления колонии. В 1866 г. было основано «Ново-Нахичеванское благотворительное общество», в 1867 г.—«Человеколюбивое общество», в 1882 г.—«Попечительское общество армянок». В 1889 г. было создано «Ново-Нахичеванское попечительство бедных армян», которое занималось денежными средствами, завещанными новопахичеванцам.

В Новом Нахичеване, который входил (в 1887 г.) в область Войска Донского, не были введены земства. Как и прежде, вопросами местного благоустройства, школами, больницами занималась армянская община. Город Нахичеван был тесно связан с армянскими деревнями, составляя с ними одну целостную этно-экономическую единицу. Эти традиционные связи продолжались и в пореформенный период, что способствовало сохранению колонии.

При упразднении самоуправления колонии был поднят вопрос о присоединении Нового Нахичевана к городу Ростову, который, однако, не был разрешен.

В результате городской реформы 1870 г. в Новом Нахичеване был создан орган городского самоуправления—дума, которая вместе с национально-благотворительными учреждениями распорядилась делами армянской общины.

В пореформенный период население южного края и всей страны росло быстро, однако в Новом Нахичеване увеличивалось медленно. Так, с 1868 по 1914 гг. городское население выросло с 15,231 человека до 49 523 человек, то есть увеличилось в 3,25 раза, население же армянских деревень увеличилось в 2,66 раза. За этот

же период население соседнего Ростова возросло в 5 раз. Замедленный рост населения армянской колонии объясняется отсутствием механического прироста населения в Новом Нахичеване и большим его оттоком отсюда.

* * *

В пореформенный период наблюдается интенсивное развитие экономики южного края, в том числе и Донского бассейна. Огромное значение для экономического прогресса имело строительство железных дорог. В 1875 г. железная дорога связывает бассейн Дона с Москвой, центральными губерниями, Северным Кавказом и Закавказьем.

Южный край, в том числе и армянская колония, был краем аграрным. Преобладающая роль сельского хозяйства обуславливалась наличием обширных плодородных земель.

Армянская колония на Дону отличалась от других областей и даже от богатых землями соседних уездов особым обилием земельных наделов. Так, в 1873 г. в армянских деревнях на душу населения приходилось по 8 десятин земли, в центральных губерниях России—в среднем по 2 десятины, а на Дону—по 7 десятин.

В 1890-х годах на душу населения донских армян приходилось 4,5 десятины, в то время как в Екатеринославской губернии—3,8 десятины, в Херсоне—3,1, Орле—2, в Курской и Таврической губерниях—по 1,3 десятины земли.

Распространена была отдача земель на откуп. В начале XX в. откупная цена за одну десятину земли достигла 20—25 рублей, а сенокосной—13 рублей.

Армянские деревни составляли отдельные общины, где земли распределялись не по душам, а по дымам. Это были достаточно прочные и жизнестойкие общины.

Ведущее место в сельском хозяйстве занимало производство зерновых культур, особенно пшеницы «гарновка». С одного гектара получали примерно 700—750 кг зерна.

Производство зерна получило такой размах, что большая его часть приобрела рыночный характер. Донские армяне занимались также садоводством и овощеводством. Широко было распространено и скотоводство. поголовье крупного рогатого скота и лоша-

дей составляло более 10 тысяч, а мелкого рогатого скота—до 100 тысяч.

В пореформенный период успешно развивалась промышленность. На юге, в том числе и в бассейне Дона, преобладающую роль играли предприятия по переработке сельскохозяйственных продуктов. В Новом Нахичеване продолжало развиваться производство жира, шерсти, кожи, черепицы, табака, муки.

Одной из самобытных и доходных отраслей промышленности в армянской колонии было производство животного жира. Новый Нахичеван стал признанным центром этой отрасли производства. В армянском поселении было около десяти салотопных заводов, на которых резали овец, топили жир, разливали его в бочки и почти целиком вывозили. Производство жира постоянно росло, в 1863 г. его было произведено на 347 830 рублей, в 1884 г.—на 590 400 рублей, а в 1903 г.—на 715 000 рублей. В начале XX в. на этих заводах обрабатывалось более 300 тысяч голов мелкого рогатого скота. Обработка шерсти также была одной из доходных отраслей экономики поселения.

На пяти-шести шерстемоечных предприятиях в устье Дона шерсть подвергалась первичной обработке, очистке, сортировке. Достаточно отметить, что в 1903 г. среди всех 84 предприятий Нового Нахичевана больше всего продукции (на 900 000 рублей) давали пять шерстемоечных заводов.

Кожевенное дело было одним из традиционных занятий армян. В пореформенный период эта отрасль производства не пережила заметного развития, количество предприятий (всего два завода) не увеличилось, и их продукция не превышала 50 тысяч рублей.

Кожевенное производство в армянской колонии оставалось на уровне ремесленно-кустарного. В Петербурге и Москве имелись крупные кожевенные заводы, которые поглощали основное сырье, производили высококачественную кожу и вытесняли с рынка продукцию мелких предприятий.

Производство *кирпича и черепицы* в Новом Нахичеване было достаточно хорошо налажено, но обслуживало преимущественно местный рынок. Одиннадцать кирпичных заводов давали в 1880-х годах продукцию примерно на 100 тыс. рублей.

С середины XIX в. армяне Дона начали заниматься производством *табака* и в конце века производили продукции на 300 тысяч рублей. Именно в Ростове были основаны предприятия крупных армянских промышленников Г. Кушнаряна и других, известных как в России, так и за рубежом.

За сорок пореформенных лет валовая промышленная продукция Нового Нахичевана выросла в 5,5 раза.

Вместе с тем следует отметить, что скромные возможности армянской колонии на Дону замедляли развитие крупной промышленности. Поэтому богатые армянские промышленники создавали предприятия в Ростове, частью и в других городах, где имелись несравненно более широкие возможности для развития крупной промышленности и торговли. Город Ростов превратился в центр мукомольного, табачного, металлургического, химического и других перспективных производств. Тем не менее, благодаря постоянному росту мелкого производства, Новый Нахичеван до конца 1880-х годов считался третьим (после Ростова и Екатеринослава) крупным городом края, давая продукцию на 1,5 миллиона рублей.

В. И. Ленин в числе важных фабрично-заводских промышленных центров Европейской России не случайно упоминает города Нахичеван-на-Дону, Новочеркасск и Ростов (*В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 3, с. 771*).

С развитием промышленности потеряло свое прежнее значение ремесленное производство, столь характерное для Нового Нахичевана.

Развитию двух основных отраслей народного хозяйства—промышленности и сельского хозяйства—сопутствовало развитие торговли, тем более, что Донской бассейн, находясь на перекрестке наземных и водных путей, предоставлял для развития рыночных отношений широкие возможности.

В этот период ярмарочная торговля уступает место постоянному внутреннему рынку. Новый Нахичеван отличался развитой внутренней торговлей. В начале 1860-х годов по количеству торговых лавок Новый Нахичеван заметно превосходил все остальные крупные города Екатеринославской губернии. Так, в Бахмуте было 148 лавок, в Ростове—211, в Екатеринославе—216, в Таганроге—279, а в Новом Нахичеване их насчитывалось 369. В дальнейшем это соотношение меняется, но Новый Нахичеван всегда оста-

вался известным центром торговли.

Через розничную торговлю реализовывались в основном мануфактурные изделия, кожа, шкуры, украшения (в том числе золотые и серебряные), бакалейные товары, скот. В конце XIX в. в лучшие урожайные годы армянская колония вывозила более 6000 пудов зерна.

Одним из важных экспортируемых товаров было масло. Как зерно, так и сливочное масло сдавалось торговым конторам. Сами армянские купцы выполняли роль посредников в доставке этих товаров на международный рынок.

Зерно вывозилось во Францию, Англию, Италию и другие европейские страны. Кроме зерна вывозились бараний жир, сливочное масло, шерсть, шкра, лесоматериалы и другие товары. Развитие основных отраслей производства—сельского хозяйства и промышленности, а особенно развитие товаро-денежных отношений усилили социальную дифференциацию и классовые противоречия.

* * *

Развитие капиталистических отношений приводит к оживлению общественной жизни. Укрепляются связи армянского общества на Дону с Восточной Арменией, с центрами России, с крупными армянскими поселениями. Развиваются национальная культура, язык и литература. Замкнутость армянских колоний постепенно преодолевается, они все активнее приобщаются к всероссийской общественной жизни.

Оживленная общественная жизнь Нового Нахичевана проявлялась в различных формах, в том числе в откликах на события, представляющие интерес для всего армянского народа. Такими событиями являлись знаменательные даты и юбилеи, которые в своеобразной форме выражали национальное чувство и достоинство новонахичеванцев.

В 1879 г. праздновалось столетие со дня основания армянской колонии на Дону. В юбилейных торжествах принимали участие градоначальник Ростова и другие официальные лица, многочисленные гости, в том числе иностранцы. Торжественно отмечалось пятидесятилетие «Благотворительного общества» и другие даты.

Расширились также контакты армянской колонии Нового Нахичевана как с русской средой, так и с Закавказьем.

Армянская община на Дону всегда откликалась на главные события русской общественно-политической жизни и по возможности принимала в них участие.

Известны красноречивые факты проявления патриотизма армян во время Отечественной войны 1812 г. и особенно в Крымской войне 1853—1856 гг.

Верность отечеству проявили жители колонии и в годы первой мировой войны. В августе 1914 г. совместное собрание Ростовского и Нахичеванского армянских обществ постановило собственными средствами открыть больницу для раненых русской армии. Вскоре в здании городской школы была открыта больница. Армянские общественные организации и учреждения взяли на себя уход за ранеными.

Донские армяне активно откликались на важные события культурной жизни России. В 1899 г., когда вся Россия отмечала 100-летие со дня рождения А. С. Пушкина, была создана особая комиссия по проведению в Новом Нахичеване юбилея великого поэта. На утреннике с участием учащейся молодежи читались стихи А. С. Пушкина, раздавался однотомник сочинений поэта; породской библиотеке было присвоено имя А. С. Пушкина. В 1902 г. армянская колония отметила 50-летие со дня смерти Н. В. Гоголя и В. А. Жуковского, а в 1914 г.—80-летие со дня рождения Л. Н. Толстого и 100-летие М. Ю. Лермонтова.

Общественные и культурные связи Нового Нахичевана с Арменией особенно оживились во второй половине XIX—начале XX вв. Не прекращались контакты, осуществляемые и через церковь. Армяне России по вероисповеданию подчинялись духовной власти Эчмиадзина и принимали участие во всех проводимых ею церемониях и обрядах. Кроме того, по религиозной традиции было распространено паломничество в Иерусалим и в монастырь св. Карапета в Муше (Западная Армения). Оно продолжалось месяцами, что давало паломникам возможность знакомиться с жизнью армян как Закавказья, так и Восточной и Западной Армении.

Связь с родиной поддерживали Р. Патканян, Гр. Чалхушян и др. Многие видные деятели из Закавказья посещали Новый Нахичеван.

Армяне Дона внимательно следили за событиями на родине и активно откликались на них. В 1913 г. в Новом Нахичеване торжественно отмечалось 1500-летие создания армянской письменности и 400-летие первой печатной армянской книги. В местных армянских и русских газетах были помещены многочисленные статьи об огромном значении создания письменности для просвещения, укрепления национального самосознания и самоутверждения армянского народа.

Порой общественно-культурные мероприятия армянской колонии приобретали общенациональное значение. Одним из таких событий было установление надгробного памятника Р. Патканяну (1901 г.). На церемонии открытия памятника присутствовали многочисленные делегаты, были оглашены телеграммы от редакций армянских газет, учащихся и учителей, от писателей Г. Сундукяна, П. Прошяна, С. Шахазиза. Подобные контакты имели существенное значение для общественной атмосферы колонии.

Армянская община Нового Нахичевана всегда приходила на помощь соотечественникам, оказывавшимся в тяжелом положении во время войн, землетрясений, стихийных бедствий, неурожая.

Армяне Дона активно откликались на все важные события, имеющие решающее значение для армянского народа. Особенно их волновали вопросы, связанные с освобождением западных армян от жесточайшего турецкого гнета. Жители колонии на собственном опыте убедились в том, что положение армянского населения в России было несравненно благоприятнее, чем положение их братьев, находящихся под турецким господством. Естественно, что единственный путь спасения своих соотечественников они видели в переходе их под покровительство России и поэтому всячески способствовали этому.

Во время русско-турецкой войны 1877—1878 гг. в Новом Нахичеване была создана комиссия по организации ухода за ранеными и сбору пожертвований в их пользу. Любая помощь, оказываемая русской армии, воюющей против Турции, рассматривалась местными армянами как содействие освобождению западных армян.

Особенно тяжелым было положение армян в Турции после массовых погромов 1895—1896 гг. Донскими армянами было собрано сорок пять тысяч рублей на открытие приютов и школ для армянских детей.

Во время первой мировой войны, особенно с октября 1914 г., когда военные действия развернулись на территории Армении, у западных армян снова вспыхнула надежда на освобождение от турецкого гнета. В армянских колониях в России, в том числе и в Новом Нахичеване, развернулось движение по организации добровольческих дружин в помощь русской армии. Армянская колония на Дону превратилась в важный центр сбора добровольцев из разных армянских поселений в России и из-за границы (США, Румынии, Болгарии).

После погромов и резни армян в начале 1915 г. огромный поток беженцев устремился из Западной Армении и густонаселенных армянами районов Турции в разные страны, в том числе и в Россию. Здесь возникло широкое движение по организации помощи беженцам. Армяне Дона приютили 500 беженцев, послали 20 тысяч рублей и большое количество одежды для армян, которые осели в Закавказье. В Новом Нахичеване был открыт приют для 250 сирот. Армянская община периодически посылала в Армению для беженцев вагоны с зерном.

* * *

Развиваясь в русле российской экономики, Ново-Нахичеванская армянская колония, естественно, жила общей со всей страной социально-политической жизнью. В силу своего экономического развития Новый Нахичеван фактически слился с Ростовом, стал составной частью этого большого города. Социально-политические явления стали общими для двух городов, и армянское население активно участвовало в общественно-политической жизни всего края.

В 1870—1880-х годах демократические слои восточноармянской интеллигенции были увлечены передовыми для своего времени идеями народничества. Движение народников и народовольцев охватило и прогрессивные слои армянской молодежи Ростова и Нахичевана. Особенно активную деятельность в распространении идей народничества среди рабочих Ростова и Нахичевана проявил С. Пешекеров. После его ареста в 1882 г. распространение и изучение запрещенной литературы продолжали его товарищи. Народнические кружки Дона вели социально-политическую борьбу, не

затрагивая национальных вопросов. Постепенно на Дону распространяется марксизм, создаются первые рабочие кружки.

С проникновением в среду армянской колонии марксистских идей создаются социал-демократические кружки, возрастает интерес молодежи к национально-освободительным проблемам. В колонии постепенно оформляются отдельные группы социал-демократов.

12 июня 1903 г. царское правительство приняло закон о конфискации имущества армянской церкви. Этот закон был направлен в первую очередь против армянских школ, которые существовали в основном на средства церкви. Широкие слои армянского населения выступили против политики царского правительства, которую ленинская «Искра» назвала «новым разбоем». Спротивление царскому закону имело место и в Новом Нахичеване.

В период первой русской революции 1905—1907 гг. широкий размах, особенно летом и осенью 1905 г., получило стачечное движение в Ростове и Новом Нахичеване. В декабре в Ростове началось вооруженное восстание, потерпевшее впоследствии поражение. Центром студенческого движения в Новом Нахичеване стала епархиальная школа. Волнения учащейся молодежи привлекли внимание широких армянских кругов.

В годы нового революционного подъема на Дону был создан общий большевистский центр—Ростово-Нахичеванский комитет РСДРП (1913 г.), затем «Руководящий коллектив РСДРП» (1914 г.).

Трудящиеся Дона с энтузиазмом встретили весть о Великой Октябрьской социалистической революции, однако контрреволюция упорно сопротивлялась установлению Советской власти на Дону. В первой половине 1920 г., после трудной и продолжительной борьбы, контрреволюция была сломлена, и Советская власть в крае установлена окончательно.

* * *

В пореформенный период Ново-Нахичеванская армянская колония жила богатой, насыщенной культурной жизнью. Новый Нахичеван стал важным очагом не только сохранения и пропаганды национальной культуры, но и ее развития. В армянском поселении культурно-просветительная жизнь развивалась под благотворным влиянием русской демократической культуры. С самого начала

основания колонии здесь придавалось важное значение открытию школ, образованию молодежи. Однако длительное время в этой области не было заметного прогресса. В середине 1860-х годов в Новом Нахичеване имелось всего четыре училища с 279 учениками, что было совершенно недостаточно для обеспечения растущей потребности населения в образовании.

В 1868 г. в монастыре Сурб Хач была открыта духовная школа, готовившая церковнослужителей, которая фактически приобрела светский характер.

В 1880 г. в Новом Нахичеване усилиями Р. Патканяна была основана ремесленная школа, в которой, наряду с общеобразовательными предметами, ученики обучались различным ремеслам—токарному, столярному, сапожному делу.

Примечательным событием в культурной жизни колонии явилось открытие в 1881 г. епархиальной школы, ставшей впоследствии светским средним учебным заведением. В 1882 г. была открыта армянская женская школа Гогояна, сыгравшая важную роль в образовании армянских девушек. В Новом Нахичеване имелись также приходские и частные училища, а в армянских деревнях—по одной приходской школе. Многие представители молодежи из армянской колонии на Дону продолжали учебу в Москве, Петербурге, других городах России и за границей.

Уровень развития общественной и культурной жизни Нового Нахичевана подготовил почву для создания в этом городе армянской периодической печати. Однако многие попытки основать местные органы печати терпели неудачу, сталкиваясь с запретами царской бюрократии. Только положительные сдвиги в общественно-политической атмосфере, вызванные буржуазно-демократической революцией 1905—1907 гг., дали возможность донским армянам осуществить идею издания местной периодической печати.

В 1906 г. вышла газета «Нор кянк» («Новая жизнь», редактор Гр. Аюпян). В 1907 г. ее сменила газета «Мер дзайн» («Наш голос», редактор А. Малхасян).

В 1910—1914 гг. издавался еженедельник «Луйс» («Свет», редактор Г. Рейзян), а в 1912—1914 гг.—периодический журнал «Грич» («Перо», редактор С. Папаян). В годы первой мировой войны (1914—1916) выходила еженедельная газета «Гахут» («Колония», редактор С. Мясникян).

Вопросы истории и культуры Нового Нахичевана, а также армянского народа в целом в той или иной степени освещались также издававшимися в Ростове русскими газетами «Приазовский край» (редактор С. Арутюнян), «Донская речь» (редактор М. Берберян), «Донская пчела» (редактор А. Тер-Абрамян) и др. Печать была важным средством развития общественно-политической и культурной жизни, сохранения национального самосознания донских армян.

Развивалась в Новом Нахичеване и национальная литература. Велика роль в этом двух выдающихся личностей—М. Налбандяна и Р. Патканяна. Их произведения были источником передовых умонастроений, творческого вдохновения донских армян, особенно молодежи.

Под влиянием первой русской революции свой творческий путь в Новом Нахичеване начали пролетарская поэтесса Ш. Кургиян и О. Анопян; развернули литературно-публицистическую деятельность М. Берберян, М. Шагинян и другие.

Большой популярностью пользовался в Новом Нахичеване театр. В 1880 г. там было создано «Общество любителей театрального искусства», периодически ставившее спектакли.

Многие признанные деятели изобразительного искусства родились и получили начальное образование в Новом Нахичеване. Одним из них был известный художник А. Арцатпанян (1876—1919). В Новом Нахичеване провел свое детство и юношество, закончил там городское училище великий армянский живописец М. Сарьян (1880—1972), который и в дальнейшем был всегда тесно связан с родным городом.

Успешно развивались в Новом Нахичеване также музыка и другие области искусства. Ново-Нахичеванская армянская колония сыграла важную роль в сохранении и развитии армянских национальных культурных традиций, особенно в ознакомлении русской среды с армянской культурой.

Таким образом, почти полутора вековое существование армянской колонии Нового Нахичевана оставило неизгладимый след в летописи русско-армянских отношений, в истории армянского народа нового времени.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ձեռագիր աղբյուրներ և արխիվային նյութեր

- ա) ՀՍՍՀ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենադարան)։
- Ձեռագիր № 8816 (թ. 34)։
- Կաթողիկոսական դիվան.—թղթ. 55, 206, 230, 235 ր, 236։
- Ա. Զամինյանի ֆոնդ, թղթ. 232։
- Կազարյանների արխիվ, թղթ. 102, 120։
- Նոր Նախիչևանի հոգաբարձության ֆոնդ, թղթ. 23, 233։
- Կ. Սրապյանի ֆոնդ, թղթ. 81 ա, 82։
- բ) ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության առընթեր Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան։
- Մ. Բերբերյանի ֆոնդ
- Ս. Մյասնիկյանի ֆոնդ
- Նոր-Նախիչևանի մագիստրատի նյութեր, թղթ. 104։
- Ե. Շահապիզի ֆոնդ
- Ս. Զաթալբաշյանի ֆոնդ
- Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ
- Խ. Փորրշեյանի ֆոնդ
- գ) ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՀԿՊԱ)
- Ֆ. 10, գ. 19, 36, 74, 81, 95, 99, 114, 130։
- Ֆ. 11, գ. 1, 5, 12, 13։
- Ֆ. 23, գ. 15։
- Ֆ. 46, ց. 1, գ. 3375։
- Ֆ. 52, ց. 1, գ. 1125։
- Ֆ. 54, ց. 11, գ. 2, 210, 983, 1024, 1129, 1147, 1260, 1272, 1439, 1462, 1513, 1665, 1767, 1824, 1829, 1887, 1915, 2128, 2153, 2158, 2174, 2206, 2212, 2298, 2471։
- Ֆ. 55, ց. 1, գ. 39, 73, 90, 112, 141, 188, 200, 202, 237, 261, 280, 291։
- Ֆ. 57, ց. 2, 880, 887, 1046, 1077, 1337, 1867։
- Ֆ. 58, ց. 2, գ. 1329։
- Ֆ. 118, ց. 1, գ. 19։
- Ֆ. 139, ց. 1, գ. 132, 144, 156, 334, 364, 543, 633, 638, 669, 679, 712, 767, 1039, 1447, 1541, 1618, 1628, 1675, 1702, 1711, 1732, 1736, 1757, 1768, 1770, 1780, 1782, 1925, 2772։
- Ֆ. 324, ց. 1, գ. 11, 12, 15, 18, 20, 21։
- Ֆ. 415, ց. 1, գ. 48, 77, 266, 271։

- դ) ՍՍՀՄ կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ЦГИА СССР):
 Ֆ. 95, ց. 8 ա, գ. 10, 287
 Ֆ. 381, ց. 12, գ. 7140, 21991, ց. 21, գ. 21996:
 Ֆ. 783, ց. 11, գ. 241, ց. 191, գ. 1202:
 Ֆ. 776, ց. 4, գ. 675, ց. 11, գ. 30, ց. 17, գ. 7:
 Ֆ. 777, ց. 2, գ. 43, ց. 4, գ. 45, ց. 7, գ. 43:
 Ֆ. 821, ց. 7, գ. 6, 71, 297, 332, 245, 385, 386:
 Ֆ. 1149, ց. 1, գ. 124, ց. 7, գ. 92:
 Ֆ. 1152, ց. 1, գ. 35, ց. 10, գ. 20, 398, ց. 12, գ. 88:
 Ֆ. 1281, ց. 1, գ. 51, 60, 65, 136, ց. 5, գ. 60, ց. 6, գ. 63, ց. 7, գ. 52, ց. 11,
 գ. 134, 136, ց. 69, գ. 186, ց. 223, գ. 174:
 Ֆ. 1282, ց. 3, գ. 458:
 Ֆ. 1284, ց. 67, գ. 169, ց. 69, գ. 186, 221, ց. 70, գ. 229, ց. 194, գ. 19, 31, 29
 87, ց. 225, գ. 91, 174, 175:
 Ֆ. 1287, ց. 33, գ. 2335, ց. 38, գ. 739, ց. 44, գ. 257:
 Ֆ. 1288, ց. 25, գ. 17, 18:
 Ֆ. 1291, ց. 66, գ. 21՝ 2-րդ մաս:
 Ֆ. 1405, ց. 42, գ. 6812:
 ե) Հոկտեմբերյան հեղափոխության կենտրոնական պետական արխիվ (ЦГАОР):
 Ֆ. 109, 1866 թ., գ. 5 գ, 47, 52:
 գ) Օդեսայի մարզի պետական արխիվ (ГАОО):
 Ֆ. 1, ց. 17, գ. 60, 80, 10 կ, ց. 4 կ, գ. 72, 55: ց. 83, գ. 101:
 Ֆ. 5, ց. 1, գ. 134, 368, 674:
 է) Ռոստովի մարզի պետական արխիվ (ГАОР):
 Ֆ. 22, ց. գ. 413, 415, 561:
 Ֆ. 41, ց. 1, թղթ. 15, գ. 560, 563:
 Ֆ. 46, գ. 3375:
 Ֆ. 91, ց. 1, գ. 50, 51, 100, 122, 161, 249, 701, 705, 811, 872, 1225, 1340, 171
 1731, թղթ. 37, գ. 943, 1441; թղթ. 63, գ. 1417, ց. 3, գ. 274, ց. 4, գ. 78, 81, 87:
 Ֆ. 579, ց. 1, գ. 266:
 Ֆ. 685, ց. 1, գ. 148, 164, 170:

Հրատարակված աղբյուրներ և գրականություն

- Ղ. Ազայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1967:
 Այվազովսկի Գ., Պատմութիւն Խալիբյան ուսումնարանին ազգիս հայոց (1858—1871),
 Տփլիս, 1880:
 Անանուհի Գ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում, հ. 1, Բաքու,
 1916,
 Կարխուպարյան Վ., Նոր-Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861)
 Երևան, 1967:
 Բարխուպարյան Վ., Ռուսահայերի առաջին սպարանը, ՊՐՀ, 1967, № 4:
 Բարխուպարյան Վ., Միջաշխի նախնականի հայացքների ձևավորման սոցիալական մի-

- ջավայրի հարցի շուրջը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 1981, № 1:
 Բուրեղյան Խ., Մարտիկների տարածումը Հայաստանում, հ. 1, Երևան, 1967:
 Գառնիյան Ա., Միջաշխի նախնական, Երևան, 1979:
 Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դարոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970:
 Երեմյան Ա., Ռուսահայ թատրոնի պատմություն, Վենետիկ, 1933:
 Քումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1945:
 Անիկ Վ. Ի. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, 3, 7, 15, 17, 21:
 Կյուրեղյան Մ., Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական երգերն ու եղանակները: Հայ ազգա-
 կանոնագրություն Նոր-Նախիջևանի հայուհայց խնամատար ընկերության, Նոր-Նախի-
 ջևան, 1882:
 Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (նյութեր և ուսումնասիրություններ), 2, Երե-
 վան, 1971:
 Հարությունյան Բ., 19—20 դդ. հայ թատրոնի տարեգրություն, 1801—1922, հ. 1 և 2,
 Երևան, 1980:
 Հովհաննիսյան Ա., նախնականը և նրա ժամանակը, գիրք Բ, Երևան 1956:
 Հովհաննիսյան Ա., 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-
 քաղաքական հոսանքները, ՊՐՀ, 1966, № 1:
 Հովհաննիսյան Ա., Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հե-
 ղափոխական շարժումներին, ՊՐՀ, 1968, № 1:
 Հովհաննիսյան Ա., 1880-ական թթ. առաջին կեսի արևելահայ ազգային նարողնիկական
 խմբակները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին» 1968, № 1:
 Դարիքաբան Գ., Անիկը և Անդրկովկասը, գիրք Երկրորդ, Երևան, 1973:
 Մուրադյան Մ., Հայ երաժշտությունը 19 և 20-րդ դարերում, Երևան, 1970:
 Մարտունի Ա., Միջաշխի նախնական, Մոսկվա, 1919:
 Միխայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, 1861—1917, Երևան, 1970:
 Նախնական Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, 4, Երևան, 1940, 1949:
 Նախնական Մ., Հրատարակախոսական երկեր, Երևան, 1979:
 Ներսիսյան Մ., Նարողնիկական խմբերը Անդրկովկասում: Երևան, 1940:
 Շահազիզ Ե., Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, Թիֆլիս, 1903:
 Շահազիզ Ե., Պատմական պատկերներ, Թիֆլիս, 1903:
 Շահազիզ Ե., Գիվան Միջաշխի նախնականի, Երևան, 1932:
 Շահինյան Շ., Գարավոր արձատներ, Երևան, 1980:
 Չալոսյան Գ., Մտքեր, խոհեր, դեմքեր, Թիֆլիս, 1914:
 Պատկանյան Ռ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, հ. 5, Երևան, 1968:
 Ջափարիան Պ., Ընտիր հողածներ, ճառեր և նամակներ, 1905—1918 թթ., Երևան, 1970:
 Զրբայան Է., Միջաշխի նախնականը և արդիականությունը, Երևան, 1984:
 Սողոմոն Մ., Ռաֆայել Պատկանյան, Երևան, 1980:
 Սարյան Մ., Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք 1-ին, Երևան, 1966:
 Սյուլայսկի (Ռ. Պատկանյան), Նոր Նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Թիֆլիս,
 1879:
 Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 2, Երևան, 1969:
 Ստեփանյան Գ., 150 (մատենագիտություն), Երևան, 1976:
 Վրացյան Ա., Կյանքի ուղիներով (դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ), հ. 1, Կահիրե, 1953,
 հ. 2; Բեյրութ, 1960, հ. 3, Բեյրութ, 1963:
 Փոբչյան Խ., Նոր-Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1965:

- Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи, СПб., 1895.
- Алфавитный список населенных мест области Войска Донского, Новочеркасск 1915.
- Архив Раевских, т. I, СПб., 1908.
- Бах А. Вспоминания народовольца. «Былое», т. II, 1907.
- Борьба за власть Советов на Дону 1917—1920. Сборник документов, Ростов н/Д, 1957.
- Галоян Г. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, Ереван, 1969.
- Донско-Азовский русско-армянский календарь на 1890 год.
- Ежегодник департамента земледелия, СПб., 1910.
- Ежегодник департамента земледелия (год пятый), СПб., 1912.
- Ежегодник департамента земледелия (год восьмой), 1914, СПб, 1915.
- Записки Ростовского на Дону общества истории, древностей и природы, т. II, Ростов н/Д, 1914.
- Иоаннисян А. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия. Ереван, 1958.
- История Донского края, Ростов н/Д, 1971.
- Как выбирали раньше, Ростов н/Д, 1974.
- Каталог книг Нахичеванской на Дону Пушкинской библиотеки, Нахичеван н/Д, 1907.
- Лаврычев В., Крупная буржуазия в пореформенной России 1861—1900, М., 1974.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. XVI, ч. II, М., 1963 г.
- Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. Сост. В. Павлович, СПб., 1862.
- Молдован Е. Революционная деятельность большевиков Дона в 1910—1914 гг. Автореферат, Ростов н/Д, 1975.
- Наш край. Документы по истории Донской области (XVIII—начало XX вв.), Ростов н/Д, 1963.
- Нерсисян М. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, Ереван, 1965.
- Орджоникидзе Г. Статьи и речи. 1860—1926, т. I, М., 1956.
- Очерки истории большевистских организаций Дона, Ростов н/Д, 1965.
- Очерки истории партийных организаций Дона. 1898—1920, ч. I, Ростов н/Д, 1973.
- Очерки экономической истории России первой половины XIX в. Сборник статей, М., 1959.
- Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год, Екатеринослав, 1864.
- Памятная книжка области Войска Донского на 1900 год, Новочеркасск, 1900.
- Пирумова Н. Земское либеральное движение, социальные корни и эволюция до начала XX века, М., 1977.
- Проблема социально-экономической истории России, Сборник статей, М., 1971.
- Рабочее движение в России в XIX в., т. II, ч. II, М., 1956.
- Рашин А. Население России за 100 лет, М., 1956.
- Ростово-Нахичеванский и Азовский порты. Сост. А. П. Соколов, Ростов н/Д, 1911.

- Сборник области Войска Донского Статистического комитета, Новочеркасск, 1901, вып. III; Новочеркасск, 1902.
- Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, т. I, Екатеринослав, 1884.
- Семернин П. Рабочий класс в революции 1905—1907 гг. в Азово-Черноморском и Северокавказском краях, Ростов н/Д, 1935.
- Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I, Одесса, 1850.
- Список населенных мест области Войска Донского (по первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.) ч. I, Новочеркасск, 1905.
- Терещенко А. Новонахичеванцы в революционном народническом движении. №2, 1975 № 4.
- Хлыстов И. Дон в эпоху капитализма (60-е—середина 90-х годов XIX века), Ростов н/Д, 1962.

Պարբերականներ

«Արարատ», «Արձազանք», «Արեւիք», «Բանվոր», «Բանվորի կոիվ», «Գաղութ» (1914, 1915), «Լույս» (1914), «Հայրենիքի ձայն», «Համրավարբեր Ռուսիոյ» (1863, № 4), «Հայաստանի կոչնակ», «Հայրենիք», «Հյուսիսարիալ» (1862), «Հովիվ», «Մեղու Հայաստանի» (1876, 1884), «Մեր ձայնը», «Մշակ» (1878, 1894), «Նոր դար» (1891, 1893), «Նոր կյանք», «Վէճ», «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Տարազ» (1900), «Փորձ» (1879):

«Ведомости Нахичевани-на-Дону городской думы», «Донская пчела», «Донская речь», «Искра», «Исторические записки» (1954), «Приазовский край» (1896, 1906), «Таганрогский вестник», «Южная театральная газета».

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Աբելյան Ա. 200, 326, 339, 347
 Աբելյան Հ. 344, 346, 359
 Աբովյան 294
 Աբովյան Խ. 325, 334
 Աբրամով 236
 Աբրամով Ի. 88
 Աբրամով Հ. 88
 Աբրամով Ն. 88
 Ադաբաշև Մ. 82
 Ադամյան Պ. 325, 343, 359
 Աթաբյան Կ. 164
 Աթոյան Գ. 141
 Ալամդարյան Հ. 149, 315, 354, 355
 Ալանալյան Ղ. 338, 344, 346
 Ալաղալյան Ա. 199
 Ալաղալյան Ս. 226
 Ալեքսանդր I 11, 13, 20
 Ալեքսանդր II 222, 291
 Ալեքսանդր III 224
 Ալիսանյան Ի. 346
 Ակսենտով Խ. 82
 Ահարոնյան Ա. 347
 Աղայան Ղ. 171, 191
 Աղաղանյան Ս. 350
 Աղափիրյան Գ. 291
 Աճառյան Հ. 210, 213, 308
 Աճեմյան Ի. 287
 Աճեմյան Մ. 210, 252
 Աճեմով Ն. 168, 286—288
 Աճեմով Ս. 163
 Այվազյան Գ. 233, 290
 Այվազովսկի Գ. 141, 142
 Այվազովսկի Հ. 353
 Անանուն Գ. 148
 Անդրանիկ 210
 Անոփյան Գ. 319
 Անոփյան Ռ. 191

Անոփյան Օ. 319, 340, 372
 Ասատուրովա Ռ. 227
 Ասմուով 95
 Ավագյան Ա. 244
 Ավագյան Ս. 330
 Ավերյանց 259
 Արծաթականյան 349, 350, 351, 372
 Արծրունի Գ. 172, 188
 Արղոթյան Բ. 167
 Արղոթյան Հ. 56, 149, 170, 197, 327, 353
 Արմենյան Ա. 346, 359
 Բաբաջանյան Մ. 39, 157, 163, 166—168.
 Բաբաև Գր. 223
 Բարկին Ի. 238
 Բաղալյան Մ. 338
 Բազրանտով Ղ. 82
 Բալարանյան Մ. 54, 56, 145, 168, 175, 176, 288, 295, 306
 Բալայանց Մ. 93
 Բալուզյան Չ. 191
 Բախ Ա. 224—226
 Բախչիսարայց Գ. 38, 209, 214
 Բախչիսարայց Խ. 198
 Բահաթրյան Ա. 294, 300
 Բայկով Ա. 13, 24, 25
 Բաշինջաղյան Գ. 191, 350
 Բատյազին Յ. 238, 240
 Բարխուդարյան Գ. 196
 Բարխուդարյան Վ. 11, 27, 138, 180, 218, 327
 Բարսեղյան Խ. 234
 Բեգուլյան Ռ. 209
 Բեղելյան Գ. 319
 Բեղելյան Հ. 167, 168, 295
 Բեղելյան Պ. 164
 Բեկ-Բուլաղյան Չ. 326

Երբերյան 218
Երբերյան Ե. 210
Երբերյան Մ. 12, 191, 207, 313, 321, 325, 338, 339, 354, 372
Բերբերյան Ռ. 176, 191, 209, 264, 295, 323
Բերբերյան Ս. 325
Բողղանյան Հ. 317
Բողղանով Կ. 239
Բրամանշիկով Հ. 82

Գալոյան Գ. 251, 252
Գասպարյան 283
Գենջյան Հ. 245, 326, 343
Գերցեն Ա. 219
Գլինկա Մ. 353
Գոգոլ Ն. 182, 266, 367
Գոգոյան Մ. 300, 301
Գորդո-Վինոգրադսկի Պ. 324
Գորոն Բ. 210
Գորեմկին 311
Գորկի Մ. 253
Գրենբերգ 49
Գրիգորյան Մ. 355
Գևորգ IV 155, 190, 205, 274, 291
Գևորգ V 190, 195

Դայնկյան 94
Դանազյոզյան Մ. 236, 243, 246
Դարոնյան Ս. 336
Դեմիրճյան Մ. 164
Դեմիրյան Մ. 244
Դենիկին 263, 264
Դլաչկով 297
Դլաչկով Խ. 295
Դորրին 235
Դոդոխյան Գ. 196
Դոնիկով Մ. 221
Դուրնովո Ի. 25, 33, 158, 291, 329

Նզլան Կ. 25, 204, 226, 317
Նկատորինա II 5, 10—12, 15, 20, 56, 169, 170, 354, 361
Նսալան Զ. 192
Նրեմյան Ա. 342

Նրկանյան Վ. 289, 305, 307, 310, 311
Նիհինենկո Ե. 113

Չախարյան Գ. 262
Չամինյան Ա. 169
Չավարզին 238, 239
Չարիֆյան Զ. 355
Չարիֆյան Խ. 173, 308
Չոհրարյան Ս. 176

Ննգելս Զ. 67, 231

Քանգյան Գ. 164
Քիթրյան Կ. 346, 347
Քումանյան Հ. 196, 197, 253, 321

Փիրովա Ե. 210
Փուկովսկի Վ. 182, 367

Իզմիրլյան Մ. 2-րդ 190
Իվանով Ս. 224, 226

Լազարյան Հովակիմ 268
Լազարյան Հովհաննես 268
Լանզուա Վ. 315
Լասալ 223, 231
Լավերիլ Վ. 68
Լավրով Պ. 223
Լադոշնիկյան Գ. 176
Լենին Վ. Ի. 61, 68, 105, 219, 220, 233, 260, 365
Լեոնովա Վ. 48
Լեոնտով Վ. 183, 184, 333, 367
Լիրկենիստ Կ. 231
Լիսիցյան Ս. 321
Լիովինով Ա. 223, 224
Լյուբեճյան Մ. 352
Լոպատին Գ. 224—226
Լուսիբայան Ս. 84

Խաղամյան Ք. 341
Խաղամյան Հ. 339, 344, 346
Խաղամով Ա. 331
Խաղիզյան Գ. 93
Խաղիզյան Վ. 280
Խաղիզով Մ. 91, 92

Պաղևազարյան Ս. 304
Պաթրանյան Գ. 380
Պաթրանյան Պ. 129
Պաթրանով 94, 162
Պալարյան Գ. 6, 327
Պալիբյան 162
Պալիբյան Ա. 270, 290, 300
Պալիբյան Մ. 53, 226
Պալիբով Ա. 20, 119
Պանազատ Ռ. 191
Պանչյան Հ. 164
Պատամով Ա. 132
Պարմաչիկ Կ. 163
Պիթարյան Ա. 346
Պլեյնիկով 178
Պլիստով Ի. 69, 73, 77
Պլեյան Հ. 305
Պլետեյան Հ. 273
Պլետեյան Մ. 166
Պլոճիկ 20
Պլոճիկ Ս. 163
Պլոճիկ Մ. 181
Պոմեյնիցկի Է. 190
Պոճյան Պ. 153
Պոշաթյան Հ. 283
Պոշայան Գ. 198
Պոշայան Կ. 164
Պոշայան Ս. 289
Պոշան 70
Պոշան Գ. 223, 225
Պոշոյան Գ. 353
Պոշայան Ա. 273
Պոմաճյան Մ. 164
Պրիմյան Մ. (Պրիմյան հայրիկ) 190, 193, 250, 253, 310, 311
Պրեյան 283

Սառուկյան 283
Սատուրյան Ա. 196
Սուովիդյան Ռ. 295

Սալեզին Ալ. 263
Սամաթրական Գ. 192
Սալալյան Ե. 227
Սալալով Ն. 224
Սալալով Մ. 222, 225

Սայծունի Ա. 321
Սասպարյան Վ. 260
Սարա-Մուրզա 193, 353
Սարգաշովա Պ. 263
Սիրակոսյան Թ. 132
Սլադիցկի Պ. 20
Սևունյան Բ. 234
Սոզբեթյան Ե. 302
Սոզբեթյան Կ. 300
Սոզբեթյան Հ. 169
Սոզբեթիկ Կ. 82
Սոկանյան Ս. 207, 208
Սոլուբեյ 14—16
Սովալե 248
Սոխով Ի. 330
Սրամարով Գ. 238
Սրասիլնիկյան Զ. 280
Սրանով 263, 264
Սուկոլնիկ Ն. 300
Սուրյաբով Հ. 82
Սուրդինյան Շ. 339, 340, 372

Շալաճյան Հ. 273
Շալաչյան Կ. 164
Շակոբյան Գ. 371
Շամալյան Ս. 244, 245
Շալապետյան Կ. 20, 197, 271, 273, 336, 338
Շալապետով Մ. 223
Շարոթյունյան Ա. 175
Շարոթյունյան Բ. 346, 347
Շարոթյունյան Ս. 57, 163, 278, 287, 302, 324, 372
Շովակիմյան 218
Շովհաննիսյան Ա. 9, 112, 149, 219, 220, 225, 227, 229
Շովհաննիսյան Արզար 188
Շովհաննիսյան Աշոտ 323
Շովհաննիսյան Բ. 161
Շովհաննիսյան Հ. 193
Շովհաննիսյան Մ. 161
Շովսեփյան Գ. 191, 192, 196

Չարագլոզյան Հ. 319
Չարիբյան Հ. 350
Չարիբբանյան Գ. 210

Ղլտճյան Հ. 340
Ղլաշյան Մ. 57, 302
Մազզեսիկ Մ. 115
Մալխասյան Հ. 320, 371
Մակար արք. էթ. 279, 292, 295, 310
Մահաեսյան Հ. 319
Մանգրիսյան Ս. 321
Մանուշարյան Հ. 227
Մաշտոց Մ. 194
Մառ Ն. 187, 313
Մատթեոս I 13
Մատյուխին Ա. 280
Մարտինին Պ. 82
Մարքս Կ. 67, 223, 224, 231
Մաքսիմով 92
Մեզուրյան Բ. 260, 261.
Մելիք-Ջարմյան Օ. 305
Մելիք-Յուլյան Ե. 323
Մելիք-Օհանջանյան 187
Մելիքյան Գ. 280
Մելիքով Լ. 169
Մելքոնյան-Նզեկյան 176
Մելքոնով-Նզեկով 357
Մխիթարովիչ Զ. 238
Միրաբյան Ս. 76
Միրսկի Ս. 233
Միքայելյան Վ. 270
Միխայիլյան Մ. 219
Միխայիլյան 178
Մյասնիկյան Ա. 246, 249—251, 256, 308, 323, 340, 358
Մյասնիկյան Ալ. 218
Մյասնիկյան Ս. 209, 249, 319, 322, 371
Մնացականյան Ա. 235
Մուղղան Ե. 260
Մովսես Խորենացի 171
Մովսես Կաղանկատվացի 330
Մուրադյան Մ. 352
Մուրադիբով Ն. 231, 232
Մուրացյան 192
Ցակուրովիչ Պ. 224
Նազարյան Ս. 151, 152, 307, 328, 338
Նազարյանց Ս. 124, 125, 189, 273, 274
Նազրիկով Ա. 82

Նալբանդյան Ա. 59
Նալբանդյան Բ. 238, 247, 248, 259
Նալբանդյան Ի. 239
Նալբանդյան Հ. 247, 248, 358.
Նալբանդյան Մ. 51, 78, 124, 138, 150, 151, 166, 167, 171, 172, 190, 191, 195, 203, 209, 217, 218, 220, 225, 229, 259, 262, 267, 272, 286, 307, 330, 332—334, 336—340, 353—355, 359, 372
Նալբանդով Ս. 70, 71
Նահապետյան Ն. 235
Նար-Գոս 347
Նեկրասով Ն. 183, 266
Նեշվոլով Ա. 223, 224
Ներսիսյան Մ. 179, 228
Ներսիսյան Ն. 325
Նիկողայ I 20, 289
Նիկողայ II 310
Շազինով Ի. 82
Շազինով Լ. 82
Շախմատով Ա. 20
Շահազիզ Ե. 9, 24, 77, 86, 89, 111, 112, 133, 144, 150, 186, 187, 191, 209, 214, 215, 243, 246, 247, 264, 294, 299, 308, 323, 353, 354
Շահազիզ Ս. 193, 196, 207, 330, 368
Շահինյան Մ. 262, 325, 340, 351, 372
Շահինյան Շ. 352
Շահյամյան Ն. 352
Շանթ Լ. 321, 347
Շապուռիկյան Ե. 120, 292, 308
Շապովալով Հ. 221, 222, 225
Շապովալով Ս. 225
Շիրդյան Ի. 287
Շիրվանզադե Ալ. 193, 194, 229, 321, 325, 347
Շրլյան Գ. 351, 352
Ոսկանով Ն. 227
Ոսկերյան 283
Ոսկերյան Մ. 225
Չաթարաշյան Ս. 187, 257, 308
Չախուշյան Գ. 57, 142, 154, 172—174, 176, 188, 189, 191, 192, 195, 196,

198, 209, 210, 251, 254, 283, 287, 326, 354, 367
Չախուշյան Ե. 282
Չախուշյան Ս. 257
Չալախյան Գ. 276
Չապրոնկով Մ. 82
Չարիխյան Գ. 294
Չարիխով Գ. 198
Չարիխով Ի. 344
Չերանով Մ. 82
Չերտոարյով Բ. 355
Չեխով Ա. 184
Չենցով Ի. 239
Չերազ Մ. 190
Չերնիշև Բ. 222, 225, 226
Չերնիշևսկի Ն. 219, 223, 231
Չիժով Մ. 56
Չորանյան Է. 59
Չոպանյան Ա. 325
Չորեքչյան Գ. 209
Չորտիով Ս. 82
Չուբար Գ. 339, 342—344, 346
Չուբար Ե. 323, 324
Չուբարյան Գ. 176, 183, 191, 209, 235, 236, 249, 262, 299
Չուբարյան Մ. 142
Չուգայան Ա. 164
Պալասանյան Ս. 294, 308
Պայան Է. 181
Պապայան Ս. 322, 371
Պապասինյան Հ. 97, 121, 137, 278
Պապասինյան Ս. 300
Պաստուխով Գ. 69, 95
Պավել I 11, 20
Պատկանյան Գ. 189, 306, 315, 327, 332, 348
Պատկանյան Բ. 48, 53, 54, 56, 108, 146, 150—152, 169—172, 176, 177, 188, 190, 191, 195—197, 204—206, 209, 229, 249, 262, 267, 274, 277—286, 300, 305—308, 314—317, 328—330, 332, 334—339, 341, 343—345, 349, 354, 355, 359, 367, 368, 371, 372
Պատկանյան Ս. 306
Պատկանյան Բ. 204, 315, 317
Պարթև Ս. 194

Պարոմանով 95
Պետրոսյան Գ. 346
Պլոտնիկով 58
Պլոտնիկով Մ. 91
Պոզոգին 210
Պոզոսյան Գ. 243, 247
Պոպոսյան Կ. 280
Պոպով Ե. 154
Պոպով Բ. 346
Պոպով Ի. 342
Պոպով Կ. 163, 244
Պոպով Հ. 163
Պոպով Մ. 82, 92, 94, 184, 222, 225—227
Պոպով Վ. 212
Պոպով Տ. 344
Պոպովա Ա. 270—272
Պոպովյան Ս. 355
Պոպովյան Ե. 274, 276
Պոպովյան Կ. 197
Պոռյան Պ. 193, 196, 368
Պոռչկին Ա. 181, 182, 266, 331, 333, 367
Ջալալյան Ա. 303
Ջալաշյան Գ. 141
Ջափարխան Պ. 258, 259
Ջինջյան Վ. 355
Ջիվլեղյան Ա. 209
Ռաշին Ա. 59—61
Ռաֆայիլով Ի. 223
Ռեիդյան Գ. 164, 322, 371
Ռեյզման Ս. 245
Ռոշկովա Մ. 119
Սարինո Ա. 238
Սարիբ 253
Սազիրով Ե. 132
Սալթիկյան Ա. 195, 214
Սալթիբյան Գ. 85, 115, 175, 273, 300—302
Սալթիբյան Մ. 346
Սալթիբով Գ. 25
Սալտիկով Ա. 182
Սալտիկով Ս. 92
Սախայանց Պ. 273
Սահրադյան Հ. 338

Սաղյան Մ. 204, 306, 317
Սանասարյան Մ. 276
Սարին 178
Սարինյան Ն. 84, 85, 288
Սարմահեղուկ Մ. 302
Սարմաքելով Վ. 163
Սարյան Մ. 9. 57, 58, 72, 129, 351, 372
Սեմերնին Պ. 240, 241
Սեմյոնով Խ. 280
Սերգեև 116
Սերով Վ. 350
Սիրանույշ 346, 359
Սկալովսկի Ա. 51
Սողոմոնյան Խ. 257
Սոմխովալով Գ. 260
Սպանդարյան Ս. 251
Ստավսկի Ի. 238
Ստեփանյան Գ. 342, 343
Ստոլիպին 242
Սրապիոնյան Ս. 249, 250, 256, 263, 319, 358
Սրապյան Կ. 93, 121, 191
Սուլթանշահ Ա. 272, 338
Սուլթանշահ Մ. 283
Սուխոմյին Վ. 224, 225
Սուլեյմազյան 153
Սունդուկյան Գ. 196, 342, 344, 345, 347, 368
Սունյանց Հ. 221
Վալուե Պ. 13
Վալտենյո Ս. 238
Վարդանյան Փ. 204
Վեսելովսկի Ի. 313
Վեսելովսկի Յ. 324
Վոզուլազսկի Ա. 239
Վրացյան Ս. 71, 87, 176, 249, 251, 252
Տեր-Աբրահամյան Հ. 325, 326, 329, 330, 372
Տեր-Գարրիելյան Հ. 328
Տեր-Դրիգորյան Վ. 234, 235
Տերշտենկո Ա. 221, 225—228
Տեր-Մանիլով 178

Տեր-Մանվելյան Հ. 245—319
Տեր-Մարուքյան Ա. 145
Տեր-Միքայելյան Ս. 280
Տեր-Կևորյով Վ. 145
Տեր-Սիմոնյան Հ. 327, 328
Տերտերյան Հ. 249, 251
Տիգրանյան Ն. 192
Տիգրանյան Ս. 341
Տիմաշև Ա. 15, 16
Տիրացույան Խ. 323
Տոլստոյ Գ. 222, 292
Տոլստոյ Լ. 182, 183, 266, 321, 367
Տոմբայան Ա. 323
Տոնիատտո Ս. 56
Տրապեզոնցի Մ. 82
Տումպախյան Ն. 345
Րաֆֆի 189, 229, 249, 325, 330, 347
Ունանյան 225
Ունանյան Ե. 212
Ունանով Գ. 82
Փանյան Մ. 189, 273
Փեշեքերով Ա. 224
Փեշեքերով Լ. 227
Փեշեքերով Պետրոս 222, 224—226
Փեշեքերով Պլատոն 224
Փեշեքերով Ս. 221—225, 369
Փիրումովա Ն. 41
Փորթլիան Խ. 142, 176, 186, 200, 209, 210, 213, 239, 352
Քալայան Ս. 273
Քանանյան Գ. 315
Քառաքաղյան Գ. 273
Քեչեկյան 59, 216, 244, 283
Քեչեկյան Ա. 225
Քեչեկյան Ո. 287
Քեչեկյան Ֆ. 173
Քելիշահնեց Ի. 38
Քելիշահնեցի Գ. 164
Քիրլյան Վ. 308
Քնափֆ 329
Քուշնարյան Հ. 237, 357, 367

Քուշնարյան Մ. 276, 341
Քուշնարյան Ն. 38, 95, 101, 102, 106, 145
Քուշնարյան Ս. 198
Օբերով Հ. 82
Օհանյանյան 178
Աբրահամովա 86
Ազով 32, 36, 102, 116, 121, 127, 128, 143, 273
Ալեքսանդրապոլ 142, 149
Ալեքսանդրովսկ 46, 52, 96
Ակկերման 193, 296
Աղստաֆա 196
Ամերիկա 129, 130, 212, 213
ԱՄՆ 285, 369
Անգլիա 285, 366
Անդրկովկաս 6, 51, 68, 89, 92, 178, 179, 185—189, 199, 208, 210—214, 220, 228, 230, 234, 252, 253, 269, 290, 293, 311, 312, 314, 318, 320, 353, 358, 359, 369, 366, 367, 369
Անի 186
Անովերպեն 102
Աստրախան 148, 149, 171, 190, 198, 202, 211, 290, 311, 312, 318, 322, 327
Արղանյան 214
Արղվին 214
Արխանգելսկ 212
Արմավիր 64, 193, 227, 232, 233, 298
Աքսայ 52, 69
Բաբիչ 233
Բազրևանդ 199
Բախմուտ 46, 64, 88, 120, 365
Բախշևարայ 296
Բալազետ 199
Բատալսկ 64
Բաբու 152, 196, 200, 250, 252, 254, 255, 261, 281, 346
Բելգիա 129
Բեալին 206, 229

Օրլով Պ. 258
Օրմանյան Մ. 207
Օրդոնիկիձև Ս. 259, 263
Օրսենտյան 244
Ֆասուլանյան Բ. 242, 343, 359
Ֆրադկինա Ն. 355

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Բեսարաբիա 21, 22, 24, 26, 28, 54, 85, 88, 101, 298
Բուլղարիա 212, 369
Գանձակ 252
Գեորգիևսկ 198
Գերմանիա 129, 285, 305
Գրիգորիպոլ 149, 202, 296
Գրուշևսկ 69
Դաղլա 289
Դիլիջան 194
Դոն, Դոնի շարք 22—24, 26, 45, 46, 51, 52, 55, 61, 64, 68, 69, 72, 73, 77—79, 81, 83, 88, 91, 92, 96, 98, 99, 102, 105, 116, 120, 124, 126, 128—130, 134, 135, 168, 225, 230—233, 235—238, 241, 242, 248, 255—257, 260—265, 282, 324, 327, 337, 347, 348, 352, 356, 359, 361, 363, 364, 370
Դորպատ 219, 337
Եկատերինբուրգ 125
Եկատերինոդար 64, 159, 171, 193, 224
Եկատերինոսլավ 14, 16, 22, 25, 28, 31, 33, 40, 46, 49, 53, 58, 62, 73, 88, 95, 97, 102, 105, 112, 119, 120, 126, 316, 328, 329, 365
Եկատերինովկա գյուղ 34, 35, 63, 74, 89
Իդեզնուտ 92
Եյսկ 224, 296
Եվպատորիա 197, 296
Եվրոպա 65, 123—125, 137, 201, 213, 231, 285
Երուսաղեմ 185, 186, 191, 199, 330, 367

Արևան 149, 187, 188, 200, 245, 252, 254, 289, 311, 325
Զեյթուն 199, 315
Զմյուռնիա 330
Էջմիածին 185, 185—188, 190, 191, 196, 198, 214, 215, 250—252, 367
Էրզրում 170
Քեմերնիկ 239—241
Քեդոսիա 236, 270, 290, 291, 296, 324
Քերեք 237
Քիֆլիս 148, 155, 169, 186—188, 191, 192, 199, 200, 210, 212, 229, 289, 307, 311, 321, 341, 344, 346, 353
Քոփուի 5, 63, 73, 76, 78, 80, 92—94, 181, 207, 212, 215, 250, 296, 303, 304, 347, 361
Քուրբիա 101, 200—203, 205, 207—209, 212, 213, 216, 261, 266, 314, 368, 369
Իզմայիլ 295, 296
Իլինիա 223
Իվան-Վոզնեսենսկ 232
Իտալիա 129, 337, 351, 352, 366
Լոնդոն 124, 259
Լուգանսկ 46, 64
Խարկով 34, 48, 68, 119, 210, 212, 227, 228, 244, 257, 298
Խերսոն 61, 73, 129
Կալկաթա 159, 163
Կամենսկայա 159
Կավկասյան 241
Կատարինավան 303
Կարս 196
Կերչ 127, 221, 296
Կիև 68, 232
Կոզլովսկ 69, 71
Կոստանդնուպոլիս 155, 192, 197, 207, 221, 341, 342, 346, 348, 355, 359

Կովկաս 5, 13, 68, 69, 72, 101, 116, 147, 189, 191, 2000, 211—213, 221, 323, 359, 361
Կուրան 51, 81, 124, 237
Կուրյաչի Կոստա 32—36, 89, 139
Կուրսկ 69, 73, 263
Հաղպատ 187
Հայաստան 8, 179, 185—191, 195, 200, 203, 209, 211, 220, 266, 318, 322, 323, 348, 351
Հին Ղրիմ 197
Հնդկաստան 150, 166—168, 272, 332
Հնչեսար 147, 296
Հոմ 352
Հունաստան 129
Ղարաբաղ 196, 315
Ղարաաուրազար 197, 296
Ղալար 64, 148, 149, 198, 202, 244, 247, 298, 342
Ղրիմ 5, 20, 22, 28, 61, 67, 73, 78, 99, 101, 123, 143, 211, 228, 235, 270, 295, 298, 306, 322, 337, 347, 353—355, 359
Ճապոնիա 101
Մանչուրիա 101
Մարիուպոլ 5, 15, 27, 46, 64, 127, 211
Մարսել 123, 124
Մելիտոպոլ 147, 296
Մեծ Ղարաբլիխա 149
Մեծ Սալա 5, 59, 63, 73, 78, 80, 82, 84, 94, 140, 181, 198, 199, 215, 254, 296, 303, 361
Միներակնիս վոդի 238
Մինսկ 232
Մոզզոկ 64, 149, 198, 202, 298, 342
Մուղավիա 295, 322
Մոսկովա 42, 53, 68, 69, 100, 101, 148, 149, 154, 171, 196, 198, 202, 206, 207, 211, 212, 214, 219, 229, 232, 236, 238, 239, 241, 250, 251, 259, 263, 268, 269, 281, 295—298, 322,

324, 337, 349, 351, 352, 363, 369, 371
Մոսկ 185, 186, 199, 336
Ֆալթա 326
Ֆանաջա Պոլյանա 182
Նեափիտա 5, 63, 73, 78, 80, 141, 296, 303, 361
Նիմնի Նովոբորո 68
Նիկոլան 129
Նոդայսկ 296
Նովոչերկասկ 63, 66, 69, 96, 105, 118, 130, 214, 225, 227, 228, 232, 237, 262
Նովոռոսիա 11, 21, 22, 24, 28, 50, 54, 61, 68, 69, 85, 89, 118, 217, 313
Նովոռոսիյսկ 124, 186, 233, 248
Նոր Բալազետ 149
Նոր Նախիչևան 5—19, 21—27, 34, 37—40, 43, 45—47, 49—66, 69—72, 75, 76, 78, 79, 81—83, 85—87, 89—94, 96, 97, 99—108, 111—116, 118—134, 136, 137, 139, 142, 143, 145—154, 156—159, 162, 163, 165—171, 173, 174, 176—193, 195, 197—204, 206, 207, 209—214, 217—222, 224—226, 228—231, 233—270, 272—274, 277, 278, 280—281, 285, 286, 288—293, 295—314, 316—319, 324, 326—332, 337—341, 343—345, 348—372
Շամախի 148, 199, 289
Շիսկերբուրգ 227
Շուշի 196, 252, 289
Չայիր 5, 34, 63, 73, 76, 78, 80, 84, 92—94, 102, 136, 140, 141, 164, 198, 211, 212, 215, 296, 303, 347, 361
Չինաստան 101
Չավդոբորո 46
Չարսկաստան 199, 201
Պետերբուրգ 6, 20, 25, 42, 50, 53, 61, 100, 115, 129, 133, 148, 149, 154, 169, 190, 196, 197, 202, 204, 206, 207, 210, 212, 219, 221—224, 227,

229, 237—239, 250, 258, 261, 262, 276, 281, 285, 296—298, 300, 301, 305, 314—316, 322, 324, 327—329, 337, 342, 352, 364, 371
Պյատիգորսկ 64, 198, 205, 276
Պոլտավա 34, 119
Պոլովոյի 228
Ռիգա 281
Ռյազան 73
Ռոստով (Ռոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 98, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 159, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 314, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372
Ռումինիա 212, 369
Ռուսաստան 5, 7, 10, 20, 22, 23, 28, 37, 42, 51, 59, 61, 64, 65, 67—69, 72, 77, 96, 99, 101, 105, 116, 118, 125, 127—130, 147, 148, 152, 153, 160, 162, 170, 178, 181, 184, 189, 191, 193, 199, 201, 202, 204, 208—211, 213, 216, 217, 219—221, 223, 228, 232, 233, 235, 254, 261, 265—267, 290, 298, 299, 301, 308, 310, 313, 314, 318, 320, 322, 323, 326, 337, 342, 356, 359, 361, 362, 366, 369, 371
Սախալին 208, 227
Սամբիկ 18, 32, 89, 92
Սանահին 187
Սարիգամիշ 214
Սիրիբ 131, 224, 225, 227, 257
Սիմֆերոպոլ 147, 296, 307
Սլավյանսկերսկ 64
Ստավրոպոլ 84, 193, 198, 224, 289
Ստարոչերկասկ 52

Քույրան Սալա 5, 59, 63, 73, 80, 82,
100, 198, 215, 296, 303, 326, 361
Սեպտուպոյ 215
Ան ծով 116, 124, 126, 128, 273

Վան 229
Վարշավա 184, 281
Վենետիկ 195, 330
Վիեննա 330
Վլադիկավազ 69, 231—233, 237, 240,
241
Վոլգա 69
Վորոնեժ 68—71, 88, 263
Տազանրոզ 16, 34, 40, 48, 61, 64, 66,
69, 96, 118, 120, 125, 127, 129, 159,
184, 214, 224, 225, 227, 228, 231,
232, 237, 242, 300, 313, 365
Տաճրով 73
Տաճրիկյա տե՛ս Ղրիմ

Տեմերնիկ 72
Տրապիզոն 186
Տուլա 251

Ցարիցին 263, 280
Ուկրաինա 116, 228
Ուֆա 62
Փարիզ 102, 123, 141, 193, 330, 352
Քիշինև 26, 197, 198, 296, 318
Օդեսա 16, 20, 22, 47, 51, 61, 68, 83,
129, 197, 215, 230, 232, 274, 295, 296
Օլթի 214
Օսլով 73
Օրենբուրգ 62
Պրշոնիկիձև 69
Յրանսիա 124, 129, 285, 366

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին. Գոնի հայկական գաղութի իրավական դրույթները ետոն- ֆորմյան ժամանակաշրջանում	10
1. Նոր նախիջևանի ինքնավարության վերացումը	10
2. Հայկական գյուղերի և նրանց հողատարածությունների հարցը	27
3. Գաղութի ներքին կյանքը	37
Գլուխ երկրորդ. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ	67
1. Գյուղատնտեսություն	72
2. Արդյունաբերություն	95
3. Առևտուր	116
4. Սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը	133
Գլուխ երրորդ. Հասարակական կյանք	147
1. Նոր նախիջևանի ալգային-բարեկործական հաստատությունները	151
2. Գոնի հայկական գաղութը հայ-ռուսական հասարակական կապերի ոլոր- տում	178
3. Նոր նախիջևանի գաղութը և արևմտահայության ազատագրության խնդիրը	201
Գլուխ չորրորդ. Սոցիալ-ֆաղափական պայքար	217
1. Նոր նախիջևանը և նարոդնիկական շարժումը	219
2. Գոնի հայկական գաղութը պրոլետարական հեղափոխական շարժումների ժամանակաշրջանում	230
Գլուխ հինգերորդ. Մշակույթ	265
1. Կրթություն	268
2. Մամուլ	314
3. Գրականություն և արվեստ	331
Ազրակացություն	356
Ամփոփում (Резюме)	361
Օղտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	373
Յանկեր	379
Անձնանուններ	381
Տեղանուններ	387

ՎԱԳԻՄԻՐ ԲԱՆՇԻՒ ԲԱՐՆՈՒԳԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(1861—1917)

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարիչ Կ. Կ. Ղաֆաղարյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հառուրյունյան
Սրբագրիչ Ա. Ա. Ավանեսյան

ИБ № 907

Հանձնված է շարվածքի 30. 01. 85. թ.: Ստորագրված է տպագրության 15. 05. 1985 թ.
ԿՑ 05208: Չափը 60×90¹/₁₆ թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: տպագր. 24,5+8 ներդիր մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 19,25 մամուլ
Տպարանակ 3000: Հրատ. № 6303: Պատվեր № 103: Գինը 3 ռ. 25 կոպ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բաղրամյան պող. 24 գ.:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.